PĂRINȚII BISERICII

SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

OPERE COMPLETE
VOLUMUL II

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Β΄

EDITURA GÂNDUL APRINS

PĂRINȚII BISERICII

SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

OPERE COMPLETE

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

VOLUMUL II / Β′

Mulțumim d-lui Vasilios Hristou,
fiul profesorului Panaiotis Hristou,
realizatorul ediției critice
a *Operelor* sfântului Grigorie Palama,
pentru permisiunea de a folosi
textul ediției critice a tatălui său.

Mulțumim de asemenea şi d-lui Iulian Iancu,
care a sprijinit decisiv apariția acestei cărți.

© Cristian Chivu

SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

OPERE COMPLETE

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

VOLUMUL II / B'

ANTIEPIGRAFII
EPISTOLELE CĂTRE ACHINDIN ŞI VARLAAM

Introducere, traducere, note:
Cristian Chivu, Cornel Coman, Adrian Tănăsescu,
Caliopie Papacioc, Cristina-Costena Rogobete

Coordonator: Cristian Chivu

Editura Gândul Aprins
2013

Coperta: Lazbă Gabriel
Tehnoredactare: Larisa Barbu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PALAMA, GRIGORIE
Opere complete / Grigorie Palama. - Bucureşti : Gândul aprins, 2013-
15 vol.
ISBN 978-606-93430-1-2
Vol. 2. - 2013. - Bibliogr. - Index. - ISBN 978-606-93430-0-5

Metoda teologică pragmatică şi metoda teologică abstractă

«Credința noastră nu stă în cuvinte, ci în lucruri», scrie sfântul Grigorie Palama[1]. Învățătura noastră, cea predată de Cel ce a fost «şi Dumnezeu-θεός şi teolog-θεολόγος»[2], nu se bazează pe noțiuni abstracte, ci pe viață, pe *pragmata*, pe realități, mai bine zis pe realitatea întâlnirii omului cu Dumnezeu. Omilia despre Dumnezeu este periculoasă fără omilia cu Dumnezeu[3], scrie în alt loc marele teolog. Metoda teologică este clară: «noi nu cunoaşterea aflată prin raționamente şi silogisme o socotim [a fi] opinie adevărată, ci pe cea demonstrată prin fapte şi viață, care nu doar adevărată este, ci şi sigură şi de nerăsturnat [prin argumente logice]»[4]. Avem astfel, pe de-o parte, teologia lui Palama cu metoda apodictică proprie ei, care pleacă de la certitudinea vieții harice a oamenilor în Biserică, şi, pe de alta, teologia adversarilor lui, cea bazată pe metoda dialectică, care pleacă de la incertitudinea inerentă silogismului abstract. Aceste două viziuni teologice au intrat în secolul al XIV-lea în coliziune frontală, cauza fiind constanta tensiune între teologie şi filosofie.

---

[1] *Către Filothei* VII, 2; este expresia sfântului Grigorie Teologul (*Cuvântul 42*, 16), care se regăseşte şi în *Tomosul Sinodal* din 1351; vezi I. Karmiris, *Monumentele dogmatice şi simbolice* I (în gr.), Atena, 1960, p. 379.
[2] *Cuvântul Apodictic al II-lea* 16, ed. Hristou, p. 93.
[3] Termenul *ὁμιλέω* înseamnă şi a vorbi şi a petrece cu cineva; *Epistola I către Varlaam* 41, p. 248.
[4] *Pentru cei ce se liniştesc întru sfințenie* I, 3, 13, ed. Hristou, vol. I, p. 423.

Astfel, înainte de a intra în analiza teologică a acestei dispute, trebuie să spunem că această confruntare acidă nu a apărut din senin, ci s-a întins pe mai multe secole, ajungând la intensitate maximă în timpul lui Palama. De aceea, pentru a înțelege cadrul istorico-dogmatic, vom face o succintă incursiune în istoria acestei confruntări.

Dacă până în secolul al XI-lea această confruntare s-a desfășurat în jurul ereziilor, Părinții Bisericii acuzându-i ritos pe eretici că au introdus în teologie învățăturile filosofiei antice[5], după încheierea perioadei iconomahe și proclamarea Sinodikon-ului, relația teologie-filosofie capătă noi valențe. Conflictul este clasic: pe de-o parte adepții elenismului, care urmăreau să revigoreze filosofia neoplatonică, iar pe de alta apărătorii spiritualității patristice, care nu permiteau nimic în afară de viața în Hristos[6]. Adepții elenismului nu mai atacă în mod direct dogmele, ci discursul teologic și metoda teologică. Apărătorii spiritualității patristice acceptă filosofia numai ca exercițiu intelectual, fără să creadă în principiile ei.

Trebuie să subliniem faptul că încetarea problemei icomonahe și înfierarea tuturor ereziilor posibile și imposibile prin Sinodikon a adus după aceea o perioadă de letargie teologică care a contribuit hotărâtor la accentuarea acestui curent elenistic. Neavând amenințări vădite, teologia și-a pierdut vioiciunea și s-a limitat la o tradiție statică, devenind un obiect de studiu searbăd al vechilor texte teologice. Pe fondul acestei letargii, teologia a început să îmbrățișeze tacit metodele filosofiei. Conflictul dintre Simeon Noul-Teolog și Ștefan al Nicomidiei din secolul al X-lea este simptomatic[7]. Este evident conflictul dintre teologia vie și teologia discursivă, care folosea 'înțelep-

[5] Vezi Ippolit al Romei, *Combaterea tuturor ereziilor* B, ΒΕΠΕΣ (Biblioteca Părinților Greci ai Bisericii) 6, p. 199; vezi și sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 25*, 4, PG 35, 1204 A și *Primul Cuvânt Teologic* 10, PG 36, 24 AC.

[6] J. Meyendorff, *Sfântul Grigorie Palama și mistica ortodoxă*, București 1995, p. 78-79.

[7] *Pentru cei ce se liniștesc întru sfințenie* I, 2, 12, ed. Hristou, vol. I, p. 404.

ciunea din afară' şi repeta mecanic textele patristice. Nu este întâmplător faptul că a trebuit să treacă trei secole pentru ca Simeon să fie reabilitat, precum nici faptul că persoana care a făcut aceasta este Grigorie Palama[8]. De altfel, legătura strânsă dintre cei doi sfinţi este consfinţită de criticile teologilor occidentali împotriva celor doi, de la călugării bollandişti, care – spun ei – au exclus din *Acta Sanctorum* biografia unui «scriitor (se referă la Simeon) care i-a influenţat aşa de mult pe isihaştii secolului al XIV-lea»[9], la F. Combefis, care vede în Simeon «izvorul tuturor greşelilor lui Palama»[10], până la criticile pe teme asemănătoare ale teologilor din timpurile noastre[11].

De asemenea, elocvente pentru evoluţia acestui fenomen al elenizării teologiei sunt şi cele două exemple cronologic puţin după Simeon (care trece la Domnul în 1020 sau 1028): Mihail Psellos şi ucenicul său, Ioannis Italos. Primul, deşi a încercat cu sârg să introducă metoda şi discursul filosofic în teologie, nu a fost condamnat niciodată – e drept că a fost şi un mare sforar al politichiei, ceea ce i-a oferit şi o oarecare protecţie; al doilea însă, pentru că a atacat dogmele, a fost condamnat în 1082.

---

[8] *Ibidem.*

[9] P. Hristou, introducere la *Φιλοκαλία 19* A, ed. Grigorios Palamas, Tesalonic 1989, p. 9.

[10] *Prolog* la *De essentia et operatione* a lui Manuil Kalekas, PG 152, 260: «qua suspicione laborat, et tanquam is fuerit fons omnis Palamici erroris»; vezi prezentarea subiectului acestuia făcută de I. Ică-jr. în *Sfântul Simeon Noul Teolog* I, p. 11; vezi şi Allatius PG 120, 290-309.

[11] K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898, p. 48; H. M. Hermenegild, *Das Menschenbild bei Symeon dem Jüngeren, dem Theologen (949-1022)*, în *Das Östliche Christentum*, Neue Folge, Heft 9, Würzburg 1949, p. 57; K. Deppe, *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeits-verständnis Symeons des Neuen Theologen und zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Messalianismus und Hesyhasmus* (Dissertation), Göttingen 1971, p. 387. Gouillard, *Symeon le Jeune, le Nouveau Theologien*, DCT XIV/2, 1941, 2941-52. Garsoian, *Byzantine Heresy, A Reinterpretation*, DOP 25, 1971, 107.

Curentul elenistic însă se întărea pe măsura trecerii timpului. Pe cât progresau ştiinţele umaniste, pe atât se dădea o importanţă sporită factorului uman în cunoaşterea celor dumnezeieşti şi, implicit, filosofia era preţuită tot mai mult[12]. Aşa se explică de ce în perioada de început a dezvoltării studiilor umaniste şi a exacerbării importanţei filosofiei pentru teologie, Ştefan al Nicomidiei a fost pentru Simeon un advesar mult mai moderat decât adversarii lui Palama.

Varlaam de Calabria este un exemplu simptomatic al acestui curent umanist[13]. Dincolo de faptul că îi admira atât de mult pe filosofii antici eleni încât îi numea 'văzători de Dumnezeu' şi 'învăţaţi şi iluminaţi de Dumnezeu'[14], el a ajuns să confunde scopul, metoda şi reuşitele filosofiei cu cele ale teologiei[15]. Susţinea că Dumnezeu a înzestrat prin creaţie sufletul omului cu noţiunile comune şi cu puterile analitice şi silogistice, care stau la baza aşa numitelor *mathemata*, adică a ciclului educaţional. În consecinţă spunea că aşa cum nu există două feluri de sănătate, una de la Dumnezeu şi una de la doctori, tot aşa nu există două feluri de cunoaştere, ci numai unul. Filosofia şi teologia au aceeaşi valoare[16]. Teoria lui despre cunoaşterea unitară este clară şi de aici au rezultat toate deviaţiile lui teologice, inclusiv respingerea metodei apodictice a lui Palama şi împropierea celei dialectice a filosofilor, chiar dacă s-a abătut şi de la linia acestora[17].

---

[12] P. Hristou, *Înţelesul dublei cunoaşteri după Grigorie Palamas* (în gr.) în *Anuarul ştiinţific al Facultăţii de Teologie din Tesalonic 1962*, p. 121.

[13] Varlaam a fost numit profesor de filosofie la Universitatea din Constantinopol de către marele domestic Ioan Cantacuzino, unde a avut un mare succes; succes care i-a adus însă o îngâmfare excesivă, încât se credea a fi numai el priceput în aceste materii, lucru mărturisit chiar de prietenul său Achindin: «Atunci când ai venit în marele oraş, te-ai preocupat să demonstrezi că oraşul era 'gol' de orice fel de cultură» (*Epistole* 10, 17-18, ed. Constantinides-Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, DC, 1983; noi am folosit textul din TLG).

[14] Varlaam, *Epistole Greche*, ed. G. Schirò, Palermo, 1954, p. 262.

[15] *Ibidem*.

[16] *Pentru cei ce se liniştesc...* II, 1, 4, ed. Hristou, vol. I, p. 468.

[17] *Ibidem*.

Disputa dintre Varlaam şi Palama a avut două faze: prima, în care confruntarea privea metoda teologică, şi a doua, privitor la isihasm. Ele nu sunt însă nicidecum separate, aşa cum sugerează unii teologi catolici[18], ci organic legate întreolaltă. Prima confruntare vine pe fondul încercărilor de unire a Bisericilor din timpul împăratului Andronic al III-lea, din anii 1333 şi 1334, şi a avut ca punct de plecare tratatele acestora scrise împotriva lui *Filioque*. Varlaam a redactat două cărţi intitulate *Împotriva Latinilor*[19], în care, deşi urmează în mare argumentaţia sfântului Fotie cel Mare[20], consideră că metoda dialectică este potrivită pentru cele dumnezeieşti, pentru că Dumnezeu este necuprins cu mintea şi nu putem deci să facem demonstraţii sigure în favoarea sau în contra *Filioque*. Teoria lui este surprinzătoare şi oarecum inedită. Folosea un agnosticism care – evident – permitea compromisul dogmatic dintre ortodocşi şi romano-catolici[21]. Astfel, el nega total metoda apodictică (demonstrativă) în teologie, susţinând, pe baza lui Aristotel[22], că nimic din cele dumnezeieşti nu se supune demonstraţiilor, pentru că demonstraţia necesită în mod firesc o premisă, o noţiune anterioară, iar cele dumnezeieşti preced orice premisă[23].

---

[18] Fyrigos a reeditat în 2005 epistolele lui Varlaam cu titlul *Dalla controversia palamitica alla polemica esicasta*, foarte sugestiv pentru această diferenţiere; vezi p. 7-8 şi 67-68; vezi şi R. Sinkewicz, *Gregory Palamas. La theologie byzantine*, CCTB 2, 2002, p. 132-133.

[19] Lucrarea aceasta a fost editată de către A. Fyrigos, *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi* 348, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City, 1998. Noi am folosit textul publicat pe Internet de Universitatea California în cadrul programului TLG.

[20] Sfântul Fotie, *Despre mistagogia Duhului Sfânt*, ΕΠΕ (Părinţii Greci ai Bisericii) 4.

[21] G. Mantzaridis, *Palamika*, Tesalonic 1998, p. 88.

[22] Vezi *Analytika Posteriora* 72b.

[23] *Κατὰ Λατίνων Β'*, ed. Fyrigos 5, 4, 34, *Barlaam Calabro. Opere contro i Latini*, vol. 2; Varlaam îi admira pe filosofii antici ca pe unii ce «interziceau demonstraţia asupra celor dumnezeieşti» (*Epistola I[a] către Varlaam* 34, ed. Hristou, vol. I, p. 245); vezi şi Th. Zisis, *Folosirea*

În fața acestor provocări, sfântul Grigorie răspunde că dintre cele dumnezeieşti unele pot fi cunoscute, cercetate, deci şi demonstrate, iar altele sunt de necercetat[24]. Desigur, dumnezeiescul este dincolo de minte şi rațiune şi dincolo de dialectică şi apodictică, astfel că nu se supune nici simțurilor, nici ştiinței, nici silogismului; Părinții ne-au învățat, însă, prin exemplul lor, să facem silogisme despre cele dumnezeieşti, dar nu plecând de la înțelepciunea omenească, ci de la înțelepciunea cea venită de la Duhul Sfânt. Pe aceste premise sigure, ei nu s-au temut să numească acest silogism apodictic sau demonstrativ[25]. Astfel, aşa cum noi alcătuim imne pentru Dumnezeu, deşi El este dincolo de orice imn, tot aşa facem demonstrații despre El, deşi este dincolo de demonstrație[26]. Nu este, deci, vorba de un simplu silogism, ci de unul care se bazează pe experiența vieții eclesiale, singura temelie nestrămutată. Câtă vreme această temelie rămâne neclătinată, nu există nici un pericol în privința folosirii silogismelor[27]. Atunci când este nevoie să folosim metoda apodictică avem ca punct de plecare «puterea cea de Duhul mişcată, prin care, [în chip] mai presus de minte

---

demonstrațiilor în teologie conform învățăturii lui Palama în volumul *Sfântul Grigorie Palama în istorie şi în prezent*, Tesalonic 2000, p. 149.

[24] *Epistola a II[a] către Varlaam* 19, ed. Hristou, vol. I, p. 271.

[25] *Ibidem*, 33, p. 244. Se pare că părintele Theofilos Kislas nu a avut în vedere acest text, atunci când, urmând gândirii lui Candal (Prefață, ST 116, p. 230, 232), în mod greşit crede că în lucrarea *Ὅτι οὐκ ἔστι Λατίνοις, συλλογισμοῖς χρωμένοις, ἀποδεῖξαι τὸ πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορευόμενον* Nil Cabasila îl critică de fapt şi pe Palama pentru folosirea silogismelor şi a apodicticii în teologie: «Il est donc clair que Nil Cabasilas a adopté sans restrictions la critique de Barlaam contre Palamas au sujet de l'utilisation de la méthode apodictique en théologie» (*Sur le Saint-Esprit*, Cerf, 2001, p. 132). Nil critică însă silogismele latinilor care se făceau «prin înțelepciunea omenească» (ST 116, 2, p. 188) şi arată că învățătorii Bisericii pot să folosească silogismele şi apodictica «pe timp de război pentru a face față ereticilor» (55, p. 232), dar întotdeauna «apostoliceşte (literal: 'pescăreşte') şi nu 'aristoteliceşte'» (56, p. 232).

[26] *Ibidem*, 58, p. 258.

[27] N. Matsoukas, *Dogmatica* (în gr.), vol. 1, Tesalonic 2000, p. 160.

împărtăşindu-se de cele mai presus de minte, de-Dumnezeu-înţelepţiţii şi de-Dumnezeu-cuvântătorii, de la Dumnezeu au fost învăţaţi şi – următori lui Dumnezeu făcându-se – ne-au învăţat pe noi»[28]. Este vorba de tezaurul pe care îl oferă Biserica, din care, pentru fiecare caz în parte, scoatem diferitele demonstraţii, potrivite luptei noastre.

Deşi printr-o analiză superficială problema metodei teologice pare insignifiantă, ea a avut atunci şi are şi acum pentru noi o importanţă covârşitoare. Fiind un teolog profund, Palama a sezizat încă de la începutul disputei marele pericol al folosirii metodei dialectice în teologie. Mai mult, în ciuda unor afirmaţii nefondate ale unor cercetători, care preiau în definitiv invectivele adversarilor lui[29], el era un foarte bun cunoscător al filosofiei aristotelice şi ştia că după Aristotel silogismul apodictic se face pe baza unor premise primare adevărate, care nu au nevoie de alte principii pentru a fi credibile, pe când silogismul dialectic se face pe baza unor premise probabile, pe baza aşa numitelor *ἔνδοξα* (noţiuni sau opinii comune), adică pe cuvinte probabile, acceptate de cei mulţi sau doar de cei înţelepţi[30]. De aceea, Palama respinge ritos folosirea silogismului dialectic în teologie, deoarece acesta se referă la *ἔνδοξον*, la opinia comună, la ceva probabil, care are prin natura lui o formă diferită de fiecare dată, uneori adevărat, alteori nu[31]. Teologia care se

[28] *Epistola I[a] către Varlaam* 58, ed. Hristou, vol. I, p. 258.

[29] În *Epistola I[a] către Palama* (ed. Schirò, 1954, p. 253) Varlaam îl numeşte pe sfântul Grigorie 'neînvăţat şi incult', iar Achindin în *Epistola către un anonim* (în *Societatea Elenă de Studii Bizantine* 27, Atena 1957, p. 106) scrie despre sfânt că «nu cunoaşte nici măcar principiile primare ale filosofiei». Este trist, de asemenea, că episcopul Kallistos Ware scrie despre Palama că acesta, în *Captele naturale* referitoare la cosmogonie, lasă să se înţeleagă faptul că nu cunoştea în adânc gândirea Elinilor (*Introducere la operele filocalice ale sfântului Grigorie Palama*, în *Filocalia* (cd, ed. Nemesis, 1998), spre deosebire de profesorul Hristou care, în ediţia sa critică, observă cât de profund cunoştea sfântul gândirea antică, chiar dacă uneori nu îi citează foarte precis (vezi volumul V).

[30] *Topicele* 100ab.

[31] *Epistola I[a] către Achindin* 13 (ed. Hristou, vol. I, p. 217).

bazează pe metoda dialectică devine *πιθανολογία*, ştiinţă a probabilităţilor[32]. «Pe când noi nu de la principii părute purcedem a theologhisi, ci neclătinaţi suntem în principiile acestea ale noastre, de Dumnezeu învăţate fiind ele»[33] – scrie Palama.

Se înţelege clar că avem de-a face cu două moduri de theologhisire funciar opuse, cel al scolasticilor şi cel al isihaştilor. Sintetizând, profesorul Matsoukas surprinde două cauze ale acestei confruntări dintre metoda dialectică a lui Varlaam şi Achindin şi cea apodictică a lui Palama.

Prima cauză este metodologia teologică diferită a celor două tabere, cea 'unitară' (cum o numeşte profesorul) a celor dintâi şi cea dublă a isihaştilor[34]. Pentru scolastici chiar şi obiectul de studiu al teologiei este parte a realităţii create. Sufletul omului este înzestrat cu noţiunile comune, pe care teologia le foloseşte ca să ajungă la teognosie[35]. Adversarii lui Palama considerau că 'înţelesurile şi cele înţelese' sunt superioare luminii taborice[36]; cu ajutorul acestor noţiuni comune şi prin prezentările iconice, teologul poate urca către cunoaşterea dumnezeiască[37]. Astfel că, în timp ce pentru antiisihaşti – nefăcând ei distincţie între teologia ştiinţifică şi teologia harismatică – teologia se întemeiază pe noţiunile comune şi prezentările iconice ale textelor sfinte, pentru Palama, dimpotrivă, teologia se întemeiază pe viaţă, pe *πράγματα*. După sfântul Grigorie, metodologia teologică este dublă, adică întotdeauna se face distincţie între orice ştiinţă sau ştiinţă teologică, care se referă la realitatea creată, şi teologia harismatică, care se referă la realitatea necreată şi

[32] *Ibidem*, 9, p. 213.

[33] *Ibidem*; vezi şi L. Siasos, *Arătarea firii* (în gr.), Tesalonic 2001, p. 17-18, 413-414: «Dialectica nu este anulată pentru că este inutilă sau mai puţin folositoare, ci pentru că prin ea nu este posibil să determinăm limita dintre păreri (ἔνδοξα) şi cele adevărate (ἀληθῆ)».

[34] N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 154.

[35] *Pentru cei ce se liniştesc...* II, 1, 27, ed. Hristou, vol. I, p. 488. Vezi şi N. Matsoukas, *idem*.

[36] I. Karmiris, *Monumentele dogmatice...* I, Atena 1960, p. 357.

[37] N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 155.

nu se bazează pe gândirea omenească, ci pe energiile necreate[38]. Fără îndoială că şi sfântul Grigorie vorbeşte despre cunoaşterea naturală, despre calea naturală de cunoaştere a lui Dumnezeu, care în esenţă e mai mult o cunoaştere a făpturilor decât o cunoaştere a lui Dumnezeu, pentru că prin acestea omul cugetă la Dumnezeu[39]. Teologii nu au ca punct de plecare noţiunile comune, cuvintele, pentru că prezenţa dumnezeiască este *πρᾶγμα*, realitate. De aceea, dogmele sunt în primul rând *πράγματα*, realităţi indubitabile şi nu *ῥήματα*, cuvinte[40].

A doua cauză fundamentală a viziunii adversarilor lui Palama şi în general a scolasticilor se află în teoria lor despre energiile create ale lui Dumnezeu, iar din această greşeală reiese şi metodologia teologică unitară, de vreme ce fără prezenţa necreată a lui Dumnezeu nu se poate face nici o distincţie între teologia ştiinţifică şi cea harismatică sau mai bine zis teologia harismatică nu poate exista. Se face, în definitiv, o teologie fără Dumnezeu! Scolasticii nu acceptau demonstraţia, pentru că în faţa lor nu aveau un *pragma* să demonstreze. Ei se ridicau la cunoaşterea dumnezeiască prin realităţile create şi automat această *anagogie* se făcea într-un mod dialectic şi silogistic[41]. Dacă Palama nu accepta prezenţa necreată a lui Dumnezeu în taine şi în vederea luminii dumnezeieşti, atunci automat şi-ar fi asumat metodologia scolastică şi ar fi îmbrăţişat calea dialectică către cunoaşterea lucrurilor-pragmata dumnezeieşti[42].

Prin sinoadele din 1341 şi 1351, învăţătura lui Palama s-a impus în faţa adversarilor lui Varlaam, Achindin, Gregoras, Dexios şi alţii. Canonizarea lui în 1368 în vremea patriarhatului ucenicului său Filothei Kokkinos a consfinţit acest lucru. Disputa dintre teologia *pragmatică* a isihaştilor şi cea abstractă a filosofiştilor nu s-a stins, ci a continuat aproape un veac prin

---

[38] *Ibidem*, p. 138.
[39] *Pentru cei ce se liniştesc...* II, 3, 16, *op. cit.*, ed. Hristou, vol. I, p. 552.
[40] *Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1351* la I. Karmiris, *op. cit.*, p. 379.
[41] N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 158.
[42] *Ibidem*.

Filothei Kokkinos, Filothei al Silivriei, Kallist Anghelikoudis, Makarios Makris, Iosif Vryennios, Marcu Evghenicul, Ghenadie Scolarul, pe de-o parte, şi Prohor şi Dimitrie Kydonis, Ioan Kyparissiotis, Manuel Kalekas, Visarion al Niceei, pe de alta. Însă subtil şi tacit, metoda silogistică aristotelică se strecoară pe alocuri chiar şi în operele unor apărători ai tradiţiei isihaste, cum ar fi Vryennios şi Ghenadie Scolarul.

Cu trecerea timpului metoda teologică *pragmatică* a lui Palama îşi pierde valoarea în studiile teologice. Teologii occidentali au trecut de la o atitudine de critică excesivă (Jugie[43], Ivánka[44], Wenderbourg[45]) la una moderată (Lison[46], Flogaus[47], Williams[48]), dar în esenţă metoda teologică a lui Palama – şi, în general, învăţătura lui – este respinsă. Vântul acesta adie şi prin curţile noastre răsăritene, chiar dacă teologii răsăriteni – cel puţin teoretic – acceptă învăţătura şi implicit şi metoda teologică palamită. Nu ştim cât de palamite sunt manualele de dogmatică care vorbesc în stil pur scolastic despre argumentele raţionale ale existenţei lui Dumnezeu. Există chiar şi pericolul de a propovădui în cel mai neaoş stil scolastic distincţia palamită dintre fiinţă şi energii în Dumnezeu. Oare cum urcăm noi spre cunoaşterea lui Dumnezeu, prin harul lui Dumnezeu sau prin noţiunile comune procesate de intelectul nostru? În funcţie de răspunsul sincer la această întrebare, vom şti dacă suntem ucenicii lui Palama sau ai lui Varlaam.

---

[43] M. Jugie, *Palamas, Dictionaire de Théologie Catholique* XI, 2, 1742, 1750, 1758.

[44] E. von Ivánka, *Plato Christianus*, Einsiedeln 1964, p. 391.

[45] D. Wendebourg, *Geist oder Energie? Zur Frage der innergöttichen Verankerung des christichen Lebens in der byzantinichen Theologie*, München 1980, p. 10.

[46] J. Lison, *L' Esprit répandu*, ed. du Cerf, Paris 1994, p. 258-265.

[47] *Theosis bei Palamas und Luther, Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, Göttingen 1997.

[48] *The Ground of Union: Deification in Aquinas and Palamas*, New York 1999. Vezi şi răspunsul lui J. Rossum, *Deification in Palamas and Aquinas*, SVTh. Q 47, 3-4, 365-82.

Notă asupra ediției

Volumul al doilea al traducerii româneşti a *Operelor complete* ale sfântului Grigorie Palama cuprinde: *Antiepigrafiile*, cele trei *Epistole* către Achindin şi cele două *Epistole* către Varlaam.

Textul grecesc al acestora este luat din primul volum al ediției critice a *Operelor complete* ale sfântului Grigorie Palama îngrijite de profesorul Panaiotis Hristou, şi anume Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τόμος Α', ediția a II-a, Tesalonic 1988; s-au folosit, de asemenea, introducerile şi notele de subsol de acolo.

Notăm şi că, potrivit terminologiei bizantine, în tot cuprinsul cărții de față epitetul 'Latini' îi desemnează pe Romano-Catolici, iar 'Elini' pe idolatri, adică pe politeişti.

Abrevieri

ΒΕΠΕΣ	*Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων*
CC	*Corpus Cristinanorum*
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΕΠΕ	*Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*
Mansi	*T. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collection*
PG	J. P. Migne, *Patrologia Graeca*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
DCT	*Dictionaire de Théologie Catholique*
EEBS	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρειάς Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
ST	*Studi e Testi*
StVThQ	*St.* Vladimir's Theological Quarterly

Introducere

Antiepigrafiile au fost scrise împotriva *Epigrafiilor* patriarhului unionist Ioan Veccos. Deşi iniţial Veccos a fost unul dintre potrivnicii unirii bisericeşti dintre Răsărit şi Apus proclamate de Sinodul de la Lyon în 1274, şi-a schimbat apoi radical opiniile, încât în 1275 împăratul filo-unionist Mihail al VIII-lea Paleologul îl pune în scaunul patriarhal. În sprijinul noilor convingeri, noul patriarh alcătuieşte o antologie de pasaje patristice în douăsprezece capitole, înaintea fiecărui capitol aşezând, ca înscris (*epigrafie*), câteva propoziţii prin prisma cărora opinia Latinilor despre purcederea Duhului *prin* Fiul sau *din* Fiul apărea susţinută de spusele Părinţilor din capitolul respectiv. Sfântul Grigorie reaşează lucrurile la locul lor alcătuind *Antiepigrafiile*, în care vădeşte, pas cu pas, răstălmăcirile lui Veccos şi chiar adaugă alte pasaje patristice.

Nu avem nici un indiciu privind data alcătuirii lucrării. Probabil că sfântul Grigorie a scris-o pe când redacta *Cuvintele Apodictice*, în manuscrise apărând dimpreună cu acestea (indicaţia 'Ale aceluiaşi' din titlul *Antiepigrafiilor* se referă tocmai la autorul *Cuvintelor*). Există, de altfel, o mulţime de citate patristice comune *Cuvintelor* şi *Antiepigrafiilor*, iar antiepigrafia a 11[a] corespunde aproape integral paragrafului 66 al *Cuvântului Apodictic al II-lea*. Oricum, *Antiepigrafiile* îşi capătă forma finală ulterior, către 1355, căci autorul îl înfăţişează pe Achindin drept eretic, aşezându-l în aceeaşi ceată cu Varlaam.

Epistola I[a] către Achindin este strâns legată de *Cuvintele Apodictice*. Grigorie Achindin, originar din Prilep, ucenic al lui Palama şi prieten al lui Varlaam, era între destinatarii pome-

nitelor *Cuvinte*, pe care le-a şi citit cu atenţie şi le laudă într-o epistolă către autorul lor, cu oarecare reţinere doar în privinţa folosirii în teologie a termenului 'apodictic (demonstrativ)'. Sfântul Grigorie îi răspunde pe larg, dat fiind şi faptul de a fi citit cartea lui Varlaam *Împotriva Latinilor*, a cărei lectură l-a nedumerit. Aflându-se, deci, în Athos şi neputând a-l întâlni pe autor, îl roagă pe Achindin (aflat la Tesalonic, în anturajul lui Varlaam) să mijlocească dialogul între el şi calabrez. Achindin caută însă nu doar a-i pune în legătură, ci şi a înlătura divergenţele lor teologice. Neplăcuta evoluţie ulterioară a relaţiilor lui cu teologul aghiorit e ilustrată de titlul final al epistolei de faţă: «scrisă către Achindin pe când acesta se număra încă între cei bine-cinstitori şi prieteni».

Sfântul Grigorie arată încă blândeţe lui Varlaam şi disputa dintre ei nu se înteţise. Răspunzând unor prieteni din Tesalonic, Palama spune cu îngăduinţă că – în privinţa purcederii Duhului Sfânt – şi opiniile sale şi ale lui Varlaam sunt 'bine-cinstitoare'.

Epistola a fost scrisă în sfântul Munte, în sihăstria sfântului Sava de lângă Marea Lavră. Anul redactării nu poate fi stabilit cu precizie. În ipoteza lui P. Hristou, cea a alcătuirii *Cuvintelor Apodictice* la un an după discuţiile de la Constantinopol (adică în 1335), epistola ar fi scrisă în vara sau toamna lui 1336, întrucât corespondenţa provocată de cele două tratate a fost imediată. Destinatarul se afla atunci în Tesalonic, ca şi Varlaam.

Epistola a II^a către Achindin. La epistola sfântului Grigorie a răspuns în scurtă vreme atât destinatarul ei, cât şi Varlaam însuşi. Răspunsul lui Achindin a fost o scrisoare simplă, care invocă prietenia lui Palama cu Varlaam. Sfântul răspunde lui Achindin tot printr-o scrisoare simplă, precizându-şi poziţia faţă de calabrez. Spune, de asemenea, că dimpreună cu scrisoarea aceasta îi trimite şi epistola către acela, pe care o numeşte 'apologie', bănuind probabil că Achindin – prietenul comun – deja apreciază mai mult tezele aceluia. Declară că şi el, la rândul său, îl iubeşte pe acela, dar deasupra a toată prietenia

omenească trebuie aşezată dragostea de Dumnezeu. Rezumă apoi lui Achindin cele scrise către Varlaam, spre combaterea 'îngâmfărilor elineşti şi sataniceşti'. Conştient de asprimea cuvintelor, arată că aceasta se datorează încercării lui Varlaam de a diminua autoritatea Părinţilor în favoarea celei a filosofilor păgâni, declaraţi de acela 'văzători-de-Dumnezeu'. Autorul cere şi lui Achindin să îl mustre pe filosof şi să caute a-i domoli nepotrivita admiraţie faţă de înţelepţii şi sofiştii elinilor. Sfântul Grigorie spune că nu a avut răgazul de-a zăbovi îndestulător asupra celor scrise de Varlaam, astfel că a înfiripat această epistolă *Împotriva viziunii elineşti* şi poate că, ulterior, va alcătui încă una, ceea ce s-a şi întâmplat.

Epistola a fost pare-se alcătuită la câteva luni după prima. Ipoteza este confirmată şi de informaţia cuprinsă în textul ei, aceea că răspunsul către tesaloniceni (nepăstrat) a fost scris 'anul trecut', aproximativ deodată cu prima (adică în toamna lui 1336); aşadar aceasta, a doua, va fi fost scrisă la începutul lui 1337 sau în primăvara lui.

Epistola I^a către Varlaam. Răspunzând la prima epistolă a sfântului Grigorie către Achindin şi la tratatele lui împotriva Latinilor (la cele două *Cuvinte Apodictice*), Varlaam trimite acestuia un lung cuvânt epistolar şi o mică scrisoare, cerând aghioritului – în eventualitatea vreunui răspuns – să i se adreseze direct, nu prin terţe persoane. Vrând să răspundă, Palama este însă pus în dilemă, pentru că într-una din epistole expeditorul recunoştea că bine s-a opus aghioritul 'celor ce nu bine socotesc' (Latinilor), iar în cealaltă că 'prearău'; neştiind care din cele două reprezintă opinia adevărată a calabrezului, se gândeşte totuşi că e vorba de cea întinsă, astfel că răspunde acesteia.

Nu arată dispoziţie de ceartă cu calabrezul, căruia îi recunoaşte – cel puţin retoric – inteligenţa şi buna pregătire, exprimându-şi şi dorinţa de a-l întâlni şi de-a-l «săruta cu sărutare sfântă». Caută a-i risipi acestuia impresia că l-ar fi atacat prin prima epistolă către Achindin, arătându-i că nu l-a numit ete-

rodox, ci – lăudându-i celelalte opinii – una singură i-a condamnat-o. Găseşte, dimpotrivă, că Varlaam e cel ce foloseşte cuvinte aspre, cel ce îl caracterizează «incult şi needucat» şi îi ponegreşte pe teologii asceți.

A fost scrisă deodată cu cea precedentă, adică la începutul lui 1337 sau în primăvara lui. Varlaam a răspuns în scurtă vreme, cu sporită violență.

Epistola a II^a către Varlaam. Palama arătase în a doua epistolă către Achindin că nu a avut la dispoziție timp suficient pentru a combate cu totul tezele lui Varlaam în prima epistolă către acesta şi că va alcătui, poate, un alt tratat către el, al treilea (după cele două prime epistole către Achindin şi Varlaam), nădăjduind că nu va mai fi nevoie şi de un al patrulea. Din nefericire a fost trebuință de mult mai multe.

Acest al treilea tratat a fost scris la câteva luni după cel dintâi, probabil spre sfârşitul lui 1337. Autorul nu aflase de a doua epistolă a lui Varlaam către el, dar ştia de primele atacuri ale acestuia împotriva metodei isihaste; de aceea şi tonul este mult mai aspru decât cel al epistolei precedente.

Anterioarele trei scrieri ale lui Palama, ca şi toate câte expun pe larg opiniile sale, au formă epistolară. Aceasta, dimpotrivă, nu este practic o epistolă, căci autorul vorbeşte despre Varlaam la persoana a treia şi doar retoric uzează de persoana a doua. A fost deci alcătuită ca tratat şi probabil că a fost trimisă în Tesalonic în mai multe exemplare.

Epistola a III^a către Achindin este în fapt tot un tratat apologetic, la sfârşitul căruia s-au adăugat trei paragrafe cu conținut personal, în care sunt înfățişate împrejurările scrierii. Declarând Varlaam că lucrările dumnezeieşti sunt create, sfântul Grigorie nu s-a grăbit a-i răspunde fără a-l cerceta mai îndeaproape. L-a invitat chiar şi la o discuție publică, în timpul căreia, însă, Varlaam «a încremenit şi nu a îndrăznit nici să crâcnească, mulți fiind de față». Pentru a rândui o împotrivire sobornicească la tezele varlaamite, Palama lasă Tesalonicul –

unde stătea de trei ani – şi merge în sfântul Munte, unde alcătuieşte *Tomosul Aghiorit*, iscălit de întâi-stătătorii monahismului athonit. Întors la Tesalonic, nu merge la Constantinopol cu *Tomosul*, spre denunțarea lui Varlaam, căci îi este milă de acesta şi se teme «nu cumva să-şi pună singur capăt zilelor», de vreme ce însuşi îl auzise zicând că «de multe ori era cât pe-aci să crape de neputință şi de furie». Informat probabil despre mişcările aghioriților, Varlaam se înfățişează numaidecât, la Tesalonic, înaintea guvernatorului general, făgăduind a-şi realcătui scrierile, lăsând deoparte orice acuză adusă monahilor; nu şi-a ținut însă făgăduința. Întrucât Palama află de noile uneltiri ale acestuia la Constantinopol, hotărăşte, în fine, să meargă acolo împreună cu prietenul său din copilărie, împăratul Andronic al III-lea, care îşi petrecea iarna în Tesalonic. Îl roagă pe Achindin – aflat şi el în capitală – să-l țină acolo pe Varlaam, ştiind că, de va afla că vine, acesta va căuta să fugă, ca de obicei.

Epistola a fost scrisă la Tesalonic, după alcătuirea *Tomosului* şi înainte de venirea sfântului Grigorie în capitală, adică pe la începutul lui 1341, puțin după a treia triadă *Pentru cei ce se liniştesc întru sfințenie*, mult înrudită cu aceasta.

ΑΝΤΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΒΕΚΚΟΥ ΥΠΕΡ ΛΑΤΙΝΩΝ ΕΠΙ ΤΑΙΣ ΣΥΛΛΕΓΕΙΣΑΙΣ ΠΑΡ' ΑΥΤΟΥ ΓΡΑΦΙΚΑΙΣ ΧΡΗΣΕΣΙΝ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ ΑΝΤΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΔΕΙΚΝΥΣΑΙ ΔΥΣΣΕΒΩΣ ΕΧΟΥΣΑΣ ΤΑΣ ΤΟΙΑΥΤΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΤΟΥΣ ΟΥΣΑΣ ΤΑΙΣ ΣΥΝΕΙΛΕΓΜΕΝΑΙΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΡΗΣΕΩΝ

Ἐπιγραφὴ Λατίνων πρώτη

Χρήσεις γραφικαὶ διάφοροι συλλεγεῖσαι εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, μεθ' ἃς ἕτεραι καταστρωννύονται εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ πατρός. Καὶ ἐπειδὴ αἱ μὲν ἐκ τοῦ υἱοῦ αἱ δὲ διὰ τοῦ υἱοῦ ἀποδεικνύουσιν εἶναι τοῦτο, εἰς ἕτεραι παράστασιν τοῦ ἰσοδυνάμου τῆς 'διὰ' καὶ τῆς 'ἐκ', ἀκολούθως παρευθύς, γραφικαὶ χρήσεις καταστρωννύονται, δι' ὧν τὸ τῶν προθέσεων τούτων ἰσοδύναμον ἀποδείκνυται.

Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης
Ἀντεπιγραφὴ πρώτη

Ὅταν ἐπὶ τῆς θεολογίας ἰσοδυναμῶσιν ἀλλήλαις ἡ 'ἐκ' καὶ ἡ 'διά', οὐ τὴν διαίρεσιν οὐδὲ τὴν διαφορὰν παριστῶσι τῆς ἁγίας τριάδος, ἀλλὰ τὴν ἕνωσιν καὶ τὴν ἀπαραλλαξίαν, ἥτις ἐστὶ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ὁμοβουλίαν. Δείκνυται γὰρ ἐντεῦθεν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς εἶναι φύσεως καὶ δυνά-

---

[1] Cuvântul *ἐπιγραφή* înseamnă 'scriere deasupra, titlu, suprascriere'. După fiecare epigrafie urma – în antologia lui Veccos – câte o serie de citate patristice. Epigrafiile apar, deci, ca niște titluri lărgite al seriilor de citate, care indică sensul în care trebuie înțelese citatele ce sunt înșiruite după fiecare dintre aceste titluri. Sfântul Grigorie nu analizează respectivele citate adunate de Veccos (căci, fiind vorba de citate din Părinți, nu puteau fi greșite), ci combate doar titlul pus de Veccos fiecărei serii de citate, prin care acela proiecta sens greșit ('rău-credincios') asupra citatelor respectivei serii.

ANTIEPIGRAFII

ALE ACELUIAŞI
LA EPIGRAFIILE LUI VECCOS ÎN FAVOAREA LATINILOR
– PUSE LA MĂRTURIILE SCRISE ADUNATE DE CĂTRE EL –
ANTIEPIGRAFII CARE ARATĂ CĂ ASEMENEA EPIGRAFII
SUNT RĂU-CREDINCIOASE ŞI POTRIVNICE
SPUSELOR SFINŢILOR CELOR CULESE [DE ACELA][1]

Epigrafia întâia a Latinilor

Felurite mărturii scrise, adunate spre a dovedi că Duhul Sfânt este *şi din* Fiul, după care se înşiruiesc altele, spre a dovedi că *prin Fiul* este Duhul, din Tatăl. Şi întrucât unele dovedesc că Acesta este *din Fiul*, iar celelalte că este *prin Fiul*, spre arătarea echivalenţei prepoziţiilor 'prin' şi 'din' se înşiruiesc numaidecât alte mărturii scrise, prin care se demonstrează echivalenţa acestora.

A lui Grigorie arhiepiscopul Tesalonicului
Antiepigrafia întâia

Când, în cuvântarea despre Dumnezeu, sunt echivalate întreolaltă prepoziţiile 'din' şi 'prin', nu despărţirea [Persoanelor] Sfintei Treimi o înfăţişează, nici deosebirea, ci unirea şi asemănarea întru totul[2], care este după fiinţă şi după consimţire. Căci se arată, de

---

[2] Cuvântul *ἀπαραλλαξία* vine din combinaţia *ἀ* + *παραλλάσσω* şi înseamnă 'a fi fără schimbare'. Mai apoi, la Părinţi, îndeosebi în triadologie, are pe lângă acest sens şi pe cel de 'asemănare desăvârşită, neştirbită, întru totul'; sau, cum am zice mai neaoş, 'a fi leit (cineva)': «'Eu şi Tatăl una suntem'. [...] iar aceea că e una cu Tatăl arată *asemănarea întru totul* cu El» (Ioan Gură-de-aur, *Comentariu la Ioan* 3, PG 59, 43). La fel stau lucrurile şi în cazul adjectivului, ca de exemplu la sfântul Ioan Damaschin, unde Fiul e «chipul viu, natural şi *asemănător-întru-totul/nemutat* al Dumnezeului nevăzut» (*Despre sfintele icoane* 1, 9, ΕΠΕ 3,

μεως καὶ ἐνεργείας καὶ θελήσεως ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὁ δ' ἐνταῦθα καταγράψας τὰ τῶν ἁγίων ῥητὰ καὶ οὕτως ἐπιγράψας τὴν διαφορὰν κακῶς καὶ δυσσεβῶς τῶν θείων ὑποστάσεων ἐπιχειρεῖ δεικνῦναι διὰ τοῦ τῶν τοιούτων προθέσεων ἰσοδυνάμου καὶ ὅτι ἐκ τῶν δύο ὑποστάσεων καὶ παρ' ἑκατέρας τούτων διαφόρως ἔχει τὴν ὕπαρξιν ἡ μία τῶν τριῶν προσκυνητῶν ὑποστάσεων, τουτέστι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Φανερὸν οὖν ὡς αἱ μὲν τῶν ἁγίων ῥήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς, ἐκλαμβάνονται δὲ παρὰ τοῦ συνειλοχότος καὶ καταγράψαντος ἐνταῦθα ταύτας κακῶς τε καὶ δυσσεβῶς.

Ὅτι δὲ τὴν ἕνωσιν καὶ τὸ ἀπαράλλακτον ἐν πᾶσιν ἡ τοιαύτη δείκνυσι 'διά', ὅταν δηλονότι ἰσοδυναμῇ τῇ 'ἐκ', ὅ τε θεῖος Μάξιμος παρίστησι σαφῶς, περί τινων εἰπόντων διὰ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, γράφων πρὸς Μαρῖνον, «οὐκ αἰτίαν τὸν υἱὸν ποιοῦντας σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν, μίαν γὰρ ἴσασι τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τὸν πατέρα αἰτίαν, τοῦ μὲν κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ δὲ κατὰ τὴν ἐκπόρευσιν, ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προϊέναι δηλώσωσι καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσι». Σαφὲς οὖν ἐντεῦθεν ὡς ὁ Βέκκος οὗτος δυσσεβῶς ἐκλαμβάνει τὰς τοιαύτας ῥήσεις· οὐ γὰρ τὸ συναφὲς καὶ ἀπαράλλακτον, ὅ ἐστι κατὰ τὴν φύσιν, ἀλλὰ τὸ διαφέρον τῶν ὑποστάσεων ἐκ τούτων ἐπιχειρεῖ συνάγειν, οὐδὲ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ πειθόμενος· καὶ οὗτος γὰρ ἐν ὀγδόῳ τῶν Πρὸς Ἀμφιλόχιον

---

p. 34); sau la sfântul Alexandru al Alexandriei, care spune că «Fiul are întipărită din ființă *asemănarea întru totul* a Acestuia (a Tatălui)» şi că este «chipul *asemănător întru totul* al Tatălui şi caracter întipărit al prototipului» (*Epistola către Alexandru al Constantinopolei* 9, ΒΕΠΕΣ 18, p. 267). Foarte sugestivă este folosirea în aceeaşi frază a cuvintelor *ὁμοιότης, εἰκὼν ἀπαράλλακτος* şi *χαρακτήρ*, care exprimă foarte bine relația Fiului cu Tatăl. Sfântul Athanasie cel Mare numeşte pe Fiul «εἰκόνα ἀΐδιον, ἀπαράλλακτον κατὰ πάντα τοῦ πατρός» (*Epistola către Episcopii din Africa*, PG 26, 1037C). Sfântul Ioan Gură-de-aur explică că, referitor la Fiul, *ἀπαράλλακτον* înseamnă asemănător întru totul cu Tatăl, 'leit' Tatăl (*Omilii la Evrei* 2, 2, PG 63, 22).

[3] «de aici»: prin aceste prepoziții.

aici[3], că Tatăl şi Fiul şi sfântul Duh sunt de una şi aceeaşi fire şi putere şi lucrare şi voire; pe când, dimpotrivă, cel ce a catalogat aici spusele Sfinţilor încearcă, prin titlul pus de el, să arate în chip greşit şi rău-credincios tocmai deosebirea dumnezeieştilor Ipostasuri, prin echivalarea acestor prepoziţii, şi cum că unul din Cele trei Ipostasuri, adică Duhul Sfânt, Îşi are existenţa din Celelalte două Ipostasuri, ba încă în chip deosebit din fiecare dintre Acestea [două]. Este deci limpede că, pe de o parte, spusele Sfinţilor sunt drept-credincioase şi bune, şi că, pe de alta, în chip greşit şi eretic[4] sunt [ele] înţelese de cel ce le-a adunat şi le-a catalogat.

Iar că un astfel de 'prin' – când, adică, este echivalat lui 'din – arată asemănarea şi unirea întru toate, o înfăţişează limpede dumnezeiescul Maxim, scriind către Marin despre unii [Părinţi] ce ziceau că Duhul este *prin* Fiul: «nu ca făcând pe Fiul pricină s-au arătat pe ei înşişi[5], căci o singură pricină ştiu [aceştia] a Fiului şi a Duhului, pe Tatăl, a Unuia prin naştere şi a Celuilalt prin purcedere; ci pentru ca să arate [cu expresia 'prin Fiul'] faptul de a proveni prin El şi astfel să înfăţişeze unitatea[6] fiinţei şi asemănarea întru totul»[7]. E limpede, aşadar, de aici că Veccos acesta în chip eretic înţelege astfel de spuse; pentru că nu concluzia unităţii şi asemănării întru totul – celei după fire – o urmăreşte, ci la cea a deosebirii Ipostasurilor se străduieşte să ajungă, nedând crezare nici marelui Vasile; căci acesta, într-al op-

---

[4] Sfinţii Părinţii înţelegeau prin *δυσσέβεια* (lit.: greşită-cinstire, rea-cinstire) învăţătura greşită, erezia; de aceea putem traduce acest cuvânt şi prin 'erezie', iar adjectivul şi adverbul prin 'eretic'.

[5] «s-au arătat pe ei înşişi»: au zis aceasta.

[6] «unitatea»: în original *τὸ συναφές*, adică con-prinderea, împreună-prinderea.

[7] *Epistola către Marin*, PG 91, 136 AB. Este textul celebru în care sfântul Maxim încearcă să explice ortodox *Filioque*-le occidentalilor şi pe care romano-catolicii îl folosesc până azi în apărarea ereziei lor (vezi documentul din 1996, *Despre purcederea Duhului Sfânt*, p. 15).

κεφαλαίῳ φησί· «τὸ διὰ τοῦ υἱοῦ δημιουργεῖν τὸν πατέρα, οὔτε ἀτελῆ τοῦ πατρὸς τὴν δημιουργίαν συνίστησιν, οὔτε ἄτονον τοῦ υἱοῦ παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ τὸ ἡνωμένον τοῦ θελήματος παρίστησιν».

Ὁ γοῦν λέγων διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα προϊέναι κατὰ τὴν χορηγίαν, τὴν ὁμοβουλίαν τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ παρίστησι καλῶς. Εὐδοκίᾳ γὰρ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ αὐτὸ συνευδοκοῦν τοῖς ἀξίοις χορηγεῖται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οἱ δὲ λατινόφρονες οὗτοι συνάγοντες ἐκ παρανοίας διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν τὸ πνεῦμα ἔχειν, εὐδοκίας καὶ θελήσεως ἔργον καὶ κτίσμα ἐξ ἀνάγκης, ἀλλ' οὐ θείας φύσεως καρπὸν ὑπάρχειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον παριστῶσι δυσσεβῶς. Κατὰ γὰρ τὸν ἱερὸν Δαμασκηνὸν ἔργον θείας θελήσεως ἡ κτίσις, ἀλλ' οὐχ ἡ θεότης, ἄπαγε· «οὐ γὰρ τῆς θείας θελήσεως, ἀλλὰ τῆς θείας φύσεως, αὖθις κατὰ τὸν αὐτόν, ἡ προαιώνιος καὶ ἀΐδιος γέννησίς τε καὶ ἐκπόρευσις».

Ἐπιγραφὴ Λατίνων δευτέρα

Ἐπειδὴ εἰσί τινες ἀντιλέγοντες ταῖς γραφικαῖς χρήσεσι, ταῖς δηλούσαις διὰ τοῦ υἱοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρός, συνελέγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι προσεχῶς καὶ ἀμέσως τὸν υἱὸν ἐκ πατρὸς εἶναι, εἰς συγκρότησιν τῶν δηλουσῶν χρήσεων διὰ τοῦ υἱοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα. Εἰ γὰρ μὴ ἦν τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ, διατί μὴ καὶ αὐτὸ ἀμέσως ἐρρήθη εἶναι ἐκ τοῦ πατρός;

---

[8] Sfântul Vasile cel Mare, *Despre Duhul Sfânt*, 8, PG 32, 105 C.

[9] Cuvântul *προϊέναι* înseamnă 'trimit înainte, sau mai înainte'. E folosit în varianta grecească a cunoscutului şi jalnicului text despre *Filioque* al romano-catolicilor, cel din 1995 (*Τὸ προϊέναι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν Παράδοσιν)*, ca un fel de truc în muşamalizarea confuziei lor grave dintre Teologie (discursul despre relaţiile dinlăuntrul Treimii) şi Iconomie (discursul despre relaţiile Treimii cu lumea). La Părinţi *προϊέναι* exprimă trimiterea în lume a Duhului. Vezi sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurele*, PG 75, 585 A.

[10] Adică: cugetătorii de cele ale Latinilor.

tulea cap al cărții *Către Amfilohie*, spune: «[faptul] că Tatăl creează prin Fiul, nici nedesăvârșită arată creația Tatălui, nici slabă lucrarea Fiului, ci unitatea voinței o înfățișează»[8].

Cel ce spune, așadar, că Duhul provine[9] *prin* Fiul și *din* Fiul, sub aspectul dării [Lui oamenilor], bine înfățișează consimțirea Tatălui și a Fiului. Căci prin bunăvoirea Tatălui și a Fiului este Duhul Sfânt dat celor vrednici, împreună-binevoind și El. Pe când latinofrenii[10] aceștia, conchizând nebunește că *prin* Fiul și *din* Fiul Își are Duhul existența, lucru al binevoirii și al voinței – și prin urmare creatură, și nu rod al firii dumnezeiești – Îl înfățișează pe Duhul a fi, în chip eretic. Căci, după sfințitul Damaschin, zidirea [e aceea care] este lucru al voinței dumnezeiești, iar nu dumnezeirea[11] – departe de noi aceasta! Că nu a voinței dumnezeiești, ci a firii dumnezeiești – iarăși, după același [Damaschin] – este cea mai-dinainte-de-veci și veșnica naștere și purcedere[12].

Epigrafia a doua a Latinilor

Întrucât sunt unii care vorbesc împotriva mărturiilor scrise celor ce arată că *prin Fiul* este Duhul, s-au adunat și mărturiile scrise de față, care arată că Fiul este numaidecât și nemijlocit din Tatăl, spre strângerea de mărturii care să arate că *prin Fiul* este Duhul. Căci de nu ar fi Duhul prin Fiul, de ce nu s-a spus că și Acesta este nemijlocit din Tatăl?

---

[11] Imaginea aceasta este reluată în *Epistola I^a către Varlaam* 21 în cuvintele: «pentru că în zidire – nu în dumnezeirea Duhului – a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie», a venit, adică, Tatăl prin Fiul.

[12] Nu am găsit acest text în opera sfântului Ioan Damaschin, citat și în *Cuvântul al II-lea Apodictic*, 60. Vezi totuși *Expunerea precisă a credinței ortodoxe* I, 8, ΕΠΕ 1, p. 84: «Nașterea [Fiului din Tatăl] este veșnică și [este] lucrare a firii și din ființa Acestuia [...], pe când zidirea e lucrare a voinței în Dumnezeu, care nu este con-veșnică cu Dumnezeu».

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ δευτέρα

Καὶ μὴν ἐρρήθη καὶ τὸ θεῖον πνεῦμα ἐκ πατρὸς ἀμέσως καὶ ἀνήρηταί σου παντάπασιν ἡ τῆς δυσσεβείας πρόφασίς τε καὶ παράστασις. Γρηγόριος γὰρ ὁ τῆς θεολογίας ἐπώνυμος δεύτερον ἐν τοῖς Ἔπεσιν ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἶναί φησι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καθὰ καὶ τὸν υἱόν. Ὁ δὲ Νύσσης, σὺν πολλοῖς ἑτέροις, πρὸς ἓν πρόσωπον, τὸ πατρικόν, ὡσαύτως ἔχειν ἑκάτερόν φησιν, ἄνευ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως. Ἀλλὰ «καὶ τὰ τοῦ ἀνθρώπου, φησί, πρόσωπα οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου κατὰ τὸ προσεχὲς ἔχει τὸ εἶναι, ὡς πολλὰ καὶ διάφορα εἶναι πρὸς τοῖς αἰτιατοῖς καὶ τὰ αἴτια. Ἐπὶ δὲ τῆς ἁγίας τριάδος οὐχ οὕτως· ἓν γὰρ πρόσωπον καὶ τὸ αὐτό, τοῦ πατρός, ἐξ οὗπερ ὁ υἱὸς γεννᾶται καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Διὸ καὶ κυρίως τὸν ἕνα αἴτιον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν ἕνα θεόν φαμεν τεθαρρηκότως».

---

[13] Spune «al doilea» ca poziție în lanțul cauzalității; 'primul' este Tatăl, în calitate de cauzator al Fiului și al sfântului Duh.

[14] Sfântul Grigorie Teologul, *Poemele Teologice* 3 (*Despre sfântul Duh*), PG 37, 412 A.

[15] Duhul, adică, și Fiul.

[16] «persoana Părintească»: persoana Părintelui, a Tatălui.

[17] Duhul și Fiul au raportare similară la Tatăl, din care Își iau ființa dumnezeiască; diferă doar «modul existenței»: Unul Se purcede, Celălalt Se naște.

[18] Sfântul Grigorie al Nyssei, *Către Elini*, PG 45, 180 BC. Vezi și textul din care Veccos trage concluzia că Duhul nu este nemijlocit din Tatăl, ci prin Fiul: *Către Avlavie*, BEΠ (Biblioteca Părinților Greci) 68, p. 180, PG 45, 133 BC: «Iar dacă cineva ar defăima învățătura [ortodoxă și ar spune] cum că [faptul de] a nu accepta deosebirea după fire duce la oarece amestecare… a ipostasurilor, ne vom apăra în fața acestei acuze zicând că, mărturisind [noi] neschimbabilitatea firii dumnezeiești [adică faptul că în cele trei Ipostasuri este aceeași fire, întocmai], nu negăm deosebirea dintre pricinuitor și pricinuit [dintre Tatăl și Fiul, dar și dintre Tatăl și Duhul], prin care – doar prin aceasta – înțelegem a se deosebi unul de celălalt, [adică] prin a crede că unul este cauzator, iar celălalt este din cauzator; înțelegem încă și altă deosebire [însușire] a celui

A aceluiaşi, Antiepigrafia a doua

Dar s-a spus că şi Duhul Cel dumnezeiesc este nemijlocit din Tatăl şi s-a risipit întru totul cauza iscării relei tale credinţe. Căci Grigorie cel numit cu numele teologiei zice în *Poeme* că Duhul Sfânt este al doilea[13], după Tatăl, precum şi Fiul[14]. Iar [Grigorie] al Nyssei, pe lângă multe altele, zice că Amândoi[15] sunt aşijderea faţă de Una persoana Cea Părintească[16], în afara modului existenţei[17]. Că «persoanele omeneşti – zice – nu îşi au fiinţa direct din aceeaşi persoană, încât multe şi felurite sunt nu doar cele cauzate, ci şi cauzele [lor]. Dar în Sfânta Treime nu este aşa; căci una şi aceeaşi – cea a Tatălui – [e] persoana din care Fiul Se naşte şi Duhul Sfânt Se purcede. De aceea şi afirmăm, îndrăzneţ, pe cauzatorul Cel unul dimpreună cu cauzaţii Săi ca pe Dumnezeul Cel unul, în toată puterea cuvântului»[18].

---

din pricinuitor: căci unul este direct din primul, iar celălalt este *prin cel* ce este direct din primul, aşa încât să rămână neîndoielnică în Fiul însuşirea Lui de *Unul-Născut* şi să nu punem la îndoială [nici faptul că] Duhul este din Tatăl, *mijlocirea* Fiului păstrând Lui însuşirea de Unul-Născut şi neîmpiedicând nici pe Duhul să aibă relaţie fiinţială cu Tatăl». Iată cum explică sfântul Grigorie Palama mai amănunţit acest text în *Cuvântul Apodictic al II-lea* 54, ed. Hristou, vol. I, p. 127-128: «Aşadar, pe de o parte, Fiul este [din Tatăl] şi este şi gândit din Tatăl, [pe când], pe de altă parte, Duhul Sfânt – considerat în sine – ar fi [din *purcezător*] şi ar fi şi gândit din *purcezător*, deci nu din *tată*; aşadar datorită Fiului celui gândit direct din *tată* este şi Duhul din *tată*, purcezând [Tatăl] pe de o parte pe Duhul şi, pe de alta, născând pe Fiul. Căci cum ar fi cu putinţă – nenăscut fiind Duhul – a Se numi El *al Născătorului*? Oare nu datorită Fiului Unul-Născut, Celui ce – fiind Unul-Născut – este împreună-gândit direct cu Născătorul şi doar El Îşi are însuşirea de a Se naşte şi Îl arată pe Duhul a nu fi prin naştere din Tatăl? Prin Fiul aşadar Îşi are Duhul faptul de a fi [din *tată*] şi de a fi gândit din *tată*, pe când, prin Sine Însuşi, direct este din *purcezător*... Fapt pentru care, cum am zis, nu *pricinuitor*, ci doar *pricinuit* L-a numit pe Fiul, şi pricinuit deopotrivă cu Duhul; şi într-acelaşi chip I-a

Τί δὲ οἱ λέγοντες ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐν τῷ υἱῷ διαμένειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐν τῷ υἱῷ διήκειν καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς εἶναι καὶ τῷ λόγῳ συμπαρομαρτεῖν; Ἔτι δὲ οἱ κοινωνίαν καὶ ἀγάπην εἶναι λέγοντες τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον; Πρὸς δὲ τούτοις οἱ πρὸς τὸ ἕτερον ἕκαστον ἔχειν τῶν προσώπων λέγοντες οὐχ ἧττον ἢ πρὸς ἑαυτό; Τί δὲ ὁ ψάλλων «αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με»; Ἆρ' οὐχ ἅπαντες οὗτοι ἀμέσως εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα δεικνύουσιν ἐκ τοῦ πατρός;

Ἐπιγραφὴ Λατίνων τρίτη

Κατεστρώθησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς συγκρότησιν τῆς ἐννοίας τῶν δηλουσῶν χρήσεων, μὴ ἀμέσως ἀλλὰ διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκ πατρὸς εἶναι τὸ πνεῦμα. Εἰ γὰρ ἀμέσως

---

deosebit pe Aceştia [pe Fiul şi pe Duhul] de Tatăl, deşi – [dacă ar fi fost] după varianta Latinilor – nu aşa trebuia să facă». Pornind de la textele sfântului Grigorie al Nyssei, sfântul Grigorie Palama explică expresia «Duhul este din Tatăl prin Fiul» prin faptul că Tatăl este tată numai în relaţie cu Fiul şi de aceea – bineînţeles, numai în gândire – Fiul este direct lângă Tatăl, aşa cum spune episcopul Nyssei. Nu putem să zicem că Duhul este 'direct' din Tatăl (adică din Născătorul) întrucât nu este născut; 'direct' El este din *purcezător*; dacă acest purcezător Se numeşte 'tată', aceasta se datorează Fiului Unul-Născut; aşadar prin Fiul Unul Născut [zicem despre] Duhul [că] este din Tatăl.

[19] Vezi sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurele* 34, PG 75, 577 A: «Iar în[tru] Fiul fireşte şi fiinţial [Îl socotim] străbătând de la Tatăl pe Duhul, prin Care [Duh] pe toate ungându-le, le sfinţeşte». Vezi şi sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica* I, 7, PG 94, 805 AB şi ΕΠΕ 1, p. 76: «astfel Îl ştim [noi] pe Duhul lui Dumnezeu, Cel ce Îl însoţeşte pe Cuvântul şi arată lucrarea Lui». Textul este luat de sfântul Ioan Damaschin din *Marele Cuvânt Catehetic* al sfântului Grigorie al Nyssei (2, PG 45, 17 BC): «astfel Îl ştim [noi] pe Duhul lui Dumnezeu, Cel ce Îl însoţeşte pe Cuvântul şi arată lucrarea Lui: nu ca răsuflare… asemenea celei a [gurii] noastre, ci ca putere fiinţială de sine existentă, privită în ipostas propriu, nicidecum putând a fi despărţită de Dumnezeu întru Care este, şi nici de Cuvântul lui Dumnezeu pe Care Îl însoţeşte». Termenul se găseşte şi la sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 41*, 11, PG 36, 444 B; sfântul Grigorie

Şi pentru ce s-a mai spus, atunci, că Duhul Sfânt purcede din Tatăl şi rămâne în Fiul, şi trece din Tatăl în Fiul, şi este din Tatăl, şi Îl însoţeşte pe Cuvântul[19]? Sau, iarăşi, că [Duhul Sfânt] este împărtăşirea şi iubirea Tatălui şi Fiului[20]? Sau, pe lângă acestea, că nici una dintre aceste două persoane[21] nu este mai prejos de cealaltă[22]? Sau pentru ce s-ar mai cânta «mâinile Tale m-au făcut şi m-au zidit»[23]? Oare nu toţi aceştia arată că şi Duhul este nemijlocit din Tatăl?

Epigrafia a treia a Latinilor

S-au aşezat şi mărturiile scrise de faţă, spre întărirea înţelesului celor ce arată că Duhul nu este nemijlocit din Tatăl, ci prin Fiul. Căci dacă Duhul ar fi nemijlocit din

---

Palama foloseşte această expresie şi în *Cuvinte...* I, 26, 25 (ed. Hristou, vol. I, p. 52-53) şi în *Capetele naturale 37.*

[20] Fericitul Augustin Îl consideră pe Duhul unire şi legătură a Tatălui cu Fiul. El este iubirea intratrinitară prin care Se iubesc din veşnicie Tatăl şi Fiul. Din acest motiv spune, relevant, că Duhul Sfânt nu este numai al Tatălui, nici numai al Fiului, ci al Amândurora (*De Trinitate* XV, 17, 31, PL 42, 1082). Prin această formulă nu înţelege, însă, numai unitatea fiinţei Duhului cu Tatăl şi cu Fiul, ci şi dependenţa cauzală a Duhului de Aceştia, adică purcederea Lui deopotrivă din Aceste două Persoane ale Treimii. Există Părinţi răsăriteni care uneori au spus că Tatăl e legătura sau mijlocitorul dintre Fiul şi Duhul, alteori Fiul este legătura dintre Tatăl şi Duhul sau Duhul este legătura dintre Tatăl şi Fiul, ceea ce în toate cazurile este corect datorită legăturii Lor de iubire, ca a unor Persoane deofiinţă. Însă, după ei, legătura cauzală şi Cel către Care îşi au mişcarea anagogică Ceilalţi Doi este numai Tatăl; vezi sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 42*, 15, PG 36, 476: «Iar unirea [Celor Trei] Tatăl este, din Care [sunt] şi spre Care Se ridică următorii [Lui]».

[21] Duhul şi Fiul, adică.

[22] Vezi, de exemplu, sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 31*, 9, unde se spune că Duhului nu Îi lipseşte nimic din cele ale Fiului, în afara filiaţiei, adică a calităţii de fiu, mai ales că Amândoi sunt din Tatăl, cu deosebirea că unul este prin naştere, celălalt prin purcedere.

[23] *Psalmii* 118, 73.

ἦν τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρός, οὐκ ἂν ἐρρήθη ὁ μὲν υἱὸς εἰκὼν τοῦ πατρός, τὸ δὲ πνεῦμα εἰκὼν τοῦ υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν υἱὸς ἐνέργεια τοῦ πατρός, τὸ δὲ πνεῦμα ἐνέργεια τοῦ υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν υἱὸς πρόσωπον τοῦ πατρός, τὸ δὲ πνεῦμα πρόσωπον τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ τρίτη

Ἀνούστατε, ὁ δυσσεβῶς ἐπιγράφων ὧδε τὰ παρὰ τῶν ἁγίων εὐσεβῶς εἰρημένα, πῶς οὐ συνορᾷς ὅτι τὰ κοινὰ καὶ φυσικὰ ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω καὶ προσκυνητῆς τριάδος οὐδεμίαν ἔχουσι διαφοράν; Εἷς γὰρ θεός, μία εἰκών, μία θέλησις, μία ἐνέργεια πατρός, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος. Οὐκοῦν πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅταν καὶ πρόσωπον ἕτερον ἑτέρου τούτων λέγηται, φυσικόν ἐστιν, ἀλλ' οὐχ ὑποστατικὸν καὶ τῆς ἀπαραλλάκτου ὁμοιώσεώς ἐστι δηλωτικόν, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, ἄπαγε. Σὺ δὲ μὴ οὕτω πρόσωπον ἕτερον λέγων, ἀλλ' ὑποστατικῶς, οὐκέτ' ἔχεις εἶναι μύστης τῆς τριάδος. Εἰ γὰρ τοῦ πατρός ἐστιν ὁ υἱὸς τὸ πρόσωπον, ὡς ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, οὐκέτ' ἔσται λοιπὸν ὁ πατὴρ πρόσωπον

---

[24] În primul rând *πρόσωπον* însemna *față*; după aceea şi-a luat şi sensul de *persoană*. Sfântul Vasile cel Mare refuză să îl folosească în triadologie cu sensul de *ipostas*, pentru a nu se înțelege erezia lui Sabelie, însă sfântul Grigorie Teologul face acest lucru, spunând că nu ne certăm pentru anumite numiri, ci important este ceea ce exprimă ele: «Unul după ființă Îl cunoaştem…, iar Trei după ipostasuri – sau persoane, dacă îți place aşa. Aşadar, să nu se poarte cu necuviință cei ce se ceartă pentru aceste [numiri], ca şi cum credința noastră ar sta în numiri, şi nu în lucruri» (*Cuvântul 42*, 16, PG 36, 477). În triadologie, la Părinți, are acest sens de ipostas, iar uneori, atunci când se referă la Fiul sau chiar la Duhul, are sens de chip, caracter, asemănare a Tatălui. Vezi Clement Alexandrinul, *Pedagogul* I, 7, PG 8, 320 A: «Iar Cuvântul fața lui Dumnezeu [este], [față] prin care Se luminează [ochilor noştri] şi Se cunoaşte Dumnezeu»; şi sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurele* 34, PG 75, 577: «Astfel că [David] Îl numeşte pe Duhul şi 'fața Tatălui', ca pe unul Care închipuieşte – prin lucrarea cea lui-Dumnezeu-cuvenită – ființa din care şi este».

[25] *Modul de existență* al Persoanelor Treimii (*ὁ τρόπος ὑπάρξεως* sau *τὸ πῶς ἐστιν*), atunci când se referă la Persoanele Sfintei

Tatăl, nu s-ar mai zice că Fiul e chipul Tatălui, iar Duhul chipul Fiului; şi că Fiul e lucrarea Tatălui, iar Duhul lucrarea Fiului; şi Fiul faţa Tatălui, şi Duhul faţa Fiului.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a treia

Prealipsitule de minte, care în chip rău credincios iei aici cele ce binecredincios s-au spus de către Sfinţi, cum nu vezi că între cele comune şi după fire ale preaînaltei şi închinatei Treimi nu este nici o deosebire? Că unul este Dumnezeu, unul chipul, una voinţa, una lucrarea Tatălui, Fiului şi sfântului Duh. Aşadar atunci când, pe lângă altele, s-a zis despre Una din Ele că este faţa Celeilalte, după firea [comună] s-a zis aceasta, nu după ipostas[24], şi arată asemănarea întru toate, în afara modului existenţei[25] – departe de noi aceasta! Iar tu, nu după fire zicând că o Persoană e faţa Celeilalte, ci după ipostas, nu mai poţi fi mistagog al Treimii[26]. Căci dacă Fiul este faţa Tatălui, ca unul ce este din El, iar a Fiului Duhul, atunci Tatăl nu va mai fi altă faţă decât

---

Treimi, reprezintă pentru Părinţi – în special pentru Capadocieni – un termen special care arată însuşirea specifică a fiecăreia din Persoanele Treimii, adică pentru Tatăl *nenaşterea şi nepurcederea*, pentru Fiul *naşterea* şi pentru Duhul *purcederea*. Vezi sfântul Grigorie al Nyssei, *Împotriva lui Eunomie*, PG 45, 316 C; sfântul Ioan Damaschin, *Împotriva Iacoviţilor*, PG 94, 1461 A: «toate comune [sunt] Tatălui şi Fiului şi sfântului Duh, în afara modului existenţei» şi *Dogmatica* II, 8, ΕΠΕ 1, p. 88-89: «iar 'Fiu' şi 'chip al ipostasului Părintesc' [se numeşte] pentru că este... întru totul asemănător Tatălui, în afara nenaşterii; iar 'unu-născut' pentru că singur [El] din singur Tatăl... S-a născut [...]; căci, măcar că şi Duhul Sfânt [tot] din Tatăl Se purcede, dar nu prin naştere, ci prin purcedere [Îşi ia fiinţa]. Alt mod de existenţă este acesta [cel al Duhului Sfânt], necuprins cu mintea şi necunoscut, precum şi naşterea Fiului. De aceea şi toate câte le are Tatăl ale Lui [ale Fiului] sunt, în afara nenaşterii, care [nenaştere] nu înseamnă deosebire de fiinţă..., ci mod de existenţă».

[26] O învăţătură greşită te îndepărtează de Dumnezeu sau te arată că eşti departe de El.

ἕτερον παρὰ τὸν υἱόν, οὐδὲ παρὰ τὸ πνεῦμα ὁ υἱός. Ὁρᾷς ὡς αἱ μὲν τῶν ἁγίων ῥήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς παρὰ δὲ σοῦ ἐκλαμβάνονται κακῶς καὶ δυσσεβῶς;

Ἐπιγραφὴ Λατίνων τετάρτη

Ἐπειδή τινες μὴ καταδεχόμενοι τὴν ἐν τῇ τριάδι μεσιτείαν τοῦ υἱοῦ, προδήλως παρὰ τῶν ἁγίων θεολογουμένην, ἀπαρνοῦνται καὶ τὸ ὅλως λέγειν ὄνομα τάξεως ἐν τῇ τριάδι, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς δήλωσίν τε τοῦ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ συνάπτεσθαι τῷ πατρὶ καὶ εἰς παράστασιν τοῦ λέγεσθαι ἀριδήλως τάξιν ἐν τῇ τριάδι.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ τετάρτη

Καταψεύδῃ τῶν εὐσεβῶν, ταλαίπωρε. Ἴσμεν γὰρ τάξιν ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος, ἀλλὰ τὴν εὐσεβῆ· τὴν δὲ δεικνῦσαν τρίτον ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς δυσσεβῶς ἔχουσαν, ἣν σὺ μετ' Εὐνομίου στέργεις, οὐ καταδεχόμεθα. Καὶ τῶν γραφικῶν δὲ καταψεύδῃ χρήσεων· οὐ γὰρ τὸν υἱὸν μόνον, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε καὶ τὸν πατέρα τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος ἕνωσίν φασιν, ἄλλοτε δὲ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα μέσον καὶ κοινὸν αὐτοῖς· καὶ ἣν 'ἀριδήλως λέγεσθαι' φῂς τάξιν, σαφὲς ὡς οὐ περὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματός ἐστι. Στέργεται δὲ καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ πνεύματος τοῖς τὰ θεῖα συνετοῖς, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὁμολογίαν, μὴ προσεχῶς τῷ πατρὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τιθεῖσιν, ἵνα μὴ δόξῃ καὶ τοῦτο γεννητόν. Τὰ τοιαῦτα τοίνυν τοῖς ἁγίοις λέγεται καλῶς, ὁ δὲ συνειλοχὼς ταῦτα καὶ προθεὶς ἐνταῦθα πρὸς τὴν οἰκείαν μεθέλκων κακοδοξίαν κακῶς καὶ δυσσεβῶς αὐτοῖς χρῆται.

---

[27] Sfântul Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 3, 1, PG 29, 653 B–656 A: «Apoi zice că sfinții au predat că [Duhul] este al treilea în ordine şi în rang, şi că el – de la sine – crede că este al treilea şi după fire [...]. Spunând noi că Tatăl este aşezat înaintea Fiului, spunem aceasta din unghiul raportării pricinuitorului la Cei din El, nu din unghiul vreunei deosebiri de ființă, nici din cel al succesiunii temporale; Fiul este al doilea – după Tatăl – după ordine şi după rang (căci este din El), nu după ființă.

Fiul, nici Fiul alta decât Duhul. Vezi cum spusele Sfinților drept credincioase sunt şi bune, iar de tine sunt luate greşit şi în chip rău-cinstitor [de Dumnezeu]?

Epigrafia a patra a Latinilor

Întrucât unii, neprimind mijlocirea Fiului înlăuntrul Treimii, [mijlocire] vădit teologhisită de către Sfinți, întru nimic nu primesc să folosească termenul 'ordine' privitor la Treime, s-au adunat aceste mărturii scrise spre a se arăta, pe de o parte, că *prin Fiul* Se uneşte Duhul cu Tatăl şi, pe de alta, spre a se înfăţişa că se poate limpede vorbi despre ordine în Treime.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a patra

Minți asupra celor bine-cinstitoare [de Dumnezeu], nenorocitule. Căci [noi] ştim de ordine în Sfânta Treime, dar de cea bine-credincioasă[27]; iar pe cea conform căreia Duhul este în mod necesar al treilea de la Tatăl, ca pe una rău-credincioasă, pe care tu o iubeşti împreună cu Eunomie, nu o primim. Dar şi asupra mărturiilor scrise minți; că acestea nu spun că numai Fiul este unirea dintre Ceilalți Doi[28], ci uneori Îl numesc şi pe Tatăl unirea dintre Fiul şi Duhul[29], iar alteori Îl numesc pe Duhul mijlocirea între Fiul şi Tatăl şi comun [Lor]; iar ordinea despre care tu zici că 'prealimpede se poate vorbi', vădit că nu la Fiul şi la Duhul Sfânt se referă. Iubită este – celor înțelepți în cele dumnezeieşti – şi mijlocirea Fiului, dar nu în ceea ce priveşte existența Duhului, ci după mărturisirea care nu Îl pune pe Duhul Sfânt direct după Tatăl, ca să nu se creadă că şi Acesta [Duhul, adică] este născut. Prin urmare, acestea sunt zise bine de Sfinți, pe când cel ce le-a adunat şi le-a adăugat aici greşit şi rău-credincios le foloseşte, trăgându-le spre folosul relei sale învățături.

---

[28] *Către Avlavie*, ВЕП 68, p. 180.

[29] Sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 42*, p. 128.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων πέμπτη

Ἐπειδὴ εἰσί τινες μὴ καταδεχόμενοι ἐκεῖνο τὴν εὐαγγελικὴν δύνασθαι ῥῆσιν, τὴν 'πνεῦμα ἀληθείας' τὸ ἅγιον λέγουσαν πνεῦμα, ὅπερ δύναται καὶ ἡ ῥῆσις ἡ λέγουσα ἐκ τοῦ πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι, ἔτι δὲ διενιστάμενοι μηδὲ εἰς ἰσοδύναμον ἔννοιαν λέγεσθαι τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ λαμβάνειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, κατεστρώθησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου τῶν τοιούτων εὐαγγελικῶν χρήσεων.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ πέμπτη

Τῆς ἀναισθησίας· ἰσοδυναμοῦσι γὰρ αἱ ῥήσεις τῶν ἁγίων εἰς τὸ δεῖξαι τὴν πρὸς τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν οἰκειότητα, αὐτὸ δ' εἰπεῖν ὁμοουσιότητα τοῦ θείου πνεύματος, διαφέρουσι δὲ ὡς μὴ παρ' ἀμφοτέρων, πατρός τε καὶ υἱοῦ, τὴν ὕπαρξιν δεικνῦσαι. Καὶ τοῦτο κατάδηλον ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν γραφικῶν χρήσεών ἐστι, ὁ δὲ συνειλοχὼς ταύτας οὗτος πρὸς τὴν διαφορὰν τῶν ῥήσεων τούτων καθάπερ ἐκκεκώφηται.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων ἕκτη

Ἐπειδὴ εἰσί τινες λέγοντες διαφέρειν ἀλλήλων τὸ 'πρόεισι' καὶ τὸ 'προχεῖται' καὶ 'ἐκπορεύεται', ἐξελέγησαν εἰς ἀναντίρρητον ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου αὐτῶν αἱ προκείμεναι χρήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ μετ' αὐτὰς αἱ ὑποτεταγμέναι χρήσεις τῶν θεολογούντων ἐκ πατρὸς προϊέναι τε καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ προχεῖσθαι τὸ πνεῦμα.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ ἕκτη

Τῆς ἀναισχυντίας· τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι τὸ πρόεισι λέγεται καὶ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ, τὸ δὲ ἐκπορεύεται ἢ προχεῖται οὐδέποτε, καθάπερ καὶ τὸ προχεῖται κυρίως ἐπὶ τῆς χορηγίας, ἔστι

---

[30] *Ioan* 15, 26; 16, 13.
[31] *Ioan* 15, 26.

Epigrafia a cincea a Latinilor

Întrucât sunt unii care nu primesc că spusa evanghelică ce Îl numeşte pe Duhul 'Duhul adevărului'[30] este echivalentă cu aceea ce spune că 'Duhul purcede de la Tatăl'[31], ba încă se împotrivesc şi echivalenţei zicerilor [că] 'din Tatăl Se purcede' şi 'din Fiul ia' Duhul Sfânt, s-au înşiruit mărturiile scrise de faţă spre dovedirea echivalenţei acestor mărturii evanghelice.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a cincea

Ce nesimţire!; că echivalente sunt spusele [acestea ale] Sfinţilor [când le folosim] spre a arăta familiaritatea dumnezeiescului Duh – altfel zis deofiinţimea [Lui] – cu Tatăl şi cu Fiul; se deosebesc, însă, [când le folosim spre] a arăta că nu din Amândoi – din Tatăl şi din Duhul – [este] existenţa Lui. Iar aceasta vădit este din chiar mărturiile scrise de faţă; dar acesta ce le-a adunat parcă a surzit, nemaiauzind şi deosebirea spuselor acestora.

Epigrafia a şasea a Latinilor

Întrucât sunt unii care spun că se deosebesc întreolaltă 'a proveni' şi 'a Se revărsa' şi 'a Se purcede', s-au ales – spre dovedirea de netăgăduit a echivalenţei acestora – mărturiile de faţă ale sfântului Chiril[32] şi, după ele, mai jos rânduite, mărturiile celor ce teologhisesc că din Tatăl provine şi Se trimite şi Se revarsă Duhul.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a şasea

Ce neruşinare!; cine nu ştie, dar, că 'provine' se spune şi despre Fiul, pe când 'Se purcede' sau 'Se revarsă' niciodată?; precum şi că 'Se revarsă' se spune propriu-zis

---

[32] *Tezaurele*, 33, PG 75, 568 C şi 34, 576 C şi *Tâlcuire la Ioan* 12, PG 74, 716 B.

δ' ὅτε καὶ ἐπὶ τῆς ἐκπορεύσεως λέγεται; Οἱ δὲ τὰ Λατίνων φρονοῦντες μηδὲν διαφέρειν ἀλλήλων διατείνονται ταῦτα δυσσεβῶς ὁμοῦ καὶ ἀναιδῶς· αἱ γὰρ συλλεγεῖσαι τῶν ἁγίων ἐνταῦθα ῥήσεις, ἐφ' ὧν ἔσθ' ὅτε ταῦτα συντρέχουσι, δεικνῦσαι τὴν πρὸς ἄλληλα τούτων διαφοράν, ἀναιροῦσιν οὐδαμῶς.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων ἑβδόμη

Ἐπειδή τινες ἀκούοντες τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ υἱοῦ ὑπάρχον καὶ ἀναβλύζον καὶ προϊόν, οὐχὶ τὴν φύσιν τοῦ πνεύματος ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ πηγάζειν καὶ ἀναβλύζειν τερατολογοῦσιν, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸν χάρισμα τὸ τοῖς ἀξίοις ἐπιγινόμενον, διὰ τὸ τὴν ἐγγινομένην αὐτοῖς ἐνοίκησιν τῆς πανταχοῦ παρούσης θεότητος τοῦ ἁγίου πνεύματος σχετικῶς γίνεσθαι, οὕτω τὸ τοιοῦτον ἐκλαμβάνοντες χάρισμα, ὥσπερ ἂν εἰ ἀποδιῃρημένον τῆς θείας οὐσίας νοοῖτο τοῦ πνεύματος, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐξ ὧν ἔχει τις διαγνῶναι, ὡς κἂν ἡ ἐγγινομένη τοῖς ἀξίοις ἐνοίκησις τοῦ παναγίου πνεύματος σχετικὴ ἐστιν ἀρρήτως καὶ ὑπὲρ λόγον, ἀλλ' ἐπεὶ ἐκεῖ τὰ χαρίσματα προχέονται, ὅπου ἡ θεία φύσις αὐτοῦ σχετικῶς ἐνοικήσει, αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἓν τῆς τριάδος καὶ συμπληρωτικόν, ὅπερ ἐστὶ θεία φύσις καὶ τέλειος θεός, ὡς ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱός, δηλοῦται, ὅταν τις λέγῃ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον προϊὸν καὶ ἀναβλύζον καὶ ὑπάρχον ἐκ τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ ἑβδόμη

Ὄντως οὐκ οἶδεν ἃ λέγει οὔτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦται ὁ καὶ ταύτην τὴν ἐπιγραφὴν συνθείς. Οὐδεὶς γὰρ τῶν εὐσεβεῖν ᾑρημένων διεσπασμένην εἶναι νομίζει τῆς θείας φύσεως τὴν θείαν χάριν καὶ τὴν ἐνέργειαν· οὐ μὴν ὅτι ἀχώριστός

---

[33] Adică prin legătură, prin relație.

[34] În privința lui 'plinitor' vezi sfântul Grigorie al Nyssei, *Despre chip şi asemănare*, PG 44, 1340.

[35] Distincția dintre ființă şi lucrări (sau energii) este una teologică subtilă, care poate provoca confuzii grave. Energiile nu se despart niciodată de ființă, iar atunci când omul simte energiile

în cazul dării [Duhului asupra credincioşilor, la Cincizecime], dar uneori şi în cazul purcederii? Însă cugetătorii de cele ale Latinilor spun – în chip rău-cinstitor şi neruşinat – că acestea întru nimic nu se deosebesc întreolaltă; căci spusele de faţă ale Sfinţilor adunate aici – în care [expresiile] acestea uneori coincid – arătând deosebirea întreolaltă a acestora, nicidecum nu o desfiinţează.

Epigrafia a şaptea a Latinilor

Întrucât unii, auzind că *din Fiul* există şi izvorăşte şi provine Duhul Sfânt, spun grozăvii cum că nu firea Duhului izvorăşte şi curge din fiinţa Fiului, ci duhovnicească harismă care se face asupra celor vrednici, prin relaţională[33] sălăşluire în aceştia a dumnezeirii Duhului Sfânt, Celeia ce pretutindenea este – aşa luând ei această harismă ca şi cum s-ar înţelege că-i despărţită de dumnezeiască fiinţa Duhului – [pentru aceasta] s-au adunat mărturiile de faţă, din care se poate cunoaşte că, deşi această sălăşluire care se face în cei vrednici – în chip negrăit şi mai presus de cuvânt – este relaţională, totuşi, întrucât harismele *acolo* se revarsă, unde *firea* Lui dumnezeiască [e cea care] se sălăşluieşte relaţional, Însuşi Duhul Sfânt – Cel unul din Treime şi plinitor al Acesteia[34], Carele este fire dumnezeiască şi Dumnezeu desăvârşit, ca Tatăl şi Fiul – este arătat când se zice că Duhul Sfânt provine şi izvorăşte şi există din Fiul.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a şaptea

Cu adevărat nu ştie ce zice, nici despre ce încredinţează, cel ce a întocmit epigrafia aceasta. Pentru că nimeni din cei ce şi-au ales buna-cinstire [de Dumnezeu] nu socoteşte harul dumnezeiesc şi dumnezeiasca lucrare despărţite de firea dumnezeiască[35]; dar, dacă nedespărţită

---

necreate ale lui Dumnezeu Îl simte pe Dumnezeu întreg, dar nu Îl cuprinde ca fiinţă. Duhul este cu noi în mod fiinţial ca ipostas, dar nu ne împărtăşim de ipostasul lui, ci de harul Lui. Iarăşi,

ἐστι τῆς θείας φύσεως ἡ θεία ἐνέργεια, παρὰ τοῦτο καὶ φύσις ἐστὶν ἡ ἐνέργεια ταύτης μηδὲν διαφέρουσα· τοῦτο γὰρ τῆς Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου δυσσεβείας ἐστίν· ἡ μὲν γὰρ θεία ἐνέργεια ἐκ τῆς θείας φύσεώς ἐστι καὶ ἐνθεωρεῖται ταύτῃ κατὰ τοὺς θεολόγους, ἀλλ' οὐκ ἔστι καθ' αὑτήν, ἡ δὲ θεία φύσις οὐκ ἐκ τῆς ἐνεργείας ἐστὶ καὶ καθ' ἑαυτὴν ἐστι καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν ἐστι πηγή. Ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ φαμεν· οὗτος δὲ λέγων εἶναι τοῦτο ἐκ τῆς φύσεως, ἡμῖν ἀντιλέγειν οἴεται καὶ τἀναντία ἡμῶν κατασκευάζειν, μηδὲν διαφέρειν, ὡς ἔοικε, νομίζων τὴν φύσιν τῆς ὑποστάσεως, ἢ καὶ διαφορὰν ἀφρόνως εἰσάγων φύσεως ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος, ἐπεὶ διαφορά ἐστιν ὑποστάσεων.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων ὀγδόη

Εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ πατρὸς καὶ υἱοῦ συνελέγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι εἶναι αὐτὸ ποιότητα τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ οὐσίας, ἔτι δὲ εὐωδίαν, πνοὴν καὶ ὀσμὴν τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ, μεθ' ἃς ἕτεραι χρήσεις, αἵτινες καὶ τὸν πατέρα πηγὴν τοῦ πνεύματος καὶ τὸν υἱὸν πηγὴν θεολογοῦσι τοῦ πνεύματος.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ ὀγδόη

Αἱ συνειλεγμέναι παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις καὶ διὰ παραδειγμάτων τὸ πρὸς τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν ὁμοούσιον παριστῶσι τοῦ ἁγίου πνεύματος κατὰ τὸ ἐγχωροῦν· οὐ γὰρ ἔστιν εὑρεῖν ἐπὶ θεοῦ παράδειγμα πάντῃ κατάλληλον. Ἐπεὶ δὲ καὶ ὕδωρ ζῶν καλεῖται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἐνέργειαν, τούτου τοῦ ὕδατος καλεῖται πηγὴ καὶ ὁ υἱὸς μετὰ πατρός, ἔστι δ' ὅτε καὶ αὐτὸ τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὁ δὲ τὰς ῥήσεις ταύτας προενεγκὼν ἐνταῦθα τὰς μὲν παρῆκε τούτων, ταῖς δὲ παραχρῆται καὶ οὕτω δι' αὐτῶν κλέπτειν οἴεται τοὺς ἐντυγχάνοντας πρὸς τὴν οἰκείαν κακόνοιαν.

---

când omul simte harul Duhului, într-un oarecare fel simte şi fiinţa Lui, mai bine zis ştie că El este prezent fiinţial, chiar dacă nu de fiinţa Lui se împărtăşeşte, ci de energiile (sau de harul) Lui.

este de firea dumnezeiască lucrarea dumnezeiască, nu înseamnă de aici şi că fire este lucrarea acesteia, întru nimic deosebindu-se; căci aceasta este reaua-credinţă a lui Varlaam şi Achindin; căci dumnezeiasca lucrare din firea dumnezeiască este, şi, după cuvântătorii-de-Dumnezeu, în Aceasta se vede [cu mintea], şi nu este de sine; pe când firea dumnezeiască nu din [dumnezeiasca] lucrare este, ci de sine este, şi izvor este al lucrărilor dumnezeieşti. Dar nici despre Duhul Sfânt nu spunem că este din ipostasul Fiului; pe când acesta, spunând că Duhul este din fire, crede că ne contrazice pe noi şi că aduce ceva împotriva noastră, socotind, precum se vede, că întru nimic nu se deosebeşte firea de ipostas, ba chiar introducând prosteşte deosebire de fire în Sfânta Treime, în vreme ce este vorba despre diferenţa ipostasurilor.

Epigrafia a opta a Latinilor

Spre dovadă că Duhul Sfânt este din Tatăl şi Fiul s-au adunat şi mărturiile scrise de faţă, care arată că Acesta este însuşire a fiinţei Tatălui şi a Fiului, ba mai mult, [că este] şi bună-mireasmă, suflare şi miros al Tatălui şi al Fiului, după care [am înşiruit şi] alte mărturii scrise, care şi pe Tatăl Îl teologhisesc ca izvor al Duhului, şi pe Fiul ca izvor al Duhului.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a opta

Mărturiile scrise adunate aici ne înfăţişează şi prin exemple deofiinţimea Duhului Sfânt cu Tatăl şi Fiul, pe cât se poate; că nu e cu putinţă a afla exemplu potrivit lui Dumnezeu întru totul. Iar dacă şi 'apă vie' – după har şi după lucrare – e numit Duhul Sfânt, izvor al apei acesteia e numit şi Fiul împreună cu Tatăl, iar uneori şi Însuşi Duhul Sfânt; pe când cel ce aduce aici [ca argument] spusele de faţă, pe unele le-a scos din context, pe altele le-a răstălmăcit, şi astfel crede că-i poate 'fura' pe cititori pentru gândirea lui cea rea.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων ἐνάτη

Αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐν αἷς οἱ πατέρες ἐθεολόγησαν πάντα τὰ τοῦ πατρὸς ἴδια φυσικῶς διαβαίνειν ἐπὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα υἱόν, κατεστρώθησαν εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ὑπάρχειν καὶ προϊέναι καὶ πηγάζειν τὸ πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ πατρός, κατὰ τὸν ἅγιον Κύριλλον. Εἰ γὰρ τὴν πατρότητα καὶ τὸ γεννᾶν μόνον ἀφαιροῦνται ἀπὸ τοῦ υἱοῦ οἱ προσδιορισμοὶ τῶν χρήσεων, εὔδηλον ὡς υἱὸς μὲν ἐκ τοῦ υἱοῦ οὐκ ἔσται, πνεῦμα δὲ τὸ ἐκ τῆς πατρικῆς ἀναβλύζον οὐσίας καὶ ἐκ τῆς μὴ γεννώσης οὐσίας τοῦ υἱοῦ ἀναβλύζον ἔσται καὶ προχεόμενον.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ ἐνάτη

Ὄντως ἀσυλλόγιστον ἡ δυσσέβεια· διαβαίνειν γὰρ ἀκούων ὁ λατινόφρων οὗτος ἐπὶ τὸν υἱὸν τὰ τοῦ πατρὸς ἴδια φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς, τὰ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐνόμισεν ἴδια, ἀλλ' οὐ τὰ τῆς φύσεως. Οὐκοῦν κατὰ τὴν αὐτοῦ σύνεσιν, ἣν ἐν ταῖς τῶν θεοφόρων κέκτηται θεολογίαις, τοῦ θείου Κυρίλλου γράφοντος ἐν Θησαυροῖς «πῶς οὐκ ἔσται θεὸς τὸ πνεῦμα, ὅλην ἔχον οὐσιωδῶς τὴν ἰδιότητα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ», τὰ ὑποστατικὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα ἕξει, γέννημά τε καὶ γεννήτωρ ἔσται καὶ πατὴρ τῶν φώτων, τὸ γεννᾶν καὶ ἐκπορεύειν ἔχον· οὗ τί ἂν ἀκουσθείη δυσσεβέστερόν τε καὶ καινότερον; Τὸ αὐτὸ δὲ σχεδὸν πείσεται πάλιν αὐτός τε καὶ οἱ κατ' αὐτὸν φρονοῦντες καὶ ὅταν ἀκούσωσι τοῦ μὲν ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ λέγοντος ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν δογματικῶν «πάντα ὅσα ἔχει ὁ

---

[36] «fireşte» (φυσικῶς): prin fire, adică prin faptul că Fiul ia prin naştere firea Tatălui, fiind astfel de-o-fiinţă cu Tatăl.

[37] «paternitatea»: părinţimea, însuşirea de a fi tată.

[38] «fireşte şi fiinţial» (φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς): prin fire şi prin fiinţă, comune Tatălui şi Fiului.

[39] *Tezaurele*, 34, PG 75, 576.

[40] Dacă însuşirile ipostatice sunt comunicabile, atunci pe acestea le are şi Duhul şi, automat, devine şi El Tată, Născător, Născut,

Epigrafia a noua a Latinilor

Mărturiile scrise de față, în care Părinții au teologhisit că toate cele ale Tatălui trec fireşte[36] la Fiul Cel născut din El, s-au înşiruit spre a dovedi că Duhul există şi provine şi izvorăşte şi din Fiul, precum neîndoielnic şi din Tatăl, după sfântul Chiril. Căci dacă termenii mărturiilor [acestora] înlătură de la Fiul doar paternitatea[37] şi însuşirea de a naşte, e limpede că Fiul nu va fi din Fiul, dar Duhul, Cel ce izvorăşte din ființa Părintească, va izvorî şi Se va revărsa şi din nenăscătoare ființa Fiului.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a noua

Cu adevărat fără socotință e reaua-cinstire [de Dumnezeu]; căci, auzind latinofrenul acesta că cele proprii ale Tatălui trec la Fiul fireşte şi ființial[38], a socotit că e vorba despre cele ale ipostasului Tatălui, nu despre cele ale firii. Aşadar, după priceperea acestuia, pe care a dobândit-o întru teologhisirile purtătorilor-de-Dumnezeu [Părinți], scriind dumnezeiescul Chiril în *Tezaure* «cum nu va fi Duhul Dumnezeu, [de vreme ce Se află] având fireşte toată însuşirea Tatălui şi a Fiului?»[39], Duhul va avea [deci] cele ipostatice ale Tatălui şi ale Fiului, va fi şi născut şi născător, şi Părinte al luminilor, având şi însuşirea de a naşte şi pe cea de a purcede;[40] [concluzie] față de care ce născocire mai eretică s-ar putea auzi? Dar se poate spune că de acelaşi lucru va fi convins, iarăşi, acesta[41] şi cei ce cugetă ca el, când îl vor auzi, pe de o parte, pe sfințitul Damaschin zicând în capitolul al optulea al [cărții] dogmelor «toate câte are Tatăl – şi ale Duhului [sunt], în afara

---

Purcezător şi Purces. Iată ce confuzii creează această erezie a lui *Filioque*.

[41] «de acelaşi lucru va fi convins, iarăşi, acesta»: la aceeaşi concluzie va ajunge acesta (Veccos).

πατὴρ καὶ τοῦ πνεύματός ἐστι πλὴν τῆς ἀγεννησίας» καὶ τοῦ τῆς θεολογίας ἐπωνύμου Γρηγορίου γράφοντος ἐν τῷ Πρὸς τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου καταπλεύσαντας, «πάντα ὅσα τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος». Πόσης δὲ ἀνοίας πάλιν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἀκούειν καὶ ἐκ τῆς τοῦ υἱοῦ ὑποστάσεως δοξάζειν, ὥσπερ ἂν εἰ μία ἦν, καθάπερ οὐσία, οὕτω καὶ ὑπόστασις ἐπὶ θεοῦ· πρὸς δὲ καὶ τὸ μὴ συνορᾶν ὡς, ἐπεὶ πατρὸς καὶ ἐκ πατρὸς λέγεται τὸ πνεῦμα, οἱ πατέρα εἶναι τὸν υἱὸν ἀπαγορεύοντες συναπαγορεύουσι καὶ τὴν τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα κοινωνίαν κατὰ τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων δεκάτη

Αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐν αἷς οἱ πατέρες ἐθεολόγησαν ἴδιον τοῦ πατρὸς τὸν υἱὸν εἶναι, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ὄντα καὶ ἐξ αὐτοῦ εἶναι, ὡς ἴδιον ὄντα τῆς οὐσίας αὐτοῦ, κατεστρώθησαν ἐνταῦθα, ἵν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγινώσκειν ὡς καὶ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦτο ἴδιον τοῦ υἱοῦ λέγεται εἶναι, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι· καὶ αὖ διὰ τοῦτο ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγεται, διὰ τὸ τῆς τοιαύτης οὐσίας ἴδιον ἀγαθὸν εἶναι αὐτό, ὅπερ ἐμφαίνει καὶ τὴν πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ πνεύματος ὁμοουσιότητα. Εἰ γὰρ κατ' ἄλλον τινὰ λόγον ὁμοουσιότητος, ὁποῖός ἐστιν ὁ περὶ δύο τινῶν ὁμοουσίων λεγόμενος, ἐν οἷς οὐκ ἔστι διὰ τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, ἦν τὸ πνεῦμα ἴδιον τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ, ἦν ἂν καὶ ὁ υἱὸς ἴδιος τοῦ πνεύματος καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πνεύματος διὰ τὸ ἀντιστρέφον τῆς τοιαύτης ὁμοουσιότητος, ὅπερ οὔτε ἐρρήθη παρά τινος τῶν ἁγίων οὔτε ῥηθήσεταί ποτε παρά του τῶν ὀρθοδοξεῖν αἱρουμένων. Ἡ δὲ τοιαύτη ὁμοουσιότης οὐδὲ κυρίως ὁμοουσιότης, ἀλλ' ἡ συνάπτουσα τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, ὡς δι' αὐτοῦ ἢ ἐξ αὐτοῦ ὑπάρχον φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς. Καὶ μαρτυρήσει τοῦτο ἡ ἐνταῦθα

---

[42] *Dogmatica*, 1, 8, p. 96.

[43] «în afara filiației»: în afara însușirii de-a fi fiu, a fiímii; sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul 31*, 9, PG 36, 252A.

[44] «în însușirea purcezătoare»: în ceea ce privește însușirea de a purcede; precum Fiul nu e Tată, tot așa nu e nici Purcezător (al Duhului).

nenaşterii»[42] şi, pe de alta, pe Grigorie cel cu numele cuvântării-de-Dumnezeu scriind în *Către cei veniţi pe mare din Egipt* «toate câte-s ale Fiului – şi ale Duhului [sunt], în afara filiaţiei»[43]. Câtă nebunie, iarăşi, a auzi despre ceea ce e *din fiinţa* Fiului şi a socoti că-i vorba de ceea ce e *din ipostasul* Lui, de parcă la Dumnezeu ar fi un singur ipostas, aşa cum e o singură fiinţă; precum şi a nu vedea că, numindu-Se Duhul 'al Tatălui' şi 'din Tatăl', cei ce opresc a se spune că Fiul este Tată, [se-nţelege că] opresc, împreună cu aceasta, şi părtăşia Fiului cu Tatăl în însuşirea purcezătoare[44].

Epigrafia a zecea a Latinilor

Mărturiile scrise de faţă, în care Părinţii L-au teologhisit pe Fiul ca propriu Tatălui (ca pe unul din fiinţa Lui) şi ca fiind din El (ca unul ce este propriu fiinţei Lui), s-au înşiruit aici ca oricine voieşte să poată astfel cunoaşte că, pentru aceasta, şi Duhul se spune că e propriu Fiului, pentru că e din fiinţa Lui; şi iarăşi, pentru aceasta se zice că e din fiinţa Fiului: pentru că este [un] bun propriu unei asemenea fiinţe, ceea ce o dă la iveală şi deofiinţimea Duhului cu Fiul. Căci, dacă Duhul ar fi fost propriu Fiului şi din fiinţa Fiului după o altfel de deofiinţime – cum e cea care vorbeşte despre doi de aceeaşi fiinţă, care nu sunt unul prin celălalt – atunci şi Fiul ar fi fost propriu Duhului şi din fiinţa Duhului, datorită reversibilităţii unei astfel de asemănări, ceea ce nici nu s-a zis de vreunul dintre Sfinţi, nici nu se va zice vreodată de cei ce şi-au ales dreapta-slăvire (ortodoxia). Dar o astfel de asemănare nici nu e propriu-zis deofiinţime, ci [deofiinţimea propriu-zisă e] aceea care uneşte pe unul celuilalt[45] prin faptul de a fi [el] prin acela sau din acela, fireşte şi fiinţial. Şi mărturisi-va aceasta aici-aşezata spu-

[45] Adică: aceea care 'con-prinde' sau prinde pe unul de celălalt.

κατεστρωμένη τοῦ μεγάλου Βασιλείου χρῆσις ἡ λέγουσα μὴ «τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεσθαι», προστίθενται δὲ καὶ αἱ δηλοῦσαι χρήσεις διὰ τοῦτο εἶναι τὸν υἱὸν ὁμοούσιον τῷ πατρί, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι, ἵν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγινώσκειν, ὡς καὶ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦτό ἐστι τῷ υἱῷ ὁμοούσιον, ὅτι ἐκ τῆς αὐτοῦ οὐσίας ἐστί.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ δεκάτη

Ἴδιόν ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ πατρός, ὡς ἐξ αὐτοῦ γεννηθείς, ὡσαύτως καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, καθ' ἃ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς Πρὸς Εὐνομιανούς φησι κεφαλαίοις, γράφων· «τὴν πρὸς τὸν πατέρα οἰκειότητα νοῶ τοῦ πνεύματος, ἐπειδὴ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται». Λέγεται δὲ καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα. ἐπειδὴ ὁ αὐτὸς ἐν ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῶν Πρὸς Ἀμφιλόχιόν φησιν, «ὡς κατὰ τὴν φύσιν ᾠκειωμένον αὐτῷ». Ἔστι δὲ τῶν ἀδυνάτων τὰ τῇ φύσει ταυτὰ μὴ καὶ ἀλλήλοις οἰκεῖα εἶναι· οὐ λέγεται δὲ ὁ υἱὸς τοῦ πνεύματος, ἵνα μὴ δόξῃ πατὴρ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἅτε τοῦ υἱοῦ πατέρα δεικνύντος τὸν οὗπερ ἂν λέγοιτο υἱός. Ὁ δὲ λατινόφρων οὗτος ἐκ τῶν ὑγιῶς ἐνταῦθα κατεστρωμένων ῥήσεων οὐδὲν συνάγει ὑγιές. Ἐξελέγχεται μέντοι καὶ παρ' ἑαυτοῦ λέγων διὰ τὸ ὁμοούσιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγεσθαι τὸ πνεῦμα· οὐ γὰρ ἔσται διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως· συμβήσεται γὰρ ἐξ

---

[46] Sfântul Vasile cel Mare, *Epistola 52*, PG 32, 393C. Textul complet este: «Că nu cele frăţeşti [τὰ ἀδελφά; adică 'fraţii'] se numesc de-o-fiinţă întreolaltă, precum socotesc unii; ci [doar] atunci când şi cauza şi ceea ce îşi are existenţa din cauză sunt de aceeaşi fire – atunci se numesc deofiinţă». Aşadar 'cele frăţeşti' – adică cele asemănătoare, precum doi fraţi – deşi provin din aceeaşi mamă, nu sunt deofiinţă (cuvântul *ἀδελφά* e format din *ἀ-* copulativ şi *δελφύς* – mitras, uter).

[47] Fiul, adică, este propriu Tatălui.

[48] *οἰκειότης–οἰκείωσις*: sunt termeni pe care îi foloseşte sfântul Vasile – dar şi alţi Părinţi – şi pentru a exprima noua relaţie a omului cu Dumnezeu prin lucrarea lui Hristos. Pentru a sugera aceeaşi stare, dar şi pe cea de dinainte de căderea, sfântul Grigorie al Nyssei foloseşte termenii îndrăzneală (*παῤῥησία*) şi înrudire

să a marelui Vasile, care spune «a nu se zice [despre] cele frăţeşti [că sunt] întreolaltă deofiinţă»[46], ba se adaugă şi mărturiile ce arată că pentru aceasta e Fiul deofiinţă cu Tatăl – pentru că e din fiinţa Lui, ca să cunoască cel ce voieşte cum că şi Duhul pentru aceasta se zice [că e] deofiinţă cu Fiul: pentru că este din fiinţa Lui.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a zecea

Propriu este Fiul Tatălui[47], ca [Cel] din Acesta născut, aşijderea şi Duhul Sfânt, ca [Cel] din Însuşi Tatăl purces, după cum şi marele Vasile zice în capetele *Către Eunomieni*, scriind «înţeleg familiaritatea[48] Duhului cu Tatăl, că din Tatăl Se purcede»[49]. Dar Duhul se zice şi al Fiului; că acelaşi [Vasile] într-al optulea cap *Către Amfilohie* zice «ca [Unul] după fire făcut familiar Lui»[50]. Că e cu neputinţă ca cele ce prin fire sunt acelaşi lucru, să nu fie şi familiare întreolaltă; dar nu se zice 'Fiul Duhului', ca să nu pară tată Duhul Sfânt, căci [L-]am avea [pe] Fiul arătându-l drept tată pe cel al căruia S-ar numi [El] fiu. Latinofrenul acesta, însă, nimic sănătos nu conchide din spusele cele sănătos înşiruite aici. Dar e dovedit [ca] rătăcit chiar de către sine însuşi, spunând că datorită deofiinţimii se zice [despre] Duhul că este din fiinţa Fiului; că nu va fi, pentru aceasta, şi din ipostasul Lui. Că se va întâmpla [atunci] că Aceştia[51] sunt, fiecare,

---

(συγγένεια); vezi *Tâlcuire la Ecclesiast*, ΒΕΠΕΣ 65 A, p. 240. Astfel un pic mai sus (cap. 15, p. 259) vorbeşte despre revenirea omului la familiaritatea cu Dumnezeu (ἐπάνοδος εἰς οἰκείωσιν θεοῦ). Vezi şi sfântul Athanasie cel Mare, *Împotriva Arienilor* PG 26, 108 B. Pentru o mai bună înţelegere a problematicii familiarităţii omului cu Dumnezeu vezi, eventual, Pr. Dr. V. Răducă, *Antropologia Sfântului Grigorie de Nyssa*, p. 166-217.

[49] Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt împotriva Sabelienilor, lui Arie şi Anomienilor*, PG 31, 612 C.

[50] Sfântul Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 B.

[51] «Aceştia»: Fiul şi Duhul.

ἀλλήλων εἶναι ταῦτα, διὸ οὐδεὶς οὐδέποτε τῶν ἁπάντων τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἴρηκεν ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι ἁπάντων τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἴρηκεν ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς τοῦ πατρός.

Ἐπιγραφὴ Λατίνων ἑνδεκάτη

Ἐπειδὴ ἀκούοντές τινες τὸ πνεῦμα ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγουσιν ἄλλο εἶναι τὸ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως, μὴ δυνάμενοι συνιδεῖν ὡς τὸ υἱὸς ὄνομα ὑποστατικόν ἐστι καὶ ὁ λέγων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ ὅλον δηλοῖ τὸν υἱόν, οὐσίαν δηλαδὴ ἀνυπόστατον, εἰς ἔλεγχον τῆς αὐτῶν ἐπινοίας συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς τὸν υἱὸν γεννᾶσθαι. Ὁμολογημένου γὰρ μίαν εἶναι τὴν ἐκ πατρὸς γέννησιν τοῦ υἱοῦ, πῶς ἔστι διαφέρειν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως, εἰ μή τις βλασφημῶν ἐθέλει λέγειν ἄλλην μὲν ἐκ τῆς οὐσίας, ἄλλην δ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως πατρὸς γέννησιν τοῦ υἱοῦ; Μεθ' ἃς ἕτεραι χρήσεις αἱ δηλοῦσαι τελείαν οὐσίαν καὶ τέλειον θεὸν λέγεσθαι τὸν πατέρα καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν υἱὸν καὶ τελείαν οὐσίαν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ ἑνδεκάτη

Ὅταν τι μιᾶς οὐσίας ᾖ καὶ ὑποστάσεως, τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης φυσικῶς ἔχον ὁπωσδήποτε τὴν ὕπαρξιν καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ταύτην ἔχει καὶ ἀντιστρόφως· ὃ γὰρ ἂν ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ᾖ καὶ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης ἐστίν. Ὅταν δέ τι μιᾶς μὲν οὐσίας ᾖ, οὐ μιᾶς δὲ ὑποστάσεως, ἀλλὰ πλειόνων, τὸ ἐκ τῆς μιᾶς ἐκείνης οὐσίας οὐκ ἐκ τῶν λοιπῶν αὐτῆς ὑποστάσεών ἐστιν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς τινος αὐτῶν. Ἐπεὶ οὖν ἡ ἀνωτάτω καὶ προσκυνητὴ τριὰς ἡμῖν μία

---

[52] Ibidem: «se spune Duhul lui Hristos ca unul ce locuieşte (este 'familiarizat') în mod fiinţial întru El». Se spune 'Duhul Fiului' sau 'Duhul este propriu Fiului' datorită deofiinţimii Lor şi a faptului că Fiul Îl trimite în lume. Vezi sfântul Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie*, 5, PG 733AB: «faptul că Duhul s-a arătat prin Fiul,

Unul din Celălalt. Pentru aceasta nimeni niciodată nu L-a spus pe Duhul Sfânt ca fiind din ipostasul Fiului, ci din cel al Tatălui[52].

Epigrafia a unsprezecea a Latinilor

Întrucât unii, auzind că Duhul este din ființa Fiului, spun că una e 'din ființă' şi altceva 'din ipostas', neputând să înțeleagă că numirea de 'Fiu' este ipostatică şi că cine spune 'din ființa Fiului' pe Fiul întreg Îl indică, ca ființă enipostaziată, spre combaterea născocirii lor s-au adunat mărturiile acestea scrise, care arată că Fiul Se naşte *din ființa* Tatălui. Mărturisit fiind, dar, că una [singură] e naşterea Fiului, [şi anume] cea din Tatăl, cum va putea cineva deosebi [înțelesul expresiei] 'din ființă' de [cel al expresiei] 'din ipostas', afară numai de nu va voi, hulind, să spună că una e naşterea Fiului *din ființa* Tatălui şi alta cea *din ipostasul* Lui? Mărturii după care sunt aşezate şi altele, care arată că Tatăl este numit ființă desăvârşită şi Dumnezeu desăvârşit, şi ființă desăvârşită Fiul, şi ființă desăvârşită Duhul Sfânt.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a unsprezecea

Când avem ceva a cărui ființă – una singură – e [ipostaziată] într-un singur ipostas, ceea ce din ființa aceea în orice chip îşi are fireşte[53] existența, îşi va avea [existența] aceasta şi din ipostasul acela, şi invers; căci orice ar fi din ipostasul acela, e şi din ființa aceea. Când avem, însă, ceva a cărui ființă – iarăşi una singură – e [ipostaziată] nu într-un singur ipostas, ci în mai multe, ceea ce este din ființa aceea – cea una – nu va fi din restul ipostasurilor, ci dintr-unul dintre ele. Întrucât, dar, preaînalta şi de

---

l-a arătat apostolul, atunci când Îl numeşte Duhul Fiului». Nu se spune şi Fiul Duhului, ca să nu se creadă că Duhul este Tată.

[53] «fireşte»: adică prin fire, prin natura lui, natural.

φύσις ἐστὶν ἐν ὑποστάσεσι τρισίν, οὐ πᾶν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν ἔχον ἐκ τῶν λοιπῶν ὑποστάσεών ἐστιν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς τινος αὐτῶν, δηλαδὴ τῆς πατρικῆς· ἐκ ταύτης γὰρ μὴ εἶναι οὐκ ἐνδέχεται. Οὐκοῦν οὐχὶ καὶ ἐξ ἑτέρας, ἀλλ' ἐκ μόνης, εἴπερ ἐκ μιᾶς. Καὶ τοῦτο δῆλον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων· ἕκαστος γὰρ ἡμῶν ἐκ τῆς οὐσίας μέν ἐστι τοῦ Ἀδάμ, οὐκέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Ἀδάμ, διότι μία μὲν οὐσία τῶν ἀνθρώπων νῦν, πολλαὶ δὲ ὑποστάσεις· ἀνθρωπίνης δὲ τὴν ἀρχὴν μιᾶς οὔσης οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως, τῆς τοῦ Ἀδάμ, ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Ἀδὰμ ἡ Εὔα οὖσα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνου ἦν. Ἀλλὰ καὶ πρὶν τὸν Κάϊν εἶναι, μιᾶς οὔσης ἀνδρικῆς οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως, ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁ Κάϊν ἀνδρικῆς οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως ὑπῆρχε, τοῦ Ἀδάμ· δυοῖν δὲ ἀνδρῶν ἤδη καθ' ὑπόστασιν τελούντων, ὁ τῷ Κάϊν γεννηθεὶς υἱὸς ἐκ τῆς οὐσίας μὲν ὑπῆρχε τοῦ Ἀδάμ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ μόνης τῆς τοῦ Κάϊν. Ὁ δὲ λατινόφρων οὗτος διατεινόμενος ἐνταῦθα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, εἴπερ εἶναι θεολογεῖται ἐκ τῆς φύσεως, μίαν δείκνυσι φρονῶν ὥσπερ οὐσίαν οὕτω καὶ ὑπόστασιν ἐπὶ θεοῦ, τὸν υἱὸν ἢ τὸν πατέρα τελέως ἀθετῶν ὁ τάλας, πρὸς δὲ τούτῳ καὶ ἐκ μόνου τοῦ υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν εἶναι τοῦ θείου πνεύματος δεικνύς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ῥητῶν, ἃ θεολογοῦσι τελείαν οὐσίαν εἶναι τὸν πατέρα καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν υἱόν, ὡσαύτως καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας ἐπιγινώσκει τῶν τριῶν, ἀλλ' ἐνθεωρεῖν πειρᾶται πληθυσμόν τινα καὶ διαφορὰν ἐντεῦθεν κατ' αὐτὴν ἀφρόνως.

---

[54] «tot ce îşi are ipostasul din ființă»: tot *Cel* ce îşi are ipostasul din ființă, adică Fiul şi Duhul.

[55] «ipostasul Părintesc»: ipostasul Părintelui, al Tatălui.

[56] Adam, adică, şi Cain.

[57] Distincția dintre ființă şi ipostas este patristică iar însuşirile ipostatice nu sunt comune celor trei Persoane. Vezi, de pildă, sfântul Vasile cel Mare, *Epistola 38* (*Către fratele meu Grigorie*) 4, PG 32, 329, unde se spune că Tatăl e singurul care are însuşirea de nu subzista din nici o cauză (ἐκ μηδεμιᾶς αἰτίας ὑποστῆναι μόνος ἔχει), Fiul este născut din Tatăl şi nu are nici o comuniune cu Tatăl şi cu Duhul în privința acestui semn distinctiv al

noi închinata Treime o singură ființă e, în trei ipostasuri, nu tot ce își are ipostasul din ființă[54] e și din celelalte ipostasuri, ci dintr-unul din acestea, adică din cel Părintesc[55]; că nu-i cu putință să nu fie din acesta. Așadar nu [e] și din altul, ci doar din singurul, dacă [e] dintru unul. Ceea ce se vede și la oameni; că fiecare din noi suntem din ființa lui Adam, dar nu și din ipostasul lui Adam, pentru că una e ființa oamenilor, iar ipostasurile multe. La început, dar, fiind o [singură] ființă omenească și un [singur] ipostas [omenesc], cel al lui Adam, Eva – fiind [ea] din ființa lui Adam – era și din ipostasul aceluia. Dar și până să fie Cain, una [singură] fiind ființa bărbătească și [unul singur] ipostasul bărbătesc, dintr-una și aceeași ființă bărbătească și [dintr-unul și același] ipostas bărbătesc – a lui Adam – și-a luat Cain existența. Doi fiind apoi bărbații după ipostas[56], fiul născut lui Cain era, pe de-o parte, din ființa lui Adam, dar nu și din ipostasul lui, ci din singur ipostasul lui Cain. Latinofrenul acesta, așadar, înșirând aici că Duhul e și din ipostasul Fiului, chiar de teologhisește aceasta ca însemnând din firea [Fiului], se vădește socotind în Dumnezeu – precum o singură ființă – tot așa și un singur ipostas, trecând pe de-a-ntregul cu vederea, nemernicul, pe Fiul sau pe Tatăl și, pe lângă aceasta, mai arătând și că din singur Fiul este existența dumnezeiescului Duh. Dar nici din spusele [adunate de el din Părinți] – care Îl teologhisesc pe Tatăl a fi ființă desăvârșită și ființă desăvârșită pe Fiul, așijderea și pe Duhul Sfânt – nu pricepe caracterul unitar și neștirbirea ființei Celor trei, ci încearcă să vadă înlăuntrul acesteia niscaiva înmulțire și deosebire[57].

însușirii ipostatice, tot așa și Duhul în privința însușirii Lui de a Se purcede din Tatăl; apoi conchide: «pentru aceasta, referitor la comuniunea de ființă, [...] neîmpărtășibile spunem că sunt însușirile proprii cele văzute în Treime, [însușiri] prin care se înfățișează particularitatea... Persoanelor, Fiecare fiind înțeleasă în chip deosebit prin însușirile proprii».

Ἐπιγραφὴ Λατίνων δωδεκάτη

Ἐπειδὴ εἰσίν τινες ἀποτολμῶντες καὶ λέγοντες τὸ ἀναβλύζειν καὶ προϊέναι καὶ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα μὴ δηλοῦν τὸ οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως ὑπάρχειν αὐτὸ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων διανομήν, εἰς ἔλεγχον τῆς τοιαύτης ἀνοίας ἐξελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἀναβλύζειν καὶ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι τὸν υἱὸν ἐκ πατρός· οὐ γὰρ δή τις ἐρεῖ ὡς οὐχ ὁ υἱός ἐστιν ὁ ἀναβλύζων καὶ ἐκλάμπων καὶ πεφηνὼς ἐκ πατρὸς οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως, ἀλλὰ τὰ χαρίσματα τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ δωδεκάτη

Τὸ γεννητῶς ἔκ τινος ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὕπαρξιν ἔχον ἐξ αὐτοῦ καὶ προϊέναι λέγεται καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ ἐκλάμπειν, εἴπερ φῶς ἐστι, καὶ ὅσα παραπλήσια τούτοις. Οὐ μὴν πᾶν τὸ προϊὸν ἢ ἐκπεμπόμενον ἢ ἐκλάμπον ἔκ τινος καὶ ἐξ ἐκείνου γεννητῶς ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὕπαρξιν ἔχει καὶ ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ἐστίν. Οὗτος δέ, ὁ τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας συγγραψάμενος, τόλμαν ἐγκαλεῖ τοῖς εὐσεβῶς καὶ νουνεχῶς φρονοῦσι, τολμητίας ὢν αὐτὸς περὶ τὸ δυσσεβεῖν.

Epigrafia a douăsprezecea a Latinilor

Întrucât sunt unii care îndrăznesc şi spun că faptul de a Se revărsa şi a proveni şi a străluci şi a Se arăta Duhul *din Fiul* nu Îl arată pe El ca existând fiinţial şi enipostatic din Fiul, ci [arată] împărţirea darurilor duhovniceşti din El, spre combaterea unei asemenea nebunii s-au ales aceste mărturii scrise, care arată că Fiul Se revarsă şi străluceşte şi Se arată din Tatăl; că doar nu va spune cineva că nu Fiul e Cel ce revarsă şi străluceşte şi Se arată fiinţial şi enipostatic din Tatăl, ci darurile Fiului.

A aceluiaşi, Antiepigrafia a douăsprezecea

Cel ce prin naşterea din cineva – ori prin purcedere – îşi are din acela existenţa, se spune şi că provine şi că este trimis şi că străluceşte din acela, dacă cu adevărat e lumină, şi câte [expresii] sunt asemenea acestora. Dar nu tot ce provine sau e trimis sau străluceşte din cineva îşi şi are – prin naştere sau purcedere – existenţa din acela şi este în ipostas propriu. Iar acesta, care a scris aceste epigrafii, îi acuză de îndrăzneală pe cei ce cugetă drept-credincios şi înţelept, tocmai el fiind cutezătorul în reaua-credinţă.

Α' ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ
ΟΤΙ ΛΑΤΙΝΟΙ ΛΕΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΕΞ ΥΙΟΥ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ
ΟΥΚ ΕΧΟΥΣΙ ΔΙΑΦΥΓΕΙΝ ΤΟΥΣ ΕΓΚΑΛΟΥΝΤΑΣ ΑΥΤΟΙΣ
ΟΤΙ ΤΟΥ ΕΝΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΔΥΟ ΛΕΓΟΥΣΙΝ ΑΡΧΑΣ ΚΑΙ ΟΤΙ
ΤΟΥΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥΣ ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟΥΣ
ΜΑΛΛΟΝ ΔΕΙ ΚΑΛΕΙΝ Ἢ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥΣ.
ΕΓΡΑΦΗ ΔΕ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ,
ΕΤΙ ΤΟΙΣ ΕΥΣΕΒΕΣΙ ΚΑΙ ΦΙΛΟΙΣ ΕΝΑΡΙΘΜΟΥΜΕΝΟΝ

(1.) Σὺ μὲν ἡμᾶς ἴσως χρῆν εἶναι λόγον ἀποδοῦναι δοκεῖς, ὅτι μὴ συχνότερον ἐπιστέλλομεν· ἡμεῖς δὲ καὶ τοῦ διὰ πλείστου γράφειν ἀπολογήσασθαι δεῖν οἰόμεθα. Τίς δὲ ἡ ἀπολογία; Τὸ ἀναγκαῖον, ὅθεν ὡς ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ ποσίσματος σχοίης ἄν, ὦ φιλότης, καὶ τῆς πρώην ἀγραφίας τὸ αἴτιον· καὶ νῦν γὰρ ἄκων ἐπὶ τὸ γράφειν ἦλθον ὑπ' ἀνάγκης ἀπαραιτήτου· ταῦτ' ἄρα καὶ αὐτὸς τῆς τε μακρηγορίας καὶ τῆς ἀγροικίας τῶν ῥημάτων ἀνάσχου. Τί ποτ' οὖν ἐστι τὸ βιασάμενον; Ἀκηκόαμεν ἐξενηνέχθαι βιβλίον *Κατὰ Λατίνων* τῷ καλῷ τά τε ἄλλα καὶ περὶ τοὺς λόγους καὶ τούτων μάλιστα τὸ κορυφαῖον εἶδος Καλαβρῷ Βαρλαὰμ καὶ δι' ἐφέσεως ἦν ἡμῖν ἐντυχεῖν τῷ βιβλίῳ. Τῆτες τοίνυν κατὰ τὴν ἑόρτιον Πεντηκοστὴν ἥκει τις ἡμῖν τὸ ποθούμενον φέρων. Ἐδεξάμεθα τοίνυν ἄσμενοι, διήλθομέν τε καὶ ἀπεδεξάμεθα τὰς ἀντιρρήσεις ἐς τὰ μάλιστα. Πάνυ δὲ ἦν μοι βουλομένῳ προσεντυγχάνειν καὶ τῷ τοῦ λόγου πατρί· τούτου δὲ ἐπὶ το-

---

[1] Folosim aici termenul «răspuns», cel folosit în imnografie pentru «ἀπολογία» cea făcută înaintea lui Dumnezeu: «[...] că neprice-pându-ne de nici un răspuns [pentru păcatele noastre], această rugăciune aducem Ţie, ca unui Stăpân» (vezi, în Ceaslov, troparele de umilinţă), pentru că în cazul de faţă tocmai despre aceasta este vorba. Aşadar, sfântul Grigorie dă întâietate raportării la Dumnezeu şi răspunsului dat Lui, nu raportării la om şi socotelii date acestuia; astfel că socoteşte că scrie prea mult, de vreme ce – ca isihast – folosul cel mare i-ar veni din tăcere.

[2] Aşadar: până acum nu ţi-am scris pentru că nu a fost nevoie.

[EPISTOLA] I^A CĂTRE ACHINDIN

A PREAFERICITULUI
ARHIEPISCOP AL TESALONICULUI GRIGORIE
CĂ LATINII, SPUNÂND CĂ DUHUL ESTE ŞI DIN FIUL,
NU AU SCĂPARE ÎN FAŢA CELOR CE ÎI ACUZĂ
CĂ AFIRMĂ DOUĂ OBÂRŞII ALE DUHULUI CELUI UNUL;
ŞI CĂ SILOGISMELE TEOLOGICE TREBUIE SĂ LE NUMIM
MAI DEGRABĂ APODICTICE DECÂT DIALECTICE.
SCRISĂ CĂTRE ACHINDIN, PE CÂND ACESTA
ÎNCĂ SE NUMĂRA ÎNTRE CEI BINE-CINSTITORI ŞI PRIETENI

(1.) Tu socoteşti, poate, că noi trebuie să dăm socoteală în cuvânt că nu corespondăm mai des; noi, însă, şi că scriem prea mult socotim că trebuie să dăm răspuns[1]. Şi care este răspunsul? Nevoia; [răspuns] de la care pornind, ai putea afla, o, prietene – ca pe concluzia unei teoreme geometrice – cauza nescrierii de până acum[2]; căci şi acum [tot] fără de voia mea am purces iarăşi a scrie, dintr-o nevoie de neocolit; fii, deci, îngăduitor cu lungimea şi necioplirea cuvintelor. Care este, aşadar, lucrul care ne-a silit [a scrie]? Am auzit ca s-a scris carte *Împotriva Latinilor* de către cel bun atât în celelalte privinţe, cât şi în privinţa cuvintelor, ba chiar a formei lor celei mai înalte, de Varlaam Calabrezul[3], şi dorinţă aveam a citi cartea. Anul acesta, aşadar, de praznicul Cincizecimii, a venit cineva aducându-ne lucrul dorit. Am primit-o, deci, cu bucurie, şi am citit-o şi am încuviinţat în cea mai mare parte spusele lui împotriva [acelora]. Şi mult îmi doream a-l întâlni şi pe tatăl cuvântului[4]; iar de vreme

[3] Scrierea aceasta a fost editată de A. Fyrigos, *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi 348*, Biblioteca apostolica Vaticana, Vatican City, 1998. Noi am folosit-o în varianta publicată pe internet de Universitatea California în cadrul programului TLG (www.tlg.edu), de aceea vom nota numai capitolul şi rândul.

[4] «tatăl cuvântului»: autorul cărţii. Echivalarea faptului de a scrie cu faptul de a naşte (sau a binomului *tată~fiu* cu binomul *scriitor~carte*) revine constant în scrierile sfântului Grigorie din volumul de faţă; vezi paragraful ultim al epistolei de faţă ('ne-a smuls cuvintele ne-

σοῦτον ἀπῳκισμένου σὺν σοί, διὰ σοῦ δεῖν ἔγνων ἔρεσθαί τι τῶν ἀναγκαιοτάτων.

(2.) Ἐγκαλεῖ τοῖς προσδιειλεγμένοις τῶν Λατίνων, ὅτι δύο ἀρχὰς ποιοῦσι τῆς τοῦ πνεύματος θεότητος, τὸν πατέρα δηλονότι καὶ τὸν υἱόν, ἐξ ἀμφοτέρων δογματίζοντες αὐτό. Οἱ δ' 'οὔ' φασιν, 'εἷς γὰρ θεὸς καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς ἡ πρόοδος', κακῷ τὸ κακὸν φεῦ ἰώμενοι, μᾶλλον δὲ καὶ χείρονι, ὡς φανερὸν ἔσται προϊόντος τοῦ λόγου. Ὁ δὲ μεταξὺ λέγων ἐπιφέρει, ἴσως ἄν τις ὑπὲρ ταύτης ἀπολογούμενος τῆς δόξης, τουτέστι τῶν δύο ἀρχὰς δοξαζόντων τοῦ ἁγίου πνεύματος, εἶποι μηδὲν ἄτοπον εἶναι, εἴ τις δύο μὲν ἀρχὰς λέγει, τὸν πατέρα δηλονότι καὶ τὸν υἱόν, μὴ μέντοιγε ἀντιδιῃρημένας μηδὲ ἀντιθέτους ἀλλήλαις, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν ἢ ἐκ τῆς ἑτέρας. Προϊὼν δὲ ἐπιβεβαιοῖ μηδαμόθεν ἔχειν τὸ ἄτοπον τὴν δόξαν ταύτην, μάρτυρα παράγων τὸν ἐν θεολογίᾳ πολὺν Γρηγόριον λέγοντα περὶ τοῦ υἱοῦ· «ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή». Καὶ αὐτὸς δ' οἰκοθεν ἀποδεικνὺς τὸ τῆς δόξης ταύτης ἀσφαλές, προκατασκευάζει λέγων· «σώζεται γὰρ οὕτω γε τὸ τῆς μοναρχίας δόγμα». Καὶ ἐπ' ἐκεῖνο δὲ τοῦ λόγου γενόμενος, ἐφ' ὃ τῶν παραδεδομένων ἡμῖν περὶ θεοῦ τὰ συντείνοντα τῇ διαλέξει καταλέγει, προϋποθέμενος ὡς μίαν φύσιν ἀνομολογοῦμεν ἐπὶ τοῦ θεοῦ, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις, καὶ ὡς ἕτερα τὰ φυσικὰ τῶν ὑποστατικῶν, ἐπιφέρει λέγων καθ' ὑπόθεσιν καὶ τοῦτο

---

tocmite, ca pe niște prunci abia născuți'), debutul paragrafului 4 al *Epistolei a II[a] către Achindin* și paragrafele 19 și 20 ale *Epistolei a III[a] către Achindin* (în 19 se zice: 'cuvintele acestea [ale lui Varlaam] le avem și le cercetăm, ca și cum am vâna fiii celor de alt neam').

[5] A devenit stereotipă această explicație a teologilor romano-catolici ai Sinodului de la Lyon din 1274 (*Dictionnaire de Spiritualité* 850), repetată până în zilele noastre (vezi documentul din 1996 *Despre purcederea Duhului Sfânt*, p. 15), anume că Duhul Sfânt purcede din Tatăl și din Fiul ca dintr-un singur principiu (*tamquam ex uno principio*). Neplăcut este faptul că în pomenitul document romano-catolicii încearcă să-și fundamenteze greșita învățătură pe Părinții răsăriteni, ca de pildă pe pasaje din sfântul Maxim Mărturisitorul (*Epistola către Marin*, PG 91, 136 AB), deși acesta spune clar că Tatăl este cauza Fiului și a Duhului și că expresia «provenit prin Fiul» arată «unitatea și neștirbirea ființei (τὸ συναφές τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον)».

ce stă atâta cu tine, am gândit că prin tine trebuie a-l întreba câte ceva din lucrurile cele mai de trebuință.

(2.) Îi învinuieşte pe Latinii cu care dialoghează că fac două obârşii ale dumnezeirii Duhului – pe Tatăl, adică, şi pe Fiul – dacă Îl dogmatizează pe El ca fiind din Amândoi. Dar aceia spun că 'nu; că unul este Dumnezeu şi ca dintru una este purcederea'[5], vindecând – vai! – răul cu rău (mai bine zis cu un rău şi mai mare), după cum se va vedea din curgerea cuvântului[6]. Dar el adaugă – în privința aceasta – aceea că, apărând cineva această opinie, poate ar zice că nu e nimic absurd dacă cineva spune că sunt două obârşii – Tatăl, adică, şi Fiul – dar nu despărțite întreolaltă, nici potrivnice, ci una *sub* cealaltă sau *din* cealaltă. Şi, mergând mai departe, [ne] asigură că nicidecum opinia aceasta nu este absurdă, martor făcându-şi-l pe Grigorie cel mult întru cuvântarea-de-Dumnezeu, care spune despre Fiul: «obârşia din obârşie»[7]. Şi demonstrând el cu argumente de la sine însuşi temeinicia opiniei acesteia, [ne] introduce în temă zicând: «pentru că [doar] astfel se salvează dogma monarhiei[8]». Şi ajungând el la acea parte a cuvântului unde înşiră din cele predanisite nouă despre Dumnezeu pe cele ce au legătură cu discuția [de față], pe baza premisei că mărturisim o singură fire în Dumnezeu, dar trei ipostasuri, şi că însuşirile

---

[6] Aici «cuvântul» poate fi scrierea lui Varlaam; aceasta pentru că în *Epistola I^a către Varlaam* sfântul Grigorie citează din prezenta proprie *Epistolă I^a către Achindin*, învederând aceluia că i-a recunoscut faptul de a fi 'arătat, prin reducerea la absurd, că Latinii «vindecă răul prin rău»'.

[7] *Omilii* 45, 9, PG 36, 633 B. Pasajul face referire la venirea Mântuitorului şi spune că numai El – fiind Cuvântul lui Dumnezeu, obârşie din obârşie, lumină din lumină – putea, prin Întruparea Sa, să mântuiască creația.

[8] Adică: a unei singure obârşii (μόνη ἀρχή) în Dumnezeire. Varlaam folosise deja expresia sfântului Grigorie Teologul împreună cu

ἀνωμολογημένην ὡς οὐ δύο ἀρχαὶ οὕτως ὡς μὴ ἔχειν τὴν ὕπαρξιν τὴν ἑτέραν ἐκ τῆς ἑτέρας, ὡς ἀσεβὲς ὂν οὕτω δύο λέγειν ἀρχὰς ἐπὶ θεοῦ. Καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς αὖθις προστίθησιν· 'ἴσως οὕτω γε οὐδὲν κωλύει' ὥς φησιν ὁ Θεολόγος, 'ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχὴ' καὶ δείκνυσιν οἰόμενος ἐκ τῶν τοιούτων λόγων καὶ δι' ἄλλων μεταξὺ διαλεγόμενος μὴ δυσσεβὲς εἶναι λέγειν ἀρχὴν καὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὡς καὶ αὐτὸν ἐξ ἀρχῆς ὄντα, εἰ καὶ ἀρχή ἐστι. Καὶ μὴν οὐδὲ ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν καὶ ὁ υἱὸς φανερῶς ἀρχὴ παρὰ τῆς γραφῆς καλεῖται, δύο λέγειν εὐσεβὲς ἀρχάς· ἀλλ' οὐ ταύτην ἐνταυθοῖ προϋποτίθεται, μηδὲν συντελοῦσαν πρὸς τὴν προκειμένην σκέψιν. Καὶ τοῦτο σαφῶς μέν, ὡς ἐγῷμαι, κἀνταῦθα δείκνυσι, σαφέστερον δὲ ἐν τοῖς μικρὸν ἀνωτέρω γεγραμμένοις, ἐν οἷς οὐκ ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτὸν μόνον λέγει, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχήν, τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν λέγων, ὅπερ οὐκ ἂν εἴη ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἀρχῆς· ἡ αὐτὴ γάρ ἐστιν ἐκείνη.

---

această interpretare proprie în lucrarea sa *Împotriva Latinilor* (*op. cit.* 2, 1, 1; 1, 18 şi 32), expresie pe care, însă, în urma observațiilor sfântului Grigorie Palama, a scos-o din lucrările ulterioare; dar iarăşi o foloseşte în sinodul de la Constantinopol din 1339, prezentându-şi planurile de unire (C. Giannelli, *Miscellanea Giovanni Mercati III*, Città del Vaticano 1946, p. 193). Sfântul Grigorie Palama critică această interpretare ambiguă a expresiei de mai sus, prin care Varlaam încerca să găsească un numitor comun celor două învățături, care să înlesnească unirea. Deşi inițial socotea că prin afirmarea unui principiu ca fiind din altul se evită 'diarhia', interpretarea ducea la şi mai multă confuzie, aşa cum arată în continuare sfântul Grigorie, ceea ce l-a făcut pe Varlaam să retracteze aceste idei (vezi *Epistola I[a] către Palama*, ed. G. Schirò, p. 266).

[9] «fireşti»: ale firii.

[10] Literal: ne-cinstitor de Dumnezeu.

[11] Sfântul Grigorie îi învederează aici lui Achindin faptul că Varlaam acceptă implicit concepția filo-latinilor, conform căreia cele două obârşii – dintre care una depinde de cealaltă – nu sunt efectiv două.

[12] Adică: cum că nu este neortodox a spune că şi Fiul este obârşie a sfântului Duh câtă vreme rămânem în cadrul viziunii sus pomenite, care Îl consideră pe Fiul obârşie, dar din obârşie, ca

fireşti[9] sunt altceva decât cele ipostatice, adaugă – [tot] ca pe o chestiune mărturisită – şi [lucrul] acesta cum că [cele] două obârşii nu sunt înţelese ca neavând[u-Şi] existenţa una din cealaltă – că greşit[10] este a spune că în sensul acesta [sunt] *două obârşii* în Dumnezeu[11]. Că şi el însuşi adaugă, iarăşi: 'poate că aşa nimic nu [mai] împiedică [folosirea expresiei] – cum zice Teologul – *obârşia din obârşie*', şi se dovedeşte socotind din astfel de cuvinte şi din altele pe care le aduce în discuţie cum că nu este greşit a spune că şi Fiul este obârşie a sfântului Duh dacă Îl socotim şi pe El ca fiind din obârşie, deşi este obârşie[12]. Bine, dar nici [chiar] în cazul obârşiei ziditoare – din unghiul căreia şi Fiul este limpede numit *obârşie* de către Scriptura [însăşi] – nu este ortodox[13] a zice [că sunt] *două obârşii*; dar nu [pe] aceasta o ia aici drept premisă, pentru că nu [îi] ajută cu nimic în chestiunea de faţă. Şi [faptul] acesta[14] se vede limpede – socotesc eu – şi aici, dar şi mai limpede în cele scrise puţin mai sus, unde nu doar *din* obârşie Îl spune [a fi] pe Fiul, ci şi *sub* obârşie, spunând despre una [că este] *sub* cealaltă, ceea ce nu ar mai fi cu putinţă în cazul obârşiei ziditoare; pentru că aceea este aceeaşi[15].

---

fiind adică din Tatăl, nu ca nefiind din Tatăl; vezi textul *Împotriva Latinilor* în *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi 348*, 2, 3, 22.

[13] Literal: bine-cinstitor de Dumnezeu.

[14] «faptul acesta»: că nu îi ajută cu nimic.

[15] Adică: pentru că – în privinţa zidirii lumii – obârşia-Tatăl este aceeaşi cu obârşia-Fiul, nu sunt nicidecum două obârşii; deci e un nonsens a spune că obârşia-Fiul este *sub* obârşia-Tatăl. Vezi, mai departe, paragraful 5, unde se spune că obârşia ziditoare care este Fiul nu este alta decât obârşia ziditoare care este Tatăl, ci este vorba de una şi aceeaşi obârşie: cea a Tatălui *prin* Fiul *în* Duhul Sfânt; sunt reluate acolo chiar cuvintele din finalul paragrafului de faţă: «nu alta, [...] ci aceeaşi». Tezele lui Varlaam sunt expuse rezumativ de C. Giannelli în *Un proiect al lui Barlaam Calabrezul pentru unirea bisericii* (în italiană), în *Miscellanea G. Mercati* III, «Studi e testi», Città del Vaticano 1946, p. 193.

(3.) Ἄλλως τε, τὸ δημιουργικὸν ταύτης σημαινούσης, οὐ δύο μόνον ἂν εἴποι τις, εἰ καὶ μὴ καλῶς, ἀλλὰ καὶ πλείους· τρισυπόστατος γὰρ αὕτη ἡ ἀρχή, φύσει δὲ οὖσα καὶ κοινή ἐστι· κοινὴν δὲ οὖσαν, πῶς οὐκ ἂν ἔχοι καὶ τὸ πνεῦμα ταύτην τὴν ἀρχήν; Καὶ ὁ τῷ Ἰὼβ δὲ προσδιαλεγόμενος ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ δικαιοσύνης Ἐλιούς, «πνεῦμα», λέγων, «κυρίου τὸ ποιῆσάν με», οὐ ποιητικὴν ἀρχὴν τὸ πνεῦμα λέγει; Καὶ ὁ θεῖος ᾠδικὸς Δαυίδ, «λόγῳ μὲν κυρίου τοὺς οὐρανοὺς στερεωθῆναι» ψάλλων, «πνεύματι δὲ τὰς τῶν οὐρανῶν δυνάμεις», οὐχ ὥσπερ τῷ υἱῷ, οὕτω καὶ τῷ πνεύματι τὴν δημιουργικὴν ἀρχὴν προσμαρτυρεῖ; Εἰ οὖν διὰ τὸ γεγράφθαι 'ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή', δύο εἰπεῖν ἀρχὰς οὐδὲν κωλύει, καὶ διὰ τὸ γεγράφθαι καὶ τὸ πνεῦμα ποιητήν, δύο ποιητὰς εἰπεῖν οὐδὲν κωλύει· ἢ διὰ τὸ 'λόγῳ θεοῦ καὶ πνεύματι τὴν κτίσιν στερεοῦσθαι', ταὐτὸν δ' εἰπεῖν συνίστασθαι, ἀρχήν; Καὶ ὁ τῷ Ἰὼβ δὲ προσδιαλεγόμενος ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ δικαιοσύνης Ἐλιούς, «πνεῦμα», λέγων, «κυρίου τὸ ποιῆσάν με», οὐ ποιητικὴν ἀρχὴν τὸ πνεῦμα λέγει; Καὶ ὁ θεῖος ᾠδικὸς Δαυίδ, «λόγῳ μὲν κυρίου τοὺς οὐρανοὺς στερεωθῆναι» ψάλλων, «πνεύματι δὲ τὰς τῶν οὐρανῶν δυνάμεις», οὐχ ὥσπερ τῷ υἱῷ, οὕτω καὶ τῷ πνεύματι τὴν δημιουργικὴν ἀρχὴν προσμαρτυρεῖ; Εἰ οὖν διὰ τὸ γεγράφθαι 'ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή', δύο εἰπεῖν ἀρχὰς οὐδὲν κωλύει, καὶ διὰ τὸ γεγράφθαι καὶ τὸ πνεῦμα ποιητήν, δύο ποιητὰς εἰπεῖν οὐδὲν κωλύει· ἢ διὰ τὸ 'λόγῳ θεοῦ καὶ πνεύματι τὴν κτίσιν στερεοῦσθαι', ταὐτὸν δ' εἰπεῖν συνίστασθαι, τρεῖς ἀρχὰς εἰπεῖν οὐδὲν κωλύει. Ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν θεολόγων εἶπέ τις οὔτε δύο οὔτε τρεῖς· ὥσπερ γὰρ θεὸν ἑκάστην τῶν προσκυνητῶν ἐκείνων ὑποστάσεών φαμεν καὶ θεὸν ἑκατέραν ἐκ θεοῦ, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο τρεῖς ἢ δύο ποτὲ θεούς, οὕτω καὶ ἀρχὴν ἐξ ἀρχῆς φαμεν, ἀλλ' οὐ δύο ποτὲ ἀρχάς· δευτέραν γὰρ ἀρχὴν οὐδέπω καὶ τήμερον ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν ἀκηκόαμεν, ὥσπερ οὐδὲ θεὸν δεύτερον. Ἀλλ' εἷς ἡμῖν θεὸς καὶ μοναρχία τὸ προσκυνούμενον, οὐκ ἐκ δύο θεῶν, οὐδ' ἐκ

---

[16] «aceasta»: obârşia ziditoare.
[17] *Iov* 33, 4.
[18] *Psalmii* 32, 6.

(3.) De altfel, întrucât aceasta[16] însemnează [însuşirea] ziditoare, nu doar *două* [obârşii] ar putea spune cineva – deşi greşit – ci şi mai multe; pentru că întreită-în-ipostasuri este obârşia aceasta şi, fiind a firii, este comună; şi comună fiind, cum nu va avea şi Duhul obârşia aceasta? Şi Elihú, cel ce dialoghează cu Iov despre dreptatea lui Dumnezeu, zicând «Duhul Domnului, Cel ce m-a făcut [pe mine]»[17], oare nu obârşie făcătoare Îl numeşte pe Duhul? Iar dumnezeiescul cântăreţ Davíd, «prin Cuvântul Domnului cerurile s-au întărit» – cântând – «şi prin Duhul puterile cerurilor»[18], oare nu, precum Fiului, tot aşa şi Duhului mărturiseşte [a fi] obârşia ziditoare? Dacă, aşadar, pentru faptul că s-a scris «obârşia din obârşie» nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] *două obârşii*, atunci, pentru faptul că s-a scris că Duhul este făcător, nimic nu [ne] împiedică a spune şi [că sunt] *doi făcători*; sau, pentru faptul că 'prin Cuvântul lui Dumnezeu şi prin Duhul zidirea s-a întărit' – totuna cu a spune că 's-a alcătuit' – nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] *trei obârşii*. Dar nicăieri nu a spus vreunul dintre cuvântătorii-de-Dumnezeu nici două, nici trei; că precum despre Fiecare dintre închinatele ipostasurile acelea spunem că este Dumnezeu şi, Fiecare, Dumnezeu din Dumnezeu, dar nicicând nu [s-a spus], din pricina faptului acestuia, [a fi] doi sau trei dumnezei, tot aşa spunem şi *obârşie din obârşie*, dar nicicând *două obârşii*; că *a doua obârşie* nicicând până astăzi nu am auzit [a se zice] de către bine-cinstitorii [de Dumnezeu], precum nici *al doilea dumnezeu*. Ci *unul* este Dumnezeul nostru şi *una* obârşia căreia ne închinăm, şi nu *unul* din împreunarea a doi dumnezei, nici [*una* din împreunarea] a două obârşii, că nu se împarte în privinţa acestora ceea ce cinstim[19]; pentru că nici

[19] Dumnezeu cel Unul – Cel pe Care Îl cinstim – nu Se îmbucătăţeşte după denumirile de *Dumnezeu* şi *obârşie* date Ipostasurilor Treimice sau prin faptul că folosim expresii de tipul 'Dumnezeu din Dumnezeu' sau 'obârşie din obârşie'.

δύο ἀρχῶν συνιόντα καὶ ἕν, ἐπεὶ μηδὲ κατὰ ταῦτα μεριστὸν ἡμῖν τὸ σεβόμενον· καὶ μὴν οὐδὲ κατὰ τὸ αὐτὸ μερίζεταί τε καὶ συνάγεται· διαιρεῖται μὲν γὰρ ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησι, τοῖς δὲ κατὰ τὴν φύσιν ἑνοῦται. Εἰ γοῦν δύο ἀρχὰς εἰπεῖν οὐδὲν κωλύει, λοιπὸν αὗταί εἰσι καθ' ἃς μερίζεται· ἑνωθῆναι τοίνυν αὖθις κατ' αὐτὰς ἀδύνατον· οὐκ ἄρ' αἱ δύο μία.

(4.) Ὁ τοίνυν λέγων δύο ἀρχὰς ἐπὶ θεοῦ, ὅτι ὁ υἱὸς ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή ἐστιν, εἰ μὲν κατὰ τὸ δημιουργικόν φησι, πρὸς τῷ καὶ ἄλλως μὴ συμβαίνειν τῇ καθ' ἡμᾶς ὁμολογίᾳ, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκβάλλει τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως, ταὐτὸ δὲ εἰπεῖν καὶ τῆς θεότητος· τὸ γὰρ μὴ δημιουργικόν, οὐδὲ θεός· εἰ δὲ κατὰ τὸ θεογόνον, ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ σαφῶς τὸ πνεῦμα παραδίδωσιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ τοῦτο μὲν αὐτὸς ἐν τοῖς Λόγοις εἰρηκώς, σιωπῆσαι τελέως οὐ διέγνων. Σὺ δὲ ἐρωτήσας μετὰ τῆς γιγνομένης ἐπιεικείας τε ὁμοῦ καὶ παρρησίας, μᾶλλον δὲ φιλομαθείας, μάθε καὶ δίδαξον ἡμᾶς διὰ γραμμάτων τήν τε δόξαν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸν σκοπὸν τῶν γεγραμμένων οὕτω. Τὸν μὲν οὖν εἰσόμεθα καὶ μεθ' ἡδονῆς δήπου· τί γάρ ποτ' ἂν ἄλλο προσδόκιμον ἡμῖν εἴη παρ' ἀνδρὸς ἀκριβοῦς εὐσεβείας πόθῳ τὴν ἐνεγκοῦσαν ἀπολιπόντος; Ἴσθι δ' ἀκριβῶς καὶ ἀμετάπειστος ἴσθι περὶ τοῦτο, ὅτι τοῦτό ἐστι τὸ τῶν Λατίνων φρόνημα καὶ ἐν τούτῳ αὐτοῖς σχεδὸν τὸ ἰσχυρὸν καὶ πρὸς τοῦτο ἀντιπαρατάττεσθαι δεῖ τὸν ἀντιτεταγμένον, εἰ μὴ βούλοιτο κενοῦν μὲν ἐν τοῖς ἀκαίροις τὴν ἰσχύν, ἧττων δ' ἐν τοῖς καιρίοις εὑρίσκεσθαι. Ὅταν γὰρ μὴ ἐκ τῶν ἡμῖν ἀνωμολογημένων ποιῶνται τοὺς συλλογισμούς, μηδὲ ὡς ἀρχαῖς χρῶνται τοῖς θεοπαραδότοις ῥήμασί τε καὶ νοήμασι, μικρὸν ἢ οὐδὲν ἡμᾶς ἀπολογεῖσθαι χρή, ὡς ἐθελοκακοῦσι καὶ πρὸς ἔριν, ἀλλ' οὐ πρὸς ἀλήθειαν ποιουμένοις τὴν διάλεξιν, καὶ μάλισθ' ὅτι μηδὲν οἱ τοιοῦτοι λόγοι πρὸς

---

[20] Acest paragraf coincide cu capul 13 al *Cuvântului I Apodictic*.

[21] Vezi, mai jos, nota 224, p. 197, la *Epistola I^a către Varlaam* 55.

[22] Mai neaoş: de nu va voi să îşi cheltuiască tăria lovind unde nu vatămă mai deloc şi vlăguit să se afle când va fi vorba să lovească la moalele capului.

nu se poate ca după acelaşi lucru să se şi împartă şi să se şi adune laolaltă; pentru că se împarte după însuşirile ipostatice, iar după cele fireşti se uneşte. Dacă, deci, nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] *două* obârşii, atunci [obârşiile] acestea sunt cele după care se împarte [Dumnezeu, obârşia cea una]; aşadar nu este cu putinţă, iarăşi, a se uni după acestea; deci cele două nu sunt una[20].

(4.) Aşadar, cel ce spune [că sunt] două obârşii în Dumnezeu, că Fiul este obârşie din obârşie, dacă spune aceasta din unghiul însuşirii ziditoare, pe lângă faptul că nu conglăsuieşte, de altfel, cu mărturisirea noastră, şí pe sfântul Duh Îl exclude din puterea ziditoare, totuna cu a spune din dumnezeire; pentru că ceea ce nu este ziditor, nici Dumnezeu nu este; iar dacă din unghiul însuşirii theogone [spune aceasta], atunci [ei] predau clar că din Tatăl şi din Fiul este Duhul. Şi, deşi am [mai] spus aceasta şi în *Cuvinte*, nu am găsit de cuviinţă a tăcea cu desăvârşire [nici acum]. Tu, dar, întrebând cu cuviinţa şi totodată cu îndrăznirea – mai bine zis iubirea de învăţătură – datorată, află şi învaţă-ne pe noi prin scrisori opinia bărbatului şi scopul celor scrise aşa. Că [lucrul] acesta ne va fi chiar cu plăcere [a-l afla], căci ce altceva ne-am aştepta de la un bărbat care şi-a lăsat baştina din sete de acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu][21]? Cunoaşte, dar, cu acrivie despre lucrul acesta şi cunoaşte fără a te clătina [în credinţă], că acesta este cugetul Latinilor şi – s-ar putea zice – în acesta le stă puterea, şi acestuia trebuie să i se împotrivească cel ce [le] stă împotrivă, de nu va voi să îşi cheltuiască tăria [lovind] în cele fără însemnătate şi slab să se afle în cele însemnate[22]. Pentru că atunci când nu din cele mărturisite de noi [îşi] fac silogismele, nici nu folosesc ca principii vorbele şi înţelesurile cele de-Dumnezeu-predanisite, prea puţin sau deloc e nevoie să ne apărăm [în cuvânt] în faţa lor, ca a unor rău-voitori şi ca a unora ce discută din dorinţă de ceartă, nu de adevăr, pentru că, bineînţeles, asemenea raţionamente nu ne privesc pe noi. Că dacă

ἡμᾶς. Εἰ γὰρ τὸν μουσικὸν ἢ τὸν γεωμέτρην ἢ τοιοῦτον ἑκάτερον αὐτῶν οὐ προσδιαλεκτέον ἀγεωμετρήτῳ παντάπασιν ἢ ἀναρμόστῳ, μὴ ἐξημμένῳ δηλαδὴ τῶν τῆς γεωμετρίας ἢ τῆς μουσικῆς ἀρχῶν, κἂν περὶ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τὴν ζήτησιν ποιῆσθον, τοὺς μαθηματικοὺς ἐκείνους μηδὲ ἀποκρίνασθαι, πολλῷ μᾶλλον ἡμᾶς οὐκ ἀποκριτέον, οὐδὲ διαλεκτέον τῷ περὶ θεοῦ ἰδιοτήτων συλλογιζομένῳ μὴ ἀπὸ τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν· ἐκ ψευδῶν γὰρ αὐτῷ συντίθεται ὁ λόγος, ἐξ ὧν οὐ πάντως ἀληθὲς συνάγεται, μᾶλλον δὲ οὐδόλως. Δι' αὐτὸ γὰρ αὐτοῖς καὶ προάγεται τὸ ψεῦδος, ὥστε τὸ ἐναντίον τῇ θεολογίᾳ κατὰ τῆς ἑαυτῶν φέρειν κεφαλῆς ἀνάγκη, ὅ ἐστιν ἡ βλασφημία· ὡς οὖν τὴν κατὰ διάθεσιν ἄγνοιαν νοσοῦντας παραιτεῖσθαι δεῖ. Ἀλλὰ γὰρ ὅπως σαθρὸν λίαν ἐξελέγχεται τὸ δοκοῦν τοῦτο τοῖς λατινικῶς φρονοῦσιν ἰσχυρόν, ἤδη μὲν καὶ ἐν τοῖς πρώην *Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος* σὺν αὐτῷ πεποιημένοις ἡμῖν λόγοις πολλαχοῦ καὶ διὰ πλειόνων ἀπεδείξαμεν καὶ νῦν δὲ οὐκ ὀκνήσομεν διὰ τοὺς ἐντυγχάνειν μέλλοντας τουτωὶ τῷ γράμματι. Οὐδὲ γὰρ ἀνεχόμεθα κακοδόξων ἐπιχείρημα παρ' ἡμῶν ἐγγεγραμμένον ἀνεξέλεγκτον προκεῖσθαι τοῖς πολλοῖς, μᾶλλον δὲ ἀναλαβόντες καὶ ἑτέραν δόντες ἀρχὴν τῷ λόγῳ, τὰ τῆς μοναρχικωτάτης ἀρχῆς εἰς δύναμιν διατρανώσωμεν καὶ ἐπελέγξωμεν τοὺς τοῦ ἑνὸς πνεύματος δύο δογματίζοντας ἀρχάς, ὅτι τε τοῦτο δογματίζουσι καὶ ὅτι οὐ καλῶς.

(5.) Ἡ δημιουργικὴ ἀρχὴ μία ἐστίν, ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅταν οὖν ἐκ τοῦ θεοῦ τὰ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος προηγμένα λέγωμεν, τήν τε ἀγαθότητα, δι' ἣν τὸ εἶναι ἔσχον, καὶ τὴν ἐγγεγενημένην χάριν, ὅθεν ἕκαστον τοῦ εὖ εἶναι καταλλήλως μετεσχήκασι, καὶ τὴν ἐπιγεγενημένην ὕστερον, δι' ἣν πρὸς τὸ εὖ εἶναι τὰ διαπεπτωκότα ἐπανῆλθον, ὅταν ταὐτά τε καὶ περὶ τοιούτων ποιώμεθα

---

[23] «cel neatins de»: cel ce nu are habar de.

[24] Aici Palama urmează învățătura lui Maxim Mărturisitorul despre ascensiunea ontologică a omului de la *a fi* (*τὸ εἶναι*) la *a fi bine* (*εὖ εἶναι*) până la *a fi veșnic bine* (*τὸ ἀεὶ εὖ εἶναι*). Vezi *Către Thalasie*, ΕΠΕ 14 B, p. 52, 228; 14-C, 54, scholia 19, p. 48.

artistul ori geometrul, în măsura în care este astfel fiecare dintre ei, nu este nicidecum nevoit să dialogheze cu cel nepriceput în geometrie şi nepotrivit, adică cu cel ce nu s-a atins[23] de principiile geometriei sau ale artei, chiar de aceştia [din urmă] ar întreba despre principiile înseşi, matematicienii aceia nici nu trebuie să răspundă, cu atât mai mult nu suntem noi nevoiți să răspundem, nici să dialogăm cu cel ce face silogisme despre însuşirile lui Dumnezeu fără a porni de la principiile teologice; pentru că din minciuni îi este lui alcătuit tot raționamentul, iar din acestea greu iese ceva adevărat, mai bine zis nicidecum. Pentru aceasta şi ceea ce propovăduiesc ei minciuna este, încât, neapărat, [tocmai] ceea ce este potrivnic cuvântării de Dumnezeu îngrămădesc asupra capului lor, adică hula; astfel că lepădați trebuie cei ce bolesc de neştiința cea de bunăvoia lor. Dar cum că putred foarte se vădeşte a fi lucrul acesta care celor ce cugetă latineşte le pare tare, aceasta şi în *Cuvintele despre sfântul Duh* mai înainte – dimpreună cu El – alcătuite deja am dovedit-o, în multe locuri şi pe larg, şi nici acum nu vom pregeta a o face pentru cei ce vor citi scrisoarea aceasta. Că nu vom răbda ca [vreun] argument al celor rău-slăvitori, înscris de către noi, să rămână necombătut înaintea celor mulți; ba mai mult, venind iarăşi asupra lui şi dând nou început cuvântului, vom vesti limpede, după putere, cele despre obârşia întru-tot-monarhică şi îi vom vădi pe cei ce dogmatizează două obârşii ale Duhului celui unul că acesta [şi nu altul] este lucrul pe care îl dogmatizează şi că greşit fac aceasta.

(5.) Obârşia ziditoare una este: Tatăl şi Fiul şi Duhul cel sfânt. Aşadar, când spunem că din Dumnezeu au ieşit cele ce sunt, [înfățişând] bunătatea, prin care au faptul de *a fi*, şi harul dat lor, pentru care fiecare s-a împărtăşit de faptul de *a fi bine*[24], şi pe cel dat lor mai apoi, prin care cele căzute s-au întors la faptul de *a fi bine*, când [spunem, deci,] acestea şi despre cele asemenea acestora [ne]

τοὺς λόγους, ἀρχὴν καὶ πηγὴν καὶ αἴτιον καὶ τὸν υἱὸν ἐν ἁγίῳ πνεύματί φαμεν, οὐχ ἑτέραν, ἄπαγε, ἀλλὰ τὴν αὐτήν, ὡς τοῦ πατρὸς δι' αὐτοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι καὶ προάγοντος καὶ ἐπανάγοντος καὶ συνέχοντος καλῶς τὰ πάντα. Ὁ δὲ πατὴρ πρὸς τῷ πηγὴ τῶν πάντων εἶναι διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι, καὶ πηγὴ καὶ ἀρχή ἐστι θεότητος, 'θεογόνος' ὢν μονώτατος. Καὶ τοῦτ' ἐσμὲν εἰδότες κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν διὰ τῶν θεοπνεύστων λογίων τρανῶς ἐκπεφασμένον. Ὅταν οὖν ἀκούσῃς ὅτι ὁ υἱὸς «ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχὴ» καὶ «ὁ καλῶν αὐτὸν ἀπὸ γενεῶν ἀρχὴν» καὶ «μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου», τῶν δημιουργημάτων νόει, καθάπερ καὶ Ἰωάννης ἀριδήλως ἐν τῇ *Ἀποκαλύψει* περὶ αὐτοῦ βοᾷ, «ἡ ἀρχὴ τῶν κτισμάτων τοῦ θεοῦ», οὐχ ὡς καταρχή, ἄπαγε, θεὸς γάρ, ἀλλ' ὡς δημιουργὸς αὐτῶν· κοινωνὸς γάρ ἐστι τῆς ἐξ ἧς ταῦτα πατρικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν καὶ τῶν πάντων δεσποτείας αὕτη ἐστὶν ἐπώνυμον. Τοῦ δὲ πνεύματος τὸν υἱὸν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης πῶς ἂν φαίη τις, εἰ μὴ καὶ τὸ πνεῦμα δοῦλον ἢ κτιστόν; Ἀλλ' ἐπεὶ θεὸς τὸ πνεῦμα, οὐκ ἀρχὴ αὐτοῦ κατὰ τοῦτο ὁ υἱός, εἰ μὴ ἄρα ὡς θεότητος ἀρχή. Εἰ δὲ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος θεότητος ὁ υἱός ἐστιν ἀρχή, κοινωνεῖν δὲ κατ' αὐτὴν τῷ

---

[25] Întrucât în greceşte *obârşie* şi *început* se spune la fel (*ἀρχή*), în paragraful de faţă lăsăm în text ambele variante (*obârşie/început*), pentru a înţelege mai limpede argumentaţia sfântului Grigorie, bazată pe citatele scripturistice de mai jos.

[26] Este vorba de formula «Tatăl prin Fiul în sfântul Duh»; vezi, de pildă, *Epistola I^a către Varlaam* 21.

[27] Formula «dumnezeire theogonă» – spusă despre Tatăl – este a lui Dionisie Areopagitul (*Despre numirile dumnezeieşti* II 7, PG 3, 645 B); este citată des de sfântul Grigorie.

[28] *Isaia* 41, 4; termenul «neamuri» are aici sensul de generaţie, ca în fraza «în neam şi în neam»; deci sens temporal, adică: «Cel ce L-a numit pe El din veac *obârşie/început*». Septuaginta lui Rahlfs nu are substantivul *ἀρχή* (obârşie/început) în acuzativ, ci în genitiv: «ὁ καλῶν αὐτὸν ἀπὸ γενεῶν ἀρχῆς», adică «Cel ce L-a chemat/numit pe El din începutul neamurilor» sau «din neamurile începutului». Textul românesc diferă total de amândouă variantele acestea şi spune «Cel ce dintru început cheamă neamurile», pe aceeaşi linie cu textul scripturistic din nota următoare.

alcătuim cuvintele, obârşie/început[25] şi izvor şi pricină Îl numim şi pe Fiul în sfântul Duh, nu alta – ferească Dumnezeu! – ci aceeaşi, de vreme ce Tatăl prin Acesta în sfântul Duh[26] le aduce la fiinţă şi le întoarce [la fiinţă] şi în chip bun le ţine-laolaltă [în fiinţă] pe toate. Dar Tatăl, pe lângă faptul de a fi – prin Fiul în sfântul Duh – izvor a toate, este şi izvor şi obârşie a dumnezeirii, întru-totsingur [El] fiind 'theogon'[27]. Şi lucrul acesta îl cunoaştem într-un chip mai bun decât cel prin [apodictica] demonstraţie, spus limpede de către de-Dumnezeu-însuflatele scripturi. Când, aşadar, vei auzi că Fiul este «obârşia din obârşie» şi «Cel ce L-a chemat pe El din neamuri obârşie/început»[28] şi «cu Tine este obârşia/începutul în ziua puterii Tale»[29] înţelege [că este vorba despre obârşia/începutul] zidirilor, precum şi Ioan în *Apocalipsă* strigă desluşit despre Acesta «obârşia/începutul zidirilor lui Dumnezeu»[30], nu ca întâia dintre ele – să nu fie! – că Dumnezeu este, ci ca ziditor al lor; că părtaş este obârşiei părinteşti dintru care sunt acestea, din unghiul căreia aceasta este şi sinonimă cu a toate stăpânia. Cum, dar, va putea spune cineva – în înţelesul acesta – despre Fiul că este obârşie a Duhului, fără a-L face pe Duhul rob sau zidit? Dar, de vreme ce Duhul este Dumnezeu, Fiul nu este obârşia Lui în acest înţeles, ci doar ca obârşie a dumnezeirii. Dar dacă, pe de o parte, Fiul este obârşie a dumnezeirii Duhului şi dacă, pe de alta, cu neputinţă este să fie în această

---

[29] *Psalmii* 109, 3. Notăm că psalmul este citat de Domnul despre Sine Însuşi; vezi, de pildă, *Matei* 22, 44; vezi, de asemenea, neajunsurile substanţiale ale actualei variante româneşti oficiale («Cu Tine este poporul Tău în ziua puterii Tale»), care nu permite nici o lecturare a versetului psalmic prin prisma problematicii «obârşiei».

[30] *Apocalipsa* 3, 14. Notăm că ediţia N.-Al. 27 nu are pluralul κτισμάτων, ci singularul κτίσεως, ca şi traducerea românească actuală: «începutul zidirii lui Dumnezeu».

πατρὶ ἀμήχανον, «μόνος» γὰρ τεθεολόγηται «πηγαία θεότης πατήρ», ἑτέρας ἄρα διαφόρου τινὸς θεότητος ὁ υἱός ἐστιν ἀρχὴ καὶ διέσπασε τὸ πνεῦμα τῆς πηγαζούσης ἐκ τοῦ πατρὸς θεότητος· ἢ διὰ δύο διαφόρους θεότητας δώσωμεν τούτῳ τῷ ἑνί, καὶ τοῖς τρισὶ μίαν ἀνομολογοῦντες θεότητα;

(6.) Πῶς δὲ καὶ αἱ δύο κατὰ Λατίνους τοῦ ἑνὸς πνεύματος ἀρχαὶ μία ἐστὶν ἀρχή; Οὐ γὰρ ἀξιώσουσιν ἡμᾶς πίστει δέχεσθαι τούτων τὰ προβλήματα, ἀλλὰ μηδὲ σοφιστικῶς ἀποκρινέσθωσαν, ἄλλην ἀντ' ἄλλης ποιούμενοι τὴν ἀπόκρισιν. Ἡμῶν γὰρ ἐρωτώντων πῶς δύο κατ' αὐτοὺς τοῦ ἑνὸς πνεύματος ἀρχαί, μίαν ἐκεῖνοι διισχυρίζονται τῶν δύο εἶναι τὴν ἀρχήν. Ἡμεῖς δὲ οὐ περὶ τῶν δύο προσώπων ἐρωτῶμεν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἑνός, καὶ περὶ τούτου μᾶλλον πρὸς αὐτοὺς ποιούμεθα τὸν λόγον· ὡς ἐπεὶ τῶν δύο μία ἡ ἀρχὴ καλῶς, πῶς τοῦ ἑνὸς δύο ἔσονται ἀρχαὶ καὶ πῶς αἱ δύο μία κατ' αὐτούς; Φασὶν οὖν· "διότ' ἡ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας". Τί οὖν ὁ Σήθ; Ἐκ μιᾶς ἄρα γεγέννηται ἀρχῆς ὅτι ἡ Εὔα ἦν ἐκ τοῦ Ἀδάμ, καὶ οὐ δύο εἰσὶ τούτου τοῦ ἑνὸς ἀρχαί, ὅτι ἡ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας; Τί δὲ ἡ Εὔα; Οὐ δευτέρα ἀρχὴ τῶν ἐξ αὐτῆς, ὅτι καὶ αὐτὴ τὴν ἀρχὴν ἔσχεν ἐξ Ἀδάμ; Καίτοι ἀμφοῖν τὸ γόνιμον αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ διάφορον καὶ ἐν διαφόροις ὑποστάσεσι· διόπερ οὐδὲ μία ἐστὶν αὕτη αἱ ἀρχαί, καίτοι ἡ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας. Εἰ γοῦν ἐνταῦθα, οὗ, εἰ καὶ

---

[31] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* II 5.

[32] Al altui 'tip' de dumnezeire decât dumnezeirea pe care o are Duhul luată din Tatăl.

[33] Vom acorda Duhului – deşi unul – două tipuri de dumnezeire, unul luat din Tatăl şi unul din Fiul?

[34] «Cei Doi» sunt aici Tatăl şi Fiul; 'una este obârşia Celor Doi' (argumentul Latinilor) nu zice că Cei Doi au ieşit dintr-o singură obârşie, ci că există o singură obârşie theogonică şi aceea aparţine deopotrivă Tatălui şi Fiului.

[35] Nu cum sunt *una* Tatăl şi Fiul – în privinţa purcederii Duhului – întrebăm noi, ci cum de iese Duhul cel *unul* din cele *două* obârşii; sau, filosofic, cum poate ieşi un *unul* din *doi*, din pluralitate unitatea.

[36] Grigorie al Nyssei (*Omilia 31*, 11, PG 36, 145 şi *Despre chip şi asemănare*, PG 44, 1329 BC) şi Ioan Damaschin (*Dogmatica*, PG 94, 821-824) folosesc deja această imagine a raportului dintre primii

privință părtaș Tatălui – pentru că «singur Tatăl» a fost teologhisit «dumnezeire izvorâtoare»[31] –, atunci Fiul este obârșia a unei alte dumnezeiri, diferite[32], și L-a rupt pe Duhul de dumnezeirea ce izvorăște din Tatăl; sau vom acorda Acestuia unuia[33] două dumnezeiri diferite, deși mărturisim o singură dumnezeire a Celor Trei?

(6.) Și cum cele – după Latini – *două obârșii* ale *unuia* Duhului sunt o singură obârșie? – că [doar] nu își vor închipui că vom [și] primi prin credință neajunsurile afirmațiilor acestora; dar să nu răspundă, sofistic, una în loc de alta. Că întrebând noi în ce chip sunt – după ei – *două obârșii* ale *unuia* Duhului, aceia insistă că una este obârșia Celor Doi[34]. Dar noi nu despre cele două Persoane întrebăm, ci despre *unul* [Duhul] și îndeosebi despre *acesta* ne alcătuim cuvântul către ei[35]; că de e corect [a se spune] în privința celor două *o singură obârșie*, cum sunt două obârșii ale unului și cum cele două sunt una după socotința lor? Zic [ei], așadar: «pentru că una este din cealaltă». Bine, dar Seth[36]? Nu cumva s-a [și] născut dintr-o singură obârșie pe motiv că Eva era din Adam?; nu două îi sunt unului acestuia obârșiile, că una este din cealaltă[37]? Bine, dar Eva? Nu este [și ea] a doua obârșie a celor din ea, că și ea și-a avut obârșia din Adam[38]? Că, deși amândurora acestora le este [proprie] însușirea născătoare[39], însă deosebită este [însușirea aceasta] în fiecare și deosebite [le sunt] ipostasurile; astfel că nu una sunt aceste două obârșii, măcar că

---

oameni în teologia trinitară; imaginea apare des la Fotie (*Amfilohia* 28, PG 101, 208 CD).

[37] Deși Eva era din Adam (așadar obârșie din obârșie), nicidecum nu putem spune despre Seth că este dintr-o singură obârșie; faptul că una din obârșii este din cealaltă arată tocmai neta lor distincție, alteritatea lor deplină, faptul că sunt două în chip propriu-zis.

[38] Și deci este absolut distinctă de Adam, altă obârșie decât acela.

[39] Însușirea de a naște este proprie și lui Adam și Evei.

μὴ ἕν, ὅμως ἐστὶ τὸ γόνιμον ἀμφοῖν, οὐκ ἔνι τοῦ ἑνὸς μίαν εἶναι τὴν ἀρχήν, πῶς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω τριάδος αἱ δύο τοῦ ἑνὸς ἁγίου πνεύματος μία εἰσὶν ἀρχαί, ἐν ᾗ μηδαμῶς ἐστι κατὰ τὸ θεογόνον κοινωνία; Μόνος γὰρ τεθεολόγηται 'θεότης θεογόνος' ὁ πατήρ. Πάλιν ἡ Εὔα, ἐκ μόνου οὖσα τοῦ Ἀδάμ, ἐκ μιᾶς ἐστιν ἀρχῆς, ὁ δὲ Ἀδὰμ ἐκ γῆς ἐστιν, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο ἡ Εὔα ἐκ τῆς γῆς καὶ τοῦ Ἀδάμ· ὁ γὰρ Ἀδὰμ μόνος ἐκ τῆς γῆς. Ἧ τοίνυν καὶ αὐτοὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ μόνου λεγέτωσαν τὸ πνεῦμα, καὶ οὕτως αὐτὸ ἐκ μιᾶς ἀρχῆς λεγέτωσαν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς αὐτῆς, ἀφ' ἧς καὶ ὁ υἱός, κἀντεῦθεν πάλιν δύο εἰσὶν ἐπὶ τῆς θεότητος ἀρχαὶ καὶ οὐκ ἔτ' ἐστὶ μείζων ὁ πατὴρ τῷ αἰτίῳ τοῦ υἱοῦ, ἐπίσης γὰρ καὶ αὐτὸς αἴτιος θεότητος, ἢ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς αὐτὸ λέγοντες, μίαν καὶ τῷ πνεύματι ὡς καὶ τῷ υἱῷ εὐσεβῶς διδότωσαν ἀρχήν. Μέχρι γὰρ ἂν ἐκ τοῦ υἱοῦ ἢ ἐξ ἀμφοτέρων λέγωσιν, ἀλλ' οὐκ ἐκ μόνου τοῦ πατρός, οὐκ ἔστι μίαν εἶναι τῆς θεότητος τοῦ ἑνὸς πνεύματος ἀρχήν. Συνάπτων γάρ τις ἐπὶ τῶν τοιούτων, εἰ καὶ μίαν φαίη τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ὁμωνύμως, ὥστ' οὐ μία· εἰ δὲ διαιρῶν κατὰ μίαν ὁρᾷ τὰς θείας ὑποστάσεις, τῆς μιᾶς ἐξ ἀνάγκης δύο φανερῶς γίνονται ἀρχαί.

(7.) Ἐμοὶ δ' ἔπεισι θαυμάζειν καὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς ἀνοίας τῶν τὰς δύο ταύτας, ὥς φασιν, ἀρχὰς μίαν λεγόντων τε καὶ οἰομένων. Εἰ μὲν γὰρ κοινωνεῖ τῷ πατρὶ κατὰ τὸ θεογόνον ὁ υἱός, προβαλλόμενος τὸ πνεῦμα, καὶ ἓν αὐτοῖς τὸ θεογόνον καὶ ἡ ἐκ τούτων αὖτη πρόοδος, τῆς φύσεως ἄρα τοῦτο καὶ οὐ δύο εἰσὶν ἀρχαί, οὐδ' αἱ δύο μία,

---

[40] Latinii, adică, care susțin expresia *o singură obârşie*, dar şi *din Fiul* şi *obârşie din obârşie*.

[41] Ca Eva din Adam.

[42] «astfel»: în înțelesul acesta.

[43] Referire la versetul «Tatăl Meu este mai mare decât Mine» (*Ioan* 14, 28), pe care sfântul îl înțelege ortodox: Tatăl este mai mare prin însuşirea de a fi pricinuitor al Treimii. Sfântul Grigorie Teologul scrie, astfel, că «nu după ființă este acest 'mai mare', ci după cauză. Că dintre cei deoființă niciunul nu este după ființă mai mare sau mai mic» (*Cuvântul 40*, 43, PG 36, 420 B); vezi şi S. Sakkos, *Tatăl Meu este mai mare decât Mine*, în volumul Ὁ ἐπουράνιος πατήρ (editura

una este din cealaltă. Aşadar, dacă [nici] aici – unde, deşi nu una este însuşirea născătoare, aceasta este, totuşi, [proprie] amândurora – nu e cu putinţă a fi o singură obârşie a unului, cum în preaînalta Treime sunt una cele două obârşii ale Duhului celui unul, în Carea nicidecum nu este părtăşie în privinţa însuşirii theogone? Că singur Tatăl este teologhisit 'dumnezeire theogonă'. Eva, pe de altă parte, din singur Adam fiind ea, dintr-o singură obârşie este, iar Adam [este] din pământ; şi nu [s-a zis], pe motivul acesta, cum că Eva este *din pământ şi din Adam*; că singur Adam este din pământ. Aşadar şi aceştia[40] [ori] 'din singur Fiul' să-L zică [a fi] pe Duhul[41], şi astfel[42] să-L zică [a fi] dintr-o singură obârşie, dar nu dintr-aceeaşi din care este şi Fiul, şi astfel tot două sunt obârşiile dumnezeirii şi Tatăl nu mai este – din unghiul pricínii – mai mare decât Fiul[43], de vreme ce şi Acesta [din urmă] este deopotrivă pricinuitor al dumnezeirii; ori, zicându-L [a fi] din singur Tatăl, o singură obârşie să dea şi Duhului, precum şi Fiului, în chip bine-cinstitor [de Dumnezeu]. Pentru că atâta vreme cât zic *din Fiul* sau *din Amândoi* – şi nu *din singur Tatăl* – nu este cu putinţă a fi o singură obârşie a Duhului. Că împreunându-I cineva pe Aceştia [pe Tatăl şi pe Fiul], chiar de-ar zice *o singură obârşie*, nu în înţelesul propriu al cuvântului spune aceasta, încât nu este una singură; iar dacă, despărţindu-I, priveşte câte unul dumnezeieştile ipostasuri, este limpede că, neapărat, unul [Duhul] va avea două obârşii.

(7.) Pe mine, însă, mă prinde mirarea şi de covârşitoarea lipsă de minte a celor ce spun şi socotesc a fi una aceste două obârşii. Pentru că Fiul – purcezând pe Duhul – ori este părtaş Tatălui în privinţa însuşirii theogone, şi [atunci] una este Acestora[44] însuşirea theogonă şi această

Mitropoliei Tesalonicului, 1993, p. 343), unde sunt prezentate toate erminiile patristice ale acestui verset.

[44] Adică: în Ei.

ἀλλ' ἁπλῶς μία, καὶ ἀπεξένωται τῆς θείας φύσεως αὐτὸ τὸ πνεῦμα, μὴ καὶ αὐτὸ κατὰ τὸ θεογόνον κοινωνοῦν. Εἰ δὲ μὴ κοινωνεῖ ὁ υἱὸς κατὰ τοῦτο τῷ πατρί, μηδὲ ἓν αὐτοῖς τοῦτο τὸ προβάλλειν, καθ' ὑπόστασιν τῷ υἱῷ ἡ πρόοδος τοῦ πνεύματος. Διάφορος ἄρα αὕτη τῆς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ πνεύματος προόδου· τὰ γὰρ ὑποστατικὰ διάφορα. Πῶς οὖν μία αἱ διάφοροι ἀρχαί; Καὶ μὴν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἐν τοῖς *Πρὸς Εὐνομιανοὺς* ἀντιρρητικοῖς αὐτοῦ κεφαλαίοις γράφοντος, «πάντα τὰ κοινὰ πατρί τε καὶ υἱῷ κοινὰ εἶναι καὶ τῷ πνεύματι», εἰ μὲν κοινόν ἐστι πατρί τε καὶ υἱῷ τὸ ἐκπορεύειν, κοινὸν ἔσται τοῦτο καὶ τῷ πνεύματι καὶ τετρὰς ἔσται ἡ τριάς· καὶ τὸ πνεῦμα γὰρ ἐκπορεύσει πνεῦμα ἕτερον. Εἰ δὲ μὴ κοινόν ἐστι κατὰ Λατίνους τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ τὸ ἐκπορεύειν, ὡς τοῦ μὲν πατρὸς ἐμμέσως κατ' αὐτούς, τοῦ δὲ υἱοῦ ἀμέσως ἐκπορεύοντος τὸ πνεῦμα, οὕτω γὰρ καὶ ὑποστατικῶς ἔχειν τὸν υἱὸν τὸ προβλητικόν φασιν, οὐκοῦν κατ' αὐτοὺς καὶ τὸ δημιουργεῖν καὶ ἁγιάζειν καὶ ἁπλῶς ἅπαντα τὰ φυσικὰ οὐ κοινὰ πατρός τε καὶ υἱοῦ; Ἐπειδὴ ὁ μὲν πατὴρ διὰ τοῦ υἱοῦ κτίζει τε καὶ ἁγιάζει καὶ διὰ μέσου τοῦ υἱοῦ δημιουργεῖ καὶ ἁγιάζει, ὁ δὲ υἱὸς οὐ δι' υἱοῦ, τοιγαροῦν κατ' αὐτοὺς ὑποστατικῶς ἔχει τὸ δημιουργεῖν καὶ ἁγιάζειν ὁ υἱός, ἀμέσως γὰρ καὶ οὐχ ὡς ὁ πατὴρ ἐμμέσως, καὶ οὕτω κατ' αὐτοὺς τὰ φυσικὰ τῶν ὑποστατικῶν διενήνοχεν οὐδέν. Εἰ δ' ἄρα φαῖεν διὰ τοῦ πνεύματος τὸν υἱὸν δημιουργεῖν καὶ ἁγιάζειν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν οὐ σύνηθες τοῖς θεολόγοις 'διὰ' τοῦ πνεύματος τὸν υἱὸν ἢ τὸν πατέρα δημιουργὸν εἶναι λέγειν τῶν κτισμάτων, ἀλλ' 'ἐν' πνεύματι ἁγίῳ, ἔπειτα πρὸς τῷ μηδ' οὕτω τὸ ἀνωτέρω δεδειγμένον ἄτοπον αὐτοὺς ἐκφεύγειν, οὐ γὰρ δι' υἱοῦ πάλιν ὁ υἱὸς ἀναφαίνεται δημιουργὸς καθάπερ ὁ πατήρ, συμβήσεται τούτοις μὴ κοινὸν εἶναι λέγειν καὶ τῷ πνεύματι τὸ δημιουργεῖν καὶ ἁγιάζειν, ὡς μὴ δι' ἑτέρου, μηδὲ ὡς ὁ

---

[45] Adică: nu le este acelaşi.

[46] «după ipostas»: adică nu după fire; altfel zis: în mod ipostatic, într-un fel propriu doar ipostasului Fiului.

[47] Vezi, mai sus, nota 57, p. 50.

[48] *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 712 A.

[49] «cele fireşti»: cele ale firii, însuşirile firii dumnezeieşti.

ieşire din Aceştia, aşadar a firii este [însuşirea] aceasta şi nu sunt două obârşii, nici *cele două* una, ci *simplu* una, şi [atunci] Duhul acesta S-a înstrăinat de [la] firea dumnezeiască, nefiind şi El părtaş de însuşirea theogonă. Iar de Fiul nu este părtaş în privinţa aceasta Tatălui, atunci nici Lor nu le este una[45] acest fapt de a purcede [şi] după ipostas Îi este Fiului purcederea Duhului[46]. Aşadar deosebită este aceasta de purcederea Duhului cea din Tatăl; că deosebite sunt însuşirile ipostatice[47]. Cum, deci, [pot fi] una obârşiile deosebite? Că şi marele Vasile în capetele lui antiretice *Către Eunomie* scriind «toate cele comune Tatălui şi Fiului – comune sunt şi Duhului»[48], dacă comun este Tatălui şi Fiului faptul de a purcede, atunci acesta este comun şi Duhului şi pătrime va fi Treimea; pentru că Duhul va purcede alt Duh. Iar dacă nu comun este – după Latini – Tatălui şi Fiului faptul de a purcede (de vreme ce – după ei – Tatăl în chip mijlocit, pe când Fiul [în chip] nemijlocit Îl purcede pe Duhul; pentru că aşa, în chip ipostatic [adică], zic ei că are Fiul însuşirea de a purcede), atunci nu reiese – după ei – că nici însuşirea de a zidi şi a sfinţi şi, într-un cuvânt, nici toate cele fireşti nu mai sunt comune Tatălui şi Fiului? Că de vreme ce Tatăl [nu altcum decât] prin Fiul zideşte şi sfinţeşte şi [nu altcum decât] prin mijlocirea Fiului plăsmuieşte şi sfinţeşte, pe când Fiul nu prin Fiul [face acestea], atunci, după aceştia, în chip ipostatic are Fiul însuşirea de a zidi şi a sfinţi – că în chip nemijlocit face acestea, şi nu ca Tatăl, în chip mijlocit – şi astfel, după aceştia, cele fireşti[49] nu se mai deosebesc întru nimic de cele ale ipostasurilor. Iar de ar zice [ei], aşadar, că [nu altcum decât] prin Duhul zideşte Fiul şi sfinţeşte, măcar că, mai întâi, cuvântătorii-de-Dumnezeu nu obişnuiesc a spune că 'prin' Duhul este Fiul sau Tatăl ziditor al zidirilor, ci 'în' Duhul Sfânt, mai apoi, totdeodată, pe lângă faptul că nici aşa nu pot evita ceea ce mai sus s-a arătat a fi absurd, – pentru că nu prin Fiul, iarăşi, apare Fiul a fi ziditor, precum [este] Tatăl –

πατὴρ ἢ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ταῦτα ἐνεργοῦντος. Κατ' αὐτοὺς οὖν ὑποστατικῶς ἔχει τὸ πνεῦμα τὸ δημιουργεῖν καὶ ἁγιάζειν, ὡς οὐκ ἐμμέσως καθάπερ ὁ πατὴρ κτίζον τε καὶ ἁγιάζον. Ἐντεῦθεν δὴ πάλιν κατ' αὐτοὺς ταὐτά τε καὶ ἀδιάφορα δείκνυται τοῖς ὑποστατικοῖς τὰ φυσικά· εἰ δὲ τοῦτο, καὶ ἡ φύσις ταῖς ὑποστάσεσι ταὐτόν τε καὶ ἀδιάφορον. Ἆρ' οὐ σαφῶς τῆς ἀνωτάτω τριάδος ἐκπεπτώκασι καὶ τῆς ἑνότητος τῆς πίστεως καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου πνεύματος οἱ ταῦθ' οὕτω λέγοντές τε καὶ φρονοῦντες;

(8.) Ταῦτα μὲν δὴ ταύτῃ, συλλογίζεσθαι δὲ ἐπὶ τοῖς τοιούτοις ἔργῳ ὑπὸ τῶν πατέρων ἐδιδάχθημεν καὶ οὐδὲ τοὺς Λατίνους γράψαιτ' ἄν τις τούτου χάριν. Μήτε δ' ἀποδεικτικῶς τούτους συλλογίζεσθαι, καθάπερ φῂς αὐτός, παρὰ τὸ μὴ τοῖς αὐτοπίστοις λογίοις ὡς ἀρχαῖς καὶ ἀξιώμασι χρῆσθαι καὶ τοῖς θεοσόφοις καλῶς ἕπεσθαι πατράσι, μήτε διαλεκτικῶς, διὰ τὸ μὴ ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν λημμάτων ποιεῖσθαι τοὺς συλλογισμούς, καὶ πάνυ γ' ἂν φαίην. Μηδεμίαν δὲ εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων καὶ τῶν ἐν τῇ ἀνωτάτω τριάδι ζητουμένων, ἀλλὰ πάντα τὸν περὶ αὐτῶν συλλογισμὸν διαλεκτικὸν οἴεσθαί τε καὶ καλεῖν, ἀποδεικτικὸν δὲ οὐδέποτε, πολλοῦ δέω τίθεσθαι. Αἵ τε γὰρ ἐπιγραφαὶ τῶν πατρικῶν φωνῶν οὐκ ἐῶσι τοῦτο παραδέξασθαι. Κἄν τις φιλονεικότερον ἐνιστῆται καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ὡς παρεγγράπτους παραγράφηται, ἡμεῖς καὶ αὐτὰς δείξομεν αὐτῷ τοῦτο μαρτυρούσας τὰς φωνάς· «εἷς πατήρ, εἷς υἱός, ἓν πνεῦμα ἅγιον, ὥστε κατὰ τοσοῦτον

---

[50] Aşadar, după ei, Duhul are un tip aparte de însuşire ziditoare şi sfinţitoare, proprie strict ipostasului Lui, diferită de a Tatălui şi a Fiului.

[51] «unirea credinţei»: unirea dintre credincios şi Dumnezeu şi – de aici – dintre credincioşi întreolaltă, pe care o lucrează credinţa (*Efeseni* 4, 13; vezi, de pildă, în *Filocalie*, finalul capului 76 al scrierii *Despre dumnezeiasca unire* a sfântului Calist Catafighiotul).

[52] Paragrafele 5-7 reiau aproape literal părţi din *Cuvântul I Apodictic*.

[53] Aici se adresează lui Varlaam, care susţinea această idee (*Împotriva Latinilor* 1, 4, 24), dar se poate înţelege şi că se adresează lui Achindin, care împărtăşea această idee. Perrella este de părere că acest vocativ ar sugera că a existat în prealabil o Epistolă a lui

vor fi nevoiți a spune că nu comun este şi Duhului faptul de a zidi şi a sfinți, de vreme ce nu prin altul – nici precum Tatăl sau chiar nici precum Fiul – lucrează El acestea. Aşadar, după ei, în chip ipostatic are Duhul faptul de a zidi şi a sfinți[50], ca Unul ce nu în chip mijlocit, precum Tatăl, zideşte şi sfinţeşte. Astfel că, iarăşi, după ei, cele fireşti se dovedesc a fi acelaşi lucru cu cele ipostatice şi nedeosebite de acestea; iar de este aşa, atunci şi firea este acelaşi lucru cu ipostasurile şi nedeosebită de ele. Aşadar, nu este limpede că căzuți sunt de la preaînalta Treime şi de la unirea credinței[51] şi [de la] împărtăşirea sfântului Duh cei ce în chipul acesta spun şi cugetă acestea[52]?

(8.) Aşa stau, deci, acestea; iar a face silogisme în privința lucrurilor acestora – aceasta cu fapta am fost învățați de către Părinți; şi, din pricina aceasta, nici pe Latini nu i-ar învinui cineva de aceasta. Dar că nici apodictic nu îşi fac silogismele – precum însuți spui[53] –, din pricină că nu folosesc ca principii şi axiome scripturile cele de la sine vrednice de crezare şi nu urmează bine Părinților celor de-Dumnezeu-înțelepțiți, şi nici dialectic, pentru că nu din zicerile de la noi îşi fac silogismele – aceasta neîndoielnic aş spune-o. Pe când, [dimpotrivă], cum că nu există nici o demonstrație asupra a niciunuia din cele dumnezeieşti şi din cele cercetate în preaînalta Treime, ci *dialectic* trebuie socotit şi numit tot silogismul despre acestea, şi nicicând apodictic[54] – departe sunt de a spune aceasta; pentru că epigrafiile la zicerile Părinților nu îngăduie a se primi aceasta[55]. Iar dacă cineva mai iubitor de ceartă se va încontra şi va da la o parte aceste epigrafii,

---

Achindin către Palama (*Che cos'è l'ortodossia*, ed. Bompiani, Milano 2006, p. 403). Textul acestei Epistole nu confirmă supoziția lui.

[54] Adică demonstrativ.

[55] Vezi nota de la începutul Antiepigrafiilor; ei bine, în epigrafiile la florilegiile de texte patristice (de pildă *Panoplia dogmatică* a lui Zigaben) există exact termenul *ἀπόδειξις*, adică *demonstrație*.

τοῦτο ἐκείνοις ἥνωται, καθόσον ἔχει μονὰς πρὸς μονάδα τὴν οἰκειότητα· καὶ οὐκ ἐντεῦθέν» φησι «μόνον ἡ τῆς κοινωνίας ἀπόδειξις»· καὶ ποῦ μέν, μετὰ τὸ συναγαγεῖν, 'ἀποδέδεικται' βοώσας, ποῦ δὲ μεταξὺ κείμενον, τὸ 'ἀποδείκνυμεν', ποῦ δὲ καὶ 'ἐπαγγελλομένας ζητεῖς' φησι 'τὰς ἀποδείξεις; Ἕτοιμος παρασχεῖν'· καὶ τί τὸ μετὰ τὴν ἐπαγγελίαν ταύτην ἐπαγόμενον; Λόγιόν τι τῶν θεοπαραδότων ἢ καὶ θεοπνεύστων καὶ πᾶν ὅ,τι ἂν τούτοις ἕποιτο καὶ ἐκ τούτων συμπεραίνοιτο. Τί μὲν γάρ ἐστι θεός, οὐδεὶς πώποτε τῶν εὖ φρονούντων οὔτ' εἶπεν οὔτ' ἐζήτησεν, οὔτ' ἐνενόησεν. Ὅτι δὲ ἔστι θεὸς καὶ ὅτι εἷς ἐστι καὶ ὅτι οὐχ ἕν ἐστι καὶ ὅτι τὴν τριάδα οὐχ ὑπερβέβηκε καὶ πολλ' ἕτερα τῶν περὶ αὐτὸν θεωρουμένων, ἔστι ζητῆσαί τε καὶ ἀποδεῖξαι. Εἰ γὰρ μὴ ταῦτα, οὐδὲ μαθεῖν ὅλως ἔστι τι περὶ θεοῦ. Εἰ δὲ μανθάνομεν καὶ ζητοῦμεν καὶ τοῦτο παρὰ τῶν εὖ εἰδότων καὶ ἐπισταμένων, τὰ μὲν ἄρα τοῦ θεοῦ γινώσκεται, τὰ δὲ ζητεῖται, ἔστι δ' ἃ καὶ ἀποδείκνυται, ἕτερα δέ εἰσιν ἀπερινόητα πάντῃ καὶ ἀνεξερεύνητα· τρόπος γεννήσεως, ἐκπορεύσεως, τελείας ἅμα καὶ ἀνεκφοιτήτου προελεύσεως, ἀδιαιρέτου τε ἅμα καὶ τελείας διαιρέσεως, καί τ' ἄλλ' ὧν διὰ πίστεως ἐπιστημόνως ἔχομεν. Ὡς γὰρ αἴσθησις ἐν

---

[56] Mărturisesc că pe drept epigrafia conținea termenul *demonstrație.*

[57] «El cu Aceştia»: Duhul cu Tatăl şi cu Fiul.

[58] Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 A. După toate probabilitățile Palama preia acest pasaj din *Panoplia dogmatică* a lui Eftimie Zigaben (vezi PG 130, 61 B), pentru că acolo se află, într-adevăr, texte ale Părinților adunate în capitole care au în titlurile lor – adică în epigrafii, în înscrisuri – termenul 'demonstrație'.

[59] Aici *τὸ ἐπαγόμενον (ceea ce urmează)* poate însemna şi *rezultatul inducției, ceea ce urmează* – adică *reiese* – prin inducție (ἐπαγωγή), din procedeul filosofic promovat de Aristotel, prin care ajungem la general (καθ' ὅλου) prin particular (καθ' ἕκαστον); vezi *Top.* 105a.

[60] «dintre cele de-Dumnezeu-predate sau şi [dintre cele] de-Dumnezeu-însuflate»: dintre cuvintele Scripturii sau şi dintre cuvintele Părinților.

[61] În teologia patristică, există trei categorii referitoare la Dumnezeu: 'că este' (ὅτι ἐστί), 'ce este' (τί ἐστι) şi 'cum este' (πῶς ἐστι); 'că este' putem cunoaşte, dar 'ce este', care se referă la ființa Lui, nu putem. 'Cum este' se referă la modul în care este fiecare din-

socotindu-le neautentice, noi îi vom arăta că înseşi zicerile [de sub acele epigrafii] mărturisesc aceasta[56]: «Unul e Tatăl, Unul Fiul, Unul Duhul Sfânt, astfel că într-atât Se uneşte El cu Aceştia[57]: pe cât are unitatea familiaritate cu unitatea; şi nu doar aici» zice «avem *demonstraţia* comuniunii»[58]. Şi strigând undeva – după enumerare – că 's-a *demonstrat*', iar altundeva – în cuprinsul cuvântului – că '*demonstrăm*', altundeva chiar zice: 'cauţi *demonstraţiile* promise? Gata sunt a [ţi] le da'; şi ce este ceea ce urmează după promisiunea aceasta[59]? Cuvânt dintre cele de-Dumnezeu-predate sau şi [dintre cele] de-Dumnezeu-însuflate[60] şi orice ar urma [logic] acestora şi s-ar conchide din acestea. Că, pe de o parte, *ce este Dumnezeu* nimeni vreodată din cei bine cugetători nici a spus, nici a cercetat, nici a înţeles[61]. Dar, pe de alta, [aceea] *că este Dumnezeu* şi că Unul este şi că nu unitate este şi că nu a trecut dincolo de treime şi multe altele dintre cele ce se văd cu mintea împrejurul Lui – acestea se pot cerceta şi se pot şi demonstra. Că de nu este aşa, atunci nu putem nicidecum a afla ceva despre Dumnezeu. Iar dacă aflăm şi căutăm – şi aceasta la cei bine-ştiutori şi deprinşi în ştiinţa [lui Dumnezeu][62] – atunci, aşadar, din cele ale lui Dumnezeu unele se cunosc, iar altele se caută; şi sunt unele care se şi demonstrează, iar altele sunt cu totul de neînţeles şi de necercetat: modul naşterii, al purcederii, al desăvârşitei şi totodată neieşitei proveniri[63], al nedespărţitei şi totodată

---

tre Persoanele Treimii (Tatăl este nenăscut şi nepurces, Fiul este născut, Duhul este purces); şi în cazul acestei a treia categorii le regăsim pe primele două: cunoaştem, de pildă, că Fiul Se naşte din Tatăl, dar nu putem cunoaşte în ce constă această naştere.

[62] Este vorba pe de o parte de cunoaşterea din trăire, iar pe de alta de stăpânirea aparatului ştiinţei teologice.

[63] «al desăvârşitei şi totodată neieşitei proveniri»: este vorba de 'provenirea' din Tatăl a Fiului şi a Duhului, prin care, pe de o parte, Aceştia Doi sunt desăvârşit Alţii decât Cel din Care provin şi, pe de alta, nu ies câtuşi de puţin din perihoreza Lor cu Acela.

τοῖς ὑπ' αἴσθησιν λογικῆς οὐ δεῖται δείξεως, οὕτως οὐδὲ πίστις ἐν τοῖς τοιούτοις ἀποδείξεως. Μικροῦ δ' ἴσον καὶ οὐδὲν ἔλαττόν ἐστι κακόν, τά τε ὑπὲρ νοῦν οἴεσθαι εἰδέναι καὶ 'τὸ τοῦ θεοῦ γνωστὸν' μὴ τοιοῦτον ἀποφαίνεσθαι, ὡσαύτως καὶ τὸ ζητητὸν ἢ ἀποδεικτόν. Ἔστι γὰρ κοινῶν ἐννοιῶν καὶ ἀξιωμάτων ἀπορῆσαι οὐκ ὀλίγων, ἃ κρείττω ἢ κατὰ ἀπόδειξιν παρεχόμενα τὴν ἐπιστήμην ἀποδεικτικαὶ τῷ ἐπισταμένῳ χρήσασθαι γίνονται ἀρχαί.

(9.) Πᾶσι γάρ ἐστιν ἐγνωσμένον τε καὶ ἀνωμολογημένον ὅτι ὁ θεὸς τέλειός ἐστι καὶ οὐκ ἄλογος, ἐξ ὧν εἷς καὶ οὐχ ἓν ἀποδείκνυται. Λεγόντων οὖν ἡμῶν ὅτι ὁ θεὸς τέλειος, ὁ τέλειος εἷς, καί τ' ἄλλα συνείρειν διανοουμένων συμφώνως τοῖς πατράσιν, ὅπως εἷς ὁ τέλειος, εἴ τις τῶν ἀνεπιστημόνων τούτων ἀποδεικτικῶν προσίσταιτο λέγων ἐπὶ τῶν μοναδικῶν ἀπόδειξιν μὴ εἶναι, παρ' ἡμῶν εὐθὺς ἀκούσεται ὡς καθόλου μὲν οὐκ ἔστι· πῶς γὰρ ἐπὶ τῶν μὴ καθόλου; Ἀψευδὴς δὲ οὐδὲν ἧττον ἀπόδειξίς ἐστι, καὶ γὰρ ἀναγκαία καὶ ἐπὶ τῶν μοναδικῶν καὶ ἀνεξαπάτητος μᾶλλον αὕτη ἡ ἀπόδειξις. Ἐπὶ γὰρ τῶν καθόλου γένοιτ' ἂν μᾶλλον ἡ ἀπάτη, διὰ τῆς φαντασίας θηρωμένης τῆς τοιαύτης ἀποδείξεως, δυσξυμβλήτων τε καὶ δυσπεριλήπτων ὄντων πάντων τῶν ὑποκειμένων. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὧν

---

[64] «cu ştiinţă»: literal 'în mod ştiinţific', înţelegându-se obiectivitatea ştiinţifică a actului credinţei, experierea conţinutului credinţei; vezi pasajul imediat următor.

[65] «'cunoscutul lui Dumnezeu' a nu îl socoti ca atare»: a nu socoti cu putinţă de cunoscut tocmai ceea ce se poate cunoaşte din Dumnezeu, fiecare dintre 'cele cunoscute ale lui Dumnezeu' precum s-a zis mai sus; «aşijderea şi *ceea ce se caută* şi *ceea ce se demonstrează*»: tot aşa, a le socoti cu neputinţă de căutat tocmai pe 'cele ce se caută' şi cu neputinţă de demonstrat tocmai pe 'cele ce se demonstrează'. Este vorba de categoriile pe care sfântul Grigorie tocmai le-a pomenit, când a spus că «din cele ale lui Dumnezeu unele *se cunosc*, iar altele *se caută*; şi sunt unele care *se şi demonstrează*». Despre formula 'cunoscutul lui Dumnezeu' vezi nota 118, p. 162, la paragraful 32 al *Epistolei I^a către Varlaam*.

[66] Logos: deopotrivă *cuvânt* şi *raţiune*.

[67] Dumnezeu este εἷς, unul personal, nu ἕν, unul impersonal al filosofilor. În alt loc, urmând tradiţiei patristice, Palama subliniază că

desăvârşitei despărţiri, şi celelalte dintre cele pe care – cu ştiinţă[64] – le avem prin credinţă. Că precum, în privinţa celor ce cad sub simţuri, simţirea nu are trebuinţă de dovadă logică, tot aşa nici credinţa de demonstraţie în privinţa unora ca acestea [tocmai pomenite]. Că este un rău aproape tot atât de mare şi nicidecum mai mic să îşi închipuie [cineva] a şti cele mai presus de minte, iar 'cunoscutul lui Dumnezeu' a nu îl socoti ca atare, aşijderea şi ceea ce se cercetează şi ceea ce se demonstrează[65]. Că [şi] dintre noţiunile şi axiomele comune nu puţine sunt care nedumeresc, dar, dând o cunoaştere mai presus de cea apodictică, devin principii apodictice celui ce ştie să se folosească de ele.

(9.) Pentru că tuturora le este cunoscut şi mărturisit că Dumnezeu este desăvârşit şi că nu este fără de *logos*[66], [lucruri] din care se demonstrează [a fi] Unul şi nu unitate[a matematică][67]. Zicând noi, aşadar, că Dumnezeu este desăvârşit, [iar] *cel desăvârşit este Unul*, şi socotind – în conglăsuire cu Părinţii – că putem conchide de aici toate celelalte [câte se pot conchide logic], precum *unul este cel desăvârşit*, dacă cineva din neştiutorii [silogismelor] apodictice ni s-ar împotrivi zicând că nu există demonstraţie asupra celor singulare, numaidecât va auzi de la noi că [judecată] *universală* nu există – căci cum [ar fi cu putinţă aceasta] în privinţa celor ne-universale? Dar demonstraţia [făcută în privinţa lor] nu este cu nimic mai puţin adevărată, pentru că şi asupra celor singulare este necesară demonstraţia aceasta, şi [chiar] mai neînşelătoare. Pentru că înşelarea ar apărea mai degrabă în cazul [demonstraţiei făcute asupra] celor universale, din pricina închipuirii[68]

Dumnezeu i-a zis lui Moise Ἐγώ εἰμι ὁ Ὤν şi nu τὸ ὄν, tocmai pentru a se distinge de al filosofilor (*Pentru cei ce se liniştesc în sfinţenie* III, 2, 12, ed. Hristou, vol. I, p. 666). Vezi şi Plotin, *Enneade* 4, 9, 3.

[68] Imaginaţiei.

τὸ κοινὸν ἀνώνυμον, τὸν αὐτὸν τρόπον γένοιτ' ἂν ἀπόδειξις καὶ ἐπί τινος εἴδους τοῦ καθόλου καὶ ἐφ' ἑνὸς ἑκάστου γε τῶν μερικῶν ἀποδείξεις γίνονται, καθόλου μὲν οὔ· πῶς γάρ; Ἀψευδεῖς δὲ καὶ ἀναγκαῖαι. Ἕλλησι μὲν οὖν πιθανολογία ἡ θεολογία, διὸ καὶ διαλεκτικὸς ἅπας ὁ δοκῶν αὐτοῖς θεολογικὸς συλλογισμός, ἐξ ἐνδόξων ἔνδοξος, ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν πιθανὸς ἐκ πιθανῶν. Οὐδὲν γὰρ ἴσασι περὶ θεοῦ βέβαιον οὐδ' ἀσφαλές, «ἀλλ' ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν». Ἡμεῖς δὲ οὐκ ἐξ ἐνδόξων ἐπὶ τὸ θεολογεῖν ὁρμώμεθα ἀρχῶν, ἀλλ' ἀμεταπείστως περὶ ταύτας ἔχομεν, θεοδιδάκτους οὔσας. Πῶς οὖν οὐκ ἀποδεικτικόν, ἀλλὰ διαλεκτικὸν τὸν τοιοῦτον συλλογισμὸν ἐροῦμεν; Καὶ μὴν εἴ τις τῶν τὴν διαλεκτικὴν ἐν τοῖς περὶ θεοῦ λεγομένοις εἰσαγόντων, ὃ παρὰ τῶν θεολόγων ῥητῶς ἀπηγόρευται πατέρων, εἴ τις τοίνυν καὶ τούτων τοὺς εὖ ἔχοντας ἀναλύσειε συλλογισμούς, ἥκιστ' ἐν τούτοις εὑρήσει τὸ καθόλου· τό τε γὰρ προκείμενον μοναδικόν ἐστι καὶ πᾶν ὅ,τι τῶν αὐτῷ προσόντων μόνῳ κυρίως πρόσεστιν αὐτῷ. «Οὐδεὶς γάρ» φησιν «ἀγαθός, εἰ μὴ εἷς ὁ θεός», ὁ μόνος σοφός, ὁ μακά-

---

[69] Este vorba de *subiectul* din logica aristotelică (*τὸ ὑποκείμενον*). Palama alcătuieşte aici o adevărată epistemologie a singularului, a singularității, scoțând astfel cunoaşterea lui Dumnezeu (Care este *unul* prin excelență) de sub criteriile generale ale logicii aristotelice.

[70] Elementul comun este cel care permite construirea unei [judecăți] universale. Palama dovedeşte aici nu doar că există demonstrație în privința celor singulare, dar şi că fără de aceasta nici nu poate exista logică a generalului.

[71] Termenul «probabilistică» are aici forma substantivizată; adică teologia Elinilor este o probabilistică, discursul lor despre Dumnezeu este un discurs despre probabilitate.

[72] Adică: părere comună reieşită din păreri comune (*τὰ ἔνδοξα*), ceva plauzibil care a fost dedus din lucruri plauzibile, adică o probabilitate dedusă din probabilități, o posibilitate dedusă sau posibilități. Conform lui Aristotel, silogismul apodictic pleacă de la premise primare, care sunt adevărate dintru început şi care nu au nevoie de alte principii care să le confirme; pe când silogismul dialectic se bazează pe premise probabile, pe opiniile comune (*τὰ ἔνδοξα*; *Top.* 100ab). Pe baza acestei distincții aristotelice Palama exclude folosirea silogismului dialectic în teologie, de vreme ce

prin care este vânată o astfel de demonstrație, anevoie de desluşit şi de cuprins cu mintea fiind toate subiectele[69]. De altfel şi în privința acelora al căror element comun este fără nume[70], în acelaşi mod s-ar face demonstrația şi asupra unei oarecare specii a universalei; încă şi asupra fiecăruia din cele particulare se fac demonstrații, dar nu universal valabile – căci cum ar fi cu putință aşa ceva? Şi sunt nemincinoase şi necesare. Elinilor, aşadar, probabilistică le este teologia[71]; fapt pentru care tot silogismul care lor le pare teologic dialectic este, părut din părute, care va să zică probabil din probabile[72]. Că [aceştia] nu ştiu nimic sigur şi întemeiat despre Dumnezeu, ci «s-au zădărnicit întru cugetele lor»[73]. Pe când noi nu de la principii părute purcedem a teologhisi, ci neclătinați suntem în [principiile] acestea [ale noastre], de-Dumnezeu-învățate fiind ele. Cum, aşadar, să nu numim *apodictic* un astfel de silogism, ci *dialectic*? Că şi dacă cineva dintre cei ce introduc dialectica în cele ce se spun despre Dumnezeu – lucru cu hotărâre oprit de către Părinții de-Dumnezeu-cuvântători – dacă, deci, chiar şi cineva dintre aceştia ar analiza silogismele bine alcătuite[74], nici în acestea nu va găsi câtuşi de puțin *universala*; pentru că subiectul ce stă de față este singular[75] şi fiecare din însuşirile lui doar lui îi sunt proprii în adevăratul înțeles al cuvântului. «Că nimeni» zice

---

se referă la cele probabile şi, de aceea, poate avea când o formă, când alta, precum se spune în continuare. Dimpotrivă, teologia pleacă de la lucruri sigure, de la consistenta viață în Hristos a Bisericii. Varlaam nici nu considera că silogismele Latinilor au ca punct de plecare aceste *τὰ ἔνδοξα*, aşa cum recomanda Aristotel; vezi *Împotriva Latinilor*, *op.cit.*, 1, 4, 2-6. Vezi şi P. Hristou, *Scrierile lui Grigorie Palama* (în gr.), vol. I, nota 1, p. 213.

[73] *Romani* 1, 21.

[74] Este vorba de silogismele alcătuite de către Părinți în privința celor dumnezeieşti.

[75] Sau monadic.

ριος καὶ μόνος δυνάστης, «ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον». Οὐδὲν οὖν τῶν ἑπομένων ἐπὶ πλέον εἴη ἂν αὐτοῦ, ὥστε καὶ αὐτῶν ἕκαστον μοναδικὸν καὶ πᾶν ὅ,τι ἂν κατηγοροῖτο τούτων οὐ καθόλου. Πῶς οὖν συλλογίσαιντ' ἂν ἄνευ τοῦ καθόλου; Εἰ δὲ διὰ τὴν τοῦ προκειμένου ἰδιότητα προάγοντες ἐν ὅλῳ τοὺς οἰκείους δέχονται συλλογισμούς, πολλῷ μᾶλλον διὰ τὸ μοναδικὸν τοῦ προκειμένου τὴν ἀπόδειξιν προσήσονται, δίκαια ποιοῦντες. Ἂν δ' αὖθις λέγῃ τις 'ἡ ἀπόδειξις ἐκ τῶν προτέρων, οὐδὲν δὲ πρότερον θεοῦ', 'οὐ τὰ κατ' αὐτὸν ἐξετάζομεν, ὦ βέλτιστε', ἐροῦμεν πρὸς αὐτόν, 'ἀλλά τι τῶν περὶ αὐτόν'. Τὸ γὰρ 'εἷς καὶ τρία' καὶ τὸ 'ἐξ ἐκείνου μόνου' καὶ τὸ 'εἰς ἐκεῖνον μόνον', οὐ τὴν φύσιν δείκνυσιν, ἀλλὰ περὶ αὐτήν ἐστι δεικνύμενα. Οὔκουν οὐδέ τι τῶν δι' ἃ ταῦτα προϋπάρχειν ἀνάγκη τις τοῦ δεικνυμένου, καθάπερ οὐδ' αὐτὰ προϋπάρχει τὰ περὶ θεὸν δεικνύμενα. Κἀκεῖνο γάρ, ὅ,τι ποτ' ἂν ᾖ, περὶ τὴν ἀπερινόητον ἐκείνην θεωρεῖται φύσιν, αἵ τε κοινότητες, αἵ τε ἰδιότητες, οἷον ἐκπόρευσις ἢ γέννησις, καὶ ταῦτ' οὐ θέσει, ἀλλὰ φύσει, πλοῦτός τε ἢ κίνησις ἢ τελειότης, ὥσπερ καὶ

---

[76] *Matei* 19, 17; *Marcu* 10, 18.
[77] *Romani* 16, 27.
[78] *I Timotei* 6, 15.
[79] *I Timotei* 6, 16.
[80] «lucrurile care reies din aceste ziceri»: însuşirile lui Dumnezeu ce se deduc din astfel de ziceri.
[81] Adică: nu este [propriu] şi altuia decât El.
[82] Verbul «a se predica» are aici, desigur, sensul din logică, din aceeaşi familie cu adjectivul este «predictibil».
[83] Se subînţelege: dialectice.
[84] «silogismele lor»: poate însemna 'silogismele făcute de ei', dar şi 'silogismele proprii lor', adică nici dialectice, nici apodictice, incalificabile şi ilogice.
[85] Într-adevăr, Varlaam scria: «toate cele demonstrabile se demonstrează, fireşte, pe temeiul celor anterioare [lor] ... ; dar cele despre Dumnezeu sunt cu totul mai înainte de toate şi a-tot-primordiale ... ; aşadar, cele despre Dumnezeu nu sunt demonstrabile» (Paris. gr. 1278, folio 77^{β}); vezi şi Varlaam, *op. cit.*, 2, 5, 4-32. El se bazează pe Aristotel, conform căruia demonstraţia trebuie să

«nu este bun, fără numai unul Dumnezeu»[76], «singurul înțelept»[77], «fericitul şi singurul stăpânitor»[78], «singurul ce are nemurire, Cel ce locuieşte [în] lumina neapropiată»[79]. Aşadar niciunul din [lucrurile] care reies [din aceste ziceri][80] nu se întinde dincolo de El[81], încât şi fiecare dintre ele este singular, şi orice s-ar predica[82] despre acestea nu [poate constitui judecată] universală. Cum, deci, să facă [ei] silogisme[83] fără universal? Iar dacă [ei], dându-i înainte, [îşi] acceptă pe de-a-ntregul silogismele lor[84] în privința însuşirii [specifice] a subiectului de față, cu atât mai mult [ne] vor îngădui demonstrația în privința caracterului singular al subiectului – şi pe bună dreptate. Şi dacă, iarăşi, ar zice cineva [că] 'demonstrația [se face] din [premise] anterioare, iar lui Dumnezeu nimic nu Îi este anterior'[85], 'nu pe ale Lui în Sine le cercetăm, o, preabunule', vom spune către el, 'ci ceva din cele dimprejurul Lui'[86]. Că 'unul şi trei' şi 'din singur Acela' şi 'spre singur Acela' nu firea o arată, ci sunt [lucruri] arătate *în jurul* ei. Aşadar nu e nevoie ca ceva din cele în virtutea cărora sunt [spuse] acestea să preexiste lucrului arătat [de ele], după cum nu preexistă nici înseşi cele arătate împrejurul lui Dumnezeu. Că şi lucrul acela, oricare ar fi [el], se vede cu mintea *în jurul* firii aceleia celei de necuprins cu mintea[87]: fie că e vorba de cele comune, fie de cele proprii[88] – ca naşterea şi purcederea;

---

aibă întotdeauna la bază un principiu nedemonstrabil, care este dincolo de demonstrație. Vezi *Analytika Posteriora*, 72b.

[86] Aici urmează distincției făcute de Ioan Damaschin între ceea ce nu putem cunoaşte (*firea*, *φύσις*) şi cele ce le putem cunoaşte (*cele din jurul ființei*, *τὰ περὶ τὴν φύσιν*). Este, de fapt, distincția dintre ființă şi energii în Dumnezeu; vezi Ioan Damaschin, *Dogmatica*, PG 96, 800 BC.

[87] Deci nu 'înlăuntrul' firii aceleia, nu în sinea lui Dumnezeu.

[88] Adică fie că e vorba de cele comune ale Persoanelor Treimice, fie de însuşirile personale ale Fiecăreia.

τῶν ἄκρων θεολόγων τίς φησι, «μονάδος μὲν κινηθείσης διὰ τὸ πλούσιον, δυάδος δὲ ὑπερβαθείσης διὰ τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος, ἐξ ὧν τὰ σώματα, τριάδος δὲ ὁρισθείσης διὰ τὸ τέλειον». «Οὐκ αἰτιολογία τε τοῦτό ἐστι θεότητος, ἀλλ' ἀπόδειξις τῆς περὶ αὐτῆς δόξης εὐσεβοῦς».

(10.) Ἔπειτα πῶς τὸ πρότερον, ὦ οὗτος, ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως ζητεῖς; Εἰ μὲν χρόνῳ, λοιπὸν οὐδὲ οὐρανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτὸν σωμάτων καὶ θαυμάτων, οὐδὲ γῆς καὶ θαλάττης καὶ τῶν ἐν αὐταῖς, οὐδ' ἀέρος καὶ τῶν ἀεροπόρων, οὐδ' αἰθέρος καὶ τῶν μετεώρων περιδέξῃ τινά ποτε ἀπόδειξιν. Μετὰ γὰρ ταῦτα πάντα κοιναί τε ἔννοιαι καὶ ἀξιώματα καὶ ὅροι, προτάσεις τε καὶ ἀποδείξεις καὶ συλλογισμοί, διαιρέσεις τε καὶ ἀναλύσεις πᾶσαι· διανοίας γάρ ἐστι ταῦτα τοῦ ὕστατα κτισθέντος. Εἰ μὲν οὖν οὕτω ζητεῖς τὸ πρότερον, λύσεις ἐκ μέσου τῶν ὄντων τὴν ἐπιστήμην ταύτην ποιησάμενος· εἰ δ' ἑτέρως τὸ πρότερον ἐκλήψῃ, οὐκ οἶμαί σε λόγου κἂν τοῖς περὶ θεοῦ δεικνυμένοις ἀπορήσειν, ἐκεῖνο προσδιανοούμενον ὅτι καὶ δι' ὧν εἰσι δεικνύμενα ἐν τοῖς περὶ αὐτόν εἰσιν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ αἴτιον πάντως ἐπιπλέον ἢ πρεσβύτερον οὗ ἐστιν αἴτιον. Ὥστε κἂν ἐξισάζῃ τοῖς αἰτιατοῖς αὐτὰ τὰ αἴτια, κἂν μὴ προϋφεστηκότα ᾖ, οὐκ ἐμπο-

---

[89] În cazul Fiului – mai precis a raportului dintre Tatăl şi Fiul – formula «nu prin *învoire*, ci prin fire» înseamnă «nu prin *înfiere*, ci prin fire» şi arată naşterea propriu-zisă a Fiului din Tatăl, nu înfierea Lui de către Tatăl. În cazul Duhului – adică a raportului dintre Tatăl şi Duhul – mintea nu îşi poate însă reprezenta această formulă patristică, deşi îi e limpede că este adevărată.

[90] Grigorie Teologul, *Omilii* 23 (*A 3-a despre pace*), 8. Al doilea «datorită» (care are aici alt sens decât primul şi al treilea, şi anume 'negativ', am zice noi) lipseşte din originalul sfântului Grigorie Teologul, unde avem: «doimea întrecându-se, că [Dumnezeirea e] mai presus de materie şi formă, din care sunt trupurile».

[91] Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, PG 91, 1036 B. Faptul de a folosi – în apologia dogmei Dumnezeirii Treimice – conceptele de *bogăţie*, *mişcare*, *desăvârşire* ş.a.m.d. nu înseamnă a atribui acestora calitatea de cauze ale Treimii, adică a constrânge Dumnezeirea a Se supune lor în virtutea legii dependenţei cauză~efect şi a Se transforma, de nevoie, din unime în treime; dacă folosim astfel

şi acestea nu prin învoire, ci prin fire[89] – fie de bogăţie ori mişcare ori desăvârşire, după cum şi zice unul din verhovnicii cuvântătorilor-de-Dumnezeu: «unimea mişcându-se datorită bogăţiei şi doimea întrecându-se datorită materiei şi formei, din care sunt trupurile, şi Treime hotărnicindu-Se datorită desăvârşirii»[90]. «Iar aceasta nu este etiologie a Dumnezeirii, ci demonstraţie a bine-cinstitoarei [de Dumnezeu] învăţături despre Aceasta»[91].

(10.) Apoi, prietene, cum ceri – în privinţa demonstraţiei – acest *anterior*[92]? Dacă din unghiul timpului, atunci nici despre cer şi despre corpurile şi minunile din el, nici despre pământ şi mare şi cele dintr-însele, nici despre văzduh şi zburătoare, nici despre eter şi cele cereşti căpăta-vei vreodată vreo demonstraţie. Că *după* toate acestea[93] sunt noţiunile comune şi axiomele şi definiţiile, premisele şi demonstraţiile şi silogismele, clasificările şi analizele toate; că acestea sunt ale cugetării celui zidit la urmă[94]. Dacă, deci, în chipul acesta ceri *anteriorul*, atunci vei desfiinţa ştiinţa, [afară] scoţând-o pe aceasta din mijlocul celor ce sunt[95]; iar dacă într-alt chip gândeşti *anteriorul*, nu cred că te vei poticni nici în privinţa celor arătate împrejurul lui Dumnezeu, de vei socoti mai dinainte în mintea ta aceasta: că şi cele prin care sunt arătate sunt între cele dimprejurul Lui, dar şi că pricinuitorul nicidecum nu este mai presus [decât] ori mai vechi decât ceea ce

---

de concepte, o facem pentru a dovedi minţii omeneşti justeţea dogmei ortodoxe a Treimii.

[92] Adică: în ce sistem de referinţă gândeşti (şi ceri) acest *anterior*/*premergător*?; despre ce fel de *anterior* este vorba, temporal, spaţial, de alt fel?

[93] Adică posterioare tuturor acestora.

[94] Toate categoriile acestea ţin de cugetare, iar cugetarea ţine de om, care este zidit în urma tuturora.

[95] Întrucât ştiinţa se bazează tocmai pe aceste noţiuni comune şi axiome ş.a.m.d., pretinderea unui *anterior* temporal anu-

δίσει τὴν ἀπόδειξιν. Ἐκ μὲν οὖν τῶν κοινῶν ἐννοιῶν τε καὶ ἀξιωμάτων οὕτως ἔστιν οὗ τῶν θείων ἔνι συνίστασθαι τὰς ἀποδείξεις. Τί δὲ τὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς τῆς θεαρχικῆς τριάδος θεανδρικῶς ἡμῖν ὡμιληκότος παραδεδομένα; Τί δὲ τὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τῶν ἐν αὐτῷ λαλούντων ἡμῖν ἀποκεκαλυμμένα; Ἆρ' οὐχ ὡς αὐτοπίστους καὶ ἀναποδείκτους δεξόμεθα ἀρχάς, καὶ πᾶν ὅ,τι ἂν τούτοις ἕποιτο καὶ ἐκ τούτων ἀναγκαίως συμπεραίνοιτο οὐκ ἀποδείξεις θείας προσεροῦμεν;

(11.) Αὐτίκα Διονυσίου τοῦ μεγαλοφυεστάτου θεοφάντορος θεολογοῦντος ὅτι «μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ πατήρ» καὶ «ἔστι πηγαία θεότης ὁ πατήρ, ὁ δὲ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος οἷον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα», εἴ τις τὸ ὑπερούσιον πνεῦμα φύσει ἐρεῖ ἐκ τοῦ θεοῦ, τὸ δὲ φύσει ὂν ἐκ τοῦ θεοῦ πηγάζεσθαι ἐκ τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἐκ τῆς πηγαίας θεότητος τὸ εἶναι ἔχειν, πηγαία δὲ θεότης μόνος ὁ πατήρ, εἶτα συμπεραίνει ὡς ἐκ μόνου τοῦ πατρός ἐστι τὸ πνεῦμα, τίς λόγος μὴ οὐκ εὐσεβῶς ἅμα καὶ ἀποδεικτικῶς καὶ ἀναμφιλέκτως ἔχειν οἴεσθαι τοῦτον τὸν συλλογισμόν; Οὐκ ἀληθεῖς εἰσιν αὗται αἱ προτάσεις; Οὐ τὰ ἀντικείμενα αὐταῖς εἰσι ψευδῆ; Οὐκ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχουσιν; Οὐ πρῶται καὶ ἄμεσοι καὶ γνωριμώτεραι; Οὐκ οἰκεῖαί εἰσι τῷ προκειμένῳ; Οὐ τὴν αἰτίαν ἐν ἑαυ-

---

leză ştiinței posibilitatea de a mai cerceta *cele ce sunt*, adică lumea.

[96] Sfântul Grigorie demonstrează aici cu exemplară claritate că o logică ce nu ține cont de revelație, chiar respectând toate principiile aristotelice, nu poate să nu ia forma unui anumit scepticism. Prin urmare, demonstrațiile în privința lui Dumnezeu nu aparțin unui plan diferit de cel al logicii comune, cum voia Varlaam; dar aceasta nu pentru că ar fi cu putință a face teologie pe baza strict a logicii comune, ci pentru că nici nu este cu putință a face logică comună lăsând deoparte cele revelate de Dumnezeirea thearhică, de pildă: pe cele spuse nouă – în cuvinte omeneşti – de Fiul, de unul din Treime.

[97] Notăm că, în greceşte, atât pentru *demonstrația* logică despre care vorbeşte Aristotel, cât şi pentru *dovedirea* de la Duhul despre

pricinuieşte. Că şi de ar fi pricinuitorii înşişi deopotrivă cu cele pricinuite, şi de nu ar fi preexistenţi, [nici aceasta] nu împiedică demonstraţia [apodictică]. Aşadar, [alcătuit] din noţiuni comune şi din axiome – aşa este lucrul acela căruia, dintre cele dumnezeieşti, îi este cu putinţă a i se alcătui demonstraţii[96]. Că ce sunt cele predanisite de Însuşi unul din thearhica Treime, Carele a [şi] petrecut theandric laolaltă cu noi? Şi ce sunt cele descoperite nouă de Însuşi sfântul Duh prin cei ce grăiesc în[tru] El? Oare nu le vom primi pe acestea ca principii de la sine vrednice de crezare şi de nedemonstrat şi [oare] nu *demonstraţii dumnezeieşti* vom numi tot ceea ce urmează acestora şi tot ceea ce se poate conchide din acestea[97]?

(11.) Şi iarăşi, teologhisind arătătorul de cele dumnezeieşti Dionisie cel cu minte mare că «singurul izvor al dumnezeirii celei mai presus de fiinţă Tatăl este»[98] şi «dumnezeire izvorâtoare este Tatăl, iar Fiul şi Duhul [sunt] ca nişte flori ale dumnezeirii theogone şi [ca nişte] lumini [ale acesteia]»[99], dacă cineva va spune că Duhul este prin fire din Tatăl, iar că ceea ce este prin fire din Dumnezeu izvorăşte din Dumnezeu, adică din dumnezeirea izvorâtoare îşi are existenţa, şi dumnezeire izvorâtoare este singur Tatăl, iar apoi conchide că din singur Tatăl este Duhul, pentru care pricină să socotim că silogismul acesta nu este bine-cinstitor [de Dumnezeu] şi totodată apodictic şi de netăgăduit? Nu adevărate sunt premisele acestea? Nu false sunt contrarele lor? Nu sunt pururea la fel? Nu sunt fundamentale, imediate şi cognoscibile?

---

care vorbeşte Scriptura (*I Corinteni* 2, 4), este folosit unul şi acelaşi termen (ἀπόδειξις), fapt speculat constant de către sfântul Grigorie. Întrucât pe româneşte este nefiresc să pui în gura Scripturii expresia 'demonstraţia Duhului', posibilitatea de jonglare cu cele două planuri semantice este redusă.

[98] *Despre numirile dumnezeieşti* II 5.

[99] *Ibidem* II 7.

ταῖς ἔχουσι τοῦ συμπεράσματος; Οὐκ εἰς αὐτόπιστον καὶ ἀναπόδεικτον καὶ ἀρχοειδεστάτην καταλήγουσιν ἀρχήν; Τί δὲ ὅταν τεκμηριώδεις ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡμῖν δὲ προτέρων, τοῦ ὅτι ποιώμεθα τὰς ἀποδείξεις; Πῶς ἂν πεισθείημεν τῷ λέγοντι ὡς οὐδὲ οὕτως ἔνι τι τῶν θείων ἀποδεῖξαι; «Δεῖ γάρ» φησιν «εἶναι ὁμογενῆ καὶ τεκμήρια ὧν ἐστι τεκμήρια, θεῷ δὲ οὐδὲν ὁμογενές». Πῶς οὖν τὸ μὴ στίλβειν τῇ σελήνῃ ἐστὶν ὁμογενὲς ἢ τὸ στίλβειν ταῖς πλειάσι, δι' ὧν τὴν μὲν ἐγγύτερον ἡμῖν πλανᾶσθαι, τὰς δὲ πορρωτέρω ἐστηρίχθαι τεκμαιρόμεθα; Τόπου μὲν γὰρ ταῦτα, αἱ δέ εἰσιν οὐσίαι· δι' ὧν δ' ἐκεῖνα ταύταις δείκνυται, ταῦτα δ' αὖθίς ἐστιν ἐνέργεια ἢ πάθος, καὶ οὐ τοῦ ἀστέρος μᾶλλον ἢ τοῦ ἀτενίζοντος. Ἀλλ' οὐδ' ἡ κωνοειδὴς σκιὰ τῷ φωτίζοντι ὁμογενές, δι' ἧς μεῖζον τοῦ φωτιζομένου δείκνυται, οὐδὲ ὁ φωτισμὸς τῇ σφαίρᾳ ἐστὶν ὁμογενής· εἰ δ' ἕτερον τρόπον εἰσὶν ὁμογενῆ, ὅτι περὶ τὸ αὐτὸ θεωρεῖται τὸ πόρρω καὶ τὸ στίλβειν καὶ τὸ μὴ ἐφ' ἑκατέρου καὶ τὰ ἄλλα τούτοις γε παραπλησίως, κἀκεῖ θεωροῖτο ἂν περὶ τὸ αὐτὸ καλῶς τό τε δεικνύμενον καὶ δι' οὗ ἐκεῖνο δείκνυται.

---

[100] Sau: temeiurile trebuie să fie de acelaşi gen cu cele cărora le sunt temeiuri.

[101] Zice Varlaam: «cele demonstrate prin acelaşi tip de demonstraţie trebuie să fie de acelaşi gen; pentru că nu se transferă tipul de demonstraţie de la un gen la altul; dar cele despre Dumnezeu sunt dincolo de toate [cele ce sunt] şi nu sunt omogene [de-un-gen] cu nimic» (Paris. gr. 1278, folio 78$^{\beta}$).

[102] Notăm că verbul tradus aici prin *a lumina* (*στίλβω*) desemna în astronomie lumina corpurilor cereşti considerate fixe, în opoziţie cu cea a planetelor.

[103] Faptul de a nu lumina şi cel de a lumina.

[104] Luna şi Pleiadele.

[105] Mijloacele – mai bine zis mijlocul – prin care este observat, mai întâi, în privinţa Lunii, faptul de a nu lumina şi, mai apoi, în privinţa Pleiadelor, cel de a lumina este lucrarea sau facultatea văzătoare a ochiului omului privitor, lucrare care este mai degrabă pătimire, de vreme ce ochiul 'pătimeşte' vederea luminii, adică primeşte pasiv lumina. Avem, deci, două seturi de discontinuităţi

Nu sunt proprii subiectului de față? Nu au în ele însele cauza concluziei? Nu ajung la un principiu de la sine vrednic de crezare şi nedemonstrabil şi primordial? Şi ce dacă alcătuim demonstrațiile temeinice plecând de la cele posterioare – care pentru noi sunt anterioare? Cum să dăm crezare celui ce spune că nici aşa nu este cu putință să demonstrăm ceva din cele dumnezeieşti? «Pentru că şi argumentele peremptorii» zice «trebuie să fie de acelaşi gen cu cele pe care le argumentează[100], şi nimic nu este de acelaşi gen cu Dumnezeu»[101]. Cum, dar, *a nu lumina* este de acelaşi gen cu Luna sau *a lumina* [este de acelaşi gen] cu Pleiadele[102], [lucruri] prin care se demonstrează că aceasta se învârte şi este mai aproape de noi, iar acelea sunt mai departe şi nemişcate? Că acestea[103] sunt [chestiuni ce] țin de loc, pe când acelea[104] sunt substanțe; iar cele prin care se observă [chestiunile] acestea în privința acelora – acestea sunt lucrare sau pătimire, şi nu a stelei cât a celui ce priveşte[105]; dar nici umbra conică nu este de acelaşi gen cu cel ce luminează (aceea prin care acesta se arată [a fi] mai mare decât cel luminat), nici luminarea nu este de acelaşi gen cu sfera. Iar dacă, într-alt chip, [le socotim pe toate] acestea [că] sunt de acelaşi gen – că împrejurul aceluiaşi lucru se vede cu mintea[106] [şi] *a fi departe* şi *a lumina* şi *a nu fi din Amândoi* şi celelalte asemenea acestora – atunci, pe bună dreptate, şi în cazul acesta s-ar vedea cu mintea împrejurul aceluiaşi lucru [deopotrivă] şi lucrul ce se arată şi lucrul prin care este acesta arătat.

---

de gen: mai întâi, între planul faptului de a lumina sau nu şi planul corpurilor cereşti şi, mai apoi, între acelaşi plan al faptului de a lumina sau nu şi planul facultății văzătoare a ochiului omenesc. În ciuda acestei duble discontinuități de gen, demonstrația cu pricina este acceptată de cel ce neagă demonstrația asupra celor dumnezeieşti pe motiv de discontinuitate de gen între Dumnezeu şi cele pe temeiul cărora se face demonstrația.

[106] Adică: «în legătură cu acelaşi lucru se consideră...».

(12.) Ἴσασιν οἱ κεκαθαρμένοι τὴν καρδίαν διὰ τεκμηρίου τῆς ἐγγινομένης ἐν ἑαυτοῖς νοερᾶς φωτοφανείας ὅτι ἔστι θεὸς καὶ οἷον φῶς ἐστι, μᾶλλον δὲ πηγὴ φωτὸς νοεροῦ τε καὶ ἀΰλου. Διὸ καὶ χάριν ἴσασιν οὐχ ἑαυτοῖς, ἀλλὰ τῷ φωτίζοντι, ὥσπερ οὐδὲ τῷ ἀέρι χάρις αἰσθητῶς πεφωτισμένῳ· οὐ γὰρ ἡ λαμπρότης ἐστὶν αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦ φωτίζοντος ἡλίου, τοῦ δ' ἀέρος μόνον τὸ διαφανὲς ἐπίχαρι, ὡς καὶ τοῖς θεοφόροις τὸ διὰ καθαρότητα καρδίας δεικτικὸν τῆς νοερᾶς ἐλλάμψεως. Δύνανται καὶ οἱ μὴ πρὸς τοῦτο θεωρίας ἀναβεβηκότες ἐκ τῆς περὶ πάντα προμηθείας τὸν κοινὸν προμηθέα συνορᾶν, ἐκ τῶν ἀγαθυνομένων τὴν αὐτοαγαθότητα, ἐκ τῶν ζωοποιουμένων τὴν αὐτοζωήν, ἐκ τῶν σοφιζομένων τὴν αὐτοσοφίαν καὶ ἁπλῶς ἐκ πάντων τὸν τὰ πάντα ὄντα καὶ ὑπεξῃρημένον καὶ ὑπερανιδρυμένον πάντων, τὴν πολυώνυμον ἐκείνην καὶ ἀκατονόμαστον ὑπερούσιον οὐσίαν. Τί οὖν, οὐ ταῦτα πάντα περὶ ἓν ἐκεῖνο ἀΰλως θεωρεῖται, ὅ,τι ποτέ ἐστιν ἐκεῖνο; Τί δέ, οὐ διὰ τούτων οἷα τεκμηρίων ἀψευδὴς γίνεται ἀπόδειξις ὅτι ἔστι τις προαγωγεὺς καὶ προμηθεὺς προάναρχος ἁπάντων, παντοδύναμος, παντεπίσκοπος, πανάγαθος, παναίτιος, ὑπερφυής; Ἐγὼ μὲν οἶμαι καὶ πάνυ γε οἴομαι καὶ οὐδ' ἂν οἶμαι ἔχειν ἀντειπεῖν. Οὕτω τοίνυν καὶ ἡμεῖς ὁμοίως τεθεολογημένον ἐπὶ τοῦ τῆς πίστεως συμβόλου περί τε τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ τοῦ μὲν γεγεννῆσθαι ἐκ τοῦ πατρὸς κηρυττομένου, τοῦ δὲ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ πατρός, ἀμφοτέροις τὸ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐφαρμόζεσθαι συνάγομεν, ἐκ τῶν ὕστερον ὁμοίως τεθεολογημένων τὰ προαιωνίως κατὰ τοῦθ' ὁμοίως ὑπάρχοντα δεικνύντες.

---

[107] Sau: pe baza argumentului peremptoriu al...

[108] Avem aici exact opusul a ceea ce zice nebunul în inima lui: «nu este Dumnezeu» (*Psalmii* 13, 1).

[109] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* I 7.

[110] «cele [mai] apoi teologhisite asemenea»: ceea ce s-a teologhisit despre Fiul este asemenea cu ceea ce s-a teologhisit despre Duhul, şi anume acest 'din singur Tatăl' teologhisit în privinţa Amândurora; şi deşi acestea sunt teologhisite «[mai] apoi» – *a posteriori*, adică înlăuntrul timpului, după începutul şi zidirea lumii – ele au puterea de a dezvălui apodictic şi 'ecuaţia' cea dinainte de

(12.) Cei ce şi-au curăţit inima cunosc pe temeiul[107] arătării de lumină, [celei] făcute în chip înţelegător înlăuntrul lor, că *este* Dumnezeu[108] şi *ca lumina este*, mai bine zis [că] izvor [este] al luminii înţelegătoare şi nematerialnice. De aceea aduc mulţumire nu loruşi, ci Celui ce îi luminează, după cum nici văzduhului nu i se aduce mulţumire, celui luminat în chip simţit; pentru că nu a lui este strălucirea, ci a soarelui care luminează, iar văzduhului i se cade mulţumire doar în privinţa străvezimii, ca şi Părinţilor în privinţa însuşirii de a primi – prin curăţia inimii – strălucirea cea înţelegătoare. Şi cei ce nu s-au suit la această putere a dumnezeieştii-vederi pot vedea din purtarea de grijă în privinţa tuturora pe obştescul Purtător de grijă, din cele [făcute] părtaşe bunătăţii pe Însăşi-bunătatea, din cele [făcute] părtaşe vieţii pe Însăşi-viaţa, din cele părtaşe înţelepciunii pe Însăşi-înţelepciunea şi, într-un cuvânt, din toate pe Cel ce este toate şi deosebit de toate şi mai presus de toate, [şi anume] fiinţa aceea Cea mai presus de fiinţă, Cea cu multe nume şi de nenumit[109]. Ce [vom zice], dar? Oare nu se văd cu mintea acestea toate, nematerialnic, împrejurul *unu*-lui aceluia, orice ar fi acela? Ce [vom zice], dar, iarăşi? Oare nu se face din acestea, ca din nişte argumente peremptorii, demonstraţie nemincinoasă că există un anume a toate aducător [la fiinţă] şi [a toate] de-grijă-purtător fără-de-început [şi] dinaintea a toate, atotputernic, atotvăzător, atotbun, atotpricinuitor, mai presus de fire? Eu aşa socot şi cu tărie socotesc şi nu socotesc că are cineva ceva de spus împotrivă. Astfel, dar, şi noi, asemenea, [ca pe ceva] teologhisit [implicit] în *Simbolul credinţei* conchidem despre Fiul şi despre sfântul Duh – propovăduit fiind unul a Se fi născut din Tatăl, iar celălalt a Se purcede din Tatăl – [faptul] de a se potrivi Amândurora [expresia] 'din singur Tatăl', din cele [mai] apoi teologhisite asemenea asemenea a fi pe Cele dinainte de veci arătându-Le [noi] prin [expresia] aceasta[110].

---

veci (faptul că dinainte de veci Fiul şi Duhul sunt asemenea şi deopotrivă, ca fiind Amândoi 'din singur Tatăl'), întocmai ca în

(13.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ τοσαῦτα περὶ τούτου σοι γεγράφαμεν, ἀλλ' οὐ πάνυ διοισόμεθα εἴθ' ἁπλῶς δεῖξιν εἴτ' ἀπόδειξιν τοὺς τοιούτους λόγους λέγει τις· μόνον στεργέτω τὴν δι' αὐτῶν φωτὸς τρανότερον ἐκφαινομένην ἀλήθειαν· σοῦ δ' ἕνεκα συνηγορήσαμεν τῇ ἀποδείξει, οἷον ἀπολογίαν ὑπὲρ ταύτης ποιησάμενοι· τοὺς γὰρ ἐμοὺς Κατὰ Λατίνων διὰ γραμμάτων λίαν ἐπαινοῦντος λόγους, ὑπειδόμενος τὴν εἰ καὶ μὴ κατὰ λόγον ὅμως ὑφέρπουσαν μέμψιν τῇ ἐπιγραφῇ, ὡς ἂν μὴ πρὸς τὸν ἐπαινέτην ἀναφέροιτο ἀπετριψάμην. Ἵν' οὖν καὶ σὲ κριτὴν ἀξιόχρεων τούτου τοῦ ὀνόματος ποιήσωμαι, παραθήσομαι τὰς διαφορὰς τοῦ τε ἀποδεικτικοῦ καὶ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ. Σὸν δ' ἔστι σκοπεῖν καὶ ἀδεκάστως κρίνειν τίνι μᾶλλον προσήκουσιν οἱ περὶ θείων δογμάτων συντιθέμενοι, καὶ μάλισθ' ὅταν τὴν ἡμῶν αὐτῶν εὐσεβῆ καὶ ἀκλινῆ περὶ θεοῦ δόξαν ἐκτιθώμεθα. Ὁ μὲν οὖν περὶ τὸ ἀναγκαῖον καὶ ἀεὶ ὂν καὶ ἀληθὲς ὂν καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχον, ὁ δὲ διαλεκτικὸς περὶ τὸ ἔνδοξον καὶ πιθανὸν καὶ πεφυκὸς ἄλλοτε ἄλλως ἔχειν καὶ νῦν μὲν ὄν, νῦν δ' οὐκ ὄν, καὶ ποτὲ μὲν ἀληθές, ποτὲ δὲ μή. Ποῦ ποτ' ἄρα τὰ θεῖα θήσεις; Ἢ σαφὲς καὶ τοῖς μὴ σοφοῖς; Καὶ ὁ μὲν ἀποδεικτικὸς τῆς ἀληθείας φροντίζει καὶ κατ' ἐπιστήμην ἐνεργῶν οὐκ ἀνάγκην ἔχει λαβεῖν ὁποτερονοῦν μόριον τῆς ἀντιφάσεως, ὁ δὲ τοῦ πεῖσαι μόνον καὶ χρώμενος τῇ διαλέξει ἀορίστως ἀναγκάζεται λαμβάνειν ἃ

---

exemplul imediat anterior, unde pe baza celor observate înlăuntrul timpului (Însăşi-bunătatea din cele părtaşe bunătăţii, Însăşi-viaţa din cele părtaşe vieţii, Însăşi-înţelepciunea din cele părtaşe înţelepciunii), trăgeam concluzii despre Ziditorul lor Cel fără-de-început şi anterior acestora; din cele ulterioare începutului conchidem asupra celor fără-de-început dinaintea începutului.

[111] Sau: dovedire.

[112] Este vorba despre *Cuvântul Apodictic despre purcederea sfântului Duh*, pe care Achindin îl primea, deşi nu găsea potrivită folosirea termenului «apodictic», adică demonstrativ.

[113] Jucându-se liber cu cuvintele, sfântul Grigorie foloseşte în cazul 'raportului' dintre Achindin şi reproşul lui verbul *ἀναφέρομαι*, adică exact verbul ce ilustrează raportarea Fiului şi a Duhului la Tatăl; aşa cum Fiul şi Duhul Se 'raportau' la Tatăl, ca la pricinu-

(13.) Dar şi de ţi-am scris atâtea despre aceasta, nu prea mult ne-am împotrivi dacă cineva ar numi astfel de raţionamente fie simplu *arătare*, fie *demonstraţie*[111]; doar să primească adevărul cel mai limpede ca lumina zilei, cel dat la iveală prin acestea; din pricina ta, însă, am apărat în cuvinte demonstraţia (apodictică), făcând un fel de apologie a ei; căci băgând [eu] de seamă reproşul – măcar că nu în cuvânt, ci doar strecurat [printre rânduri] – în privinţa titlului, [reproş venit] din partea celui ce laudă foarte, în scrisori, cuvintele noastre *Împotriva Latinilor*[112], l-am lepădat, ca să nu mai stea asupră[113] celui ce laudă. Aşadar, ca să te fac şi pe tine judecător vrednic al numelui acestuia, voi adăuga [aici] deosebirile dintre silogismul *apodictic* şi cel *dialectic*. Al tău este, deci, a vedea şi a judeca nezeciuielnic căruia [dintre aceste două nume] se potrivesc mai mult [silogismele] cele alcătuite despre dumnezeieştile dogme, mai ales când expunem bine-cinstitoarea şi neclătinata noastră învăţătură despre Dumnezeu. Cel dintâi, aşadar, [se face] în privinţa a ceea ce este *necesar* şi *pururea* şi *adevărat* şi *pururea la fel*, pe când cel dialectic [în privinţa] a ceea ce este părut[114] şi probabil şi din fire de fiecare dată altfel, şi care acum este, acum nu, şi ba este adevărat, ba nu. [Să mai întrebăm] aşadar, unde vei aşeza cele dumnezeieşti? Sau e limpede şi celor neînţelepţi? Că cel apodictic se îngrijeşte de adevăr şi, cu ştiinţă[115] lucrând, nu are trebuinţă să îşi asume cealaltă parte a contradicţiei, pe când celălalt – [se îngrijeşte] doar să convingă şi, uzând la nesfârşit de [polarizarea] dialectică, este nevoit să îşi asume cele pe

---

itorul Lor, tot aşa şi reproşul acesta se 'raportează' la Achindin, la pricinuitorul lui; dat fiind contrastul ilogic între *laudă* (între Achindin cel ce laudă) şi *reproş*, care face ca reproşul să stea asupră lui Achindin, sfântul Grigorie purcede – prin apologia demonstraţiei – să risipească reproşul acesta, ca lucrurile să rămână în firescul şi în armonia lor.

[114] Vezi, în urmă, nota 72, p. 80.

[115] «cu ştiinţă»: ştiinţific, metodic.

συγχωρεῖ αὐτῷ ὁ προσδιαλεγόμενος, κἂν μὴ τοιαῦτα ᾖ. Διὸ ἐκεῖνος μὲν τῆς ἀποδεδειγμένης ὑπολήψεως ἀμεταπείστως ἔχει καὶ ἀμεταθέτως, ὁ δὲ διαλεκτικὸς εὐπερίτρεπτός τε καὶ αὐτός ἐστιν, ὅτε ἑκὼν περιτρέπει ἑαυτόν. Τίνι δώσομεν τὸ εὐσεβές; Ἆρα τῷ ἑδραίῳ, τῷ ἀμετακινήτῳ, τῷ ἐν μηδενὶ πτυρομένῳ κατὰ τὸν ἀπόστολον, ἢ τῷ καὶ οἰκοθεν ἀεὶ σαλευομένῳ; Καὶ ὁ μὲν ἐξ ἀληθῶν καὶ οἰκείων ἀεὶ τῷ προκειμένῳ, ὁ δὲ οὐ μόνον ἐξ ἐνδόξων, ἃ οὐ πάντως ἀληθῆ, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ ἐκ παντάπασι ψευδῶν, πάντως δὲ καὶ τῷ προκειμένῳ ἀλλοτρίων. Τίνι τούτων πιστεύσεις δεικνύντι σοι περὶ τῶν θείων; Ἢ καὶ σὺ μετὰ τοῦ ἐπὶ Κύρου Ζοροβάβελ θαρρούντως ἂν ἀποφήναιο κρατεῖν πάντων τὴν ἀλήθειαν; Καὶ ὁ μὲν ἐξ αἰτίων οὐ μόνον τοῦ συμπεράσματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πράγματος, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον ἀναγκαῖον ἀεὶ καὶ ἀψευδές, ὁ δὲ διαλεκτικὸς τοῦ πράγματος μὲν οὐδέποτε, τοῦ δὲ συμπεράσματος οὐκ ἀεί, ἀλλ' ἔστιν ὅτε μηδ' αὐτοῦ, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον πρὸς δόξαν, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἀψευδές. Τί οὖν ἐπὶ τῶν θείων; Τὴν ἀψευδῆ τοῦ πράγματος εὕρεσιν ζητοῦμεν, ἢ πρὸς δόξαν διαλέγεσθαι; Εἰ δέ τις φαίη ὡς οὐκ ἔστιν αἴτιον ἐπὶ θεοῦ, αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ πάντων αἴτιος, 'περὶ μὲν τῆς θείας φύσεως, ὦ οὗτος, οὐκ ἔστι ζήτησις' ἀποκρινούμεθα, 'οὐδ' ἄρα δεῖξις, ἐπεὶ μήδ'

---

[116] Adică: neavând în vedere stabilirea adevărului, dacă situația o cere, silogismul dialectic recurge la faptul de a se contrazice însuși pe sine însuși.

[117] Formula 'întru nimic nu se înfricoșează' este din *Filipeni* 1, 28, iar perechea 'întărit, neclintit' din *I Corinteni* 15, 18 (sau și din *Coloseni* 1, 23); acest *întărit* nu este legat de *tărie*, ci de *întăritură*, adică de *meterez*.

[118] *II Tesaloniceni* 2, 2.

[119] Vezi *I Esdra* 4, 35: «adevărul este mare și mai puternic decât toate»; și 4, 38: «iar adevărul în veac rămâne și are putere; și trăiește și stăpânește în veacul veacului»; și 4, 41: «mare este adevărul și preaputernic».

[120] Aristotel zice: «De țintim filosofia [atunci] după adevăr trebuie tratat... [vezi *Top.* 105b.19-29]; iar de țintim [simpla] părere (πρὸς δόξαν) – dialectic». Că *τὸ πρὸς δόξαν* înseamnă *τὸ ἔνδοξον* o vedem și la Alexandru Filosoful, *In Aristotelis analyticorum priorum librum i commentarium* (ed. Reimer, p. 331): «adevărate sunt doar si-

care le încuviințează interlocutorul, chiar de acestea nu ar fi aşa. Fapt pentru care acela neînduplecat şi neclintit rămâne în privința supoziției [celei odată] demonstrate, pe când cel dialectic el însuşi este lesne schimbător, că şi singur, de bunăvoie, asupra lui însuşi se întoarce[116]. Căruia vom socoti că se potriveşte ceea ce este drept-credincios? Oare celui întărit, celui neclintit, celui ce întru nimic nu se înfricoşează – după cuvântul Apostolului[117] – sau celui ce şi de către sine însuşi se clatină pururea[118]? Iar cel dintâi porneşte de la lucruri adevărate şi totdeauna proprii subiectului, pe când celălalt nu doar de la păreri, care nu sunt neapărat [şi] adevărate, dar uneori chiar de la [lucruri] cu totul mincinoase, aşadar cu totul străine subiectului. Căruia dintre acestea vei crede, atunci când îți arată despre cele dumnezeieşti? Au şi tu vei zice, dimpreună cu Zorobábel cel din zilele lui Cirus, cu îndrăznire, că adevărul stăpâneşte toate[119]? Şi cel dintâi pleacă de la cauze nu numai ale concluziei, dar şi ale lucrului, drept pentru care şi ceea ce se conchide este întotdeauna necesar şi adevărat, pe când cel dialectic de la cauză a lucrului nu pleacă niciodată, iar de la cauză a concluziei nu întotdeauna, deci uneori nici măcar de la aceasta [nu pleacă], drept pentru care şi ceea ce se conchide este o părere[120], dar nu în mod necesar nemincinoasă. Ce [facem], aşadar, asupra celor dumnezeieşti? Căutăm aflarea nemincinoasă a lucrului sau [căutăm] a dialoga spre [a ajunge] la o părere? Iar de va spune cineva cum că nu există [nimic] pricinuitor în cazul lui Dumnezeu, pentru că El este pricinuitorul a toate, 'despre firea dumnezeiască [în sine], prietene, nu există cercetare' îi vom răspunde, 'aşadar nici arătare, de vreme ce nici pricinuitor al ei [nu

---

logismele făcute ponind de la lemele adevărate; iar dacă, mai mult, lemele sunt şi *proprii* şi *prime*, atunci silogismele sunt demonstrative [...]; iar dacă [lemele] sunt [formulate] prin cele întru părere (διὰ τῶν πρὸς δόξαν), adică prin cele părute (διὰ τῶν ἐνδόξων), atunci [silogismele] sunt dialectice».

αἴτιον αὐτῆς'. Ὅτι δέ ἐστι μία, μηδεμίαν διαφορὰν καθ' αὑτὴν ὅλως ἐπιδεχομένη, καὶ ὅτι διαιρεῖται, κἂν μὴ καθ' ἑαυτήν, διὸ καὶ ἐν τῇ διαιρέσει μένει ἀδιαίρετος, καὶ ὅτι κἂν τῷ διαιρετῷ μίαν καὶ ἀδιαίρετον ἔχει τὴν ἀρχήν, διὸ κἂν τούτῳ εἷς θεός, καὶ ὅτι δημιουργὸς καὶ ὅτι προνοητὴς καὶ ὅτι συνοχεὺς καί τ' ἄλλα ὅσα τούτοις ὅμοια, ἔστιν ὡς δέον εἶναι ζητοῦντας τὰς αἰτίας, αἳ καὶ αὗται τῶν περὶ θεοῦ ἂν εἶεν, ἐφικέσθαι τῆς εὑρέσεως, σὺν θεῷ δ' ἐφικομένους, οὐ διαπορητικῶς ἔτ' ἔχειν ἤτοι διαλεκτικῶς, ἀλλ' ἀποδεικτικῶς ἐπίστασθαι καὶ πρὸς ἑτέρους τὴν θείαν διὰ λόγου μετοχετεύειν ἐπιστήμην. Εἰ δὲ μὴ ἐφικοίμεθα, τοὺς μὲν τῇ πίστει ἀσθενοῦντας δυνάμει λόγων ἥκιστ' ἔχομεν ἐπιρρωννύειν, αὐτοὶ δὲ διὰ τῆς πίστεως ἐπιστημόνως ἔχομεν. Οὐ γὰρ ἀποδείξεσι τὸ πᾶν πιστεύομεν, οὐδὲ τὸ μυστήριον δεῖν οἰόμεθα τεχνογραφεῖσθαι τῆς πίστεως, οὔθ' ἡμεῖς,

---

[121] «şi în aceasta»: şi în despărţire; adică: deşi se desparte după Ipostasuri.

[122] Ne-am dori ca termenul «cuprinzător [a toate]» să fie auzit şi perceput în sensul lui primordial de *con-prinzător*, de cela ce le con-prinde întreolaltă pe toate, închegându-le într-un tot coerent; aşa este tradus în imnografie (vezi, de pildă, Irmosul Pesnei a III[a] a Canonului I al Utreniei din 15 August).

[123] Adică nu ale Dumnezeirii în sine. Unele manuscrise au varianta «[cauze] care, şi ele, ale *celor despre Dumnezeu* sunt», adică nu despre altceva; deci putem face silogisme asupra Dumnezeirii, în sensul acesta.

[124] Adică prin demonstraţii.

[125] Imaginea aceasta de a trece, prin cuvânt, şuvoiul 'ştiinţei dumnezeieşti' şi asupra celorlalţi, de a adăpa aşadar cu ea şi brazdele cugetului lor, corespunde cu vedenia pe care – după cum spune *Viaţa* sfântului – sfântul Grigorie a avut-o înainte de a începe redactarea scrierilor dogmatice: «i s'a arătat cum că ţinea în mâinile sale un vas plin cu lapte şi că vasul a început deodată să izvorască asemenea unui izvor, laptele trecând peste gura vasului şi vărsându-se afară din el. Apoi i s'a arătat că din lapte s'a prefăcut deodată în vin preabun şi preaînmiresmat, care, vărsându-se mult pe mâinile şi pe hainele lui, le-a umplut de bună-mireasmă. Iar pe când se bucura el mult de aceasta, i s'a arătat un om de seamă zicându'i: «'Pentru ce, Grigorie, nu dai şi altora din băutura aceasta minunată, care izvorăşte atât de îmbelşugat, ci o laşi să se verse

există]'. Dar că [ea] este una, neprimind câtuşi de puţin vreo deosebire în sinea ei, şi că se desparte, măcar că nu în sinea ei, drept pentru care şi în despărţire [tot] nedespărţită rămâne, şi că şi în despărţire una şi nedespărţită [îşi] are obârşia, drept pentru care şi în aceasta[121] [tot] un singur Dumnezeu este, şi că e ziditor şi că e proniator şi că e cuprinzător [a toate][122] şi celelalte asemenea acestora – cauzele acestora (cauze care, la rândul lor, ale celor *dimprejurul* lui Dumnezeu sunt[123]) celor care le caută – de caută cum trebuie – cu putinţă le este a izbuti aflarea lor (cu ajutorul lui Dumnezeu izbutind ei aceasta), încă şi a ştiinţei de a trece, prin cuvânt, şi asupra celorlalţi – nu în chip îndoielnic, adică dialectic, ci apodictic[124] – şuvoiul acestei ştiinţe dumnezeieşti[125]. Iar de nu vom izbuti [trecerea aceasta] – că pe cei slăbănogi întru ale credinţei prea puţin avem noi a-i împuternici prin puterea cuvintelor – [măcar noi] înşine să avem, prin credinţă, ştiinţa aceasta [dumnezeiască][126]. Că nu prin demonstraţii credem tot [ceea ce credem], nici socotim că trebuie a se meşteşugi în scris taina credinţei[127],

---

aşa, în zadar? Nu ştii că aceasta este dar de la Dumnezeu şi nu va înceta nicicând de a izvorî?'». Şi s'a trezit Sfântul din somnul acela subţire. Iar prefacerea ce se făcuse din lapte în vin arăta că, de la învăţătura cea morală şi mai simplă, urma să treacă la cuvântul dogmatic şi ceresc» (vezi *Viaţa, Paraclisul şi Acatistul celui întru Sfinţi Părintelui nostru Grigorie Palama*, ed. Bizantină, p. 15).

[126] «Ştiinţa aceasta dumnezeiască» este, aşadar, credinţă împletită cu apodictică: pe de o parte, premisele şi concluziile sunt date prin credinţă, pe de alta, 'parcursul' de la unele la altele se urzeşte silogistic, şi urzirea aceasta însăşi făcându-se în atmosfera credinţei, în 'câmpul gravitaţional' al acesteia. Raţionamentul demonstrativ astfel obţinut nu face altceva decât să adeverească şi, astfel, să întărească datul avut prin credinţă; nu transmite automat – şi, deci, samavolnic – celorlalţi 'tensiunea' însăşi a credinţei.

[127] Adică nu trebuie alcătuite, în mod 'heirupist', astfel de silogisme demonstrative (apodictice) despre toate aspectele credinţei, ca şi când silogismul ar fi singura cale de a ajunge la credinţă; *taina* credinţei nu se poate reduce la artificii retorice.

οὔθ' οἱ πρὸ ἡμῶν διὰ λόγου τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας συνηγορήσαντες, ἀλλὰ κἀν τούτῳ δείκνυμεν τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας τὸ ἰσχυρὸν καὶ τοῖς κατά τι τούτου χωλεύουσιν ἐπανορθώσεως παρέχομεν ἀφορμὴν καὶ τοῖς ὀρθοτομοῦσι τοῦτον ἀσφαλείας ὑπόθεσιν.

(14.) Ὁ δὲ διακομίσας ὑμῖν τοὺς ἐπὶ τούτοις λόγους ἐκείνους, τὰ πάντα καλὸς κἀγαθὸς καὶ τὴν πολιτείαν εἴπερ τις θεοφιλὴς καὶ ἡμῖν διὰ τοῦτο προσφιλὴς Ἰωσήφ, ἐπὶ τὴν ἐπάνοδον σπεύδων, αὐτοσχεδίους σχεδὸν ἥρπασε παρ' ἡμῶν, οἷον ἀρτιτόκους παῖδας, μὴ τυχόντας τῆς προσηκούσης φροντίδος. Ἀλλ' ἐπεὶ πρὸς ἀληθείας ἀπόδειξιν, ἀλλ' οὐ κάλλους ἐπίδειξιν ἐξενηνόχαται, παρὰ τοῦτ' οἶμαι καὶ παρὰ τῆς σῆς ἐπαινοῦνται σοφίας. Ἐκεῖνό γε μὴν ἐπὶ νοῦν σε λαβεῖν, ὡς ἡμεῖς ἐκ πολλοῦ τὴν ἀνωτάτω σοφίαν ποθήσαντες, μᾶλλον δὲ πρὸς τὸν αὐτῆς πόθον παρὰ τῆς ἀνωτάτω φιλανθρωπίας ἐφελκυσθέντες, παντοίου λόγων εἴδους καὶ τῆς κατ' αὐτὰ μελέτης ἀφέμενοι, ταύτῃ προσανέχομεν διὰ βίου, καὶ τοῦτ' εἰσὶν οἳ συνίσασιν ἡμῖν καὶ συμμαρτυρήσουσι παρ' ὑμῖν πολλοί· καὶ σὺ δὲ αὐτὸς οὐκ ἀνεπιγνώμων ὅσα ἐμαυτὸν ἔχω πείθειν. Παρεῖται δὲ ἡμῖν τ' ἄλλ' ἅπαντα ἐξ ἀνάγκης, ἐπειδή περ ἐν τῇ πάντων ἀποκτήσει καὶ τῇ πάντων ἐπιλήσει τὰ κατ' ἐκείνην τὴν σοφίαν συνίστασθαι πέφυκεν, ὥσπερ κἀν τῇ πάντων ἀφαιρέσει ἐν ὑπεροχῇ τινι τὸ θεῖον

---

[128] Atât «taina credinței» (*I Timotei* 3, 8 şi 16), cât şi «cuvântul adevărului» (*II Timotei* 2, 15; dar şi *II Corinteni* 6, 7, *Efeseni* 1, 13, *Coloseni* 1, 5), fiind expresii ale sfântului Apostol Pavel, sfântul Grigorie trimite aici şi la el.

[129] «şi în acesta»: şi în cuvânt, şi prin cuvânt, şi prin uzul de cuvânt.

[130] Este, iarăşi, expresie paulină din *II Timotei* 2, 15.

[131] Este vorba de Iosif Kalóthetos.

[132] Ni le-a smuls improvizate într-o primă formă, neretuşate.

[133] Aceeaşi echivalare a faptului de a scrie cu faptul de a naşte (a relației *scriitor~scrieri* cu relația *tată~fii*). Vezi, mai sus, nota 4, p. 55.

[134] «dorirea ei»: a înțelepciunii preaînalte; adică a petrecerii în Hristos-Înțelepciunea, pe calea 'filosofiei adevărate' (cum a fost numit monahismul).

nici noi, nici cei ce înaintea noastră prin cuvânt au apărat cuvântul adevărului[128], ci [doar că] arătăm şi în acesta[129] tăria cuvântului adevărului şi dăm celor ce şchioapătă în vreo privinţă a lui prilej de îndreptare, iar celor ce drept îl învaţă pe acesta[130] – temei de neclătinare.

(14.) Iar cel ce v-a adus vouă cuvintele acelea privitoare la aceste chestiuni, cel întru toate bun şi frumos, şi cu petrecerea de-Dumnezeu-iubitor ca nimeni altul, şi – pentru aceasta – drag nouă, Iosif[131], silind a se întoarce, netocmite mai că ni le-a smuls nouă[132], ca pe nişte prunci abia născuţi[133], ce n-au avut încă parte de îngrijirea cuvenită. Dar fiindcă spre dovedirea adevărului – şi nu spre arătarea frumuseţii [lor] – s-au pus înainte [de către noi], socotesc că pentru aceasta au şi fost lăudate de către înţelepciunea ta. Aceea, dar, trebuie să o ai în minte, cum că noi, Înţelepciunea cea preaînaltă mult poftindu-o – [sau,] mai degrabă, de preaînalta iubire-de-oameni traşi fiind la dorirea ei[134] – tot felul cuvintelor[135] şi îndeletnicirea cu acestea lepădând, la aceasta ne aţintim pe viaţă, şi lucrul acesta[136] sunt [unii] care ni-l ştiu şi îl vor mărturisi mulţi dintre voi; şi nici tu însuţi nu eşti neştiutor [de] câte am a mă îndupleca pe sine însumi[137]. Aşadar, lepădate sunt nouă – în chip nevoit – toate celelalte, de vreme ce lăsat este ca întru dobândirea a toate şi întru uitarea a toate a dăinui cele ale înţelepciunii aceleia, după cum şi dumnezeiescul [tot] întru înlăturarea a toate, întru un 'mai presus' [propriu lui], se înţelege cu mintea[138].

---

[135] «tot felul cuvintelor»: toate speciile raţionamentelor discursive.
[136] «lucrul acesta»: lepădarea îndeletnicirii cu cuvintele, faptul că nu scrie; se reia ideea din prolog, dându-se simetrie epistolei.
[137] «cât am a mă îndupleca pe mine însumi»: să încuviinţez a scrie, [chiar] atunci când sunt silit a scrie; vezi, iarăşi, prologul epistolei.
[138] Vezi fraza «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» în paragrafele 30, 34 şi 51 ale *Epistolei Ia către Varlaam* şi în paragrafele 6, 52 şi 53 în *Epistola a IIa către Varlaam*.

νοεῖται. Ἀλλ' οὐκ ἴσον τούτῳ τῆς σοφίας ἐκείνης τὸ τέλος· ἐντεῦθεν μὲν γὰρ τὰ ἀπεμφαίνοντα τῷ θεῷ διανοεῖται ὁ νοῦς, ἐκεῖ δ' ἔργῳ τὰς θείας ἐμφάσεις νοερῶς ὁ νοῦς δέχεται, ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον θεοῦ καὶ ὢν καὶ ἀεὶ γινόμενος. Κἂν ἡμεῖς τῶν μὲν περὶ λόγους ἐπιστημῶν ἐπιλελήσμεθα σχεδὸν παντάπασιν, εἰ καὶ χρείας ἐπειγούσης οὐχ ἑκόντες εἶναί τινα τούτων ἀναλαμβάνειν ὡς ἐνὸν πειρώμεθα, διὸ καὶ τὰς ἀττικὰς ἐκείνας χάριτας καὶ τὸ λίαν ἔντεχνον τῆς ἐξαγγελίας ἀπειπάμεθα, τῆς δὲ ἀληθινῆς σοφίας οὐδὲν ἢ μικρὸν κατειλήφαμεν, ἀλλ' οἷον εἰς ὀσμὴν μύρου τρέχομεν, αὐτὸ τὸ μύρον οὐκ ἐν χερσὶν ἔχοντές πω. Ὁ δὲ τὸν πόθον τοῦτον ἡμῖν ὑπερβολῇ φιλανθρωπίας ἐνθεὶς καὶ τέλος ἀτέλεστον διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς αὐτοῦ παράσχοι τῆς μελλούσης ἀμβροσίας ἀρχήν, τοῦτο καὶ αὐτὸς ἡμῖν σύνευξαι καὶ ἡμεῖς ἐπευχόμεθά σου τῇ ἀρετῇ καὶ θεὸς ἄνωθεν ἐπίκουρος καὶ ἐπήκοος εἴη.

---

[139] Faptul de a înțelege discursiv cu mintea superioritatea dumnezeiescului, faptul că el se definește printr-un 'mai presus'; expresia de aici (*ἐν ὑπεροχῇ τινι τὸ θεῖον νοεῖται*) corespunde expresiei *τὸ κατανοεῖν τὴν θείαν ὑπεροχήν*, care va face conținutul unei bune părți a *Epistolelor către Varlaam*.

[140] «sfârșitul înțelepciunii aceleia»: starea culminantă la care duce aflarea acelei Înțelepciuni.

[141] «aici»: în cazul înțelepciunii filosofilor; «cele neasemenea lui Dumnezeu»: toate conceptele minții poartă inevitabil chipul celor create, deci nu se aseamănă întru nimic lui Dumnezeu Celui necreat.

[142] «acolo»: în cazul înțelepciunii preaînalte; adverbul «înțelegător» nu indică, desigur, comprehensiunea discursivă, ci netrupescul primirii dumnezeieștilor arătări; observăm contrastul între «aici cugetă» și «acolo primește».

[143] Este vorba de științele cuvintelor și raționamentelor discursive, academice.

[144] Vezi *Cântarea cântărilor* 1, 4.

[145] Dată fiind – probabil – atmosfera terminologică a filosofiei păgâne antice în care petreceau Achindin și Varlaam, sfântul Grigorie alege să numească aici starea veacului ce va să fie nu printr-o imagine scripturistică, ci – tipologic – printr-una păgână, care să le 'priască' acestora: împărtășirea de *ambrozie*, de băutura zeilor, cea

Dar aceasta[139] nu este [nicidecum] deopotrivă cu sfârşitul înţelepciunii aceleia[140]; pentru că aici pe cele nesemenea lui Dumnezeu le cugetă mintea[141], pe când acolo cu lucrul primeşte mintea – înţelegător – dumnezeieştile arătări[142], oglindă nepătată a lui Dumnezeu şi fiind şi pururea devenind. Şi măcar că ştiinţele cuvântării[143] le-am uitat aproape de tot (deşi, stând de faţă nevoia, nu de voia noastră, sunt unele dintre acestea pe care ne ispitim a le lua iarăşi asupră-ne, pe cât se poate), drept pentru care am şi lăsat deoparte graţiile atice şi meşteşugirea foarte a rostirii, din înţelepciunea cea adevărată nimic – sau [prea] puţin – am cuprins, ci ca la mirosul mirului alergăm[144], însuşi mirul în mâini neavându-l încă. Ci Cela ce pofta aceasta, din prisosul iubirii Sale de oameni, a pus-o înlăuntrul nostru, şi sfârşit fără sfârşit, pentru îndurările Lui, să [ne] dăruiască începutul ambroziei celei viitoare[145] – aceasta şi tu împreună cu noi cere-o nouă [de la Dumnezeu] şi noi o cerem [de la Dumnezeu] virtuţii tale[146], iar Dumnezeu, de sus, ajutător şi ascultător fie.

---

dătătoare de nemurire; termenul vine de la ἄμβροτος, care este alcătuit prin ataşarea unui alfa de negaţie la βροτός (*muritor*), deci *ne-muritor*. Un astfel de demers tipologic corespunde, de altfel, şi discursului imnografic al Bisericii: «Taine învăţând [literal: iniţiindu-i] pe prietenii Săi, masa hrănitoare-de-suflet o găteşte Cea cu adevărat Înţelepciunea lui Dumnezeu, şi potirul ambroziei îl drege credincioşilor [...]» (al doilea tropar al Pesnei întâi din Canonul Joii Mari). Vezi şi notele 8 la p. 104, 123 la p. 164 şi 169 la p. 268.

[146] Formula de adresare «virtutea ta» (cu acest dativ, 'virtuţii tale') este asemenea cunoscutei «sfinţia ta».

Β′ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΟΥ ΒΑΡΛΑΑΜ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΟΓΜΑΣΙ ΔΙΑΦΟΡΑΣ

(1.) Ὁ μὲν τῆς ἑαυτοῦ περὶ τὸ κατηγορεῖν ἑτοιμότητός τε καὶ δεινότητος ἡμᾶς ὑπόθεσιν ἐνστησάμενος, πρὸς ἡμᾶς τοὺς λόγους ἀποτεινομένους ἐκπέμψας καὶ γραμμάτιον προσεπιστείλας ταύτην ἐπαγγέλλον δοῦναί οἱ χάριν, εἴ τις ἡμῖν ὑπολέλειπται λόγος, μὴ πρὸς ἕτερον, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἥκειν παρ' ἡμῶν, δυσὶν ἀνθολκαῖς, τῇ τε τοῦ πράγματος φύσει καὶ τῇ τοῦ γράμματος αἰτήσει, τὴν ἀπολογίαν ἐφ' ἑαυτὸν ἐπισπασάμενος διετέλεσεν. Ἐπεὶ δὲ καὶ τῷ σῷ νῦν πρὸς ἡμᾶς γράμματι τῶν αὐτῶν σχεδὸν λόγων δεῖ, κἀπὶ τοσοῦτο τούτων ἐρᾷς ὡς καὶ δι' εὐχῆς ἡμῖν τὰς πρὸς τὸ γράφειν ἐπιπέμπειν ἀνάγκας, καὶ ταῦθ' ὥς γε αὐτὸς ἂν φαίης μηδ' ἄγαν εὐπρεπεῖς οὔσας, ἐπεὶ τοίνυν οὕτω κατ' ἄκρας ἑάλως τῇ δυνάμει τοῦ πόθου καὶ σοὶ τὸν αὐτὸν ἀπολογητικὸν ἔπεμψα· τοῦτον τοίνυν ἐμμελῶς ἀναγνούς, εἴσῃ μὴ τοὐμὸν αὐτοῦ ζητοῦντά με μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑμέτερον, καὶ μηδ' ἀμφότερον τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν θεοφόρων καὶ κοινῶν ἡμῖν πατέρων ἐξειργασμένον. Δίελθε τοίνυν οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις, ὡς ἐναποθεῖο τῷ τῆς ψυχῆς σοι ταμείῳ τὰ λυσιτελῆ δόγματα, καὶ τῶν λόγων ἀναμνήσθητι τῶν ἐμῶν, οὓς πολλοὺς πολλάκις ἐποιησάμην πρὸς σὲ συνόντα, καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἔξω φιλοσοφίας κενὴν ἀπάτην ᾗ

---

[1] Adică: despre diferența de dogme a lui Varlaam; față de Biserică, desigur.

[2] Varlaam a scris numaidecât spre Palama o epistolă ce s-a păstrat (vezi G. Schirò, *Barlaamo Calabro. Epistole Greche*, p. 229-278) şi o mică scrisoare ce s-a pierdut. Palama răspunde atât acestuia, cât şi lui Achindin.

[3] Scrisoarea aceasta a lui Achindin se păstrează în Codex Ambros. Gr. 290, folio 75 B - 76 B; a fost publicată de Angela Constantinides, *op. cit.* 5, 12-13.

[EPISTOLA] A II[A] CĂTRE ACHINDIN

A ACELUIAŞI CĂTRE ACELAŞI ACHINDIN EPISTOLĂ DESPRE DEOSEBIREA LUI VARLAAM ÎN DOGME[1]

(1.) Cela ce ne-a pus pe noi țintă promptitudinii şi iscusinței lui de-a acuza, trimițând asupră-ne întinsele cuvinte, încă şi scrisorică [în] care cere a-i face hatârul ca, de ne va mai rămâne vreun cuvânt de spus, [acesta] nu la altcineva, ci la el să ajungă de la noi[2], prin două pârghii (prin firea lucrului, adică, şi [prin] cererea din scrisoare) a izbutit – pe de o parte – să ne smulgă cuvântul de apărare. Pe de alta, pentru că şi scrisoarea ta către noi cea de acum[3] cam de aceleaşi cuvinte [de răspuns] are trebuință [din partea noastră], şi atât de mult le dorești pe acestea încât, rugându-ne, ne trimiți încă şi pricinile care ne silesc la a scrie (măcar că acestea – cum şi tu însuți ai zice – nu sunt foarte îndreptățite), aşadar pentru că astfel – la culme – te-a prins puterea poftei, ți-am trimis şi ție acelaşi [cuvânt] de apărare; pe acesta, deci, cu grijă citindu-l, vei vedea că nu caut doar al meu însumi, ci şi al vostru[4], şi că nu doar pentru amândoi s-a făcut aceasta, ci şi în apărarea de-Dumnezeu-purtătorilor şi obşteştilor noştri Părinți. Străbate-l, aşadar, nu o singură dată, ci şi de mai multe ori, ca să se învistierească în cămara sufletului tău dogmele cele folositoare, şi aminteşte-ți cuvintele mele cele multe, pe care în multe rânduri ți le spuneam fiind împreună cu tine, şi păzeşte-te – cu toată puterea ce o ai – de deşarta înşelare [venită] din filosofia cea dinafară;

---

[4] Vezi *I Corinteni* 10, 24: «nimeni să nu caute *al său*, ci *al celuilalt*»; semnalăm că în varianta oficială românească a *Bibliei* termenii sunt la plural, iar în loc de *celălalt* apare *aproapele*.

δυνάμεως ἔχεις φυλάττου· μᾶλλον δὲ καὶ σαυτὸν νῦν ἀνακαθάραι σπεῦσον, ἱλαστηρίοις τε εὐχαῖς καὶ περιρραντηρίοις ὑγιαίνουσι λόγοις χρησάμενος· ἀνιέρου γὰρ γνώσεως κεκοινωνηκέναι δοκεῖς τῷ μὴ ἀντικεῖσθαι λόγῳ, μηδὲ γοῦν ἀπαρέσκεσθαι γνώμῃ, θαυμάζοντα δὲ φαίνεσθαι τὸν εἰς τὴν τοῦ ἀγαθοῦ πνεύματος ἐνέργειάν τε καὶ χάριν τὴν τοῦ Βελίαρ παραγνωρίσαντα.

(2.) Καίτοι τὸν ἄνδρα τὴν περὶ λόγους δεινότητα καὶ αὐτὸς τῶν ἀρίστων ἥγημαι καὶ πρὸς καλοκαγαθίαν[5] τρόπων εὖ πεφυκέναι πείθομαι καὶ οὐκ ἔσθ' ὅπως ἔχω μὴ φιλεῖν, οὐ μὴν καὶ χαρίζεσθαί τι τῶν δεόντων πόρρω, καὶ ταῦτ' ἐν τοῖς περὶ θεοῦ καὶ τῶν θείων δόγμασι καὶ ῥήμασι· οὐ γὰρ πρὸς ἀληθῶς φιλοῦντος ἢ παρέχειν ἢ τὸν μὴ παρέχοντά τι τῶν τοιούτων ἄφιλον ἡγεῖσθαι· ἀλλὰ πρὸ τῶν φίλων θετέον τὸν φίλιον, καὶ ταύτην οἴεσθαι φιλίαν μόνην ἡ τῆς αἰτίας ἐκείνης ἐξῆπται κἀκεῖθέν τε ἀφικνεῖται καὶ δι' ἀλλήλων τῶν φιλούντων οὐρανομιμήτως περινοστοῦσα, κατὰ τὴν τῆς θείας μουσικῆς ἁρμονίαν ἐν διπλόῃ περιφορᾶς ἀντεπιφερομένης εὐμενῶς, πρὸς θεὸν ἑκατέρωθεν ἐπανέρχεται καὶ τηρεῖ τὴν ἱερὰν ταύτην καὶ οὐρανίαν στροφὴν ἀεικίνητον· τὴν δὲ ῥέουσαν ταύτην καὶ τὸ κατώτερον ἀεὶ ζητοῦσαν, οὕτω γὰρ καὶ ῥυήσεται, καὶ διὰ τοῦτο πάντα χαριζομένην, φιλίας ἔκπτωσιν μᾶλλον ἢ φιλίαν ἐμοὶ καλεῖν ἔπεισι.

(3.) Ταῦτ' ἄρα καὶ μακροὺς νῦν ἀντεπεξάγω λόγους, ὁ μήτ' ἐκμαθών, μήτ' ἀρτίως μανθάνων καί, τὸ σύμπαν

---

[5] Literal: «în purtările ducătoare la *kalokagathia*».

[6] Verbul *a iubi* (*φιλῶ*), dimpreună cu derivatele lui, numeşte în întreg acest paragraf relaţia de prietenie (*φιλία*).

[7] A dărui: a ceda, a renunţa la…

[8] Adică: a da întâietate nu prietenilor, ci lui *Filios* (adică *Filios Zeus*), Zeului protector al prieteniei. Ţinând probabil cont de identitatea filosofică pe care Varlaam şi-o atribuie luişi, sfântul Grigorie uzează aici tipologic de o paradigmă a culturii antice păgâne, cea a prieteniei şi a zeului ei; în ecuaţia creştină, desigur, *Filios Zeus* – zeul prieteniei – nu este altul decât Dumnezeu, astfel că spusa 'a da întâietate nu prietenilor, ci lui *Filios*' apare ca o 'traducere' – către filosoful Varlaam – în termenii filosofici ai anti-

încă sileşte şi a te curăţi pe tine însuţi, de rugăciuni îndu-plecătoare slujindu-te, şi de stropiri cu cuvinte sănătoase; pentru că pari a te fi împărtăşit de cunoaştere recurată, prin aceea de a nu te împotrivi în cuvânt – nici a socoti [că se cade] a te scârbi – şi a-l admira pe cel ce ia drept lucrare şi har al Duhului bun pe cea a lui Velíar.

(2.) [Dar], măcar că – în privinţa iscusinţei cuvintelor – şi eu l-am socotit pe bărbat[ul acesta] între cei mai buni şi sunt încredinţat a fi [el] bine înrădăcinat în purtările frumoase[5] şi nu am cum să nu îl iubesc[6], nu [socot] însă şi a-i dărui ceva străin de cele cuvenite[7], mai ales în privinţa dogmelor şi cuvintelor despre Dumnezeu şi despre cele dumnezeieşti; pentru că nu este [propriu] celui ce iubeş-te cu adevărat [faptul de] a renunţa la ceva din unele ca acestea sau neprieten a-l socoti pe cel ce nu renunţă; ci înaintea prietenilor trebuie a-L pune pe Filios[8], şi doar pe aceasta a o socoti prietenie – pe cea care ţine de cauza aceasta şi de acolo vine[9] şi străbătând, după chipul celor cereşti, prin amândoi cei ce se iubesc – potrivit armoniei dumnezeieştii muzici, celeia care, cu bună voire, vine de la unul asupra celuilalt întru îndoită purtare-împrejur – dintr-amândouă părţile se înalţă întorcându-se la Dum-nezeu şi [îşi] păstrează pururea-mişcătoare aceasta sfântă şi cerească rotire[10]; iar pe cea [în jos] curgătoare şi care caută pururea spre ceea ce este mai prejos (că aşa se va şi vărsa) şi care, din această pricină, hărăzeşte toate – [pe aceasta] mai degrabă 'cădere din prietenie' decât 'prieteni-e' îmi vine a o numi.

(3.) Aşa stau, deci, lucrurile; şi ripostez acum cu lungi cuvinte – cel ce nici învăţat nu sunt, nici acum nu învăţ şi,

---

chităţii a nou-testamentarului 'trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decât pe oameni' (*Fapte* 5, 29).

[9] Adică: pe cea care ţine de *Filios Zeus* şi vine de la el

[10] Mişcare de revoluţie similară celei a corpurilor cereşti.

εἰπεῖν, ὁ μηδὲν εἰδώς, καὶ τοῦτ' αὐτὸ βίον ἐμαυτῷ σχεδὸν θέμενος, πρὸς τὸν μεμαθηκότα καὶ μανθάνοντα καὶ λέγειν ἄκρως εἰδότα καὶ τοῦτο πεποιημένον ἐμμελὲς βίου μέλημα. Κατέσχον δ' ὅμως ὡς ἔσχον ἐμαυτόν· ἴσθι γάρ με μὴ κατὰ σχολὴν ἢ σπουδήν, ἀλλ' ἐκ τοῦ προχείρου τὴν ἀπολογίαν πεποιημένον καὶ τὰ πλείω τῶν πρὸς ἐμὲ τῷ Βαρλαὰμ γραμμάτων καὶ λόγων μειζόνων ἀφορμὰς καὶ λαβὰς παρέχοντα καταλελοιπότα, τοῦτο μὲν τῇ τῶν θείων αἰδοῖ, τοῦτο δὲ τῇ τοῦ διώκοντος ἡμᾶς φειδοῖ· καὶ μὴν ἔστιν ἃ καὶ σκέψεως ἐδεῖτο συντονωτέρας τε καὶ μακροτέρας ἢ κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ διακομισθέντος γράμματος ἄχρι τοῦ καθ' ὃν ἀντιγεγράφαμεν χρόνον· προσδόκιμος γὰρ ἦν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀφ' ὑμῶν ὡς ἡμᾶς ἐπάνοδον τοῦ σοφοῦ καὶ χρηστοτάτου θετταλοῦ Νείλου ὁ τὴν οἰκονομίαν αὐτοῦ διαδεξόμενος καὶ παρ' ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐλευσόμενος· νῦν μὲν οὖν πρό σου προθύμως ὃν λόγον ὁ βραχὺς Καθ' ἑλληνικῆς ἐποψίας καὶ τῶν ταύτην σεμνυνόντων ἐσχεδίασε χρόνος· τρίτον δ' ἂν ἐπιστείλωμεν, μᾶλλον δὲ ἀντεπιστείλωμεν, τοιοῦτος ἔσται, ὡς μηκέτι δεῖσθαι τετάρτου, ἢν καὶ οἱ παρ' ἡμῖν πατέρες ἐνδῶσι.

(4.) Σὺ δὲ τὸν φιλόσοφον ἡμῖν παίδευε μὴ θρασύ τι καὶ παράβολον ἄττειν τίκτοντα, τὴν συμπεφυκυῖαν τῇ φιλοσοφίᾳ, καθάπερ τινὰ σκευήν, εὐλάβειαν ἀποδυόμενον—αὐτός τε γὰρ ἐνασχημονεῖ καὶ τοῖς τόκοις λυμαίνεται καὶ ἡμᾶς πρὸς

---

[11] Vezi paragraful final al *Epistolei I către Achindin*, cel despre dobândirea Înțelepciunii preaînalte prin lepădarea discursivității.

[12] Adică Varlaam.

[13] Aceeaşi atitudine a sfântului Grigorie față de Varlaam – de cruțare părintească – este pomenită şi în paragraful 19 al *Epistolei a III[a] către Achindin*, unde zice: 'să-i dăm nenorocitului aceluia răgazul de a-şi trage sufletul, ca nu cumva să-şi pună singur capăt zilelor'.

[14] Este vorba de Nil Triklinos.

[15] În curierat.

[16] Adică Epistola I[a] către Varlaam.

[17] Expresia 'părinții de la noi' înseamnă 'părinții împreună-viețuitori cu noi', dar şi 'Părinții noştri', adică Sfinții Părinți; oricum, 'îngăduirea' pomenită aici (aceea de a alcătui un al treilea cuvânt) are în vedere, credem noi, hotarul pus de Apostolul (aşadar, de

într-un cuvânt, cel ce nimic nu ştiu, lucru ce l-am şi pus mie însumi ţintă a vieţii[11] – celui învăţat şi care învaţă [încă] şi desăvârşit ştie a vorbi şi de lucrul acesta a ales cu grijă a se îngriji toată viaţa[12]. M-am silit, deci, pe mine însumi de cum am primit [scrisoarea]; pentru că să ştii că nu în tihnă şi cu îngrijire, ci pe fugă mi-am alcătuit cuvântul de apărare şi le-am lăsat deoparte pe cele mai multe din acele locuri ale scrisorilor şi cuvintelor lui Varlaam către mine care îmi dădeau pricini mari de a scrie, aceasta, pe de o parte, din evlavia faţă de cele dumnezeieşti şi, pe de alta, cruţându-l pe cel ce ne prigoneşte[13]; încă sunt şi unele [locuri] care cereau [din partea noastră] o chibzuire cu mai multă luare aminte şi mai îndelungată decât [cea] de la vremea sosirii scrisorii până la cea în care am scris răspunsul; pentru că era aşteptat – numaidecât după întoarcerea de la voi către noi a înţeleptului şi întru-tot-folositorului Nil Thessalianul[14] – cel ce avea să îi urmeze [acestuia] în slujire[15] şi să vină de la noi către voi; [am pus,] aşadar, acum dinaintea ta, cu sârg, cuvântul *Împotriva viziunii elineşti*[16] – şi [împotriva] tuturora ce o au pe aceasta la evlavie – pe care scurtul răstimp [acesta] l-a înjghebat; iar de vom trimite un al treilea – mai bine zis de vom răspunde la un al treilea – asemenea va fi încât nu va mai trebui un al patrulea, dacă şi Părinţii de la noi vor îngădui aceasta[17].

(4.) Tu, dar, învaţă-ni-l pe filosof să nu se repeadă a naşte ceva îndrăzneţ şi primejduit[18], lepădând, ca pe o haină, evlavia cea împreună-sădită filosofiei[19] (că şí el se

---

unul din 'Părinţii noştri') care zice: «de omul eretic – după una şi a doua mustrare – depărtează-te» (*Tit* 3, 10); ar fi o aluzie la tot mai bine conturata calitate de eretic a lui Varlaam.

[18] «a naşte»: adică a scrie; despre obiceiul sfântului Grigorie de a percepe faptul de a scrie ca fapt de a naşte vezi, mai sus, nota 4, p. 55.

[19] «filosofia» are aici sensul primordial de 'iubire de înţelepciune'; subînţelegându-se că sofia (înţelepciunea) este Hristos (vezi, de pildă, *I Corinteni* 1, 29), fireşte că filo-Sofia este prin firea ei înrudită evlaviei.

τοὺς ἀπὸ γνώμης εὖ ἴσθι τραχυτέρους ἐκβιάζεται λόγους—, διὰ μακροῦ δὲ νῦν ἐπαινέτην τε καὶ ζηλωτὴν ἀναφανέντα πάντων τῶν πάλαι καθ' Ἕλληνας σοφῶν καὶ σοφιστῶν, οὐ θαυμαστὸν εἶναί τι καὶ αὐτὸν καινὸν καὶ κοινὸν συμφόρημα τῶν ἑκατέροις καὶ ἐν ἑκατέροις διαφόρων· ᾧ δὴ κἀκείνων ὑπ' ἀλλήλων ἀνατρεπομένων, αὐτὸς ὑφ' ἑαυτοῦ τοῦτο πάσχων ἐξεληλεγμένος ἧττον ἴσως ἀχθεσθείη ἄν.

(5.) Εἰ μὲν γὰρ ἐφιέμενός τε καὶ ἀγωνιζόμενος μὴ μέγα δεῖξαι ὂν ἁμάρτημα τὴν τῆς ἀρχῆς διπλόην, εἶτ' οὐκ ἔχων τῶν κατ' ἐπιθυμίαν ἀπορεῖν, καθ' ἡμῶν ἐγείροι τὸν θυμὸν καὶ τοὺς ὁμογενεῖς ὑποκρινόμενος ἀντιλέγειν τοῖς ἡμετέροις ἐγχειροίη καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπόδειξιν δεινῶς καὶ διὰ μακρῶν κακίζοι λόγων καὶ ἑαυτὸν ἐξαίροι λίαν, ὡς ἐξευρόμενον καὶ ἐξειπόντα τὸ κατ' Ἀριστοτέλην ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐπὶ θεοῦ, μηδέπω καὶ τήμερον ἐκπεφασμένον, εἰ μέχρι τούτων ἐξέβαινεν αὐτῷ ὁ λόγος, οὐκ ἂν ἠξιώθη παρ' ἡμῶν ἀπολογίας· νῦν δ' οὐκ οἶδ' ὅ,τι παθών, τούς τε θεοφόρους πατέρας λεληθότως διασύρει καὶ τοὺς κατὰ Σωκράτην τε καὶ Πλάτωνα θεόπτας καὶ πεφωτισμένους ἀναγράφει, προβαλλόμενος καὶ ῥητὰ ἄττα τούτων, δι' ὧν οὗτοι τοιοῦτοι μαρτυροῦνται. Τοῦτο τοίνυν πάντων μᾶλλον οὐκ ἀφῆκέ με πεδῆσαι τὴν γλῶτταν σιωπῇ καὶ καταπροδοῦναι τοὺς κοινοὺς προστάτας καὶ ἀντεισοικίσασθαι τοὺς ἐκ παλαιοῦ ἐκβεβλημένους, ὡς βεβηλωμένους· ἐπεὶ δ' ἐπῆν ἀντειπεῖν ἀνάγκη, προαπολύσασθαι τῶν ἀκολούθων ἦν καὶ τὰ δι' ἀπόδειξιν ἐγκλήματα, καὶ πρὸ τούτων δεῖξαι ὡς οὐδὲν προσεκρούσαμεν τῷ συκοφαντικῶς ἐπιθεμένῳ, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὰ νῦν αὖθις ἐν τοῖς ἐκείνου λόγοις ἥκιστα συμβαίνοντα τῇ τῆς εὐσεβείας

---

[20] «îndoirea obârşiei»: a considera două obârşii în Dumnezeire, două obârşii theogonice.

[21] Adică «demonstraţia» aparte pe care Părinţii o folosesc în cele dumnezeieşti, metoda apodictică proprie Părinţilor, diferită de cea a lui Aristotel în privinţa premiselor şi concluziilor, pe care le avem – deopotrivă – din descoperirea dumnezeiască.

[22] Adică ştiuta teză varlaamită cum că Dumnezeu şi cele proprii Lui ('cele dumnezeieşti') sunt mai presus de demonstraţie ('demonstraţia' referind aici conceptul aristotelian), de apodictică.

face de râs şi îşi necinsteşte născuţii, şí pe noi cu bună ştiinţă ne sileşte – să ştii bine – la mai aspre cuvinte); că mult lăudător şi râvnitor arătându-se acum al tuturor înţelepţilor şi sofiştilor celor de demult ai Elinilor, nu de mirare ar fi să fie şi el oarecare amestec nou şi ordinar al deosebirilor dintre ei şi din ei; dar, singur vădindu-şi că el însuşi pătimeşte de [lucrul] prin care şi aceia se desfiinţează întreolaltă, poate [că] se va mâhni mai puţin.

(5.) Că dacă, poftind şi luptând a arăta că nu e mare greşeală îndoirea obârşiei[20] şi, apoi, nefiind în stare a se lipsi de pofta [sa], asupra noastră îşi aprindea iuţimea şi, reprezentându-i pe cei de-un-neam cu el, se apuca a-i contrazice pe ai noştri şi cumplit a ocărî, în lungi cuvinte, demonstraţia cea după socotinţa noastră[21], iar pe sine a se ridica în slăvi că a descoperit şi a propovăduit în privinţa lui Dumnezeu «mai presus-ul de demonstraţie» cel după [socotinţa lui] Aristotel[22], lucru nemaiauzit până astăzi – dacă [aşadar] până aici îi era lui cuvântul, nu s-ar fi învrednicit de cuvânt de apărare din partea noastră; dar acum – nu ştiu ce pătind [el] – pe purtătorii-de-Dumnezeu Părinţi îi ponegreşte pe nebăgate de seamă, iar pe cei de teapa lui Socrate şi Platon îi numeşte 'văzători de Dumnezeu' şi 'luminaţi', punând de faţă şi ziceri de-ale lor, prin care aceştia sunt mărturisiţi a fi astfel. Lucrul acesta, aşadar, mai mult decât oricare altul nu m-a lăsat a-mi încătuşa limba cu tăcerea şi a-i trăda pe ocrotitorii cei de obşte şi a-i îmbrăţişa – în locul acestora – pe cei din vechime lepădaţi, ca necuraţi; şi fiind nevoie de a răspunde împotrivă, era firesc a desfiinţa mai întâi pârele privitoare la demonstraţie şi, mai înainte de aceasta, a arăta că nu am lovit nicidecum în cel ce s-a aruncat asupră-ne cu învinuiri mincinoase şi, pe lângă aceasta, a da în vileag cu îndrăznire aceea că cele acum spuse, iarăşi, în cuvintele aceluia prea puţin conglăsuiesc cu acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu]; că mai bun lucru este aces-

ἀκριβείᾳ πεπαρρησιασμένως ἐπελέγξαι· φιλίας γὰρ ἦ δέους ἕνεκα τὰ τοιαῦτα σιωπᾶν οὐκ ἄμεινον.

(6.) Ἀλλὰ καὶ τὰ Λατίνων ἐν τῷ ὑποκρινομένῳ τἀκείνων ἀνελεῖν τῶν ἀναγκαιοτάτων ὄν, εὐφυῶς ἐνήρμοσται τοῖς λόγοις· οὕτω γὰρ καὶ τἀμὰ πρὸς ἐκείνους πρότερα διαδείκνυται ἀνώτερα τοῦ ἐπηρεάζειν ἐγχειροῦντος, οὐδὲ γὰρ τοὺς Λατίνους αὐτοὺς ἠλπίκαμεν τὰ παρ' ἡμῶν οἴσειν σιωπῇ, ἀλλὰ προσδόκιμοι μὲν ἡμῖν ἦσαν ἀντιλέξοντες, εὐπερίτρεπτα δ' ὅμως, οἷα καὶ ὁ τούτους ὑποκρινόμενος αὐτὸς ἀρτίως, ᾧ δὴ καὶ χάριν ἴσμεν, ἃ δή ποτ' ἔμελλον ἐκεῖνοι λέξειν, ἀφορμὴν ἐν τούτῳ σχόντες ἀνατρέψαι νῦν.

(7.) Ὡς μὲν οὖν ἕκαστα ἐξείργασται, ὁ λόγος σε διδάξει· προκείσθω δὲ μὴ πᾶσιν, εἰ μὴ καὶ τἀκείνου—κατ' ἐκείνου γὰρ φερόμενος, εἰ καὶ ἀναγκαίως· ἀλλὰ πίστευσον ὡς οὐ μετρίως παρὰ τοῦτό μ' ἀνιᾷ—, τοῖς φιλοῦσι δ' ὅμως, καὶ μάλισθ' ὅσοι κρίνειν διανοίας ἱκανῶς γε ἔχουσιν, ὡς οὐκ ἂν ὁ λόγος πάνυ τοι μεμπτέος εἴη, τάχα δὲ οὐδὲ πρὸς ὅν ἐστι· κοινὰ γὰρ σχεδὸν ταῦτα τοῖς περὶ λόγους ἄγαν φιλοτιμουμένοις τὰ προσκόμματα· δεῖ μέντοι πρὸς ἐπανόρθωσιν αἰεὶ συμβάλλεσθαί τι τοὺς τὴν περὶ αὐτῶν φιλοτιμίαν καταλύσαντας. Τοῖς οὖν ταῦτα κρίνειν ἱκανοῖς πᾶσι πίστευσον τὸ σύγγραμμα· πολυειδοῦς γὰρ πλάνης ἔλεγχός ἐστι σαφὴς καὶ κοινή τις εἰ χρὴ λέγειν ἀνακάθαρσις ἢ προφυλα-

---

[23] Adică în persoana (mai precis în scrierile) lui Varlaam.

[24] Cele două *Cuvinte Apodictice*.

[25] Să nu uităm că toată epistola aceasta nu este decât o introducere lămuritoare – către Achindin – la *Epistola I^a^ către Varlaam*. Notăm că această primă propoziție din paragraful 7 este ultima din paragraful 6 al ediției lui Hristou; am mutat-o aici, întrucât noua succesiune ideologică ne pare mult mai potrivită (vezi perechea *μέν~δέ*, precum și termenul *λόγος*, la care se referă *προκείσθω* și *φερόμενος*).

[26] «poticnirile acestea»: faptul de a se poticni cineva de (sau a căuta cineva) cusururi mai mult sau mai puțin reale ale cuvântului (scrierii) sfântului Grigorie, cum ar fi cele în privința formei, nu a conținutului, sau acela că îi este adresat lui Varlaam, dar trimis – împotriva voii aceluia – și lui Achindin etc.

ta, decât acela de a trece sub tăcere unele ca acestea, din prietenie sau de frică.

(6.) Dar şi [faptul de] a desfiinţa cele ale Latinilor în reprezentantul învăţăturilor lor[23] – fiind unul dintre lucrurile cele mai de trebuinţă – în chip potrivit s-a ţesut în urzeala cuvintelor; aşa că şi [Cuvintele] mele cele dinainte către ei[24] s-au dovedit a fi mai presus decât [acesta] ce se apucă a [le] ponegri; pentru că nu am crezut că Latinii vor şi răbda în tăcere cele spuse de noi, ci ne aşteptam să ni se împotrivească, deşi într-un chip lesne de biruit, precum [a făcut] acesta care desăvârşit îi reprezintă, căruia şi recunoscători îi suntem, că ne-a dat prilej a răsturna acum cele ce urmau aceia a le spune cândva.

(7.) În ce chip, aşadar, s-au făcut acestea – cuvântul [însuşi] te va învăţa[25]. A nu se pune [el], însă, dinainte tuturora, de nu [sunt de faţă] şi [scrierile] aceluia (că împotriva aceluia este el scris, măcar că de nevoie; ceea ce, crede-mă, nu mă face a mă mâhni mai puţin), dar [cei înaintea cărora se pune] să fie [neapărat] prieteni, şi mai ales care au din destul putinţa de a judeca cugetele, spre a nu [ne] fi cuvântul foarte de dojenit, că – eventual – nu este [trimis] celui către care este [adresat]; că poticnirile acestea[26], am putea zice, sunt proprii tuturor celor la culme iubitori de [a avea] întâietatea în cuvinte; trebuie aşadar ca cei ce au lepădat poftirea întâietăţii acesteia să ajute totdeauna cu ceva spre îndreptare [celorlalţi]. Aşadar, celor ce sunt în stare a judeca acestea – tuturor încredinţează-le scrierea; că este vădire limpede a unei rătăciri cu multe chipuri şi oarecare obştească (dacă trebuie să zicem astfel) curăţire din nou şi dinainte-păzire[27]: celor ce

[27] Adjectivul «*obştească*» se referă la faptul că scrierea sfântului Grigorie (este vorba de *Epistola I^a^ către Varlaam*) se adresează tuturor celor ce vor fi citit scrierile lui Varlaam, atât cărturarilor (celor

κή, τοῖς μὲν ἔτι περὶ λόγους φιλοτίμως διατρίβουσι, τῆς ἐκ λόγων παραλόγου δόξης προσγινομένης τῇ ψυχῇ, τοῖς δὲ πρὸς τὴν τοῦ λόγου κρείττω σπουδὴν δι' ἡσυχίας ἀποδυσαμένοις προτροπή τε καὶ ὀχύρωμα καὶ δεῖγμα τῆς ἀπατηλῆς εἰσόδου τοῦ πλανᾶν ἀεὶ ἐπιχειροῦντος. Πρὸς δὲ τούτῳ, καὶ ὅθεν ἂν ἐγγένοιτο τὸ ἀπλανὲς δι' ὀλίγων διαρκῶς ἐνδείκνυται καὶ μικροῦ διὰ βραχέων τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ σατανικοὺς ὄγκους κατασπᾷ, τήν τε καθ' Ἕλληνας ἀπόδειξιν καὶ τὸ κατ' αὐτὴν ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἠχρειωμένον ἐξελέγχει καὶ ἀνακαλύπτει τὸ βαρὺ καὶ βαθὺ σκότος τῶν νοερῶν κατ' ἐκείνους φωτισμῶν.

---

ce se îndeletnicesc în general cu ştiinţele discursive şi celor ce râvnesc în special întâietatea în polemici), cât şi isihaştilor (celor ce au îmbrăţişat tăcerea, atât a gurii, cât şi a minţii). Caracterul acesta obştesc sau sobornicesc se va vedea şi din schimbarea folosirii persoanei a II[a] cu folosirea persoanei a III[a] în anumite paragrafe ale acelei Epistole, procedură încetăţenită deplin în cazul *Epistolei a II[a] către Varlaam* (vezi şi notele 1 la p. 204 şi 72 la p. 229). Termenul «*curăţire din nou*» trebuie înţeles prin prisma întâiului paragraf al epistolei de faţă, unde sfântul Grigorie, slujindu-se tipologic de paradigma vechi-testamentară a ritualurilor de curăţire trupească, îi pune în vedere lui Achindin că 'pare a se fi împărtăşit de cunoaştere necurată' şi îl îndeamnă a se curăţi prin 'stropirea cu cuvinte sănătoase'; această curăţire o pot dobândi de pe urma citirii *Epistolei I[a] către Varlaam* toţi cei ce au păţit asemenea lui Achindin. În fine, «*dinainte-păzire*» arată că citirea scrierii sfântului Grigorie e o măsură profilactică pe care o pot lua cei ce nu au citit încă scrierile lui Varlaam, fie cărturari, fie isihaşti.

[28] Sau dobitoceasca; «cuvinte» înseamnă aici şi «discursuri».

încă petrec [şi se întrec] în cuvinte – de necuvântătoarea[28] slavă ce îi vine din cuvinte sufletului, iar celor ce prin isihie s-au dezbrăcat [de acestea][29] pentru cea mai presus [de cuvinte] silinţă după Cuvântul – îndemn şi întărire şi vădire a intrării înşelătoare a celui ce pururea încearcă să [îi] rătăcească. Şi, pe lângă aceasta, în [vorbe] puţine arată din destul şi cum se poate afla calea nerătăcită şi desumflă puţin câte puţin îngâmfările elineşti şi sataniceşti[30] şi dă în vileag demonstraţia cea după socotinţa Elinilor şi «mai presus-ul de demonstraţie» cel zis din unghiul acesteia – cel dovedit fără rost – şi dezvăluie întunericul cel greu şi adânc al iluminărilor inteligibile ale acelora.

[29] Isihia (literal liniştea) presupune, desigur, tăcerea, deci dezbrăcarea minţii de haina cuvintelor.

[30] Literal: smulge pas cu pas umflăturile (tumorile) elineşti şi sataniceşti.

Α′ ΠΡΟΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΤΩι ΦΙΛΟΣΟΦΩι ΒΑΡΛΑΑΜ
ΠΕΡΙ ΩΝ ΕΦΗ ΔΥΟ ΑΡΧΩΝ ῞Η ΚΑΘ′ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΟΨΙΑΣ

(1.) ῾Ω θρέμμα τῆς ἀνωτάτω περὶ λόγους παιδείας καὶ τῆς φύσει σοφίας δῶρον παρὰ θεοῦ, δι′ αὐτῆς κεχαρισμένον ἡμῖν, ἐπίχαρι καὶ θυμῆρες κρᾶμμα ἐπιστήμης καὶ νοῦ, διδακτοῦ καὶ ἀδιδάκτου φωτός· σὲ τῶν ἑτεροδόξων ἡμεῖς οὐκ ἔφθημεν εἰπόντες, ὡς αὐτὸς ἰσχυρίζῃ, καὶ μάρτυς ἡμῖν ὁ παρ′ ὑμῖν ἡμέτερος λόγος, δι′ ὃν εἰς ταύτην ἥκειν διατείνῃ τὴν δόξαν· ἐν αὐτῷ γάρ φαμεν ἐπὶ λέξεως ὡς «ἀπεδεξάμεθά σου τὰς πρὸς τοὺς κακοδόξους ἐκείνους ἀντιρρήσεις» καὶ ὡς διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς «κακῷ τὸ κακὸν ἰωμένους» τοὺς Λατίνους ἔδειξας. Τί δ′ ὅταν αὖθις ἐρωτῶντες προσεπάγωμεν ὅτι «τὸ ζητούμενον ἀκούσομεν καὶ μεθ′ ἡδονῆς δήπου, τί γάρ ποτ′ ἂν ἄλλο προσδόκιμον ἡμῖν εἴη παρ′ ἀνδρὸς ἀκριβοῦς εὐσεβείας πόθῳ τὴν ἐνεγκοῦσαν ἀπολιπόντος», οὐ μετ′ ἐγκωμίων ἀναφερομένων εἰς τὴν σὴν εὐσέβειαν ἐδείξαμεν, μηδ′ ἐν ἐλπίσιν ἀποτρόπαιόν τι περὶ τῆς σῆς ἀνεχόμενοι σοφίας; Τὸ δὲ πρὸς τὸν παρὰ σοῦ πευσόμενον παρ′ ἡμῶν γραφόμε-

---

[1] 'Înțelepciunea prin fire' Dumnezeirea este.

[2] *κρᾶμμα*: amestec de lichide (de pildă: de vin cu apă, în *κρατήρ*, spre a fi băut la ospețe).

[3] *ἐπιστήμη καὶ νοῦς* (literal: *știință și minte*) este o expresie filosofică numind perechea formată din cunoașterea empirică și cea profundă-contemplativă; uneori are în vedere binomul cunoaștere dobândită ~ cunoaștere înzestrată. Vezi, de pildă, Proclus Phil., *De providentia et fato et eo quod in nobis ad Theodorum mechanicum* în *Procli Diadochi tria opuscula*, ed. De Gruyter, Berlin 1960, p. 62: «o anume știință o poate dobândi sufletul și fiind [încă] cu trupul, iar alta izbăvindu-se de legătura [cu acesta]; iar pe unele cunoașteri le socotește a fi științe și pe altele nu; dar una este știința cea cu adevărat, și *minte* [gând, cuprindere] *superioară științei*, și [dumne] zeiască înțelegere a minții; iar aceasta este cunoașterea (gnoza), pe

[EPISTOLA] I^A CĂTRE VARLAAM

A ACELUIAŞI, FILOSOFULUI VARLAAM,
PRIVITOR LA CELE DOUĂ OBÂRŞII DESPRE CARE VORBISE
[ACELA] SAU ÎMPOTRIVA VIZIUNII ELINEŞTI

(1.) O, [tu] cel hrănit de preaînaltă ştiinţa cuvintelor şi dar al înţelepciunii celei prin fire[1], prin aceasta dăruit nouă de la Dumnezeu, amestec[2] graţios şi plăcut al cunoaşterii empirice şi contemplative[3], al luminii cu putinţă de învăţat şi al celei cu neputinţă – noi nu te-am socotit între eterodocşi, aşa cum susţii tu, şi martor ne e cuvântul nostru cel de la voi[4], din pricina căruia ţii cu tot dinadinsul să ajungi la această părere. Că în acesta noi zicem, cuvânt cu cuvânt, cum că primim spusele tale împotriva rău-slăvitorilor acelora[5] şi cum că ai arătat, prin reducerea la absurd, că Latinii «vindecă răul prin rău»[6]. Iar când, iarăşi, întrebând [noi], am adăugat că, fireşte, chestiunea o vom asculta «chiar cu plăcere, căci ce altceva ne-am aştepta de la un bărbat care şi-a lăsat baştina din sete de acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu]»[7], oare nu am arătat – cu laudele aduse – dreapta ta credinţă, cum că nici nu ne aşteptăm la ceva greşit de la înţelepciunea ta? Dar şi ceea ce-am scris celui ce întreba din partea ta, şi anume «întrebând cu cuviinţa şi totodată cu îndrăzni-

---

care sufletul închipuindu-şi-o şi neputând-o dobândi în viaţa de aici, doreşte ieşirea din trup, ca acolo să izbutească această mai-presus-de-fire şi cu-chip-[dumne]zeiesc cuprindere (cu mintea) a celor ce sunt». Vezi şi Fotie, *Bibl.* 249. 440 b. 27-39.

[4] Este vorba de *Epistola I^a către Achindin.*

[5] *Epistola I^a către Achindin* 1; rău-slăvitorii sunt Latinii.

[6] *Idem* 2.

[7] *Idem* 4.

νον ὡς «μετὰ τῆς γιγνομένης ἐπιεικείας τε καὶ παρρησίας, μᾶλλον δὲ φιλομαθείας ἐρωτήσας, μάθε καὶ δίδαξον ἡμᾶς», μαθητιῶντος μᾶλλον ἐπιδείκνυται διάνοιαν ἢ μεμφομένου. Καίτοιγε ὡς ἐνῆν καταφορικῶς ἐθέλοντί μοι χρήσασθαι τῷ λόγῳ μὴ σμικρά τις ἀφορμὴ τὴν σὴν ἀγχίνοιαν ἥκιστα διαλέληθεν.

(2.) Ἐν δὲ τοῖς περὶ ἀποδείξεως οὐ τὸ ἐμὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν ὑγιῶς ἔχειν ἔδωκα νοεῖν τοῖς προσέχουσι τοῖς εἰρημένοις τὸν νοῦν, εἰ καὶ αὐτὸς οὐκ οἶδ' ὅπως, καθάπερ κηρῷ τὰ ὦτα φραττόμενος, ἀνήκοος ταῦτα παραλλάττεις. Ἐγὼ μὲν οὖν οὕτω τὰ πρὸς σέ· σὺ δέ μέ τισί τε καὶ ὅσοις ἐγκλήμασι περιβαλεῖν ἐσπούδακας οἶσθα, μηδὲ δείξας ὅλως οἰόμενος μετρίως γοῦν ἡμᾶς πρὸς τὰς καθ' ἡμῶν ἐπαγωγάς, ἀπαγωγὰς δ' εἰπεῖν οἰκειότερον, ἀπολογήσασθαι δύνασθαι, καὶ πολεμουμένοις ἀναίδην ἤδη, καὶ σὺν ἡμῖν ἑτέροις ἡμῶν γε ἕνεκα, μηδ' ἡμῖν αὐτοῖς ἐπαμύνειν ἔχειν.

(3.) Ἐγὼ δὲ νικᾶν ἐν τοῖς τοιούτοις αἰσχύνομαι καὶ οὐκ ἂν ἀπελογησάμην, οὐδαμῶς γέ πως κατηγορούμενος, εἰ μὴ τὴν ἐμφαινομένην ἐν τῷ πρὸς ἡμᾶς σου γράμματι μεταποιῆσαι διενοούμην ἀπέχθειαν. Ἀλλὰ γὰρ τί πάθω; Ἄλογον καταλλαγὴν πρὸς οὕτως ἐλλογιμώτατον, οἷος εἶ σύ, πῶς ἀνέξομαι, καὶ συνεπηρεαζομένοις μοι τοῖς ὑπὲρ θεοῦ λογικοῖς τῶν πατέρων ἀγῶσι πῶς οὐχ ᾗ δυνάμεως ἔχω συλλήψομαι, καί σέ γε αὐτὸν συγκινδυνεύοντά μοι, πρὸς ὃν ὁ λόγος, ὡς ὁ λόγος δείξει προϊών, πῶς σιωπῇ τὸν φίλον καταπροήσομαι; Πεπαρρησιασμένος ἔλεγχος εἰρήνης βραβευτής. Θέλεις οὐκοῦν σὲ τοῖς σοῖς ἐπιστήσω

---

[8] Aceste patru citate sunt din aceeaşi *Epistolă I către Achindin*, din paragrafele 1 (primul citat), 2 (al doilea) şi 4 (ultimele două).

[9] «despre demonstraţie»: despre metoda apodictică; sfântul Grigorie se referă la *Cuvintele apodictice [demonstrative] despre purcederea Duhului Sfânt*, unde, urmând Părinţilor anteriori, foloseşte această metodă, însă nu aristotelic, ci patristic, adică având dinainte ştiute atât premisele, cât şi concluziile, ambele din descoperirea dumnezeiască.

[10] Joc de cuvinte, cu neputinţă de redat în româneşte, între *ἐπαγωγή* (inducţie, dar şi asalt) ~ *ἀπαγωγή* (reducere).

rea – mai bine zis iubirea de învățătură – datorată, află şi învață-ne pe noi»[8], arată mai degrabă dorința de-a învăța, decât de-a imputa. Şi totuşi nicidecum nu a scăpat agerimii tale că, de voiam, nu mică îmi era pricina să mă folosesc de cuvinte aprige.

(2.) Iar în cuvintele mele despre demonstrație[9] am dat să înțeleagă celor ce iau aminte la cele zise, că nu numai părerea mea e sănătoasă, ci şi a ta, deşi tu – nu ştiu de ce – ca şi cum ți-ai fi astupat urechile cu ceară, le răstălmăceşti, fără să asculți ce spun. Eu, deci, astfel m-am purtat cu tine; tu, însă, ştii cu câte şi mai câte acuze te-ai sârguit să mă acoperi, nicicum gândindu-te că şi noi am putea da un răspuns pe măsură în fața argumentațiilor – mai bine zis a speculațiilor[10] – tale împotriva noastră, nici că, fiind noi luptați deja fără cruțare – şi alții dimpreună cu noi, din pricina noastră – ne-am putea apăra pe noi înşine.

(3.) Eu, însă, mă ruşinez a birui în asemenea [lupte] şi nu m-aş fi dezvinovățit – nicidecum învinuit oficial[11] – de nu m-aş fi gândit să preschimb [în dragoste] vrăjmăşia ivită în scrisoarea ce ne-ai trimis-o. Dar ce să fac? Împăcare fără cuvinte – cu unul atât de priceput în cuvinte, precum eşti tu – cum voi răbda?; şi cum nu mă voi arunca, cu toată puterea ce o am, în sprijinul luptelor celor întru cuvânt, pentru Dumnezeu, ale Părinților, cele laolaltă cu mine defăimate?; dar şi pe tine, cel laolaltă cu mine primejduit, către care îmi e cuvântul – precum cuvântul va arăta în desfăşurarea lui – cum te voi părăsi, prietene, prin tăcere? Mustrarea cu îndrăznire – aducătoare de pace. Vrei, dar, să te pun pe tine însuți judecător al scrisorilor tale? Căci

---

[11] Aici se folosesc termeni juridici: *plângere* (ἔγκλημα) şi *acuzație* (κατηγορία). Palama nu are nevoie de pledoarie (ἀπολογία) pentru că nu este acuzat în fața unui tribunal (κατηγορούμενος). Sugerează, poate, faptul că Varlaam nu constituia un for, o autoritate.

γράμμασι κριτήν; Καὶ τί ποτ' ἄρ' ἥδιον φαίης ἂν δήπου τὸν ἐξενηνοχότα καὶ τῆς ψήφου καθῆσθαι κύριον;

(4.) Δύο τοίνυν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ περὶ τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὸ αὐτὸ διεκομίσθη μοι γράμματα, ἐναντίως ἔχοντα πρὸς ἄλληλα· τὸ μὲν γὰρ τοῖς μὴ καλῶς ἔχειν δόξασιν ἀριστά γέ φησιν ἀντιτετάχθαι με καὶ ὡς ἄν τις ἔχοι κρίνειν ἀνεπιφθόνως, τὸ δ' ἕτερον τοῖς αὐτοῖς αὖθις κάκιστα· διαβάλλει γὰρ ἅπαντας τοὺς πρὸς ἐκεῖνά μοι λόγους· οὕτως οὖν τῶν πρὸς ἡμᾶς σου γραμμάτων ἀντικειμένων καὶ δι' ἀλλήλων ἀναιρουμένων, ὁ ταῦτα συγγεγραφὼς τίνα δόξαν τοῖς ἐντυγχάνουσι τοῦ ἤθους ἑαυτοῦ παράσχοιτ' ἂν χάριν; Ἀλλὰ τοῦτ' ἐατέον μὴ καὶ βλασφημίας γραφὴν αὖθις ἀποφερώμεθα.

(5.) Τὰ γοῦν ὑπ' ἀλλήλων συντριβέντα τί φῂς ὡς ἀχρεῖα σκεύη κεραμεοῦντα ῥίψωμεν ἄμφω; Καὶ πῶς ἂν τοῦτο σύ γ' ἀποφήναιο περὶ τῶν σῶν διαιτητὴς προκαθήμενος, ἀλλ' οὐχὶ βιάσῃ τὰς ψήφους θάτερον γοῦν περισώσασθαί σοι τοῖν γραμμάτοιν ποθῶν, μᾶλλον δ' ἵνα μή τι πάλιν τῶν οὐ καλῶν σοῦ πέρι φωραθῶμεν εἰπόντες, οὐ τὸ δίκαιον ἐκκλίνων καὶ παραλογιζόμενος, ἀλλ' οἷά τις λογικὸς ἀετὸς ὑψιπετὴς τὴν διάνοιαν θάτερον περιποιήσῃ τῶν γεννημάτων. Τί γάρ, εἰ μὴ καὶ λογική σοι φήνη παρείη, τοῦ περιφρονηθέντος ἐπίκουρος ἕτοιμος, οὐδὲ τοῖς ἀετοῖς

---

[12] Adică 'scrisorica' lui Varlaam, cea pomenită la începutul *Epistolei a II*[a], şi lunga epistolă publicată de G. Schirò (*Barlaam Calabro. Epistole Greche*, p. 229-266).

[13] Literal, însă: «căzut din înalt cu cugetarea». Cuvântul folosit în text este *ὑψιπετής* (*căzut din înalt* sau *înalt*). Considerând primul sens (*căzut din înalt*) şi faptul că adjectivul este la 'un accent distanță' de *ὑψιπέτης* (*care zboară în înalt*), este ca şi când sfântul Grigorie ar fi vrut să spună despre Varlaam că este un vultur cuvântător «zburând în înalt cu cugetarea», dar, printr-o 'involuntară' greşeală de redactare, a ieşit că este «căzut din înalt cu cugetarea». Sau, iarăşi, considerând al doilea sens (*înalt*), este ca şi când sfântul Grigorie vrea să spună despre Varlaam că este un vultur cuvântător «înalt cu cugetarea», dar, 'fără de voia' sfântului, se poate înțelege şi că este «căzut din înalt cu cugetarea». În

ce ai putea spune că ți-ar fi mai plăcut decât a te pune pe tine, cel ce ai scris, să dai tu însuți verdictul?

(4.) Două aşadar – de la acelaşi despre acelaşi [lucru] şi în acelaşi timp – sunt scrisorile ce mi-au fost aduse, care se bat cap în cap[12]; că una spune că *preabine* m-am împotrivit celor ce au părut a fi greşite, – şi [o spune], precum se poate judeca, fără pizmă – iar cealaltă, iarăşi, că aceloraşi [m-am împotrivit] *prearău*; că îmi defăimează toate cuvintele despre acelea. Astfel, dar, scrisorile tale către noi stând una împotrivă celeilalte şi desfiinţându-se una prin cealaltă, ce părere îşi vor face cititorii despre acela care le-a scris? Dar să lăsăm aceasta, ca nu cumva să ajungem şi la învinuirea de hulă.

(5.) Aşadar, pe cele ce se sfărâmă una de alta, ca pe nişte vase de lut bune de nimic – ce zici? – să le aruncăm pe amândouă? Cum, însă, vei hotărî una ca aceasta, [tu însuți] fiind pus judecător alor tale, şi nu te vei pleca, poftind să îți scapi una din cele două scrisori, sau, mai bine zis – ca să nu ne aflăm, iarăşi, spunând ceva rău despre tine – nu [zicem că te vei pleca] abătându-te de la dreptate şi amăgind prin raționamente false, ci [pe drept, ca] să îți păstrezi – ca un vultur cuvântător zburând în înalt cu cugetarea[13] – doar una din odrasle[14]? Ce dar, şi să nu îți stea alături pajura cuvântătoare, grabnic ajutor [puiului]

---

ambele cazuri avem de-a face – în opinia noastră – cu o oarecare pendulare între sensuri, care să-i dea lui Varlaam de gândit. Întrucât în româneşte nu putem reda acest joc de accente, am optat pentru lăsarea în text a variantei pozitive şi consemnarea în notă a celei negative.

[14] Spre a-i învedera lui Varlaam faptul că a lepăda una din cele două odrasle-scrisori e un lucru 'drept' din punct de vedere 'logic', nu o samavolnicie, sfântul Grigorie invocă aici paradigma vulturului şi a puilor lui, notorie antichității greceşti (asemănătoare întrucâtva în mentalul nostru popular cazului cucului, care nu îşi cloceşte ouăle şi nu creşte puii): «Vulturul ouă trei [ouă], cloceşte însă două

τούτου μέλει; Ποῖον δ' ἄρά σοι τῶν γραμμάτων οἰκειώσῃ σαυτῷ; Τὸ γενναῖον δήπουθεν καὶ μέγα καὶ μάλιστ' ἔχον ἀντιβλέπειν ἡμῖν ᾧ τὰ κάκιστα σύνεστι. Τοῦτο δή σοι συνεπικρίνειν ἀναγκαιότατον ὡς ἐπεὶ τῷ παρερριμμένῳ τῶν ἐναντίων ἀνεπιφθόνως, ὡς ἔφης, κρίνοντι τὰ ἄριστα ἡμῖν μεμαρτύρηται, τὸ συνεστηκὸς ἔτι σοι τοῦτο πρὸς φθόνον ἅπαν συντεταγμένον ἐστίν.

(6.) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντιτεταγμένου διεζευγμένον καθ' ἑαυτὸ τοῦτ' αὖθις τοῦ δικάζοντος δεῖται, μὴ συμβαῖνον ἑαυτῷ, μηδ' ἀκολούθως ἑαυτῷ προαγόμενον, ἀλλὰ πρὸς ἑαυτὸ πολλαχοῦ τε καὶ πολυτρόπως καὶ ὑπὲρ τῶν μεγίστων μαχόμενον. Ὁ γὰρ ἐν αὐτῷ λέγων «μηδὲν ἂν ἑαυτῷ διαφέρειν εἴ τις ἀπεκάλει τοὺς ἐπὶ Λατίνους οἰκείους λόγους ἅπαντας λῆρον», πρὸς τὸν μηδὲν μὲν ἕτερον τῶν λαβὴν ἐχόντων προαγαγεῖν εἰς τοὐμφανὲς ἐθελήσαντα

---

dintre acestea, precum ... se şi spune: 'cel ce ouă trei, clocește două şi îngrijește unul' [...]. Iar din cei doi [pui] care cresc pe unul îl aruncă, îngreunându-l hrănirea [amândurora]. Şi se zice că în vremea aceasta rămâne flămând, ca să nu răpească puii fiarelor; iar unghiile i se încovoiază câteva zile, iar aripile i se albesc, şi până şi puilor [lui] se face îndărătnic [...]. Iar pajura scoate mulți pui şi e lesne aflătoare de hrană ... şi blândă, şi hrănește şi puii ei şi pe ai vulturului. Că atunci când acela îi aruncă, îi ia şi îi hrănește; că vulturul îi aruncă [din cuib] înainte de vreme, pe când mai au nevoie de a fi hrăniți şi încă nu pot zbura» (Aristotel, *Historia animalium* 563 a. 20-563 a. 27 şi 619 b. 23-619 b. 30; pentru avantajoasa menținere a genului, prin *pajură* am redat aici, oarecum abuziv, femininul *φήνη*, care literal înseamnă *vultur maritim*). Aceeaşi îndreptățire a faptului de a-şi lepăda puiul (prin faptul de a nu îi putea hrăni pe amândoi, datorat răsucirii unghiilor, spre a nu răpi puii fiarelor, veniți şi ei pe lume în răstimpul acesta) o aflăm şi la Antigonus Paradox., *Historiarum mirabilium collectio* (99 a. 1. 1 99 a. 1. 5): «iar vulturul ouă trei ouă, dar clocește doar două şi, crescând puii, alege doar unul; că nu [îi] poate hrăni [pe amândoi], fiindcă în vremea aceasta i se răsucesc unghiile şi nu mai poate vâna». Vezi şi sfântul Vasile cel Mare, *Homiliae in hexaemeron* 8, 6, 12 (preluat de sfântul Ioan Damaschin în *Sacra Parallela*, II. Despre viețuitoarele necuvântătoare, 95, 1580, 15-21): «Cu totul nedrept în privința hrănirii odraslelor – vulturul este. Că aducând la viață doi pui, pe unul

lepădat, crezi că vulturilor le-ar păsa de acesta[15]? Aşadar, pe care din scrisori ţi-o vei însuşi? Negreşit că pe aceea îndrăzneaţă şi mare şi cea mai potrivnică nouă, cea cu 'prearăul' nostru. Cu aceasta, dar, eşti cu totul nevoit a încuviinţa, că, de vreme ce în cea aruncată din cele [două] potrivnice – fără de pizmă, cum ai zis, [judecând] – 'preabinele' nostru e mărturisit, atunci [reiese că] cealaltă pe care ai scris-o e toată alcătuită din pizmă.

(6.) Dar şi dacă o luăm în sine, aparte de cealaltă, care îi e potrivnică, are trebuinţă de judecător[16]. Fiindcă nu e în acord cu sine însăşi şi desfăşurarea argumentaţiei sale nu are coerenţă logică, ci se contrazice cu sine însăşi în multe locuri şi în multe feluri şi în chestiuni de cea mai mare însemnătate. Căci cela ce spui în aceasta cum că «întru nimic nu te împotriveşti dacă cineva ţi-ar numi aiureală toate cuvintele asupra Latinilor»[17], [ei bine,] către cela ce nimic altceva nu a vrut să-şi lămurească din cele ce dau prilej [de nedumerire] – iar pe toate celelalte

---

dintre ei şi-l ţine, iar pe celălalt îl aruncă [din cuib] la pământ, din pricina ostenelii aflării hranei lepădând pe cel ce l-a născut. Dar – precum se spune – pajura nu îl lasă pe acesta să piară, ci, luându-l, îl hrăneşte laolaltă cu puii ei. Aşa sunt părinţii care, pretextând sărăcia, îşi leapădă pruncii».

[15] Vulturii nu îşi aruncă din cuib puiul gândindu-se că, oricum, acesta va fi crescut de către pajură; ci îl aruncă pur şi simplu, nepăsându-le de el. Uzând – oare nu în parametrii silogisticului Varlaam? – de o logică deja vecină cu ridicolul, sfântul Grigorie 'argumentează' că, asemenea vulturilor, nici Varlaam – veritabilul acesta vultur inteligibil – nu trebuie să îşi facă griji pentru scrisoarea pe care o va renega, pentru 'născutul' lui (vezi nota 4, p. 55) pe care îl leapădă.

[16] Expresie tipică limbii greceşti; adică: suscită probleme.

[17] *Epistola I^a către* Palama, ed. G. Schirò, p. 266; ed. Fyrigos, 109, p. 272 (textul are aici o nuanţă uşor diferită: «οὐδὲν ἂν ἦν διαφερόν εἰ καὶ λήρους τις ἐβούλετο τούτους ἀποκαλεῖν, ἐμὲ μόνον ἀτιμάζων...»).

καί τ' ἄλλ' ἅπαντα προσεπηνεκότα, πρὸς ἓν δὲ καὶ τοῦτο μορίων σχεδὸν τοὐλάχιστον οὐκ ἀντιτεταγμένον, ἀλλ' ἠπορηκότα καὶ ἠρωτηκότα —τὰς γὰρ ἀντιθέσεις ἑτέροις ἀνεθέμεθα προσώποις—πρὸς τὸν οὖν οὕτω μεθ' ὅσης τῆς ἐπιεικείας αἰτοῦντα τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας, μακροὺς καὶ πικροὺς ἀντεπεξήγαγες λόγους, καὶ ταῦθ' ὡς αὐτὸς ἀνωμολογηκὼς τυγχάνεις, ἀποξέσας σοι τῶν λόγων τὸ παρ' ἡμῖν ἐν ἐκείνοις ἀμφισβητήσιμον, ὡς ἀναμφισβητήτως οὐκ ἀγαθόν.

(7.) Εἰ γὰρ οὐδέν σοι διαφέρει, ὦ χρηστέ, εἴ τις λῆρον ἀποκαλεῖ σου τοὺς λόγους καὶ πρὸς τὴν παρ' ἀνθρώπων δόξαν δεινῶς οὕτως ἔχεις ἀνεπιστρόφως, τίνος ἕνεκεν, ὡς αὐτὸς φῄς, ἐκβέβληκάς σου τῶν λόγων ἐκεῖνο, εἰ μὴ τὴν χείρω καὶ αὐτὸς περὶ αὐτοῦ δόξαν εἴληφας; Τί δ' εἰ καὶ 'σκανδάλου', καθάπερ αὐτὸς εἶναι φῄς, 'αἴτιον'; Ἆρα τοῦτο μικρόν; Οὐκ ἄρ' ἐκβεβλῆσθαι δίκαιον μόνον, ἀλλὰ καὶ «εἰς κῦμα ῥιφῆναι πολυφλοίσβοιο θαλάσσης», μᾶλλον δ' ἵν' ὡς «μόλιβδος καταδύσῃ» μωσαϊκῶς εἰπεῖν «ἐν ὕδατι σφοδρῷ», εὐμεγέθει λίθῳ προσδεθὲν πρότερον, ἔπειτα δοθῆναι τοῖς κύμασιν. Ἀλλ' ὦ τὴν σοφίαν εἴπερ τις περιττὲ σύ, εἰ τοῦθ' ὁπωσδηποτοῦν ἀφῄρηκάς σου τῶν λόγων ἐκείνων, τίς σοι χρεία τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ τοσαύτης ἔπειτα μακρηγορίας, ἀφ' ἧς σοι συμβέβηκεν οὐκ ἔξω μόνον σκοποῦ κατὰ τὴν παροιμίαν τοξεύειν, ἀλλ' ἀσκόπως παντάπασιν; Ἤρθη γάρ, ὡς τοὺς πολυστίχους σοι λόγους τελευτῶν ἐξεκάλυψας μετὰ τὰ σκώμματα τῶν σκανδαλιζομένων καὶ τὴν σὴν

---

[18] Este vorba de interpretarea filioquist-pacifistă ('ecumenistă', cum am zice noi astăzi) a expresiei sfântului Grigorie Teologul că Fiul este «obârşie din obârşie (ἡ ἐξ ἀρχῆς ἀρχή)»; vezi *Împotriva Latinilor* în *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi 348*, 2, 3, 22.

[19] «τὰς γὰρ ἀντιθέσεις ἑτέροις ἀνεθέμεθα προσώποις»: poate însemna 'împotrivirile le-am lăsat [cu *noi* în plural de modestie] pe seama altora' sau 'împotrivirile le-am îndreptat [amândoi] asupra altora'. Lexical vorbind, e vorba de faptul de a lăsa polemica pe seama altora. Ar putea exista şi alte două sensuri ale locului, prin prisma contextului: 1. se referă la Latini, de a căror combatere se ocupă scrierile iniţiale atât ale lui Palama, cât şi ale

le-a încuviințat –, către cela ce, deci, legat de un singur lucru[18] – s-ar putea spune cel mai mărunt – nu că s-a împotrivit – că împotrivirile ni le-am îndreptat asupra altora[19] – ci s-a nedumerit şi a întrebat, aşadar, către cela ce într-acest chip, cu toată cuviința, îți cere dezlegarea nedumeririi, ai năpustit asupra noastră cuvinte lungi şi amarnice, şi asta după ce – precum însuți ai mărturisit – ai tăiat din cuvintele tale, ca pe ceva neîndoielnic rău, ceea ce noi am găsit îndoielnic în ele[20].

(7.) Căci, dacă deloc nu-ți pasă – o, preavrednice – de îți numeşte cineva cuvintele aiureală şi aşa de grozav de nepăsător eşti față de slava de la oameni, pentru ce altceva – cum însuți zici – ai lepădat din cuvintele tale lucrul cu pricina, dacă nu pentru că ai primit tu însuți despre el părerea cea rea[21]? Şi dacă – precum însuți o zici – e 'pricină de sminteală', oare mărunt lucru e acesta? Aşadar, drept e nu doar să fie scos afară, dar şi «aruncat să fie în valul mult-urlător al mării»[22], mai degrabă, ca să spunem ca Moisí, «să se afunde ca plumbul în ape multe»[23], legat mai întâi de o piatră mare, şi apoi dat valurilor. Dar, o, tu cel cu înțelepciunea prisositor ca nimeni altul, de vreme ce ai scos lucrul cu pricina din cuvintele acelea ale tale, ce trebuință mai ai de atâta vorbă multă despre el, din pricina căreia ai ajuns – cum se spune – să tragi nu doar pe lângă țintă, ci cu totul fără de țintă. Căci – precum, sfârşindu-ți lungile tale cuvinte, dezvălui – după zeflemelele [venite din partea] celor ce se sminteau şi [după] adânca

---

lui Varlaam; 2. aluzie la faptul că disputa dintre ei a debutat prin intermediar, prin Achindin.

[20] Varlaam scosese din scrierea sa expresia «obârşia din obârşie» (vezi *Epistola I^a către Achindin* 2).

[21] Adică: dacă nu datorită faptului că tu însuți te-ai convins că e ceva rău.

[22] *Iliada* B, 209.

[23] *Ieşirea* 10, 15 şi *Cântările lui Moisi* 1, 10.

διαπεπονημένην σκέψιν, πρὸς ὃ τείνουσιν ἐκ τοῦ μέσου παντάπασιν, ὡς ἀπερισκέπτως ἄρα πρότερον ἐντεθέν· ὡς οὖν ὁ ἀκόπως ὁδοιπορῶν ματαιοπονήσει, οὕτως ὁ ἀσκόπως λογογραφῶν ματαιολογήσει.

(8.) Σὺ δ' οὐκ εἰς μάταια, μικρὸν γὰρ ἤδη σοι τοῦτο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τἀναντία περιετράπης, οὐ μόνον ἐν τοῖς καθ' ἡμῶν λόγοις, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν κρειττόνων διαλεγόμενος· τοῦτο δ' ἔπαθες ἐκ τῆς ἀκαίρου πολυρρημοσύνης· οἱονεὶ γάρ τινι πολυταράχῳ πνεύματι ταύτῃ σεαυτὸν παραδοὺς καὶ πολυκινήτως ὑπ' αὐτῆς ἑκὼν ἄκων σαλευόμενος, πολλὰ φεῦ προσκόμματα καὶ συντρίμματα διακενῆς ἔπαθες. Ἀλλ' ἵνα μὴ καὶ αὐτὸς τοῦτο πάθω—πρὸς γὰρ ἕκαστα διαρκῶς ἀποκρινόμενος, οὐκ ἔσθ' ὅπως τὸ πολύρρημον ἐκφύγοιμ' ἄν, «ἐκ δὲ πολυλογίας» κατὰ τὸ γεγραμμένον «οὐκ ἐκφεύξεται ἁμαρτία»—ἵν' οὖν μὴ τοῦθ' ὅπερ ἐγκαλῶ μᾶλλον αὐτὸς κινδυνεύσω παθεῖν, ταῦτα πάντα ἀφείς, τὰς πεποιημένας σοι καθ' ἡμῶν αἰτίας ἀπολύσομαι μόνον, καὶ τοῦθ' ὡς ἂν οἷός τε ὦ διὰ βραχέων ποιήσομαι μηκύνειν ἥκιστα ἐθέλων. Ἄλλωστε, καὶ τοῦ ποιοῦντος τὸ σκάνδαλον ἐκ τοῦ μέσου γεγενημένου, περιττὸν ἂν εἴη περὶ τούτου διαλέγεσθαι πάλιν· εἰ δ' ἄρα τι συμπεσεῖται τοῖς καθ' ἡμῶν εἰρημένοις τῶν μὴ καλῶς, ὥς γε ἡμεῖς ἂν νομίσαιμεν αὖθις, περὶ τῶν θείων ἐκπεφασμένων σοι, σύγγνωθι σημάναι καὶ περὶ τούτου δεῖν οἰηθεῖσιν· σύγγνωθι οἰηθεῖσιν δεῖν σημάναι καὶ περὶ τούτου ἴσως κἀκεῖνα δι' ἡμᾶς τοὺς περὶ τὸ ὕψος σοι τῆς θεηγορίας φθάνειν οὐχ ἱκανοὺς ἀπαλείψεις, ἐπισκευάσας αὖθις καὶ τὸν πρὸς ἡμᾶς σου τουτονὶ λόγον. Εἰ δὲ μετὰ τὸ ἀπαλεῖψαι καθ' ἡμῶν μακρὰ γράφεις, χαριῇ τὰ μέγιστα· τοῦτο δ' ἡμεῖς μὲν ὅμως οὔτ' ἐπιτρέπομεν οὔτε κωλύομεν· σὺ δ' ὡς προπαρασκευασθείης μὴ χολᾶν εἴ τί σοι περιτραπείη τῶν σῶν, καὶ γὰρ σόν.

---

[24] Ceea ce poate însemna 'că aceasta nu ți-ar aduce mare vină' sau 'că aceasta – se pare – nu te mai deranjează'.

[25] Considerând şi oarecum suprapunând două sensuri ale lui *πνεῦμα* (*suflare*), şi anume cel de 'duh' (ca acela al grăirii în deşert, pomenit, de pildă, în rugăciunea sfântului Efrem) şi cel de 'vânt', sfântul Grigorie foloseşte aici, spre a-l închipui pe Varlaam cel cuprins de duhul multei vorbiri, imaginea corabiei cuprinse de vârtejul furtunii.

ta cugetare, a fost scoasă ținta întregii argumentații, ca una care, aşadar, mai înainte fusese pusă nechibzuit; că precum cel ce călătoreşte fără țintă în zadar se osteneşte, tot aşa şi cel ce scrie fără țintă în deşert vorbeşte.

(8.) Tu însă ai căzut nu doar în deşertăciuni – că aceasta, de acum, nu ți-ar fi mare lucru[24] – ci şi în cele potrivnice [adevărului], [şi aceasta] nu doar în cuvintele [tale] împotriva noastră, ci şi când tratezi despre lucruri mai înalte; iar aceasta ai pățit-o din pricina multei grăiri nelalocul ei; căci predându-te pe sineți acesteia, ca unui vânt mult turburător[25], şi, vrând-nevrând, aruncat fiind de ea încolo şi-ncoace, vai, multe izbiri şi sfărâmări ai pătimit degeaba. Dar, ca să nu pățesc şi eu acelaşi lucru (că de ar fi să răspund pe larg la toate, nu aş avea nici eu cum să scap de multa grăire, iar din multa vorbire – precum este scris[26] – nu voi scăpa de păcat), ca să nu mă primejduiesc, aşadar, eu însumi a cădea în ceea ce învinuiesc, lăsând de o parte toate [celelalte], voi răsturna numai imputările tale împotriva noastră, şi aceasta o voi face cât mai pe scurt, nevoind deloc a lungi cuvântul. De altminteri, dacă ceea ce pricinuia sminteala s-a scos afară, de prisos ar mai fi să discutăm iarăşi despre aceasta; iar dacă ceva din cele ce nu bine – aceasta, iarăşi, după cum ni se pare nouă – le-ai zis despre cele dumnezeieşti se întâmplă să fie şi împotriva noastră, iartă nouă celor ce am socotit că trebuie scris şi despre aceasta; poate şi pe acelea le vei şterge, pentru noi cei neputincioşi de a ajunge la înălțimea grăirii tale de Dumnezeu, dregând iar şi cuvântul tău acesta către noi. Iar dacă după ştergere vei scrie îndelung împotriva noastră, mult ne vei bucura; aceasta însă noi nici n-o cerem, nici n-o oprim; dar tu [să faci aceasta] pregătindu-te dinainte a nu te amări dacă ceva dintr-ale tale[27] se va întoarce împotriva ta, că al tău este.

---

[26] *Pilde* 10, 19.

[27] «dintr-ale tale»: din cele pe care, eventual, le vei scrie.

(9.) Ἀλλὰ τίς ἡ πρώτη καὶ μέση καὶ τελευταία καθ' ἡμῶν σοι λαβή; «Σὺ σαυτόν» φησιν «ἐξαίρεις, ὡς τοῖς ὑπὲρ ἡμᾶς ἐντυχών». Πόθεν τοῦτ' ἔχεις δεῖξαι; «Παρὰ τῶν σῶν» φησι «λόγων, ἐξ ὧν ὑπεσημηνάμην εἰλῆφθαί μοι τὸ προοίμιον ἅπαν». Ἀνάγνωθι τὸ σὸν ἐκ τῶν ἡμετέρων μετειλημμένον καὶ ἡμᾶς, ὡς αὐτὸς φής, ἐξελέγχον προοίμιον, ἵν' εἰδῶμεν· κἂν ἐκ τῶν ἡμετέρων ὑπάρχῃ τις μεγαληγορία, δικαίαν εἶναι τὴν καθ' ἡμῶν σου ταύτην κατηγορίαν ὁμολογήσομεν, εἰ δὲ μή, σὺ σαυτοῦ καταψηφιῇ, πολυπλασίω περιτρέψας σαυτῷ τὴν νέμεσιν. «Σὺ μὲν τὴν ἀνωτάτω ποθήσας φιλοσοφίαν, μᾶλλον δὲ παρὰ τῆς ἀνωτάτω φιλανθρωπίας ἐφελκυσθεὶς καὶ λόγων εἴδους παντοίου καὶ τῆς κατ' αὐτὰ μελέτης ἀφέμενος καὶ τοῖς παραδείγμασιν ἤδη ἐντυχών» ἐπίσχες. Τὸ γὰρ τοῖς παραδείγμασιν ἤδη ἐντυχεῖν οὐκ ἐπιγινώσκω, βέλτιστε, τῶν ἡμετέρων ὑπάρχον· ἐν τούτῳ δέ ἐστι τὰ τῆς καυχήσεως, ἣν διὰ παντὸς ἡμῖν σὺ τοῦ λόγου προφέρεις· οὐ μόνον δ' ἁπλῶς ἕτερον τοῦτο τῶν λόγων τῶν ἐμῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιεικῶς ὑπεναντιουμένων ἐκείνοις.

(10.) Εἰ γὰρ τοῦτο παράδειγμα ἐνταῦθα λέγεις, ὃ μύρον ἡμεῖς ἐκεῖ τροπικώτερον εἴπομεν, ἄκουσον νῦν γοῦν συνετῶς. «Ἡμεῖς τῶν μὲν περὶ λόγους ἐπιστημῶν ἐπιλελήσμεθα σχεδὸν παντάπασι, τῆς δὲ ἀληθινῆς σοφίας οὐδὲν ἢ μικρὸν κατειλήφαμεν, ἀλλ' οἷον εἰς ὀσμὴν μύρου τρέχομεν, αὐτὸ τὸ μύρον οὐκ ἐν χεροῖν ἔχοντές πω». Ἆρ' οὐ ταῦτ' ἐπὶ λέξεως ἐκεῖ κεῖται; Σαφῶς οὖν ἡμῶν καταψεύδῃ τῶν μήπω λεγόντων ἐντυχεῖν ὡς ἐντυχεῖν εἰπόντων. Εἰ δ' ὡς 'ἐποθήσαμεν' εἰποῦσι ταύτην ἐπιτρίβεις τὴν μέμψιν, ὅμοι-

---

[28] Fluctuațiile acestea în privința persoanei verbului, alternarea adică a persoanei a doua singular cu a treia singular în anumite paragrafe atât ale epistolei de față, cât şi a celei următoare (unde procedura aceasta este deja constantă) – sfântul Grigorie scriind ba către Varlaam, ba despre Varlaam – se explică prin aceea că atât epistola de față, cât şi următoarea, nu sunt redactate strict pentru Varlaam, ci se doreşte a avea un caracter obştesc sau sobornicesc, adresându-se tuturor celor ce au cunoscut sau vor cunoaşte tezele lui Varlaam, cărturari sau isihaşti; vezi nota 27, p. 112.

[29] Cuvintele lui Varlaam, parafrazând *Epistola I^a către Achindin* (paragraful 14) a sfântului Grigorie; vezi *Epistola I^a către Palama*, G. Schirò, p. 229.

(9.) Dar care este cel dintâi şi de mijloc şi de pe urmă prilej [de învinuire] al tău împotriva noastră? «Te înalţi tu pe tine însuţi» – zice[28] – «ca părtaş de cele mai presus de noi». Din ce vei dovedi aceasta? «Din cuvintele tale» – zice – «din care am însemnat că mi-am luat întregul *proimion*». Citeşte *proimion*-ul tău, pe care l-ai luat din spusele noastre şi care – cum zici tu – ne dă în vileag, ca să vedem (iar dacă într-ale noastre se află vreo lăudăroşenie, vom mărturisi că dreaptă e această învinuire a ta împotriva noastră; iar de nu, singur te vei osândi, înmulţit întorcându-ţi mânia asupra ta): «Tu, dar, filosofia cea preaînaltă poftind-o, [sau,] mai degrabă, de preaînalta iubire-de-oameni atras fiind, şi tot felul cuvintelor şi îndeletnicirea cu acestea lepădând şi arhetipurilor deja făcându-te părtaş»[29]; opreşte-te. Că aceea cum că am [fi] 'ajuns deja părtaşi arhetipurilor' nu cunosc, o, preaiscusite, să fie într-ale noastre [cuvinte][30]; şi tocmai în aceasta stă lauda de sine a noastră, pe care tu ne-o tot reproşezi; dar aceasta nu doar că e pur şi simplu altceva decât ce am zis eu, ci chiar în răspăr cu spusele mele.

(10.) Iar dacă 'arhetip' numeşti aici ceea ce acolo noi am numit metaforic 'mir', ascultă, dar, acum cu luare aminte şi înţelege: «Noi ştiinţele cuvântării le-am uitat aproape de tot, iar din Înţelepciunea cea adevărată nimic – sau [prea] puţin – am cuprins, ci ca *la mirosul mirului alergăm*[31], însuşi mirul în mâini neavându-l încă»[32]. Nu acestea, cuvânt cu cuvânt, le-am scris acolo? E limpede, aşadar, că minţi împotriva noastră, care zicem că nu suntem încă părtaşi, atunci când pretinzi că am spus că suntem părtaşi. Iar de arunci asupra noastră această vină pentru că am zis 'am poftit'[33], faci ca unul care îl învinu-

[30] În *Epistola I^a către Achindin*.
[31] Vezi *Cântarea cântărilor* 1, 4.
[32] Vezi *Epistola I^a către Achindin*, 14.
[33] *Epistola I^a către Achindin* 14: «Înţelepciunea Cea preaînaltă mult poftind-o [noi]».

ὸν τι ποιεῖς, ὥσπερ ἂν εἴ τις μέγα φρονεῖν ἐπὶ σοφίᾳ λέγῃ τὸν ἐς διδασκάλου φάμενον φοιτῆσαι καὶ συχνὸν τούτῳ χρόνον παρακαθίσαι διδάσκοντι, τῇ δ' οἰκείᾳ δυσμαθείᾳ μηδὲν σχεῖν παρακατασχεῖν τῶν διδαγμάτων ἐκείνων. Ἃ τοίνυν καθ' ἡμῶν ἐκ τῆς σαυτοῦ προσθήκης συνήγαγες, ταῦτ' ἐφ' ὃν ἀρτίως μεταχωρήσει σοὶ σκοπεῖν ἀφίημι.

(11.) Καὶ τῆς τελευταίας δὲ ἡμῶν οὐκ ἐπαΐεις εὐχῆς ὁ πᾶν ὅ τι τῶν ἀπευκτῶν ἐθελήσας καθ' ἡμῶν εἰπεῖν, «ὁ τὸν πόθον τοῦτον ἡμῖν ὑπερβολῇ φιλανθρωπίας ἐνθεὶς καὶ τέλος διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς αὐτοῦ παράσχοι»; Τέλος τοίνυν αἰτοῦντες πῶς οὐκ ἀτελεῖς ἑαυτοὺς ὄντας ἴσμεν κατ' ἐκεῖνο, οὗ τὸ τέλος αἰτοῦμεν; Τοὺς δ' ἀτελεῖς ἡμᾶς αὐτοὺς εἶναι λέγοντας πῶς αὐτὸς ὡς ὑπερτελεῖς εἶναι λέγοντας ὀνειδίζεις; Ἡμεῖς δ' ὤγαθὲ τοσοῦτον ἀπέσχομεν τελείους ἑαυτοὺς ἢ νομίσαι ἢ προειπεῖν, ὡς καὶ τὸ τὴν ἀρχὴν ὅλως προθυμηθῆναι τῆς πρὸς τὸ μυστικὸν διδασκαλεῖον ἅψεσθαι φερούσης οὐχ ἡμῶν αὐτῶν φάναι, πρὸς δὲ τὴν ἄνω φιλανθρωπίαν ἅπαν ἀνενεγκεῖν· εἰ δ' ἐκ τῆς ἄνω φιλανθρωπίας, οὐκ ἔτ' ἔργον ἡμέτερον οὐδὲ τοῦτο.

(12.) Τῶν οὖν προθυμηθέντων ἄρξασθαι μόνον καὶ μηδὲ τὴν ἀρχὴν ταύτην οἴκοθεν οἰομένων, ὡς τὸ τέλειον ἑαυτοῖς προσμαρτυρούντων ἐσπουδασμένως οὕτω καταλογογραφεῖν, ἆρ' οὐ συκοφαντίας περιφανοῦς; Τίς δέ σοι πιστεύσειεν ἔτι τῆς ἀληθείας φροντίζειν, περὶ τούτων κρειττόνων καὶ δυσθεωρήτων διεξιόντι, καταψευδομένῳ σαφῶς

---

[34] Vezi încheierea *Epistolei I[a] către Achindin*. În contextul inițial, pasajul era structurat preponderent pe polaritatea *τέλος/ἀρχή* (*sfârşit/început*): «Ci Cela ce pofta aceasta ... a pus-o înlăuntrul nostru, [Acela] şi *sfârşit* fără sfârşit ... să [ne] dăruiască *începutul* ambroziei celei viitoare». Întrucât, din unghiul lui *τέλος*, greaca permite nu doar pomenita polaritate, ci şi polaritatea *τέλος/ἀτελής* (literal: *sfârşit/nedesăvârşit*; cu sensul de: *desăvârşire/nedesăvârşit*), sfântul Grigorie nu ezită să schimbe întrucâtva macazul semanticii pasajului şi să îl folosească într-o lumină nouă, considerând acum drept *ἀρχή* 'pofta aceasta' (vezi mai jos: «a pofti să ne atingem de calea ce duce la cunoaşterea celor de taină») şi drept *τέλος* desăvârşirea. Citat de sfântul Grigorie în forma care îl avantajează (lăsând de o parte «*începutul* ambroziei»), pasajul

ieşte că se îngâmfă cu înțelepciunea pe cineva care a zis că s-a şcolit la învățător şi a stat destulă vreme lângă dânsul, dar, din pricina propriei neputințe de a învăța, nu şi-a însuşit nimic din acele învățături. Aşadar, cele ce le-ai conchis din cuvintele pe care le-ai pus de la tine – las în seama ta să vezi cui se potrivesc, de fapt, foarte bine acestea.

(11.) Dar [tu,] cel ce ai voit a zice împotriva noastră tot lucrul urât, nu ai luat aminte nici la rugăciunea noastră de la sfârşit: «Cela ce pofta aceasta, din prisosul iubirii Sale de oameni, a pus-o înlăuntrul nostru, şi desăvârşirea, pentru îndurările Lui, să [ne] dăruiască»[34]? Desăvârşirea, aşadar, cerând-o, cum nu ne ştim pe noi înşine a fi nedesăvârşiți în privința acelui lucru a cărui desăvârşire o cerem? Pe noi, deci, cei ce înşine zicem că suntem nedesăvârşiți, cum tu ne ocărăşti ca pe unii ce am zis că suntem cu prisosință desăvârşiți? Noi, însă, o, bunule, atât de departe suntem şi de a ne crede şi de a ne numi pe noi înşine desăvârşiți, că nici măcar [faptul de] a pofti să ne atingem de calea ce duce la cunoaşterea celor de taină nu îl socotim a fi al nostru, ci îl punem cu totul pe seama iubirii de oameni celei de Sus; iar dacă e din iubirea-de-oameni cea de Sus, nici aceasta nu mai poate fi faptă a noastră.

(12.) Nu e, dar, evidentă calomnie a le imputa, cu atâta zel, cum că se cred desăvârşiți celor ce doar doresc să pună început, ba nici [măcar] începutul acesta nu îl socot a fi de la ei? Cine te-ar mai crede că te îngrijeşti de adevăr în lucrurile acestea mai înalte şi anevoie de cercetat, când e limpede că minți în cele scrise aşa de limpede?

---

apare acum structurat pe polaritatea *începutul/desăvârşirea* şi devine un contraargument către Varlaam ('dacă nici *începutul* nu îl socotim al nostru, cum deja a noastră să socotim *desăvârşirea*?'). Pe româneşte termenul care ar face oarecum față ambelor polarități ar fi arhaicul *săvârşit*.

τῶν οὕτω σαφῶς ἀναγεγραμμένων; Πῶς δ' ἂν καὶ τῆς ἀληθείας ἐφίκοιτο περὶ τῆς ὄντως ἀληθείας διαλεγόμενος ὁ μὴ τῆς ἀληθείας πολὺν ποιούμενος λόγον; Ἀλλὰ γὰρ δεκάκις τοῦτ' ἐν ἑνὶ λόγῳ καθ' ἡμῶν ψευδῶς προβαλλόμενος, τοσαυτάκις δῆλος ἐγένου τοῖς πᾶσιν ὅθεν λαλεῖς, πρὸς δὲ τὸ ἄληπτον τοῖς ἡμετέροις λόγοις καινῷ τρόπῳ προσεμαρτύρησας· εἰ γὰρ εἶχες ἀληθῆ μέμψιν, ἅπαξ εἰς τοὺς κατηγόρους καταστήσας σαυτόν, τίς ἄρά σοι χρεία τῆς ψευδοῦς ταύτης ἦν καὶ τῆς ἀπὸ ταύτης ἐπιθέσεως πρώτης;

(13.) Ὃ δέ μ' ἔπειτα κακίζεις ὡς τῷ τέλει τοῦ παντός σοι λόγου φανερῷ τυγχάνοντι τῷ φανερῷ τυγχάνοντι τέλει τοῦ παντός λόγου σοι τὴν ἐναντίαν αὐτὸς δόξαν περὶ σοῦ προσηκάμην, τοῦτο φανερῶς ἀδικεῖς· εἰ γὰρ τοῦτ' ἦν, οὐκ ἂν ἠρώτων, οὐκ ἂν ἠπόρουν, ἀλλὰ κατεψηφιζόμην ὡς ἑτερόφρονος· ἀπορεῖν δὲ τότ' ἔπεισι πᾶσιν, ὅταν τοῖς φανεροῖς καὶ ἀνωμολογημένοις ᾖ τι τὸ μὴ συνᾷδον· τὸ τοίνυν ἀπορεῖν δεῖγμα τοῦ μηδὲν σοῦ πέρι φρονεῖν ἐθέλειν ἀπώμοτον· τὸ δὲ «τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν» σε σαφῶς εἰπεῖν καὶ «ἡ διπλόη τῆς ἀρχῆς», τοῦθ' ἡμᾶς πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠνάγκασε πυνθάνεσθαι καὶ διαπορεῖν τί ποτέ σοι βούλεται 'ἡ ἐξ ἀρχῆς ἀρχή', ἣν δὴ καὶ νῦν αὖθις ἐνταῦθα θατέρῳ θεραπείαν ἐπινοεῖς· τὰ γὰρ ἄλλα παρατρέχειν ὑπέστην τὴν ἀρχήν.

(14.) Ὃ τοίνυν ἐφεξῆς ἄρτι τῷ προτεθειμένῳ γέγραφας, ὅτι «κἂν τὴν ἑτέραν καὶ ἐκ τῆς ἑτέρας καὶ ὑπὸ τὴν ἑτέραν

---

[35] Sau: cum ar mai ţinti adevărul.

[36] «adevărul în sine (*ἡ ὄντως ἀλήθεια*)»: adevărul cel cu adevărat; în ultimă analiză: Dumnezeu, ὁ ὄντως Ὤν, Cel ce este (vezi şi *Ioan* 14, 6: 'Eu sunt calea, adevărul şi viaţa'). Cum să poată ajunge Varlaam pe calea tratării discursive (*διαλεγόμενος*, cum zice originalul grecesc) la Adevărul ontologic Cel mai presus de planul cuvintelor, când el nu grăieşte adevărul din planul cuvintelor, adevărul discursiv, cel sub aspectul corectitudinii?

[37] Pasajul «de unde vorbeşti» este o aluzie, pare-se, la *Ioan* 8, 44: «iar voi *din tatăl vostru diavolul* sunteţi şi poftele tatălui vostru vreţi a le face; acela dintru început omorâtor-de-om a fost, şi întru adevăr nu a stat, că nu este adevăr în el; când grăieşte minciuna,

Şi cum ar mai putea ajunge la adevăr[35] atunci când tratează despre adevărul în sine[36] cel ce nu pune preţ pe adevăr? Dar, de zece ori într-un singur cuvânt învinuindu-ne mincinos cu aceasta, tot de atâtea ori te-ai făcut vădit tuturora de unde grăieşti[37], mărturisind, totodată, şi în chipul acesta, nevinovăţia cuvintelor noastre; căci de ai fi avut de adus [asupra noastră] învinuire adevărată, învinuindu-ne o dată şi bine, ce trebuinţă mai aveai de aceasta mincinoasă şi de un prim atac întemeiat pe aceasta[38]?

(13.) Iar lucrul pentru care mă vorbeşti de rău, cum că, datorită ţintei – limpede fiind ea – a întregului tău cuvânt, aş fi îmbrăţişat opinia contrară ţie, e ceva cu care limpede [mă] nedreptăţeşti; că de era aşa, nu mai întrebam, nu mă mai nedumeream, ci te osândeam drept eterodox[39]; pentru că nedumerirea se iscă – tuturor – atunci când ceva nu consună[40] cu cele vădite şi [de toţi] mărturisite; aşadar nedumerirea e [tocmai] semnul dorinţei de-a nu cugeta nimic îndoielnic despre tine. Iar faptul că ai spus limpede «una sub cealaltă» şi «îndoirea obârşiei»[41] – acesta (pe lângă altele) ne-a silit a ne întreba şi a nu ne dumeri ce e pentru tine 'obârşia din obârşie', pe care, iată, şi acum iar o socoţi aici [ca] sluji[toa]re celeilalte; că pe celelalte am făgăduit la început că le vom lăsa deoparte.

(14.) Aşadar, privitor la ceea ce scrii îndată după aceea, [cum] că [referitor la obârşii] «deşi spun despre una şi că

---

dintru ale sale grăieşte, că mincinos este şi tatăl minciunii». Vezi notele 81 la p. 146 şi, mai ales, 189 la p. 184.

[38] Notăm că în greceşte ἐπίθεσις înseamnă deopotrivă *atac* şi *impostură*.

[39] În original e «ἑτερόφρων», adică cel ce cugetă altele sau altfel decât ceilalţi.

[40] Când ceva *nu consună* cu opinia comună, nu când ceva este *clar contrar* acestei opinii.

[41] «îndoirea obârşiei»: a considera două obârşii în Dumnezeire, două obârşii theogonice.

λέγω, ἀλλ' ὡς [...] ἡγούμενος ἕκαστον ἐξ ἧς ἐστιν ὅπως ποτὲ ἀρχῆς, ὑπὸ ταύτην καὶ ἀναφέρεσθαι», εἰ μὲν ἕκαστον ἁπάντων λέγεις τῶν ἀφ' ἡστινοσοῦν ἀρχῆς, τοῖς πᾶσι συντάττεις τὰ ὑπὲρ ἅπαντα καὶ ἀπὸ τῶν κτιστῶν περὶ τῶν ἀκτίστων ἀξιοῖς ἡμᾶς πείθειν, ὃ πολὺς ῥέων καθ' ἡμῶν ἔμπροσθεν ἀπαγορεύεις παντάπασιν· εἰ δὲ τὸ ἕκαστον τοῦτο πρὸς τὴν ἐξ ἑτέρας ἑτέραν δημιουργικὴν ἀρχὴν ἀναφέρεις, πλεῖν ἢ δύο τὰ ἐξ ἐκείνης ἡμῖν σημαίνεις· τὸ γὰρ 'ἑκάτερον' ἐπὶ τῶν μὴ ὑπερβαινόντων τὴν δυάδα λεγόμενον ἴσμεν, τριῶν δ' 'ἕκαστον' τοὐλάχιστον λέγομεν. Ἐπάφες δή σοι καὶ τούτῳ τὴν πολυχεύμονα γλῶτταν, ἀλλὰ καὶ τὸ 'ὑπὸ' τὴν ἀρχὴν ἀναφέρεσθαί τι· τὸ γὰρ 'εἰς' αὐτὴν καὶ 'πρὸς' αὐτὴν τὴν ἀρχὴν ἑκατέραν τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων ἀναφέρεσθαι καὶ παρελάβομεν καὶ κατέχομεν, τὸ δὲ 'ὑπὸ' τοῦτο τὴν ἀναφοράν, ἵν' οὕτως εἴπω, καταφορὰν ἀπεργάζεται καὶ τοὐναντίον παρίστησι τοῦ βουλήματος· οὐδὲ γὰρ τὰς ἐν φιλοσόφοις μοι πάλιν διαιρέσεις προάξεις καὶ τὰ κατ' ἐκείνας λεγόμενα, καίτοι κἀν ταύταις ἔχει τινὰ

---

[42] «referit»: raportat la obârşia lui, considerat şi numit în sistemul de referinţă centrat pe cauza lui. Sfântul Grigorie citează pe sărite textul lui Varlaam, care scria: «deşi spun despre una şi că este din alta şi că este sub alta, nu mă folosesc de cuvintele acestea ca de unele cu înţelesuri diferite, ci ca având acelaşi înţeles, socotind ca fiecare...»; ed. G. Schirò, p. 232. Notăm că în greceşte *a referi* (tranzitiv; adică *a raporta* ceva la un sistem de referinţă) este un sens ulterior al verbului *ἀναφέρω*, al cărui sens de bază este *a purta în sus, a duce în sus*. Sugestiv, verbul este folosit şi pentru faptul de a aduce jertfă Dumnezeului Celui de sus, de unde şi *anaforaua* liturgică. Aşadar, o astfel de *referire/raportare* a unui lucru la cauza lui este percepută inevitabil de mentalul limbii greceşti ca o *ridicare* a lui la acea cauză. Un astfel de caz de persistare – lângă sensul propriu-zis (aici: cel de *referire/raportare* la ceva) – a unui orizont semantic primordial (aici: al *mişcării anagogice*) ar fi în româneşte cel al expresiei *ridicare la putere*, în care, desigur, fără a fi vorba de o mişcare anagogică propriu-zisă, plasăm totuşi expresia – instinctiv – în orizontul mişcării.

[43] Adică pe Fiul ca fiind din Tatăl sau, iarăşi, pe Duhul ca fiind din Tatăl; desigur, Fiul şi Duhul sunt numiţi aici 'obârşii făcătoare' în raport cu lumea creată, cu zidirea.

este *din* alta şi că este *sub* alta, ci [fac aceasta] socotind ca fiecare (*ἕκαστον*) – *din* care obârşie este – *sub* aceasta să fie şi referit[42]», dacă prin «fiecare (*ἕκαστον*)» numeşti orice este din vreo obârşie [oricare ar fi ea], [atunci] pui în rând cu toate pe cele [ce sunt] mai presus de toate şi cauţi ca din cele zidite a ne încredinţa despre cele nezidite, ceea ce mai înainte, mult stropşindu-te asupra noastră, [nouă ne] opreai cu totul; iar dacă prin acest «fiecare (*ἕκαστον*)» referi o obârşie făcătoare ca fiind din alta[43], [atunci] ni le arăţi pe cele din aceea ca [fiind] mai multe de două; că noi pe *ἑκάτερον* îl ştim a se zice despre cele ce nu depăşesc doimea, iar pe *ἕκαστον* despre cele ce sunt cel puţin trei. Asmute-ţi, deci, şi asupra acestui fapt limba vărsătoare de vorbe multe. Dar [mai este] şi [ciudăţenia] că ceva se referă 'sub' obârşie; [pentru] că a Se referi 'la' această obârşie şi 'spre' această obârşie[44] fiecare din [Cele două] ipostasuri thearhice – [lucrul acesta] şí l-am primit [de la Părinţi] şí îl şi ţinem; dar 'sub'-ul acesta face – ca să zic aşa – *anaforaua*[45] *kataforá* (coborâre) şi dă noima peste cap[46]. Că [doar] nu o să-mi mai pui de faţă, iarăşi, categoriile filosofilor[47] şi argumentaţiile clădite pe temeiul lor, deşi chiar şi în ele acesta[48]

---

[44] Prepoziţiile *εἰς* (la) şi *πρός* (spre) sunt aici cu acuzativul de mişcare, dând nuanţă dinamică; pentru că, dată fiind perihoreza treimică, Cele 'raportate' la 'cauza' lor (Fiul şi Duhul, la Tatăl) au o neslăbită tensiune fiinţială spre aceea, căci – aşa zicând – în chip neieşit ies din ea, nicicând rupându-Se sau despărţindu-Se de sânurile Tatălui.

[45] «anaforaua»: *referirea/raportarea* ca 'ridicare', ca mişcare anagogică spre cauzator; vezi nota 42, p. 132.

[46] Cum am spus, în mentalul limbii greceşti ideea de *referire/raportare* (*ἀνα-φορά*) este legată de ridicare, de anagogic. Prin aşezarea prepoziţiei *sub* lângă conceptul de *referire/raportare*, Varlaam răstoarnă polii câmpului gravitaţional al acestei limbi ('penele se strâmbau, iar zborul era în apă' ca să zicem ca Nichita Stănescu). Era ca şi cum în loc de 'ridic peste', el zicea 'ridic sub', totuna cu 'cobor', deci prefăcea *ridicarea* în *coborâre*. Pe româneşte am avea prefacerea – deşi nu atât de intensă – a lui *refer/raportez la* în *refer/raportez sub*.

[47] Împărţirile genurilor în specii etc.

τοῦτο σημασίαν ὑφέσεως. Ἀλλ' οὐ τοῦτο λέγω μόνον, ἀλλ' ὅτι μάλισθ' ὅτι πόρρω ταῦτα τῆς θεοπρεποῦς ἐκείνης ἀναφορᾶς τε καὶ προελεύσεως.

(15.) Ἐρεῖς κἀπὶ τούτων ἴσως «εἰς μόνην σοι τὴν λέξιν τὸ ἁμάρτημα παρίστασθαι» καὶ παραιτήσεως ἥκιστα δεῖν· ἀλλὰ τὸ τῆς λέξεως ἡμαρτημένον ἐν τοῖς τοιούτοις, ὦ σοφώτατ' ἀνδρῶν, εἰς ἡμαρτημένην ἀπάγει τοὺς ἀκροωμένους διάνοιαν· ὡς οὖν ὁ γνοὺς καὶ μὴ σαφῶς διδάξας ἐν ἴσῳ καὶ εἰ μὴ ἐνεθυμήθη τοῖς ἀκούουσιν, οὕτως ὁ γνοὺς ὀρθῶς καὶ διημαρτημένως διδάξας ἐν ἴσῳ καὶ εἰ διημαρτημένως ἔγνωκεν. Εἰ δὲ κἀνταῦθά σοι τὸ ἁμάρτημα περὶ τὴν λέξιν ἐστίν, ἀλλ' οὐ κἀκεῖ περὶ λέξιν, περὶ δὲ λόγους καὶ λόγους πολλούς, οὓς σὺ καλῶς ποιήσας ἐξελὼν κατάλεξον τοὺς ἀπαληλειμμένους, καὶ συνήσεις ὁπόσους. Οὐ μὴν ἀλλ' εἴπερ ἄρα καὶ εἰς λέξιν σοι περιίστατο, καθάπερ αὐτὸς φῄς, τὸ ἁμάρτημα, πόσην εἰδέναι σε χάριν ἡμῖν ἐχρῆν, οἳ διὰ τὸ πρὸς σὲ σέβας καὶ τὴν γιγνομένην ἡμῖν εὐλάβειαν οὐχὶ σὲ ἁμαρτάνειν ἀπεφηνάμεθα, προβαλλόμενοι δὲ ἀπορίαν σὲ διδάσκαλον ἡμῖν αὐτοῖς ἐπεστήσαμεν, τό γε εἰς ἡμᾶς ἧκον; σὺ δ' ἀντὶ τοῦ διδάσκειν ἐπεξέρχῃ καὶ χάριν ὀφείλων τῆς πρὸς σὲ εὐλαβείας, ἀναίδειαν καὶ διαβολὴν καὶ λοιδορίαν ἡμῖν ἀνταπέδωκας.

(16.) Ἣν δ' ἀπολογίαν προτείνῃ, καίτοι ψυχρὰν οὖσαν καὶ τὰ πολλαχοῦ καὶ παρ' ἡμῶν αὐτῶν ἐξεληλεγμένα τῶν

---

[48] «acesta»: sub-ul.

[49] Adică: nu doar că, întemeindu-mă pe filosofi, îți semnalez o oarecare stridență pe care o creează în general alăturarea prepoziției 'sub' de instinctiv ascendentul termen '*anaforá*', ci, întemeindu-mă pe Părinți, fiind vorba de necreata raportare ființială a Fiului şi a Duhului la Tatăl şi de provenirea Lor din El – cu neieşita Lor ieşire din Acela – îți spun şi că aceste categorii filologice şi filosofice sunt folosite în chip cu totul necuvenit în cazul de față.

[50] Vezi *Epistola I^a către Palama* a lui Varlaam 9, 85 (ed. G. Schirò, p. 232; ed. Fyrigos, p. 200): «[privitor la obârşii] deşi spun despre una şi că este *din* alta şi că este *sub* alta, nu mă folosesc de cuvintele acestea ca de unele cu înțelesuri diferite, ci ca având acelaşi înțeles, socotind ca fiecare (*ἕκαστον*) – *din* care obârşie este – *sub* aceasta să fie şi referit. Dacă, deci, greşesc, greşeala îmi stă doar în [folosirea unui] cuvânt [nepotrivit]»; adică nu e o vreo greşeală

are un oarecare înțeles de coborâre. Însă [eu] nu spun doar aceasta, ci [şi] că acestea sunt cât se poate de departe de acea *anaforá* şi *provenire* cu-dumnezeiască-cuviință[49].

(15.) Zice-vei, poate, şi despre acestea că «greşeala îți stă doar în [folosirea unui] cuvânt [nepotrivit]» şi că nu-i nevoie de nici o apologie[50]; dar în astfel de lucruri – o, preaînțeleptule între bărbați – greşeala [legată de alegerea] cuvântului îi abate pe cei ce ascultă la înțelegere greşită; că precum cel ce cunoaşte [ceva] şi nu învață limpede [pe alții lucrul acela] e ca şi cum n-a vorbit ascultătorilor, tot aşa cel ce cunoaşte drept şi învață greşit [pe alții] e ca şi cum greşit a cunoscut[51]. Dar şi dacă aici greşeala ta e una de cuvânt, nu însă şi dincolo e una de cuvânt, ci de cuvinte, şi încă multe cuvinte, pe care bine ai face, scoțându-le deoparte, să le iei la numărat, şi o să-ți dai seama câte sunt. Şi nu doar atât, că şi de-ar fi – precum zici tu – greşeala ta una de cuvânt, cu câtă mulțumire nu ne-ai fi dator nouă, celor ce, pentru cinstea ce îți purtăm şi pentru cuvenitul bun simț, nu am zis despre tine că ai greşit, ci, punându-ți înainte nedumerirea [noastră], te-am pus învățător nouă înşine, pe cât ne-a fost cu putință? Iar tu, în loc să ne înveți, te năpusteşti [asupra noastră] şi, deşi dator fiind[u-ne] cu mulțumire pentru buna cuviință față de tine, neruşinare şi clevetire şi ocară ne-ai răsplătit nouă.

(16.) Dar apologia pe care o propui – măcar că e rece[52] şi socoteşte cu neputință de răsturnat [învățăturile] Lati-

---

la nivelul sensurilor, ci doar la nivelul cuvântului. Prin urmare, Varlaam consideră că nu e nevoie să dea lămuriri doctrinare, să îşi facă apologia.

[51] Degeaba profesorul cunoaşte un lucru, dacă nu îl predă clar; căci, nepricepându-l elevii, e ca şi când profesorul nu le-a predat lucrul acela. La fel, degeaba cunoaşte cineva corect un lucru, dacă îl spune greşit celorlalți; pentru ceilalți e ca şi când greşit l-ar fi cunoscut şi el însuşi.

[52] Adică: seacă.

Λατίνων ὡς ἐξεληλέγχθαι ἀδυνάτως ἔχοντα προβαλλομένην, ὅμως δεχόμεθα· τὴν γὰρ ἔλλειψιν αὐτῆς τὸ δι' ὃ γέγονεν ἐκβεβλημένον ἀναπληροῦν διαγέγονεν· ἃ δὲ κατηγορεῖς ἡμῶν ὡς τοὺς ὁμογενεῖς σοι διαβαλλόντων ἐπὶ τῶν δύο ἀρχῶν, σὴν χάριν καὶ τοῦθ' ἡμῖν γέγονε τὸν ἀγνωμόνως διατεθέντα· τὸ γὰρ ἡμαρτημένον, ἔστω δὲ περὶ τὴν λέξιν ὡς αὐτὸς φῄς, θέλων ἐξελέγξαι σαφῶς—σιωπᾶν γὰρ οὐκ ἦν, περὶ θεοῦ γὰρ ἦν—ἵνα μή σοι προσάπτηται μέμψις, εἰς ἐκείνους δεῖν ἔγνων περιτρέψαι τοὺς λόγους· ὅτι γὰρ ἐκεῖνοι μὴ δύο ἀρχὰς αὐτόθεν λέγουσιν εἰδέναι με, μαρτυρήσει παρ' ὑμῖν ὢν ὁ πρῶτος πρὸς αὐτοὺς ἡμέτερος λόγος ἁπάντων πρὸς ἐκείνους οὕτως· «Ὑμεῖς δὲ τί φατε οἱ τὰς δύο λέγοντες ἐπὶ τῆς θεότητος ἀρχάς; Τί γάρ, εἰ μὴ φανερῶς τοῦτο λέγετε, ἀλλ' ἐξ ὧν λέγετε τοῦτο συνάγεται»; Λέγων οὖν ἐκεῖ μὴ φανερῶς τοῦτο λέγειν αὐτούς, πῶς ἂν νῦν ὑπὲρ τούτου πρὸς αὐτοὺς ἐποιούμην τὸν λόγον, εἰ μὴ τὸ σὸν βλάβος ὑπολογιζόμενος ὡς ἐνὸν συσκιάσαι διενοούμην;

(17.) Ἀλλὰ μὲν οὖν οὐδ' ἔξω μοι λόγου παντελῶς οὗτος ὁ λόγος, οὐδὲ διαβολὴ τελεία, ὥς γε ᾠήθης, εἰ καὶ αὐτόθεν πρὸς ἐκείνους ἐλέγετο· μὴ γάρ, ὡς ἀπὸ Λατίνων ὤν, ἀνεπιγνώμονας ἡμᾶς οἷου τῶν ἐκείνοις ἐσφαλμένων ῥημάτων τε καὶ δογμάτων· ἀλλ' εἰσὶ μὲν οἳ καὶ νῦν τοῦτο λέγουσι σαφῶς ὡς αἱ δύο μία, ὅσοι τῶν πρὸς αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ἀμελέτητοι συγγραμμάτων· πρὸ δὲ χρόνων ἱκανῶν καὶ τοῖς ἐλλογιμωτάτοις αὐτῶν ἐπεχωρίαζε τοῦτο, καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο τὰ παρ' ἡμῖν ἐκείνων συγγράμματα δευτέραν λεγόντων ἀρχὴν τὸν υἱὸν τοῦ ἁγίου πνεύματος· ὁ τοίνυν λέγων τὸν υἱὸν οὐκ ἀρχὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ δευτέραν, ἀρ'

---

[53] Din scrierile Părinților.

[54] Vezi, mai sus, nota 20, p. 123.

[55] *Cuvântul I Apodictic*, prolog, ed. Hristou, vol. I, p. 26.

[56] De vreme ce Latinii nu susțineau pe față teza existenței a două obârșii în Dumnezeire, sfântul Grigorie nu găsise de cuviință să li se împotrivească. Dacă în cele din urmă își scrie cele două *Cuvinte* împotriva tezei acesteia, o face din pricina lui Varlaam, pe care îl vede susținând teza; și, pentru a-l acoperi pe acesta, își adresează *Cuvintele* – chipurile – Latinilor, deși lui Varlaam îi erau practic adresate.

nilor cele în multe locuri[53] răsturnate, şi chiar şi de noi înşine – totuşi o primim; pentru că lipsa ei i-o plineşte scoaterea afară a lucrului aceluia pentru care a fost scrisă[54]. Cât despre cele din pricina cărora ne învinuieşti că îi clevetim pe cei de-un-neam cu tine privitor la cele două obârşii, tot spre binele tău, al celui nerecunoscător, le-am scris [pe acestea]; că greşeala – fie ea şi de cuvânt, precum zici tu – voind să o înfierez limpede (că nu era cu putinţă a o trece sub tăcere, că despre Dumnezeu era [vorba]), ca învinuirea să nu te atingă pe tine, am socotit că asupra acelora trebuie abătute cuvintele. Iar că eu ştiu că aceia nu spun pe faţă 'două obârşii' o mărturiseşte întâiul nostru cuvânt de la noi către ei, răspunzând către aceia astfel: «Voi, dar, ce ziceţi, cei ce vorbiţi de două obârşii în dumnezeire? Ce, dacă nu o spuneţi pe faţă, oare aceasta nu reiese din ceea ce ziceţi?»[55]. Zicând [eu], aşadar, acolo că ei nu spun aceasta [în chip] arătat, pentru ce să-mi fi îndreptat către ei cuvântul despre aceasta, dacă nu pentru că am gândit să acopăr, pe cât cu putinţă, vătămarea ta[56]?

(17.) Dar chiar şi adresat propriu-zis acelora, cuvântul acesta nu mi-ar fi fost nicidecum cu totul fără rost, nici curată clevetire, cum ai socotit; să nu crezi – fiind tu dintre Latini – că nu avem ştiinţă de vorbele şi dogmele lor greşite; că sunt [între ei] unii care şi acum zic limpede că cele două sunt una, care nu au citit scrierile alor noştri către ei; iar cu mulţi ani în urmă şi la cei învăţaţi ai lor era încetăţenită această părere şi mărturisesc despre aceasta scrierile pe care le avem de la aceia, în care Fiul este numit a doua obârşie a sfântului Duh; cel ce Îl numeşte, deci, pe Fiul nu doar 'obârşie' [şi atât][57], ci şi

[57] Nu Îl numeşte, simplu, *ἀρχή* (obârşie), ci *δευτέρα ἀρχή* (o a *doua* obârşie); vezi învăţătura ortodoxă despre Treime a Teologului (Grigorie), în care Tatăl este numit *τὸ ἄναρχον*, adică Ceea ce este fără obârşie, Fiul *ἡ ἀρχή*, adică obârşia, iar sfântul Duh *τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς*, adică Ceea ce este [dimpreună] cu obârşia; vezi *Omilii* 42 (*Supremum vale*), 15, PG 36, 476.

οὐ δύο λέγει φανερῶς ἀρχάς; Εἰ δὲ νῦν τοῦτ' ἀφῆκαν, χάρις τοῖς κατασιγάσασιν αὐτοὺς ἀντιρρητικοῖς τῶν ἡμετέρων λόγοις, ὥσπερ καὶ τῷ κατ' ἐπωνυμίαν Νικηφόρῳ πρὸς αὐτοὺς πεφηνότι· μετὰ γὰρ τοὺς ἐκείνου πρὸς αὐτοὺς λόγους, οὐκέτι τολμῶσιν οἷς αὐτῶν μέτεστί πως συνέσεως τῆς ἀπωλείας λέγειν ἡμᾶς, ὥσπερ ἡμεῖς ἐκείνους.

(18.) Τὸ δὲ ἀπὸ τῶν ἐκείνοις συγχωρουμένων δεῖν ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς διαλέγεσθαι, σύμφημι καὶ αὐτός· μέχρι δ' ἂν μίαν πηγὴν ἀκούω, μίαν ἀρχήν, μίαν θεογόνον θεότητα, καὶ τοὺς λέγοντας ταῦτα καὶ παρὰ Λατίνοις σεπτούς, ἀπὸ τῶν συγκεχωρημένων Λατίνοις πρὸς αὐτοὺς διαλέγομαι· παρ' ἑαυτοῖς γὰρ ἔχουσι καὶ τιμῶσιν ὡς θεηγόρους τοὺς ταῦτα λέγοντας περὶ τοῦ τῶν φώτων πατρός· εἰ δὲ καὶ τὸν υἱὸν θεογόνον ἐφ' ἡμῶν ἐροῦσιν, ἡμεῖς ἐροῦμεν ἐκείνοις μὴ κατὰ τὰ συγκεχωρημένα σφίσι προάγειν τὸν λόγον· ἡμῖν δ' ἀπὸ τούτου κατασκευάζουσιν οὐκ ἔξω τῶν κἀκείνοις συγκεχωρημένων ὁ λόγος ἔσται. Ἃ δὲ σὺ φῄς, ἐκείνους ὑποκρινόμενος κἀκείνους ὑπὲρ ἡμᾶς δικαιῶσαι φιλονικῶν, ὡς ὁ υἱός, εἰ καὶ πηγή, ἀλλ' ἐκ πηγῆς, καὶ ὡς ἧττον πηγὴ καὶ ὡς πρὸς θάτερον μόνον πηγή, ταῦθ' ἡμεῖς οὔτε σοὶ οὔτ' ἐκείνοις συγχωρήσομεν ἀκολούθως ἑαυτοῖς οἰομένοις λέγειν, μέχρις ἂν διδασκάλῳ χρῶνται τῷ εἰπόντι, «μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ πατήρ»· οὐδὲ γὰρ εἶπε 'μόνη πηγὴ οὐκ ἐκ πηγῆς', οὐδὲ 'μία μᾶλλον πηγή', οὐδὲ 'μόνη ἁπλῶς πάσης θεότητος πηγή'. Ὥστ' ἐκεῖνοι μὲν τοῖς παρ' ἑαυτῶν συγκεχωρημένοις οὐχ ἕπονται, ἡμεῖς δ' ἀπὸ τῶν αὐτοῖς συγκεχωρημένων πρὸς αὐτοὺς τοὺς λό-

---

[58] Este vorba – cel mai probabil – de Nichifor Isihastul (sau 'Nichifor din singurătate'), unul din dascălii athoniți ai isihasmului, care – pe lângă scrierile isihaste – a scris şi împotriva Latinilor (sfârşitul secolului al XIII-lea); vezi Vasilios Pseftongas, *Nichifor Italianul. Despre Sfânta Treime şi iconomia lui Dumnezeu-Cuvântul* (introducere, text şi comentarii; în gr.) în *Anuarul Facultății de Teologie din Tesalonic* 23, 1978, p. 207.

[59] «le primesc»: le acceptă; adică de la puncte sau premise comune.

[60] Cu înțelesul din psalmicul «până ce voi fi» (145, 2): câtă vreme.

[61] de la aceasta: de la familia de expresii pomenită: un izvor etc.

[62] 'e izvor al Duhului', zicea Varlaam.

'a doua [obârşie]', nu e limpede, aşadar, că vorbeşte de două obârşii? Iar dacă acum au lăsat aceasta [deoparte], [e] mulţumită cuvintelor alor noştri împotriva lor, care le-au astupat gura, precum cele ale lui Nichifor, celui cu numele purtării-de-biruinţă[58]; că după cuvintele aceluia către ei nu mai cutează – aceia dintre ei care mai au un dram de înţelepciune – să ne numească [fii] ai pierzării, precum noi pe ei.

(18.) Iar că noi trebuie să dialogăm cu ei [pornind] de la cele ce [şi] ei le primesc[59], [cu aceasta] şi eu sunt de acord. Până ce[60] aud *un [singur] izvor, o [singură] obârşie, o [singură] dumnezeire theogonă* şi că cei ce zic acestea sunt preţuiţi şi de către Latini, de la cele primite şi de către Latini dialoghez [deci] către ei; căci [şi] ei au [oameni] care spun acestea despre Părintele luminilor şi îi cinstesc ca pe nişte grăitori-de-Dumnezeu; iar dacă şi pe Fiul ni-L înfăţişează ca *theogon*, noi le vom spune că vorbesc împotriva celor primite de ei înşişi; iar noi, pornind de la aceasta[61], nu vom ieşi dintre hotarele celor recunoscute şi de ei. Iar cele ce zici tu, pe ei reprezentându-i şi sfădindu-te cu noi ca să le dai dreptate lor, cum că Fiul, deşi [numit] izvor, dar [se subînţelege că e izvor] din izvor, şi [cum că e] izvor în mai mică măsură şi [e] izvor doar către unul din ceilalţi doi[62], pe acestea noi nu le vom îngădui nici ţie, nici acelora – celor ce li se pare a vorbi consecvent cu ei înşişi – atâta timp cât îl socotesc loruşi învăţător pe cel ce zice «singurul izvor al dumnezeirii celei mai presus de fire Tatăl [este]»[63]; că nu a zis 'singurul izvor [care] nu [e] din izvor', nici 'singurul izvor în mai mare măsură', nici 'singurul izvor [în chip] simplu al întregii dumnezeiri'. Încât [e limpede], pe de o parte, [că] ei nu urmează [tezelor] celor de ei înşişi primite, iar, pe de alta, [că] noi [ne]

[63] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* II 5, PG 3, 641 D.

γους ποιούμεθα, μὴ συκοφαντικῶς, ὥς γε αὐτὸς οἶει, μηδὲ παρὰ θύρας ἀπαντῶντες αὐτοῖς.

(19.) Τῷ δ' ἡμῶν παραδείγματι συνεπιλαμβάνῃ πάντα τὰ τῶν πατέρων παραδειγματικῶς εἰρημένα περὶ θεοῦ· τί γὰρ πρὸς τὴν ἀνείκαστον φύσιν ἐκείνην ἀφωμοιωμένον ἐξευρεθήσεται; Εἰ δ' ἦν καὶ τυχεῖν, οὐδ' οὕτως ἂν ἦν ἐκεῖνο παράδειγμα πάντα ἐξισάζον τῷ προκειμένῳ· ἄλλο μὲν οὖν ἐστι τὸ παράδειγμα καὶ τὸ δι' ὃ παράδειγμα γέγονεν, ἀλλ' οὐχ ὅτι ἄλλο, οὐδὲ παράδειγμα, ἀλλ' εἰ μὴ ἄλλο οὐδὲ παράδειγμα· σὺ δ' ἀπὸ τῶν ἑτεροτήτων κρίνεις ἡμῖν τὸ παράδειγμα καὶ τοὺς Λατίνους αὖθις ὑποκρίνῃ πρὸς ἀπορίαν, ὥς γε αὐτὸς δοκεῖς, τὴν μεγίστην καθιστῶντας ἡμᾶς, ὡς ἂν εἰ παρὰ τὴν στροφήν σοι τῆς γλώττης ἦν, κακῶς ἢ μὴ κακῶς ἐκείνους θεολογεῖν· ἀλλὰ μὴ οὕτω νόμιζε· πολλοὶ γὰρ καὶ πρὸ σοῦ καὶ ἐπὶ σοῦ καὶ σοῦ οἱαδήποτε λέγοντος κακοδόξους αὐτοὺς ἀπελέγξουσι.

(20.) Τί δ' ὅταν ἡμεῖς μὲν λέγωμεν ὡς, εἰ καὶ χωρὶς ἑκάστη τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων αἰτία καὶ ἀρχὴ λέγεται τῶν ὄντων, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον μία ἐστὶν ἡ αἰτία καὶ ἀρχὴ τῶν ὄντων, σὺ δὲ φῂς ἀληθὲς μὲν εἶναι τοῦτο, τοῖς δὲ Λατίνοις βοηθεῖν· ἆρ' οὐχὶ τὸ ἀπερίτρεπτον τοῖς ἐκείνων δόγμασι λαθὼν ἐμαρτύρησας; Εἰ γὰρ τὸ ἀληθὲς ἐκείνοις βοηθεῖ, τίς ὁ περιτρέψων τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀληθοῦς βοηθουμένους; Εἰ μὲν γὰρ 'δοκεῖ βοηθεῖν' ἔλεγες, εἶχεν ἄν τινα θεραπείαν ὁ λόγος· νῦν δὲ σαφῶς οὑτωσὶ γράφεις, ὅτι καὶ ἀληθές ἐστι καὶ τῷ ἐκείνων δόγματι βοηθεῖ. Τί δ' ὅτε πάλιν ἡμῶν λεγόντων ὡς «τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι προάγοντος τὰ πάντα μία πάντων ἡ ἀρχή ἐστιν», αὐτὸς αὖθις ἐπιφέρεις ὡς καὶ Λατῖνοί γ' ἂν οὕτω φαῖεν, ὡς τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύοντος τὸ πνεῦμα, μία λοιπόν

---

[64] Adică: spunând lucruri străine de subiectul discuției, care nu provin din premisele comune.

[65] Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, G. Schirò, p. 238 şi urm.; este vorba de paradigma din *Epistola I^a către Achindin* 6: 'Adam~Eva~Seth'.

[66] De nereprezentat, căreia nu-i putem afla paradigmă potrivită propriu-zis.

alcătuim cuvintele către ei [pornind] de la [tezele] cele de ei înşişi primite, [deci] nu răspunzându-le calomniator, precum socoți tu, nici bătând câmpii[64].

(19.) Dar paradigma noastră[65] este susținută de toate câte paradigmatic s-au zis de Părinți despre Dumnezeu; că ce se va [putea] găsi asemănător cu firea aceea de neînchipuit[66]? Iar de s-ar şi întâmpla să se găsească, nici aşa paradigma aceea nu ar fi întru totul deopotrivă cu ceea ce este închipuit în ea, că altceva, desigur, este paradigma decât lucrul pentru care s-a făcut paradigma; că faptul de a fi altceva nu o împiedică să fie paradigmă, ci [dimpotrivă], de nu ar fi altceva, nici nu ar putea fi paradigmă; tu, însă, [nu de la asemănările paradigmei cu ceea ce este închipuit în ea, ci] de la deosebirile [față de aceea] ne judeci nouă paradigma şi iarăşi răspunzi în numele Latinilor, punându-ne – ți se pare ție – într-o foarte mare încurcătură; de parcă de învârtirea limbii tale ține [a hotărî] dacă bine sau rău teologhisesc aceia; dar nu socoti aşa; că mulți şi înaintea ta, şi în vremea ta, şi orice ai zice tu, îi vădesc pe ei de rău-slăvitori.

(20.) Şi zicând noi că, deşi separat fiecare din ipostasurile thearhice se numeşte pricină şi obârşie a celor ce sunt[67], nu e însă mai puțin adevărat că una e pricina şi obârşia celor ce sunt, tu cum spui că adevărat este, dar aceasta ajută Latinilor[68]?; oare nu mărturiseşti pe ascuns că dogmele acelora sunt cu neputință de răsturnat?; căci, dacă adevărul ajută acelora, cine îi va putea răsturna pe cei ajutați de adevăr? Că de-ai fi zis 'pare a le ajuta', am mai fi putut găsi înțeles sănătos în spusele tale; dar, aşa, [tu] scrii limpede şí că e adevărat, şí că ajută dogmei acelora. Şi cum de zicând noi, iarăşi, că «prin Fiul în sfântul Duh aducându-le Tatăl pe toate [la ființă], una [singură] e obârşia tuturora»[69], tu iar conchizi că şi Latinii ar zice

[67] A zidirilor.
[68] *Ibidem*, p. 235.
[69] *Epistola I^a*, 5.

ἐστιν ἡ ἀρχὴ τῆς θεότητος; Ἆρα τὸ σαθρὸν τῶν κατ' ἐκείνους δογμάτων ὅσον κατείληφας; Ἀλλὰ κατάθου τὸ φρόνημα καὶ μεταδιδαχθήσῃ τὸ ἀσφαλές, μᾶλλον δὲ καὶ σὺ παρὰ σαυτοῦ τοῦτ' εἴσῃ καλῶς· ἐπαινῶ γὰρ τὸν εἰπόντα τὴν ταπείνωσιν ἀληθείας εἶναι ἐπίγνωσιν.

(21.) Ἀλλὰ πῶς οἱ μὲν ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ τὰ πάντα λέγοντες γενέσθαι, μίαν διὰ τοῦτο καλῶς δοξάζουσιν ἀρχὴν τῶν πάντων, τοῖς δ' ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ λέγουσι τὸ πνεῦμα, μίαν ἀρχὴν ἥκιστα συγχωροῦμεν διὰ τοῦτο λέγειν; Ὅτι ἐκεῖ μὲν ἡ δημιουργικὴ δύναμις κοινή, ἐνταῦθα δὲ οὐ κοινὸν τὸ θεογόνον. Εἰ δ' οἱ Λατῖνοι καὶ τοῦτ' ἐροῦσι τῶν κοινῶς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω τριάδος λεγομένων, ἀλλ' ἡμεῖς ἀπελέγξομεν αὐτούς, τάς τε θεοπνεύστους προβαλλόμενοι γραφὰς καὶ προσέτι δύο πνεύματα δεικνύντες ἐντεῦθεν δοξάζοντας αὐτούς, ἐν ᾧ τε καὶ ὃ καὶ τετράδα ποιοῦντες τὴν ἄκτιστον τριάδα· αἱ μὲν γὰρ προηγμέναι τῶν ὑποστάσεων ἐκεῖ κτισταί, ἐνταῦθα δ' ἐξ ἀνάγκης ἔσται καὶ τετάρ-

---

[70] Prin expresia «din Tatăl prin Fiul», adică prin exact aceeaşi expresie.

[71] «acolo»: în primul caz, cel al zidirii lumii.

[72] «obştească»: comună tuturor Ipostasurilor Treimii.

[73] «aici»: în cazul al doilea, al theogoniei.

[74] Trinomul «ὁ πατὴρ δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι (Tatăl prin Fiul în Duhul Sfânt)» (vezi, de pildă, Athanasie cel Mare, *Către Serapion* I, 28-31, PG 26 596 C-601 A; Vasile cel Mare, *Răsturnarea cuvântului apologetic al rău-credinciosului Eunomie* 38, PG 29, 664 C-665 A; Grigorie al Nyssei, *Către Avlavie*, PG 45, 125 C-129 C) este referit de Părinți în cazul zidirii lumii, considerat echivalent cu «μία ἀρχή (o singură obârşie)» şi ilustrând puterea creatoare, însuşire comună Ipostasurilor Treimii. În spiritul Latinilor, Varlaam, reducând trinomul doar la primii doi termeni, adică la partea «ὁ πατὴρ δι' υἱοῦ» – pe care tacit, probabil datorită *Crezului*, o percepea ca «ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ», adică «din Tatăl prin Fiul» – o strămuta apoi din planul cosmogoniei în planul theogoniei, aplicând-o cazului purcederii Duhului, considerând-o şi aici echivalentă cu «μία ἀρχή (o singură obârşie)». Sfântul Grigorie specifică faptul că, prin acest demers, se atribuie practic şi Fiului însuşirea theogonă a Tatălui, aceea de a purcede (pe Duhul). Notând clar şi formula pe care o subînțelegea

aceasta, că prin Fiul purcezându-L Tatăl pe Duhul, una este deci obârşia dumnezeirii? Oare tu ai priceput [vreodată] câtă le este putrejunea dogmelor? Ci smereşte-ţi cugetul şi vei învăţa nealunecarea, mai bine zis şi tu de la tine însuţi o vei şti bine pe aceasta; ferice de cine a zis că smerenia e cunoştinţa adevărului.

(21.) Dar cum se face că cei ce spun că *din Tatăl prin Fiul* s-au făcut toate bine dogmatisesc – prin [spusa] aceasta – una [a fi] obârşia tuturor, dar celor ce spun că *din Tatăl prin Fiul* [este] Duhul nu le îngăduim câtuşi de puţin ca – în urma [expresiei[70]] acesteia – să vorbească despre o singură obârşie? Păi acolo[71] puterea făcătoare e comună[72], pe când aici[73] nu comună este [însuşirea] theogonă. Dacă, deci, Latinii vor zice că şi aceasta [theogonia] este între însuşirile comune ale preaînaltei Treimi, noi le vom sta împotrivă, punându-le dinainte scripturile cele de-Dumnezeu-însuflate, ba şi vădindu-i, de aici, cum că [ei] introduc două Duhuri, – pe Cel *în Care* şi pe Cel *Care* – şi fac pătrime Treimea cea nezidită[74]; căci acolo ipostasurile aduse la fiinţă sunt zidite, astfel că vom avea aici,

---

Varlaam («ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ»), sfântul Grigorie aplică, mai departe, raţionamentul acestuia nu doar primei părţi a trinomului, ci întregului trinom. Astfel că formula ὁ πατὴρ δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι = μία ἀρχή, strămutată din cosmogonie în theogonie, va implica faptul că ceea ce se purcede ca dintr-o singură obârşie «ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ (din Tatăl prin Fiul)» se va purcede automat şi «ἐν πνεύματι (în Duhul)», din *toţi Trei* ca dintr-o singură obârşie, de vreme ce aşa era formula completă a Părinţilor. Prin urmare vom ajunge la absurditatea de a avea două Duhuri (!), Unul purcezător şi Unul purces, adică «Cel în Care» se face purcederea şi «Cel Care» rezultă din purcedere; în cazul acesta Treimea va deveni, nebuneşte, 'Pătrime'. Vezi şi *Epistola I^a către Achindin*, paragraful 7. Vezi, de asemenea, şi paragraful 71 al celui de-al doilea cuvânt *Despre purcederea sfântului Duh*, unde sfântul Grigorie consemnează un alt asemenea caz în care raţionamentele lui Varlaam duc la transformarea Treimii în 'Pătrime'.

τη ἄκτιστος ὑπόστασις· εἰ δὲ μή, κτιστὴ πάλιν ἔσται ἡ τοῦ πνεύματος, ὃ καὶ συγγενέστερον τοῖς τούτων λόγοις· ἐπὶ γὰρ τὴν κτίσιν ἦλθε διὰ μέσης ὁ θεὸς θεότητος, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τὴν θεότητα τοῦ πνεύματος· ὃ δὲ φὴς πάντων ἀτοπώτατον, λίαν ἐκτόπως ἐνόησας· παρηνέχθη δέ σου ἡ στερρότης τῷ τῆς μοναρχίας ὁμωνύμῳ· τρόπος γὰρ ἕτερος δημιουργικῆς ἐστιν ἀρχῆς καὶ τῆς κατ' αὐτὴν μοναρχίας καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ μοναρχίας ἐκείνης ἕτερος, ἢ τῆς θεογονίας ἐστὶν ἐπώνυμον, ὃς καὶ σώζεται τῷ τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἔχειν ἐκ πατρός, ὥσπερ ἐκεῖνος τῷ δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι δημιουργὸν εἶναι τὸν πατέρα, ὡς καὶ τῷ θεοσόφῳ

---

[75] Dacă 'produsul' purcederii celei *din Tatăl prin Fiul* (*în Duhul*) nu îl vom plasa în planul nezidit (ajungând astfel la apariția 'Pătrimii'), atunci îl vom plasa automat în planul zidit, deci ipostasul Duhului va fi zidit.

[76] «Iar de nu»: iar de nu socotesc Latinii theogonia între însuşirile cele comune Treimii, dacă doar o consideră a Tatălui şi a Fiului şi o exprimă prin formula *[din] Tatăl prin Fiul* şi pretind că aceasta înseamnă *o singură obârşie*.

[77] În opinia noastră, ca în multe alte cazuri, acest «iarăşi» înseamnă aici «pe de altă parte», reluând expresia dinainte («iar de nu»). Ar putea fi însă legat de cuvintele ce urmează după el (în sensul 'iar de nu, *tot* zidit va fi ipostasul Duhului'); dar aceasta doar dacă socotim că din cele două variante la care ducea teza theogoniei ca însuşire comună Persoanelor Treimii (ori 'dogma Pătrimii' ori 'creat Ipostasul Duhului') Latinii nu 'optează' pentru prima.

[78] Sfântul Grigorie precizează că dintre cele două variante puse înainte de el – ori 'Pătrimea', ori 'Duhul creat' – mai aproape de cugetul Latinilor este cea de a doua. Aberația de a socoti creat ipostasul Duhului este înrudită cu spiritul cuvintelor Latinilor întrucât, desigur, aceştia susțin că harul Duhului (aşa zisa 'grație divină') e creat.

[79] Formula 'Tatăl prin Fiul', adică tema întregului paragraf, ia aici forma 'Dumnezeu prin Dumnezeirea mijlocie' (sau şi 'mijlocitoare', prin prisma lui *I Timotei* 2, 5). Întrucât Părinții, 'invocați' de Latini, au folosit formula cu pricina privitor la relația Tatălui cu zidirea (vezi şi *Epistola I[a] către Achindin* 7: «că Tatăl *prin Fiul* zideşte şi sfințeşte şi *prin mijlocirea Fiului* plăsmuieşte şi sfințeşte»), nu privitor la relația Tatălui cu Duhul, adică la faptul de a-L purcede Tatăl pe Duhul, dacă Latinii aplică această formulă Duhului (mai precis: 'venirii la existență' a

în mod necesar, şi al patrulea ipostas nezidit[75]. Iar de nu[76], iarăşi[77], zidit va fi ipostasul Duhului (ceea ce şi este mai aproape de cuvintele lor[78]), pentru că în zidire – nu în dumnezeirea Duhului – a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie[79]. Iar ceea ce zici e lucrul cel mai absurd dintre toate, foarte aiurea l-ai cugetat; căci ai fost păcălit de omonimia cuvântului 'monarhie'; că un înţeles are acest cuvânt în ceea ce priveşte obârşia ziditoare, şi alt înţeles are cu privire la acea obârşie totuna cu theogonia; care [din urmă înţeles] dăinuie prin aceea că din Tatăl Îşi au existenţa Fiul şi Duhul, precum şi acela [primul]

Duhului), atunci Duhul va aparţine planului zidirilor, deci va fi zidit. Argumentul acesta îl aducea sfântul Grigorie şi în finalul primei antiepigrafii: «cel ce spune, aşadar, că Duhul provine *prin* Fiul şi *din* Fiul, sub aspectul dării [Lui oamenilor], bine înfăţişează consimţirea Tatălui şi a Fiului. Căci prin bunăvoirea Tatălui şi a Fiului este Duhul Sfânt dat celor vrednici, împreună-binevoind şi El. Pe când latinofrenii aceştia, conchizând nebuneşte că *prin* Fiul şi *din* Fiul Îşi are Duhul existenţa, lucru al binevoirii şi al voinţei – şi prin urmare creatură, şi nu rod al firii dumnezeieşti – Îl înfăţişează pe Duhul a fi, în chip eretic. Căci, după sfinţitul Damaschin, *zidirea* [e aceea care] este lucru al voinţei dumnezeieşti, iar nu *dumnezeirea* – departe de noi aceasta! Că nu a *voinţei* dumnezeieşti, ci a *firii* dumnezeieşti – iarăşi, după acelaşi [Damaschin] – este cea mai-dinainte-de-veci şi veşnica naştere şi purcedere». Se pare că sfântul Grigorie introduce aici această nouă formă a expresiei pentru a folosi omonimic termenul *dumnezeire* (numindu-L atât pe Fiul, cât şi pe Duhul) spre a-l pregăti aperceptiv pe Varlaam, dându-i un preliminar exemplu de omonimie, înainte de a-i preciza (imediat mai jos) omonimia cuvântului *monarhie*, de care acela fusese păcălit. În sprijinul ipotezei noastre stă şi faptul că, reluând pasajul acesta în *II Varlaam 7*, sfântul Grigorie îi 'întăreşte' încă omonimia, înlocuind *zidirea* cu *dumnezeirea prin înfiere şi har*, adică cu omul; astfel că *dumnezeire*, pe lângă faptul de a-I desemna pe Fiul şi pe Duhul, poate referi deja aici şi *lucrarea nezidită a Treimii* (ceea ce este un loc comun al învăţăturii sfântului), operând deci o nouă *deschidere* a cuvântului, în această joacă cu omonimia. Lămurind sensurile multiple ale termenului *dumnezeire* sfântul Grigorie zice altundeva: «Iar când zicem *Dumnezeu* sau *Duh* sau *dumnezeire* nu totdeauna

Μαξίμῳ καὶ τοῖς ἄλλοις πατράσι συνδοκεῖ, οἷς αὐτὸς σὺν ἡμῖν ἀπηρυθριασμένως ἀντιλέγων ἐγκαλύφθητι· καὶ γοῦν κατ' οὐδὲν ἄτερος θατέρῳ τρόπῳ λυμαίνεσθαι πέφυκεν.

(22.) Ὅτι δ' οὐ σόν ἐστι περὶ θεοῦ λέγειν ὡς «οἷον φῶς ἐστι, μᾶλλον δὲ πηγὴ φωτὸς νοεροῦ τε καὶ ἀΰλου», τοῦτο ἀληθὲς εἴρηκας· ἀκούσεις δὲ πῶς, συνήσεις δὲ πῶς, πιστεύσεις δὲ πῶς, ὅς γε τοὺς μὲν ἔξω σοφοὺς 'θαυμασίους' καὶ 'θεόπτας' καὶ 'πεφωτισμένους' ὀνομάζεις ἐν τῷ πρὸς ἡμᾶς σου λόγῳ καὶ τοὺς αὐτοῖς πιστεύοντας θαυμαστοὺς καὶ ζηλωτοὺς καὶ αἰδήμονας, διὸ οὐδ' ἔξω, ἀλλὰ 'παλαιοὺς' σοφοὺς ἀποκαλεῖς σεμνύνων, τοὺς δ' ἐν ἡμῖν διὰ τῆς φυλακῆς τῶν θείων ἐντολῶν καὶ τῆς καθ' ἡσυχίαν ἀκριβοῦς σχολῆς μακαριστῶς κεκαθαρμένους τὴν καρδίαν διασύρεις, ἐμοὶ κατ' ἐξουσίαν οἴκοθεν αὐτοὺς συντάττων, οὗπερ ἀκρατῶς κατηγορεῖς· καὶ οὐ τοὺς περιόντας μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρὸς οὐρανὸν ἐκ παλαιοῦ μεταχωρήσαντας καὶ ζῶντας τῷ θεῷ, οὓς ὁ μέγας ἀγάλλει Διονύσιος, ὡς καὶ τὰς νοερὰς ἐπὶ γῆς ἔτ' ὄντας ὑπεραναβεβηκότας ἐνεργείας, μετ' ἐμοῦ σὺ καὶ τάττεις καὶ σκώπτεις, τοῦ κατὰ σὲ

înțelegem acelaşi lucru, adică ființa dumnezeiască sau separat unul din ipostasurile Sfintei Treimi sau lucrarea Lor obştească [comună], ci *uneori toate acestea, alteori mai multe decât acestea, iar alteori una dintre acestea.* Căci, atunci când marele Dionisie numeşte dumnezeirea *dumnezeire theogonă şi izvorâtoare,* nu pricepem oare că vorbeşte doar de ipostasul Părintesc [ipostasul Tatălui]?» (*Ὀρθοδόξου θεοφάνους διάλεξις,* ΕΠΕ 3, 434. EX 2, 255-256).

[80] Mai simplu: altceva e monarhia când vorbim despre obârşia creatoare a lumii, [monarhie] asigurată de faptul că Tatăl este ziditor prin Fiul în Duhul, şi altceva monarhia când vorbim despre obârşia theogonă, [monarhie] asigurată de faptul că Fiul şi Duhul au existența din Tatăl.

[81] Varlaam, *Epistola I*[a], *ibidem,* p. 247. Fraza «τοῦτο ἀληθὲς εἴρηκας (aceasta adevărat ai grăit)» reprezintă întocmai cuvintele Mântuitorului către samarineancă: «bine ai zis că 'bărbat nu am'…; aceasta adevărat ai grăit» (*Ioan* 4, 17-18). Aşadar sfântul Grigorie, fără precizări de prisos, uzează firesc şi spontan de Scriptură, fapt care

prin aceea că prin Fiul în Duhul este ziditor Tatăl[80], cum cugetă şi de-Dumnezeu-înţeleptul Maxim şi ceilalţi Părinţi, cărora – şi dimpreună cu ei şi nouă – ruşinează-te a grăi împotrivă; şi, desigur, cele două înţelesuri nu se desfiinţează câtuşi de puţin unul pe celălalt.

(22.) Iar că nu al tău este a spune despre Dumnezeu cum că e «ca o lumină, ba mai mult, izvor de lumină înţelegătoare şi nematerialnică», aceasta adevărat ai grăit[81]. Căci cum vei asculta, cum vei pricepe, cum vei crede, cela ce pe înţelepţii din afară[82] 'minunaţi' şi 'de-Dumnezeu-văzători' şi 'luminaţi' îi numeşti în cuvântul tău către noi – şi pe cei ce cred lor 'de admirat şi de emulat şi cuviincioşi' – pentru care nici '[înţelepţi] din afară' nu le spui, ci, cu evlavie, 'vechii înţelepţi'[83], iar pe aceia dintre noi care prin paza dumnezeieştilor porunci şi prin neabătuta îndeletnicire cu isihia fericit şi-au curăţit inima îi batjocoreşti, punându-mă – cu de la tine putere – şi pe mine între aceia, pe care, fără frâu, mă învinuieşti. Şi nu doar pe cei de aici, ci şi pe cei ce demult s-au mutat la cer şi trăiesc lui Dumnezeu – pe care îi fericeşte marele Dionisie, ca pe unii ce încă de pe pământ s-au ridicat deasupra lucrărilor înţelegătoare[84] – [şi pe aceştia, deci,]

---

ar îndreptăţi părerea noastră de mai sus, cum că fraza «de unde grăieşti» are în vedere tot cuvintele Mântuitorului, din aceeaşi Evanghelie (vezi notele 37 la p. 130 şi 189 la p. 184).

[82] Este vorba despre cei neiniţiaţi, din afara templului, nepărtaşi de taine.

[83] Varlaam, *Epistola I^a*, 261-262. Pentru filosofii păgâni ai antichităţii, în loc de consacrata – în sânul Bisericii – «filosofii din afară (οἱ ἔξω φιλόσοφοι)», Varlaam folosea expresia «vechii filosofi (οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι)».

[84] «deasupra lucrărilor înţelegătoare»: deasupra facultăţilor intelectuale existente în firea minţii, deasupra înţelegerii autonome de tip logic-raţional-matematic-pozitiv, deasupra diverselor conexiuni dintre conceptele tributare zidirilor, deasupra planului creat al cuvintelor. Vezi, de pildă, Dionisie Areopagitul, *Despre teologia*

πλημμελοῦς καὶ ἄφρονος καὶ τὸν ἀληθῆ λόγον οὐκ ὀρθοτομοῦντος.

(23.) «Διδάσκει γάρ με» φῄς «ὁ μέγας Διονύσιος περὶ ὑμῶν τῶν θεωρητικῶν» τὰ καὶ τά. Τίνος κατειρωνεύῃ, ὦ ἄνθρωπε; Φαίης ἂν ἐμοῦ; Ἀλλ' οὐ περὶ ἐμοῦ Διονυσίῳ τῷ μεγάλῳ λόγος, ἀλλὰ περὶ τῶν καθ' ἑαυτῶν ἀρίστων· ἄλλως τε, εἰ μὲν αὐτὸς ἐμαυτὸν ἐκείνοις συνέταττον, ἦν ἂν ἴσως εὐπρόσωπος ἡ σκῆψις· νῦν δ' οὐκ ἂν εὕροις, οὐδ' ἂν τοῦτο πώποτ' ἀληθῶς δείξαις, οὐδ' ἂν ἰσαρίθμους τοῖς στίχοις τοῦ πολυστίχου σοι τοῦδε λόγου συγγράψῃς καθ' ἡμῶν βίβλους. Τίς οὖν γένοιτ' ἂν εὐπρεπὴς ἀπολογία τῷ τοῖς διαβαλλομένοις ἡμῖν τοὺς ἀξιεπαινετωτάτους συνδιαβάλλοντι; Τί τοῦτο πέπονθας, ἀδελφέ; Ποῦ κρημνῶν ἑκὼν ἀφῆκας σαυτόν; Πῶς δ' ἐκτραχηλισθεὶς καὶ τῶν θείων οὕτω κεφαλῶν ἀποσεσαλευμένος ὅσον ἥκει πρὸς τοὺς σοὺς λόγους, οὐκ αἰσθάνῃ τῆς περιωδυνίας, οὐδὲ μέγα θρηνεῖς; Πῶς δ' ἂν ἄλλως μετεχειρίσω τὸν λόγον, εἰ Διονύσιος ὁ μέγας οὐκ ἐξαίρειν, ἀλλὰ καθαιρεῖν αὐτοὺς ἐνόμιζεν;

(24.) «Ἐν δὲ τοῖς περὶ ἀποδείξεως κινδυνεύομεν, ὦ φιλότης, καὶ ἀμφότεροι ὀρθῶς λέγειν»· οὗτος σός ἐστιν ὁ λόγος· ἀμφοτέρων οὖν ἡμῶν ὀρθῶς λεγόντων κατὰ σέ, κινδυνεύεις σὺ σαυτὸν αὖθις ἀποφαίνεσθαι λέγειν οὐκ ὀρθῶς ἡνίκ' ἂν ἔπειτα τὸν ὀρθὸν τοῦτον λόγον διαβάλλῃς ἡμῶν καὶ ἁπλῶς ὁ τοῖς τυφωνικοῖς ἐκείνοις πνεύμασι ἀναμὶξ ῥαγδαῖος καὶ λαῦρος ὑετὸς ἅπας, ὃν ἔφθης καθ' ἡμῶν ἀπὸ τῆς γλώττης ἀφείς, οὐδὲν ἧττον ὅτι μὴ καὶ μᾶλλον

---

mistică I 1: «iar tu, prietene Timotei, prin stăruitoarea petrecere în tainicele vederi, şi simţirile părăseşte-le, *şi lucrările înţelegătoare*, şi toate cele simţite şi înţelese, şi toate cele ce nu sunt şi cele ce sunt, şi înalţă-te la unirea – pe cât e cu putinţă – în chip necunoscut cu Cel mai presus de toată fiinţa şi cunoaşterea»; sau, la fel, *Despre numirile dumnezeieşti* VII 1: «Să se ştie că mintea noastră are, pe de o parte, *puterea de a înţelege*, prin care pe cele înţelegătoare le vede, şi, pe de altă parte, *unirea* covârşitoare a firii minţii, prin care se atinge de cele de dincolo de ea. Aşadar prin aceasta [din urmă] trebuie înţelese cele dumnezeieşti, nu prin noi [înşine], ci noi înşine întregi afară ieşind din noi înşine întregi şi întregi fă-

tu îi pui – şi îi şi iei în râs – în rând cu mine, rătăcitul – precum mă socoți tu – şi nebunul şi nu drept-învățând cuvântul adevărului.

(23.) Că zici: «Mă învață, dar, marele Dionisie despre voi văzătorii» cutare şi cutare[85]. Pe cine iei peste picior, omule? Îți pare că pe mine? Dar nu despre mine [vorbeşte] marele Dionisie, ci despre cei cu adevărat desăvârşiți; căci, de m-aş fi pus eu pe mine însumi în rând cu aceia, nu ți-ar fi fost, poate, neobrăzată vorba; dar aşa, nu ai cum afla[86], nici dovedi vreodată cu adevărat aceasta, nici de-ai scrie împotriva noastră cărți întocmai la număr cu rândurile lăbărțatului tău cuvânt. Ce cuvânt de apărare ar mai putea avea, deci, cela ce – punându-i în rând cu noi, defăimații – îi defaimă pe cei cu totul vrednici-de-laudă? Cum de-ai pătimit aceasta, frate? În ce prăpastie, de voie, pe tine însuți te-ai aruncat? Cum, dar, frângându-ți gâtul şi într-atâta răzlețindu-te de dumnezeieştile capete[87] pe cât o arată cuvintele tale, [cum] nu simți multa durere şi nu plângi cu amar? Tu vorbeşti de parcă marele Dionisie socotea nu să îi laude, ci să îi doboare pe aceştia!

(24.) «În cele despre apodictică, însă, suntem, o, prietene, în primejdia de a avea amândoi dreptate»; acesta îți este cuvântul[88]. Dar având amândoi dreptate – precum socoteşti – te primejduieşti a te vădi tu pe tine însuți că nu ai dreptate ori de câte ori cleveteşti apoi cuvântul acesta cel drept al nostru şi, pe scurt, tot potopul năprasnic şi furios, cu suflări de vijelie turbată, pe care

---

cându-ne ai lui Dumnezeu, că mai bine este a fi ai lui Dumnezeu, decât [a fi] ai noştri. Pentru că [doar] aşa vor fi cu putință de dat cele dumnezeieşti celor ce s-au făcut [a fi] cu Dumnezeu».

[85] Varlaam, *Epistola I^a*, p. 247.

[86] Se subînțelege: 'în scrierile mele'.

[87] Adică: de Părinți; de Dionisie şi de ceilalți văzători-de-Dumnezeu.

[88] Varlaam, *op. cit.*, p. 240.

σέ, τὴν πηγὴν τῆς καταιγίδος, κατέκλυσεν. Ἐμοὶ δέ – καὶ γὰρ ἥκιστ' ἐπὶ νοῦν ἔδοξα θέσθαι τίσιν ἑπόμενος ταῦτα λέγεις, οὓς νῦν αὐτὸς ἐξέφηνας ὕστερον – ἐμοὶ τοίνυν τοῦ μὴ τὰ σὰ διαλέξεώς τε πέρι καὶ ἀποδείξεως εἰρημένα πρὸς Λατίνους κακίζειν, πολλὰ τὰ μαρτύρια κἂν πολλοῖς ἐστιν ἑτέροις ἡμετέροις συγγράμμασι, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς ἀπὸ Θεσσαλονίκης πέρυσι τοῦτ' ἠρωτηκότας αὐτό, πρὸς οὓς ἀντιγράφοντες ὁμολογεῖν ἀμφοτέροις ἀπεφηνάμεθα, καὶ δεῖγμα τοῦτ' ἔφημεν εἶναι τῆς ὁμολογίας τὸ προσεῖναι τοῖς παρ' ἀμφοτέρων λόγοις τὸ εὐσεβές, τὸ κυρίως δ' ἢ μὴ κυρίως, εἴπερ ἄρ' ἀμφισβητήσιμον ἔχειν· ἀλλὰ σὺ νῦν ἀγωνίαν οὔ τοι σμικρὰν ἠγωνισμένος διετέλεσας δεῖξαι κατὰ τοῦτο ψευδομένους ἡμᾶς.

(25.) Τί τοίνυν ἂν καὶ ἡμεῖς ἕκαστον τῶν διαλεκτικῶν σοι τουτωνὶ συλλογισμῶν, οὓς εὔχῃ κάλλιστά τε καὶ ὀρθώτατα πεποιηκέναι, διακωδωνίσαντες, ἀπηχῆ τινα ἠχὴν ἀναδιδόντας δείξωμεν, κακοτεχνίας ἔμπλεως, μᾶλλον δ' ἀντὶ τέχνης ἣν αὐχεῖς, ἀτεχνίας ἀναπεφηνότας πλήρεις, καὶ τοσοῦτο δέοντας εἶναι διαλεκτικούς, ὡς μηδὲ συλλογισμοὺς εἶναι, μηδὲ γοῦν σοφιστικούς, μηδὲ σχῆμα ὅλως σώζοντας συλλογισμοῦ. Ἀλλὰ γάρ, ἐπεὶ περὶ τῶν θείων σοι πεποίηνται, τῆς πρὸς ταῦτ' ὀφειλομένης εὐλαβείας ἕνεκεν, οὐκ ἀναιδῶς καὶ ἀκρατῶς, ὡς αὐτὸς καθ' ἡμῶν πεποίηκας, καίτοι πρότερον ἡμῖν τὸ ὀρθὸν προσμαρτυρήσας, ἀλλὰ μετριώτερον καὶ κοινότερον καὶ ἐπιτομώτερον συνελὼν καὶ ὑποτεμών, ὡς οἷόν τε, τῷ περὶ τούτων χρήσομαι λόγῳ καὶ κατὰ τὰς ὑπὸ σοῦ σχεδὸν δεδομένας ἀφορμάς, ὅπως σοι λογίζηται καὶ τουτωνὶ τῶν λόγων τὸ αἴτιον.

(26.) Ὡς ἂν δὲ καὶ πρὸ τῶν λόγων τούτων ταῦτα δοξάζοντας ἡμᾶς εἰδείης, ἐκεῖνο προθήσω τῶν ἐμῶν, ὃ καὶ αὐτὸς οὐκ οἶδ' ὅτι παθὼν ἐπήνεσας, ὥστ' οὐδὲ τοῦτο ἁπλῶς ἐμόν· «Οὐδεὶς ἀγαθός, εἰ μὴ εἷς ὁ θεός, ὁ μόνος δίκαιος, ὁ μόνος

[89] Verbul grecesc *διακωδωνίζω* înseamnă a testa un obiect de metal prin lovire şi ascultarea sunetului produs.

l-ai slobozit cu limba asupra noastră, nu mai puțin şi pe tine, dacă nu cumva mai degrabă pe tine, izvorul furtunii, te-a înecat. Iar mie, cum că nu am socotit câtuşi de puțin să iau aminte care sunt aceia cărora urmezi tu când zici acestea – pe care însuți i-ai numit lămurit mai apoi – mie, deci, cum că nu [voiesc] a vorbi de rău spusele tale către Latini despre dialectică şi apodictică, multe îmi sunt mărturiile, şi în multe alte scrieri ale noastre, şi mai ales în cele către cei din Tesalonic, care au întrebat [despre] aceasta anul trecut, către care răspunzând [noi], am arătat că recunoaştem dreptatea amândurora, iar dovada este că spunem [acolo] că din buna-cinstire sunt cuvintele amândurora – propriu-zisă sau nu, de vreunul [din ele] are ceva îndoielnic. Dar tu nu puțin te-ai zbătut să ne vădeşti de mincinoşi în această privință.

(25.) Ce, dar, dacă şi noi, ciocănind[89] în fiecare din silogismele acestea ale tale – pe care te făleşti a le fi făcut foarte bine şi foarte drept – le vom vădi că dau un zăngănit găunos plin de rea întocmire, – mai bine zis că, în loc [de-a fi pline] de meşteşugul cu care [atâta] te făleşti, se arată pline de nemeşteşugire – şi că sunt atât de departe de a fi dialectice, că nici silogisme nu sunt, nici [măcar] sofistice, ba nici înfățişare de silogism nu [mai] păstrează câtuşi de puțin. Însă, fiindcă despre cele dumnezeieşti le-ai alcătuit, din pricina datoratei cuviințe față de acelea, nu fără ruşine şi fără frâu – cum ai făcut tu împotriva noastră, măcar că mai întâi ai recunoscut că avem dreptate – ci mai cu măsură şi mai simplu şi mai pe scurt, pe cât este cu putință, voi vorbi despre acestea, şi plecând, mai mult sau mai puțin, de la premisele tale, ca să trec pe seama ta şi pricina cuvintelor acestora.

(26.) Dar ca să ştii că pe acestea noi le cugetam şi mai înainte de aceste cuvinte, am să pun mai întâi de față, din spusele mele, acel lucru pe care şi tu – nu ştiu ce pățind – l-ai lăudat, încât nici aceasta nu o zic doar de

σοφός, ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον· οὐδὲν οὖν τῶν ἑπομένων τῷ θεῷ ἐπιπλέον εἴη ἂν αὐτοῦ, καὶ αὐτῶν δ' ἕκαστον μοναδικόν, καὶ ὅ,τι ἂν κατηγοροῖτο τούτων, οὐ καθόλου». Τὸ γὰρ ὑπερούσιον καὶ ὑπεράγαθον καὶ ὑπέρσοφον καὶ ὑπέρφωτον τίνος γε ἄλλου ἢ τῆς ὑπερθέου οὐσίας καὶ σοφίας καὶ ἀγαθότητος καὶ τοῦ φωτὸς ἐκείνου; Πῶς οὖν ἐκ μοναδικῶν γένοιτ' ἂν συλλογισμός, ἄνευ τοῦ καθόλου; Εἰ δὲ συλλογισμὸς οὐκ ἂν γένοιτο, διαλεκτικός, ὦ βέλτιστε, πῶς ἂν γένοιτο; Σοφιστικὸς δ' ὅμως ἔσται, σχῆμα μόνον ἔχων καὶ φαινόμενος, ἀλλ' οὐκ ὤν. Καὶ ἡ διαλεκτική σοι τοίνυν, ὡς χνοώδης διεκπεφύσηται, καὶ οἱ σοὶ ἅπαντες συλλογισμοί, εἰ ἄρα καὶ μὴ ἀφίενται τοῦ τῶν συλλογισμῶν ὀνόματος, σοφιστικοί εἰσιν, οὐκ ὄντες, ἀλλὰ φαινόμενοi, μᾶλλον δὲ οὐδὲ τοῦτο, δεδόσθω δ' ὅμως· αἱ δ' ἐκ τῶν ἡμῖν ἐνυπαρχόντων λόγων προστιθέμεναι προτάσεις, μὴ οὖσαι αἴτιοι τοῦ συμπεράσματος, πῶς ἂν εἶεν αἴτιοι τῆς πίστεως αὐτοῦ; Εἰ δὲ συγχωρεῖ, τίς ὁ λόγος καθ' ὃν διαλεκτικὸν μὲν θέλων ὀνομάζειν τὸν αὐτοῦ συλλογισμόν, τά τε μὴ καθόλου λαμβάνει ὡς καθόλου καὶ τὰς ἐν ἡμῖν ἐννοίας πίστιν παρέχειν τοῖς λογίοις τίθεται καὶ τὸν συλλογισμὸν πίστεως, ἀλλ' οὐχὶ γνώσεως, αἴτιον ἡγεῖται καὶ ἁπλῶς πάντα συγχωρεῖ τὰ καὶ τῷ λόγῳ τῆς τέχνης μὴ συμβαίνοντα, τοῖς δὲ ἀποδεικτικὸν καλοῦσιν, οὐδὲν οἴεται συγχωρητέον;

(27.) Ἔτι, ἐπείπερ ἐν οἷς δοκεῖς ἡμᾶς ἐλέγχειν, τὸ μοναδικὸν φὴς διττὸν καὶ ὁμώνυμον παρ' οὐδὲν ἄλλο ἢ

---

[90] Ci şi de la tine, dintru ale tale; pornesc, deci, de la o premisă comună.

[91] *II Macabei* 1, 25.

[92] Vezi pasajul acesta şi notele legate de el în paragraful 9 al *Epistolei I[a] către Achindin*; verbul «a se predica» are aici sensul din logică, nu din biserică.

[93] Vezi şi mai jos: noţiunile din noi, rodite ('legate') imanent de cumpătul sădit în firea noastră; reapar în paragraful 36 ca *μέσοι λόγοι*, cu accentul pe 'cuminţenia' sau relavita 'justeţe' a lor, deşi nemântuitoare; aici, însă, accentul cade pe imanenţă.

la mine[90]: «'Nimeni nu este bun, fără numai unul Dumnezeu', 'singurul drept'[91], 'singurul înțelept', 'fericitul şi singurul stăpânitor', 'singurul ce are nemurire, Cel ce locuieşte [în] lumina neapropiată'; aşadar niciunul din [lucrurile] ce reies [din aceste ziceri] în privința lui Dumnezeu nu se întinde dincolo de El, încât şi fiecare dintre ele este singular [monadic], şi orice s-ar predica despre acestea nu [poate constitui judecată] universală»[92]. Că însuşirea de a fi mai-presus-de-ființă şi mai-presus-de-bunătate şi mai-presus-de-înțelepciune şi mai-presus-de-lumină a cui altcuiva va fi, fără numai a celei mai-presus-de-dumnezeire ființe şi înțelepciuni şi bunătăți şi a luminii aceleia? Cum, deci, va fi [cu putință] din cele singulare a se face silogism, fără [judecată] universală? Iar dacă [simplul] silogism nu e cu putință, cum va fi cu putință, o, preaiscusitule, cel dialectic? Cel sofistic, însă, e cu putință, care doar la înfățişare pare silogism, dar nu este. Dialectica ta, aşadar, s-a spulberat ca praful iar toate silogismele tale – dacă nu leapădă denumirea de silogisme – sunt sofistice, nefiind silogisme, ci doar părând a fi; ba nici atât, dar fie. Iar premisele impuse [de tine, luate] din rațiunile dinlăuntrul nostru[93], nefiind cauze ale concluziei, cum să poată fi cauze ale credibilității ei[94]? Iar de se îngăduie aceasta, care e motivul pentru care, poftind cineva a-şi numi *dialectic* silogismul lui, cele ne-universale sunt luate drept universale şi noțiunile din noi sunt impuse ca dătătoare de credință cărturarilor şi silogismul devine cauză a credinței – nu a cunoaşterii – şi, pe scurt, se îngăduie toate cele ce nu se potrivesc nici cu regulile logicii, pe când celor ce îl numesc *apodictic* li se socoteşte că nimic nu le este îngăduit?

---

[94] Este prezentat aici un demers absolut imanent, care nu are de-a face cu regulile silogismului anticilor şi care absolut ilegitim se numeşte silogism.

ὅτι ἄλλως ἐφ' ἑκάστου τῶν παρ' ἡμῖν αἰσθητῶν ἔχει καὶ ἄλλως ἐπὶ τοῦ θεοῦ, μάθε ὡς πάντα τὰ ἐπὶ θεοῦ λεγόμενα τοῦτον τὸν τρόπον διττὰ καὶ ὁμώνυμα· οὐδὲν γὰρ τῶν ἐπ' αὐτοῦ λεγομένων οὕτως ἔχει ὥσπερ ἐφ' ἑκάστου τῶν παρ' ἡμῖν, οὐχ ὅπως τῶν αἰσθητῶν ἀλλ' οὐδὲ τῶν νοητῶν, ὥστ' ἐν ἅπασί σου τοῖς συλλογισμοῖς παρὰ τὸ διττὸν τοῦτο τοὺς ἀκροωμένους ἐπιχειρεῖς παρακρούεσθαι· σοφιστικοί σοι ἄρ' εἰσὶν ἅπαντες, ἀλλ' οὐ διαλεκτικοί. Ἔτι, εἰ μοναδικόν ἐστιν ὁ θεός, καὶ τοιοῦτο μοναδικὸν ὡς μὴ ἐκ πολλῶν ἕν, ἐπὶ δὲ τούτου τοῦ ἑνὸς οὐκ ἔστι τὸ δέ τι εἶναι καὶ ὑποκείμενον, τούτων δ' ἄνευ πρῶτασις οὐκ ἔστι· προτάσεως μὴ οὔσης, οὐδὲ συλλογισμὸς ἔσται, μὴ ὅτι διαλεκτικός, ἀλλ' οὐδὲ σοφιστικός. Τοὺς σοὺς τοίνυν διαλεκτικούς, οὓς αὐτὸς φῄς, συλλογισμούς, μήτε διαλεκτικούς, μήτε σοφιστικοὺς ἀναφανέντας, τί γε ὀνομάσωμεν; Ἀρρήτους, ἢ καὶ ἀδιανοήτους.

(28.) Αὐτίκα ὃν φῂς ἀκριβῆ σοι ἐσταμάλιστα συλλογισμόν· «πατρὸς καὶ υἱοῦ μία ἐνέργεια, ὧν μία ἐνέργεια, μία δύναμις, ὧν μία δύναμις, οὐσία καὶ φύσις ἡ αὐτή, πατρὸς ἄρα καὶ υἱοῦ οὐσία καὶ φύσις ἡ αὐτή». Τοῦτον δὴ προβαλλομένοις ἀπόκριναι πυνθανομένοις· ἄλλος μὲν γάρ τις τοῦτον οὕτως ἐκτιθέμενος, οὐκ ἂν εὐθύνοιτο παρ' ἡμῶν· ὡς δὲ σόν, ἀπὸ τῶν σῶν ἐτάσομεν. Ὧν γάρ, τίνων λέγεις; Εἰ μὲν γὰρ ἁπάντων, μὴ καὶ λίαν πλημμελές· τὰ γὰρ ὑπεξῃρημένα πάσης πληθύος ταύτῃ δι' αὐτοῦ συντάττεις καὶ ἀπὸ τῶν κτιστῶν περὶ τῆς ἀκτίστου φύσεως διδάσκειν ἀξιοῖς. Ἔτι δὲ καὶ διὰ τοῦ διττοῦ τῆς ἐνεργείας τρόπου σοφιστικῶς ἡμᾶς ἐπιχειρεῖς παρακρούεσθαι· καὶ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ἂν φαίης οὕτως εἶναι μίαν δύναμίν τε καὶ ἐνέργειαν υἱοῦ τε καὶ πατρός, ὡς ἐμοῦ τε καὶ σοῦ μία ἐστὶν ἐνέργειά

---

[95] Adică: zici că 'singular'-ul spus despre Dumnezeu nu are legătură cu 'singular'-ul spus despre cele cunoscute prin simțuri.

[96] Aristotel îşi defineşte 'parametrul' *τὸ δέ τι* (*acest ceva*-ul) drept «ceea ce este individual şi din punct de vedere numeric unu», iar C. Noica îl traduce prin *realitate individuală* sau *individ concret*; este exact 'parametrul' care individualizează respectivul *unu*, este individualitatea însăşi a ceva (*acum*-ul e un astfel de *τὸ δέ τι*).

(27.) Mai mult, fiindcă, în [cuvintele] cele prin care ți se pare că dovedești greșeala noastră, zici că 'singular' este [un termen] dublu ca sens și [deci] omonim[95], [și faci aceasta] pe nimic altceva întemeindu-te decât pe aceea că într-un fel stau lucrurile cu fiecare din cele ce cad sub simțurile noastre și într-alt fel [stau] cu Dumnezeu, află că – în perspectiva aceasta – toate cele zise despre Dumnezeu sunt duble ca sens și omonime; că nimic din cele spuse despre El nu e la fel cu ceva dintr-ale noastre, nu doar din cele ce cad sub simțuri, dar nici din cele inteligibile; [astfel] încât, în toate silogismele tale, cu acest 'dublu' încerci să îi înșeli pe ascultători; toate sunt, așadar, sofistice, și nu dialectice. Mai mult, dacă Dumnezeu este singular, dar singular nu ca *unul* din multe, în cazul *unu*-lui acestuia nu e cu putință să existe *acest ceva*-ul[96] și subiect, iar fără de acestea nu este premisă; și nefiind premisă, nici silogism nu va fi, nu doar dialectic, dar nici sofistic. Așadar silogismele tale cele dialectice, precum le spui tu, vădite a nu fi nici dialectice, nici sofistice, cum le vom numi? De nespus [nimănui], sau mai bine zis de neînțeles.

(28.) Și [iată], numaidecât, ceea ce tu numești silogism cu totul și cu totul precis: «a tatălui și a fiului una este lucrarea; a cărora una este lucrarea – una le este puterea; a cărora una este puterea – ființa și firea aceeași [le] este; așadar ființa și firea Tatălui și a Fiului aceeași este». Punând deci [noi silogismul] acesta de față, răspunde-ne nouă, celor ce te întrebăm (că altul de l-ar fi formulat așa, nu l-am fi tras la răspundere; dar, de vreme ce e al tău, dintru ale tale să-l cercetăm): zicând [tu] «a cărora», despre care zici? Dacă [o zici] despre toți, chiar foarte greșit [o zici]; că pe cele mai presus de toată mulțimea le pui, prin această spusă, în rând cu aceasta și pornind de la cele zidite socotești să ne înveți despre firea cea nezidită. Încă și cu chipul îndoit al lucrării încerci să ne înșeli sofistic; că

τε καὶ δύναμις. Εἰ δ' οὐ πάντων, πῶς οὐκ ἀσυλλόγιστος ὁ ἀκριβέστατος οὗτός σου συλλογισμός, ἐστερημένος τοῦ καθόλου; Πρὸς δὲ τούτῳ καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖται διὰ ταὐτολογίας δυνάμει προαγόμενος.

(29.) Θέλεις ἔτι διαβασανίσωμεν τὸν διαφερόντως τοῦτον ἠκριβωμένον σοι συλλογισμόν; Ἀλλ' ὀκνῶ εὖ ἴσθι μακρηγορεῖν πρὸς οὐδὲν κέρδος ἥκιστα ἐθέλων· ἀλλ' εἴπερ ὁ πρὸς ἀκρίβειαν οὕτος λίαν ἐκπεπονημένος σοι συλλογισμός, καίτοι πρὸς ὀλίγον βεβασανισμένος, ἐριστικὸς ἀναπέφηνε καὶ ἀσυλλόγιστος, τί γ' ἂν ὑποσταῖεν οἱ μὴ πρὸς τοῦτό σοι ἀκριβείας ἥκοντες, ἀκριβεῖ βασάνῳ παραδεδομένοι; Σὴν δ' ὅμως χάριν τὸ νῦν ἔχον ἀνεξέταστοι κείσθωσαν· ὁρᾷς ὅσα σοι πάλιν ἐγὼ τῷ ἀχαρίστῳ χαρίζομαι; Τὸ δὲ συμπέρασμά σοι τοῦ παντὸς μᾶλλον ἠκριβωμένου τουτουὶ μικρὸν ἔτι προσθεωρήσωμεν, ἵν' ἐξελέγξω σε κατὰ σὲ καὶ εἰς ἔργον ἐκβῇ τὸ σολομώντειον ἔπος· «ὁ ὀρύσσων βόθρον τῷ πλησίον ἐμπεσεῖται εἰς αὐτόν». Τί δὴ τὸ ἐκ τοῦ ἀκριβεστάτου τῶν συλλογισμῶν ἀκριβέστατον συμπέρασμα; «πατρὸς καὶ υἱοῦ μία φύσις καὶ οὐσία ἐστί»· τούτῳ δὲ ταὐτὸν εἰπεῖν· «εἷς θεὸς ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱός»· τοῦτο δὲ τίς οὐκ οἶδεν, ὡς ἀπόφανσίς ἐστιν ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῖν ἀποφανθεῖσα; Καὶ τοίνυν ἄκουσον τῶν σαυτοῦ κατὰ σαυτοῦ λόγων· «ὅπερ ἐστὶ τοῖς γεωμέτραις ἀρχὴ καὶ κοινὴ ἔννοια καὶ ἀξίωμα, τοῦθ' ἡμῖν ὑπάρχει ἑκάστη τῶν ἀποφάνσεων, ὅσαι ἡμῖν περὶ τῶν θείων ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀνδρῶν ἀπεφάνθησαν· οὐδεμίαν ἄρα χρὴ ἐκ συλλογισμοῦ

---

[97] Eroarea de *petitio principii* apare când într-o demonstrație se pornește, de fapt, chiar de la teza care se dorește a fi demonstrată. În cazul nostru, propoziția inițială a lui Varlaam (Tatăl şi Fiul sunt de-o-lucrare) nu este nimic altceva decât consecința propoziției pe care urmează să o demonstreze (Tatăl şi Fiul sunt de-o-ființă şi de-o-fire). Ca dependența aceasta să nu fie percepută de cititor, Varlaam caută să îi înşele vigilența, depărtând cele două propoziții (practic echivalente) printr-un pas artificial creat prin introducerea cuvântului 'putere' (cele de-o-lucrare sunt de-o-putere/ iar cele de-o-putere sunt de-o-ființă şi de-o-fire). Pune astfel înaintea cititorului nu un silogism, ci ceva ce doar formal

nici tu însuți nu ai îndrăzni să zici că puterea şi lucrarea cea una a Fiului şi a Tatălui e aşa cum una este lucrarea şi puterea [cea] a mea şi a ta. Iar dacă nu [o zici] despre toți, cum va fi valabil preaprecisul tău silogism acesta, privat de [judecata] universală? Şi, pe lângă aceasta, face eroarea de *petitio principii*, fiind produs tautologic, prin [introducerea cuvântului] 'putere'[97].

(29.) Pofteşti să mai puricăm încă silogismul acesta deosebit de migălit de către tine? Ci află că preget, câtuşi de puțin poftind să lungesc vorba fără nici un folos; dar, pentru că acest silogism al tău, atât de trudit spre a fi plin de toată acrivia – deşi doar puțin l-am încercat – s-a dovedit sofistic şi invalid, ce ar păți, oare, acelea care nu ți-au ajuns nici [măcar] la măsura aceasta a acriviei, supuse la o cercare cu acrivie? Dar, de dragul tău, zacă deocamdată necercetate; vezi câte favoruri îți fac iarăşi, ție, nemulțumitorului? Dar să mai vedem puțin concluzia acestui întreg silogism – a celui mai precis dintre toate –, ca dintru ale tale să îți dovedesc că greşeşti şi să se împlinească cuvântul lui Solomon: «cel ce sapă groapă aproapelui [el însuşi] va cădea în ea»[98]. Care e, aşadar, preaprecisa concluzie a celui mai precis dintre silogisme[le tale]? – «ființa şi firea Tatălui şi a Fiului una este»; ceea ce e totuna cu a spune: «Tatăl şi Fiul [sunt] un [singur] Dumnezeu»; bine, dar cine nu ştie aceasta, că e zicere predată nouă de sfinții Părinți? Şi acum ascultă cuvintele pe care singur le-ai spus împotriva ta: «ceea ce este pentru geometri principiul şi conceptul comun şi axioma, aceasta e pentru noi fiecare din zicerile câte

---

întruneşte paşii unui silogism, înlănțuirea propozițiilor existând doar la nivel vizual, nu şi la nivel logic. Avem de-a face cu un truc, cu un demers pur sofistic, cu o distragere a atenției, cu un 'iluzionism' dialectic.

[98] *Pilde* 26, 27, *Iisus Sirah* 27, 27.

λαβεῖν»· ἰού, ἰού, καὶ ὁ μαθηματικώτατος ὡς ἀμαθής· ὁ γὰρ ταῦτα λέγων σὺ καὶ ἡμᾶς ὀνομάζων ἀφ' ὧν ἀρτίως ἀκούεις τὸν πατέρα μόνον προβολέα πνεύματος διὰ συλλογισμοῦ δεικνύντας, ὅτι ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς εἷς ἐστι θεός, ὃ παντὸς μᾶλλον αὐτόθεν ἐστὶ πιστὸν καὶ οἱ πατέρες ἀπεφήναντο, διὰ συλλογισμοῦ δεῖξαι ἐπειράθης καὶ τὸν ἀκριβέστατον ἁπάντων τοῦτόν σοι φὴς συλλογισμόν, καίτοι οὐδ' ὑπὸ τῶν πατέρων πρώτων ἀπεφάνθη τοῦτο, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς τῆς θεαρχικῆς τριάδος καὶ θεοῦ τῶν πατέρων Ἰησοῦ, ὅς φησιν, «ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἕν ἐσμεν» καὶ «ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα» καὶ «εἰ ἐμὲ ἐγνώκειτε, καὶ τὸν πατέρα μου ἐγνώκειτε ἄν» καὶ «ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοί». Εἰ δ' αἱ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις αὐτόπιστοι, πόσῳ μᾶλλον αἱ τοῦ κυρίου τῶν πατέρων· κατὰ τοσοῦτο τοίνυν, μᾶλλον κατὰ τὰς σὰς περὶ τῶν τοιούτων ἀποφάνσεις καὶ ὁ τοῦτο διὰ συλλογισμοῦ πειρώμενος δεικνύειν ἀπαίδευτος, εἰ μή τι καὶ τῶν ἀπαιδεύτων πλέον.

(30.) Ἀλλὰ μὴ χαλέπαινε τὰς σαυτοῦ γνωρίζων φωνὰς οὐ παρ' ἡμῶν ἀντιπροσαγομένας ἀνταποδιδόντων, ἀλλ' ἐκ τῶν σῶν λόγων ἐκβαινούσας· ὃ γὰρ τὴν ἀρχὴν εἶπον, κατ' αὐτὸς σαυτοῦ γέγραφας, διὰ τοιούτων πειραθεὶς ἀνατρέπειν τὰ ἐμά, δι' ὧν οὐδὲν ἂν ἧττον καὶ τὰ σά τις ἀνατρέψειε πάντα, καὶ οὐ τὰ σὰ μόνον, ἵνα σοι καί τινα ψυχαγωγίαν ἐπινοήσωμεν, ἀλλὰ καὶ πάνθ' ἁπλῶς ἂν δόξαι τὰ περὶ θεοῦ καὶ τῶν θείων λογικῶς δεικνύμενα, καὶ πάντας τοὺς εἰπόντας καὶ τοὺς μέλλοντας ἐρεῖν. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς σχεδὸν παρασκευῆς καὶ οἱ ἔξω κατὰ τῶν ἡμετέρων ἐχώρησαν, οὐδαμῇ δ' ὅμως ἴσχυσαν, ἀλλ' «ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν», θνητούς, ἵν' οὕτως εἴπω,

---

[99] Varlaam, *Epistola Ia către Palama*, ed. G. Schirò, p. 243.
[100] *Ioan* 10, 30.
[101] *Ioan* 14, 9.
[102] *Ioan* 14, 7.
[103] *Ioan* 14, 10-11.
[104] Aluzie la faptul că Varlaam măsluise citatele ce le dădea din *Epistola Ia către Achindin* (vezi mai sus, paragraful 9).

s-au predat nouă de către sfinții bărbați despre cele dumnezeiești; pe niciuna [dintre acestea] nu trebuie așadar să o obținem din silogisme»[99]; vai, vai! și preaînvățatul [se arătă] neînvățat!; că tu, care zici acestea îndată ce ne auzi pe noi dovedind prin silogism că Tatăl este singurul purcezător al Duhului, că tu, cel ce spui acestea despre noi, care foarte potrivit îți arătăm prin silogism că singur Tatăl e purcezătorul Duhului, [tu însuți, deci] te-ai apucat să demonstrezi prin silogism [cum] că Tatăl și Fiul sunt un [singur] Dumnezeu, ceea ce mai mult decât toate celelalte e de la sine crezut și s-a zis [și] de Părinți, și spui că acesta îți este cel mai precis dintre silogismele tale; cu toate că – mai mult decât atât – nu de către Părinți s-a zis mai întâi aceasta, ci de către Însuși Unul din thearhica Treime și Dumnezeul Părinților, de Iisus Cel ce zice: «Eu și Tatăl una suntem»[100] și «cel ce M-a văzut pe Mine L-a văzut pe Tatăl»[101] și «de M-ați fi cunoscut pe Mine, și pe Tatăl Meu L-ați fi cunoscut»[102] și «Eu sunt întru Tatăl și Tatăl întru Mine»[103]. Iar dacă zicerile Părinților sunt de la sine vrednice de crezare, cu cât mai mult cele ale Domnului Părinților? În această măsură, așadar, – potrivit și zicerilor tale despre unele ca acestea – și cel ce se apucă să demonstreze aceasta prin silogism este neînvățat, dacă nu cumva mai rău decât neînvățații.

(30.) Nu te supăra, însă, ci cunoaște-ți spusele tale, că nu de la noi le-am adus împotriva ta spre a-ți plăti cu aceeași monedă[104], ci sunt luate din [înseși] cuvintele tale; că, precum la început am zis, însuți împotriva ta ai scris, apucându-te să răstorni [spusele] mele prin unele ca acestea, prin care, la fel de bine, și pe toate ale tale le-ar putea cineva răsturna, și nu doar pe ale tale – [asta] ca să îți găsim și o consolare – ci și, pe scurt, pe toate câte s-ar socoti că demonstrează logic cele despre Dumnezeu și despre cele dumnezeiești, și pe toți care au zis [acestea] și care urmează să zică. Cam cu aceleași arme au năvălit

κανόνας τοῖς περὶ τοῦ ἀθανάτου λόγοις προσάγοντες, ὧν σὺ τοὺς προστάτας τῶν κατ' ἐκείνους δογμάτων ὡς «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» ἄγασαι, τὴν καὶ αὐτοῖς τοῖς διὰ τὸ περιὸν τῆς νοήσεως πολυομμάτοις χερουβὶμ ἀκατανόητον οὖσαν. Διὰ τοῦτό μοι καὶ νῦν ἀντιγράψαι τῶν ἀπαραιτήτων ἐφάνη καὶ λυσιτελεστάτων, ὡς ἂν καὶ σὺ σεαυτοῦ γένοιο σοφώτερος ἐξ ἡμῶν τῶν ἀσόφων ἀφορμὴν λαβών, καὶ τὰ σὰ συγκινδυνεύοντα τοῖς ἐμοῖς, εἴπερ ἄρα δυναίμην, ἐξέλωμαι τοῦ κινδύνου καὶ σὲ πείσω τῇ τῶν πατέρων ἰδιωτείᾳ μᾶλλον ἢ Πλάτωνι καὶ τῷ Νικομάχου τὸν νοῦν προσέχειν.

(31.) Ἐκεῖνοι μετὰ τῆς μωρίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ διδασκαλείου τῆς θεολογίας ἀσφαλεῖς προστάται, τοῦ τῆς ἀληθοῦς σοφίας πνεύματος τοῖς πνεύμασι τούτων ἐφιζάνοντος καὶ 'διδακτοὺς θεοῦ' ποιοῦντος τοὺς αὐτοῖς φοιτῶντας, οἳ κἂν τι τῶν θύραθεν οὐκ ἀπηχὲς ᾖ καὶ τοῦτ' εἰσποιοῦνται καὶ ἐναρμόζονται τῇ ἐμμελείᾳ τοῦ πνεύματος, ὧν εἰ θέλεις ἀκοῦσαι τίνα λέγουσιν ἀπόδειξιν θείαν, καὶ οὐχ ἁπλῶς ἀπόδειξιν, ἀλλὰ καὶ συλλογιστικὴν ἀπόδειξιν, ἀνὰ χεῖρας λάβε τὴν Δογματικὴν πανοπλίαν· ἐκεῖ γὰρ ὄψει ταύτην ἐπιγεγραμμένην πολλαχοῦ καὶ τὸν λόγον ὑπαναγνοὺς ὃς ἐνέχει τουτὶ τοὐπίγραμμα συλλογισμὸν εὑρήσεις ἁπανταχοῦ· ἐκεῖ καὶ συλλογιστικὴ ἀπόδειξις ὅτι εἷς ἐστι θεὸς ἀκούσῃ καὶ παύσῃ καταιτιώμενος ἡμᾶς εἰπόντας, εἰ μὴ ἄρα σὺν αὐτοῖς, καίτοι τὸ 'εἷς ἐστι θεός' παντὸς μᾶλλον θεοπαράδοτός ἐστιν ἀπόφαν-

---

[105] Adică filosofii din afară, filosofii păgâni.

[106] *Romani* 1, 21.

[107] Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. Schirò, p. 262. Notăm contrastul între acest varlaamic «κατανενοηκότας τὴν θείαν *ὑπεροχήν* (întru totul au înțeles superioritatea dumnezeiască)» şi biblicul «ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ, ἡ *ὑπερέχουσα* πάντα νοῦν (pacea lui Dumnezeu, care covârşeşte toată mintea)» (*Filipeni* 4, 7).

[108] Aristotel este acest fiu al lui Nicomah.

[109] La Părinți cuvântarea de Dumnezeu, adică teologie, însemna propriu-zis învățătura despre Treime.

[110] «în cele din afară»: în conceptele 'cristalizate' natural în afara Bisericii, în afara lucrării harului.

şi cei din afară[105] asupra alor noastre, dar nimic nu au izbândit, ci «s-au zădărnicit întru cugetele lor»[106], reguli muritoare – ca să zic aşa – aplicând cuvintelor despre ceea ce este fără de moarte; pe ai cărora dogme apărători tu îi admiri cum că «întru totul au cuprins [cu mintea] mai-presus-ul dumnezeiesc»[107], care şi Heruvimilor înşişi – celor pentru prisosinţa înţelegerii numiţi 'cu ochi mulţi' – de necuprins este. Pentru aceasta mi s-a şi părut între cele mai trebuincioase şi mai de folos lucruri să îţi răspund, încât şi tu mai înţelept decât tine însuţi să te faci, pricină luând de la noi, cei neînţelepţi, şi să şi scap din primejdie – dacă mi-ar fi cu putinţă – spusele tale, cele împreună-primejduite cu ale noastre, iar pe tine să te înduplec a lua aminte la necărturăria Părinţilor mai mult decât la Platon ori la [fiul] lui Nicomah[108].

(31.) [Că] aceia [sunt] nerătăciţii păzitori – cu nebunia evangheliei – ai învăţăturii cuvântării-de-Dumnezeu[109], Duhul adevăratei înţelepciuni tronând asupra duhurilor lor şi 'învăţaţi de Dumnezeu' făcându-i pe ucenicii lor, care şi în cele din afară[110] de e ceva ce consună [Duhului adevărului], şi pe aceasta o înfiază şi o potrivesc melodiei Duhului; pe care de pofteşti să îi auzi ce numesc [ei] *demonstraţie dumnezeiască* şi nu doar *demonstraţie*, ci şi *demonstraţie silogistică*[111], pune mâna pe *Panoplia dogmatică*[112]; şi o vei vedea acolo pe aceasta pomenită în titlul multor locuri[113] şi, citind paragrafele ce au în titlu înscrisul acesta[114], vei afla pretutindeni cuvântul 'silogism'; vei auzi acolo [zicându-se] şi '*demonstraţie silogistică* cum că Dumnezeu este unul'[115] şi vei înceta să

---

[111] La Aristotel ἀπόδειξις însemna demonstraţie deductivă; prin silogism (*Top.* 100ab).
[112] Cea a lui Eftimie Zigaben, PG 130.
[113] Adică în epigrafii; despre epigrafii vezi nota 1, p. 22.
[114] Adică termenul *demonstraţie*.
[115] PG 130, 34 C; 41 C; 44.

σις, «κύριος γάρ», φησίν, «ὁ θεός σου, κύριος εἷς ἐστιν»· εἰ γοῦν βουλομένοις ἦν αὐτοῖς τὰς ἀποφάνσεις ἁπλῶς λέγειν 'ἀποδείξεις', τούτῳ ἂν τὴν ἀπόδειξιν ἐπέγραφον, οὐ τοῖς ἐξ ὧν αὐτὸ συλλογιστικῶς συνήγαγον.

(32.) Ἐκεῖ τοίνυν, μηδὲ γὰρ ἐπιτίθεσθαί σοι προθυμούμενος, καίτοι πολλαῖς ἀνάγκαις ἐκκαλεσαμένῳ νῦν εἰς τοῦτο, πρὸς τὸ παιδαγωγεῖον τῶν πατέρων ἀναβιβάσαι σε διενοήθην· ἐκεῖ τοιγαροῦν εἴσῃ καὶ πῶς καὶ τίνα τὰ περὶ θεὸν καὶ τίνι τρόπῳ μὴ πάντα λέγειν θείας οὐσίας βιασθήσῃ, ὃ νῦν ἔπαθες, συμβεβηκὸς ἐπὶ θεοῦ ἐκφεύγειν λέγειν προαιρούμενος καὶ τὴν τῆς ἀποφυγῆς ὁδὸν μὴ ἐπιστάμενος· ἐκεῖ καὶ πίστιν εὑρήσεις διαφέρουσαν ἐπιστήμης καὶ γνῶσιν πίστεως ἕτερον τρόπον· ἐκεῖ καὶ γνωστὸν γνώσῃ θεοῦ ἥκιστ' ἐπὶ πίστεως ἐκλαμβανόμενον, ὡς καὶ Παῦλος ὁ καὶ τοῖς ἐκτὸς πίστεως «πεφανερῶσθαι» λέγει «τὸ γνωστὸν θεοῦ», ὃ λεγόντων ἡμῶν, σὺ τὸ πιστεύειν λέγειν ᾠήθης ἐπίστασθαι. Ταῖς οὖν ἐκεῖ συνειλεγμέναις τῶν πατέρων φωναῖς οὐκ ἀνήσω καὶ φρονῶν καὶ λέγων συνῳδά· λέγουσι δ' αὗται λίαν ἐναργῶς ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν, ὡς ἔφημεν, εἰ μὴ ἄρα μετὰ προσδιορισμοῦ τινος, οὐ τὴν ἀπόφανσιν ὡς αὐτόπιστον ἀπόδειξιν, ἀλλὰ τὸν συλλελογισμένως προαγόμενον λόγον, ὡς ἔχοντός τι τοῦ συλλογισμοῦ καὶ πρὸς τὴν ἀπόδειξιν οἰκειότερον· εἰ γὰρ μὴ τοῦτ' ἦν, καὶ πᾶσαν ἀπόφανσιν ἀπόδειξιν ἂν ἐπέγραφον·

---

[116] *Deuteronomul* 6, 4.

[117] «cele dimprejurul lui Dumnezeu (τὰ περὶ θεόν)»: cele ce se spun despre Dumnezeu, însuşirile lui Dumnezeu.

[118] Expresia paulină *τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ* (*Romani* 1, 19) este deja la Părinți termen tehnic. Echivalentul biblic românesc ('ceea ce se poate cunoaşte despre Dumnezeu'), prea lung datorită perifrazei, nu s-a putut consacra pe spațiul teologic românesc termen tehnic, probabil şi pe fondul lipsei unei problematizări în acest sens. Având, însă, în vedere existența termenului quasi-tehnic «necunoscutul lui Dumnezeu» (care redă grecescul *τὸ ἄγνωστον τοῦ θεοῦ*), am propune pentru formula *τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ* varianta «cunoscutul lui Dumnezeu».

[119] *Epistola I^a către Achindin* 8.

ne mai învinuieşti pe noi – dacă nu cumva punându-ne laolaltă cu ei – cei ce am zis [aceasta], cu toate [că spusa] 'este un singur Dumnezeu' e mai mult decât oricare alta zicere de-Dumnezeu-predată, că zice [Scriptura] «Domnul Dumnezeul tău, Domn unul este»[116]; de le era voia, deci, să numească, simplu, zicerile 'demonstrații', deasupra [zicerii] acesteia ar fi pus titlul de 'demonstrație', nu deasupra celor din care au conchis silogistic lucrul acesta.

(32.) Nepoftind [eu], aşadar, a veni asupră-ți [în cuvânt], cu toate că în fel şi chip mă întărâți din răsputeri acum la aceasta, acolo – la şcoala Părinților, [adică] – am gândit să te înalț; acolo, deci, vei vedea şi cum şi care sunt cele dimprejurul lui Dumnezeu[117] şi de ce vei fi silit a nu le numi pe toate ca [fiind] ale ființei lui Dumnezeu, aşa cum ai pățit acum, alegând a te feri să vorbeşti de *accident* la Dumnezeu şi neştiind calea de scăpare; acolo vei afla şi că *credința* se deosebeşte de *ştiință*, după cum şi *cunoaşterea* de *credință*, într-alt chip; acolo vei cunoaşte şi că «cunoscutul lui Dumnezeu»[118] nu e luat nicidecum drept credință, ceea ce şi Pavel zice, cum că şi celor dinafara credinței s-a arătat «cunoscutul lui Dumnezeu»; ceea ce şi noi zicând[119], tu ai socotit că a crede e totuna cu a şti[120]. Nu voi slăbi, deci, a cugeta şi a grăi în conglăsuire cu spusele Părinților, cele acolo adunate[121]. Că acestea, precum am spus, intitulează foarte limpede – dacă nu cumva chiar înadins[122] – drept demonstrație de la sine vrednică de crezare nu zicerea [Părinților], ci cuvântul desfăşurat silogistic, întrucât are ceva din silogism şi este mai înrudit cu demonstrația; că de n-ar fi fost aşa, atunci

---

[120] Este vorba – aşa zicând – de a şti ştiințific (ἐπίστασθαι), de ştiință.

[121] Adică: în *Panoplia dogmatică*.

[122] «înadins»: cu o anume statornicie care presupune existența unui oarecare set de condiții; nu printr-un demers la întâmplare. Este, probabil, o propoziție ironică.

ἀμεταπείστως γὰρ καὶ πρὸς αὐτὰς ἔχομεν οἱ τοῖς πατράσιν ἑπόμενοι.

(33.) Τὸ γοῦν θεῖον, ὦ θαυμάσιε, κρεῖττον παντὸς ὑπάρχον νοῦ καὶ λόγου, καὶ ὑπὲρ τὴν διαλεκτικήν ἐστιν, ὑπεροχικῶς γὰρ ἐξήρηται φαντασίας τε καὶ δόξης, καὶ ὑπὲρ τὴν ἀποδεικτικήν· ἐπαφὴ γὰρ αὐτοῦ οὐκ ἔστιν οὔτε ἐπιστήμη, καὶ ὅλως ὑπὲρ τὴν συλλογιστικὴν πᾶσαν ἔφοδόν ἐστιν· ἀλλὰ συλλογίζεσθαι περὶ τῶν θείων ἔργῳ ὑπὸ τῶν πατέρων ἐδιδάχθημεν. Πῶς οὖν τούτους τοὺς συλλογισμοὺς προσαγορεύσωμεν; Ὡς οἱ διδάξαντες πάντως, εἰ μὴ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλὰ θειωδῶς τὰ θεῖα μέτιμεν ἐκ τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως· 'ἀποδεικτικοὺς' δ' ὠνόμασαν ἐκεῖνοι, καθάπερ ἀνωτέρω δέδεικται. Τί τοιγαροῦν ἔκτοπον ἐργάζομαι φίλος, εἰ φίλα τοῖς πατράσι προαιρούμενος πράττειν τὸν βοηθοῦντα πανταχόθεν ὡς ἐνὸν ἐρανίζομαι λόγον, οὐκ ἀγνοῶν ὡς Ἀριστοτέλει καὶ τῷ τοῦ Ἀρίστωνος οὐ συνδοκεῖ, ἀλλὰ προτιθεὶς τὰ τοῖς πατράσι δόξαντα τῆς ἐκείνων λογολεσχίας, καὶ εἰδὼς ὡς ἡ ἐν ἐκείνοις γνῶσις περὶ τῶν θείων οὐκ ἀσφαλής, εἰ καὶ σοὶ κακῶς εὖ ἴσθι μὴ τοῦτο συνδοκεῖ, καίτοι μεθ' ἡμῶν τεταγμένῳ καὶ τῆς αὐτῆς ἀντεχομένῳ πίστεως;

---

[123] Sfântul Grigorie foloseşte aici termenul filosofic-păgân θεῖον ('divinul'), ca apostolul Pavel în Areopag (*Fapte* 17, 20) şi ca Areopagitul însuşi.

[124] Aici 'părere' are sensul de opinie; vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* I 5 (ed. De Gruyter, p. 117): «*Mai presus-ul de ființă* thearhic… ca [unul ce este] în chip covârşitor ridicat mai sus de… toată închipuirea, părerea».

[125] Pasajul paulin – care, sugestiv, conține exact termenul de *demonstrație* sau dovedire (*ἀπόδειξις*): «iar cuvântul meu şi propovăduirea mea [au fost] nu întru cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii, ci întru *dovedirea* Duhului şi a puterii»; (*I Corinteni* 2, 4) – nu e citat ca atare de sfântul Grigorie, ci preluat din Dionisie: «adevărul […] spuselor celor despre Dumnezeu nu 'întru cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii omeneşti, ci întru *dovedirea* puterii' celei de-Duhul-mişcate a cuvântătorilor-de-Dumnezeu [adică: întru dovedirea dată de puterea de la Duhul], după

toate zicerile [Părinților] le-ar fi intitulat 'demonstrație'; de neclătinat suntem, deci, și în privința acestora cei ce urmăm Părinților.

(33.) Că dumnezeiescul[123], o, minunate, fiind mai presus de toată mintea și rațiunea, mai presus este și de dialectică – căci covârșitor este mai sus de închipuire și părere[124] – și de apodictică; că nu este atingere a lui, nici știință, și este cu totul mai presus de toată abordarea silogistică. Dar a face silogisme despre cele dumnezeiești [e ceva ce] am învățat chiar din pilda Părinților. Cum, așadar, vom numi silogismele acestea? Negreșit că așa cum le-au numit cei ce ne-au învățat, de vreme ce nu prin cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii omenești, ci dumnezeiește le căutăm pe cele dumnezeiești, prin puterea grăitorilor-de-Dumnezeu cea de-Duhul-mișcată[125]; iar aceia le-au numit 'apodictice', precum mai sus s-a arătat. Așadar, ce lucru nelalocul lui săvârșesc, dacă, alegând a face placul Părinților, împrumut – pe cât e cu putință – de oriunde cuvântul ce mă ajută[126], nefiindu-mi necunoscut că alt înțeles are la Aristotel sau la al lui Ariston[127], dar alegând a da întâietate celor ce s-au părut Părinților[128], nu flecărelii acelora, și știind că la aceia cunoștința despre cele dumnezeiești nu este fără de greș, deși tu – în chip rău, să știi bine – nu conglăsuiești cu aceasta, măcar că ești în ceata noastră și ții de aceeași credință.

---

care [adică: conform căreia] de cele de negrăit și de necunoscut ne atingem [în chip] negrăit și necunoscut, prin unirea cea mai presus de puterea și lucrarea noastră cea cuvântătoare [logică] și înțelegătoare» (*Despre numirile dumnezeiești* I 3, ed. De Gruyter, p. 111). Interesant e că sfântul Grigorie lasă deoparte aici tocmai termenul *ἀπόδειξις*, care apare atât la Areopagit cât și la Apostol; la fel, citatul acesta este avut în vedere de sfântul Grigorie și în paragraful 58 al epistolei de față.

[126] Este vorba, desigur, de termenul *ἀπόδειξις* (*demonstrație*).

[127] Platon este acest fiu al lui Ariston.

[128] «cele ce s-au părut Părinților»: nu e vorba, desigur, de păreri arbitrare ale Părinților, ci de expresia scripturistică (reluată și de

(34.) Ἐν γὰρ τοῖς πρὸς ἡμᾶς σου τουτοισὶ λόγοις ταῦτά σοι περὶ αὐτῶν διεξελθεῖν ἐπῆλθε· θαυμάσας γὰρ αὐτοὺς ὡς «ἀπαγορεύσαντας τὴν ἀπόδειξιν ἐπὶ τῶν θείων» ἀπόδειξιν καὶ ὡς «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» καὶ ὑπεραναβιβάσας αὐτοὺς «τῆς μεριστῆς καὶ μεταβατικῆς πάσης ἐπιστήμης καὶ παντὸς τοῦ λογιζομένου τῆς ψυχῆς» καὶ τῶν κατ' ἐκεῖνο συνεστώτων, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν παντοίου λόγων εἴδους καὶ φιλοσοφίας πάσης, καὶ ὑψοῦ που θέμενος αὐτοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ πᾶσαν αἴσθησιν καὶ νοῦν καὶ λόγον, ἐφεξῆς συνείρεις τοὺς ἐκείνων λόγους ἔχοντας οὕτως· «ἐπὶ δὲ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς θέαν δεῖν ἄνωθεν παραγενέσθαι καὶ φῶς ἀναλάμψαι νοερόν, δι' οὗ ἔστι τοῖς θείοις συζυγεῖν καὶ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν τὰς συνεπτυγμένας καὶ ἁπλᾶς καὶ ἀμερεῖς ἐκείνας ἔχειν θεωρίας»· τοὺς δὲ παρὰ τοιούτων ἀκηκοότας καὶ πιστεύσαντας, ἐπιστήμονας μὲν οὐκ εἶναι, θαυμαστοὺς δὲ καὶ ζηλωτοὺς ὑπάρχειν τῆς τε προαιρέσεως καὶ εὐπειθείας καὶ αἰδοῦς τῆς πρὸς τὰ θεῖα καὶ τοὺς θείους ἄνδρας τούτους· κἀπὶ τούτοις τὴν σὴν ἣν περὶ αὐτῶν ἔχεις γνώμην ἐκδιδάσκεις λέγων· «ὅταν ταῦτα ἀκούσω αὐτῶν λεγόντων, οὐ δύναμαι ὑπολαβεῖν μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτίσθαι καὶ ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς γεγονέναι».

(35.) Τί τοῦθ' ὃ λέγεις, ὦ ἄνθρωπε; Νοεροῦ καὶ θείου φωτὸς ἐν μετουσίᾳ γεγόνασιν ἐκεῖνοι; Λαμπρότητα θεοῦ καὶ εἶδον καὶ ἔπαθον; Ὑπὲρ σοφίαν, ὑπὲρ λόγον, ὑπὲρ νοῦν ὡμίλησαν θεῷ; Μᾶλλον δ' ἵνα ἀπὸ τῶν αὐτῶν σοι τὴν ἀρχὴν ποιήσωμαι τῶν λόγων, καθαιρῶν οὓς αὐτὸς μάτην ἐξαίρειν ἐπεχείρησας ἤ, τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν, ἐκ παλαιοῦ καθηρημένους ὄντας ἐμφανίζων, οὓς ὡς

---

hotărârile Sinoadelor Ecumenice) «părutu-s-a Duhului celui sfânt şi nouă» (*Fapte* 15, 28). Verbul grecesc «ἔδοξεν» redat prin «părutu-s-a» este din aceeaşi familie cu «δόγμα», cel redat prin «dogmă».

[129] «ştiinţa împărţită şi metabatică»: ştiinţa care studiază obiectul cunoaşterii tăindu-l în părţi ('ştiinţa împărţită') şi mutându-se de la o parte la alta ('ştiinţa metabatică', de la *μετάβασις* = trecere, mutare).

[130] Literal: orice specie a cuvântului discursiv.

[131] «înfăşurate»: nediscursive, condensate, unitare.

[132] «deprinşi în ştiinţă»: cunoscători printr-un demers ştiinţific (ai unui lucru; aici: a 'domeniului' celor zeieşti sau dumnezeieşti), oameni de ştiinţă.

(34.) Că iată ce ți-a venit să spui despre ei în aceste cuvinte ale tale către noi; admirându-i, deci, ca pe unii care «au interzis demonstrația în privința celor dumnezeiești» şi care «întru totul au cuprins cu mintea mai-presus-ul dumnezeiesc» şi cu totul înălțându-i mai sus de «toată împărțita şi metabatica ştiință[129] şi de toată facultatea rațională a sufletului» şi toate alcătuirile ei, altfel zis de toată teoria[130] şi de filosofia toată, şi în înalt punându-i, în cele mai presus de toată simțirea şi de minte şi de cuvânt, mai apoi rezumi cuvintele acelora astfel: «iar în privința celor ce sunt mai presus de noi trebuie să vină viziune de sus şi să strălucească lumină inteligibilă, [lumină] prin care [ne] este conjugarea cu cele dumnezeieşti şi dobândirea contemplațiilor acelora înfăşurate[131] şi simple şi neîmpărțite, mai presus de demonstrație»; iar pe cei ce îi ascultă şi îi cred pe unii ca aceştia, nu deprinşi în ştiință[132] îi socoți a fi, ci de admirat şi de emulat, pentru devotamentul şi ascultarea şi respectul față de cele dumnezeieşti şi de aceşti dumnezeieşti bărbați; şi, mai apoi, [ne] înveți ce cugeți despre aceştia [din urmă], zicând: «când îi aud spunând acestea, nu pot să nu socot că şi ei au fost luminați de Dumnezeu şi s-au ridicat deasupra celor mulți»[133].

(35.) Ce este aceasta ce spui, o, omule? S-au făcut părtaşi aceia luminii înțelegătoare şi dumnezeieşti? Văzut-au şi au pătimit strălucirea lui Dumnezeu[134]? Au petrecut cu Dumnezeu mai presus de înțelepciune, mai presus de cuvânt, mai presus de minte? Mai bine zis, ca să îmi încep cuvântul de la aceiaşi [filosofi] ca şi tine, doborându-i pe cei ce tu zadarnic te-ai străduit a-i ridica în slăvi sau, mai cu adevărat zis, arătându-i [ca] fiind de demult doborâți pe cei ce tu, fără noimă şi folos, îi lauzi ca preaînălțați: cei

---

[133] Varlaam, *Epistola I^a către Palama* 8, ed. G. Schirò, p. 262.

[134] Amintim că este spusa sfântului Grigorie Teologul; vezi *In theophania* 11, PG 36, 324 şi *In sanctum pascha* 7, PG 36, 632.

ὑπεξῃρημένους ἐξυμνεῖς οὐκ εἰς καιρὸν αὐτός, οἱ λέγοντες «θεὸν εἰδέναι μὲν χαλεπόν, φράσαι δὲ ἀδύνατον», ἆρα κατενόησαν τὴν τοῦ θεοῦ ὑπεροχήν, οἳ μηδ' ὅτι τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερέχει νόησιν λέγουσιν, ὥστε καὶ ὅ φασιν ὑπὲρ ἀπόδειξιν, διὰ τὸ τῆς φράσεως οὐχ ἱκανόν φασι, κατὰ δὲ τὴν ἐν ἑαυτοῖς θέαν ἐπιστήμονας τῶν θείων ἑαυτούς, ὡς καὶ αὐτὸς ἔφης, λέγουσιν; Ὥσθ' ἡ λεγομένη παρ' ἡμῶν ἀπόδειξις ἐπὶ τῶν θείων ἀσυγκρίτως ὑπερέχει τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐκείνων.

(36.) Εἰ δ' ἦγον σχολήν, ἔδειξα ἄν σοι καὶ θέας αὐτῶν ἐκείνας, δι' ὧν φασι «τοῖς θείοις συζυγεῖν», τῶν ὄντως θείων ἀποβουκολούσας καὶ τὰς ἀνατατικὰς αὐτῶν ἐκείνας ἐποψίας, ἐκβαινούσας μὲν τῶν μέσων τῆς ψυχῆς λόγων καὶ πασῶν τῶν φυσικῶν ἀκροτήτων, ἐμπιπτούσας δ' οὗ «βυθὸς αἰὲν ἄπιστος ὑπεστόρεσται, ἀμφικνεφὴς ῥυπόων ἀνόητος» καὶ τὸ ἀναλάμψαν νοερὸν ἐκείνοις φῶς οὐκ εἰς ἀμφιφαῆ χῶρον ἀνασπῶν αὐτούς, ἀλλ' ὑπὸ ζόφον αἰώνιον

---

[135] Platon, *Timaios* 28 C, citat de sfântul Grigorie Teologul în omilia *Despre teologie* (Omilia 28, 4) PG 36, 29 C. Notăm că în greceşte nu există termeni distincţi pentru *zeu* şi *Dumnezeu*, încât citatul se poate traduce şi în sens monoteist, adică «pe Dumnezeu a-L cunoaşte anevoie este, iar a-L exprima – cu neputinţă», cum vom avea mai jos, în paragraful 55.

[136] Vezi nota 132, p. 166.

[137] Filosofii lui Varlaam – spune sfântul Grigorie – nu considerau [dumne]zeul şi cele [dumne]zeieşti deasupra lucrării naturale a minţii, de vreme ce nu spun despre acestea că sunt *cu neputinţă* de cunoscut, adică mai presus de înţelegere, ci doar că sunt cu *anevoie* de cunoscut (vezi, mai jos, şi paragraful 55); Varlaam chiar zice despre ei că «cu totul au înţeles cu mintea cele dumnezeieşti». Aşadar, prin 'neputinţa de-a exprima zeul/cele dumnezeieşti' ei se refereau strict la incapacitatea exprimării, la neajunsul cuvintelor omeneşti. Lucrării naturale a minţii lor îi stătea, deci, în putinţă a-l cunoaşte – e drept că anevoie – pe zeu [/cele dumnezeieşti], dar nu îl [/le] putea exprima prin cuvinte, pentru că acestea nu permiteau într-o manieră adecvată exprimarea acelora.

[138] Filosofii considerau – aşa zicând – trei niveluri de lucrare a sufletului: nivelul 'petrecerii trupeşti', nivelul acestor *mesoi logoi* şi nivelul *theoriei* (vederii, contemplării) celor transcendente su-

ce zic «pe zeu a-l cunoaşte anevoie este, iar a-l exprima – cu neputinţă»[135] au cuprins oare cu mintea mai-presus-ul dumnezeiesc, ei, cei ce nici măcar nu zic că [zeul] acesta e mai presus de înţelegerea omenească, ceea ce înseamnă că, atunci când spun că e mai presus de demonstraţie, în privinţa incapacităţii exprimării zic, de fapt, aceasta, de vreme ce, în privinţa viziunii dinlăuntrul lor, [dimpotrivă,] deprinşi în ştiinţa celor dumnezeieşti[136] pe ei înşişi – precum tu însuţi zici – se socotesc a fi[137]? Încât cea de noi numita 'demonstraţie asupra celor dumnezeieşti' neasemănat e mai presus de ce zic ei [a fi] mai presus de demonstraţie.

(36.) Iar de aş avea răgaz, ţi-aş arăta şi [că] viziunile acelea ale lor, prin care ei zic că «[le] este conjugarea cu cele dumnezeieşti», abat de la cele cu adevărat dumnezeieşti, şi [că ale lor] contemplaţii ascendente, ieşind dincolo de raţiunile mijlocii ale sufletului şi din toate marginile fireşti[138], cad [acolo] unde

> «hău necrezut se aşterne de-a pururi, în beznă'nfăşat,
> poartă'ntinare şi mintea nu poate nicicum a-l cuprinde»[139]

şi inteligibila lumină ce a strălucit acelora nu la loc luminos îi trage pe ei, ci sub întuneric veşnic îi osândeşte, şi

---

fletului. Aceşti *mesoi logoi* (traduse de noi aici prin *raţiuni mijlocii*) corespund 'raţiunilor dinlăuntrul nostru' şi 'noţiunilor din noi' pomenite în paragraful 26 şi se referă la toată paradigma spirituală rodită ('legată') imanent de cumpătul şi puterile sădite în sufletul nostru: cultivarea ştiinţelor, lucrarea virtuţilor sufleteşti ca morală imanentă etc. Cât despre *contemplaţia* propusă de filosofi, aceasta este ieşire nu doar dincolo de această 'cale împărătească' profană, dar şi dincolo de extreme; vezi, de pildă, *ἄκρα θεωρία τοῦ Σωκράτους* (*contemplaţia extremă a lui Socrate*) prezentată de Hermias (*In Platonis Phaedrum scholia*, ed. Couvreur, p. 62 şi 80).

[139] Citatul original (care literal, fără hexametri, sună astfel: «adânc de necrezut e aşternut pururea, întreg întunecat, spurcător, de

καταδικάζον καὶ δέλεαρ καὶ λόχον δεινὸν ἐξευρημένον τῷ τοῦ σκότους ἄρχοντι, τοσοῦτο περιέργως κατ' ἐπίκρυψιν ἐσκευασμένον ὡς καὶ δι' ἀκοῆς παράγειν ἔχειν τοὺς μὴ πάνυ πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ γεγυμνασμένους ὄντας· διὰ γὰρ μιᾶς ταύτης ἀμηχάνως κακομηχάνου μηχανῆς τούς τε θεωροὺς ἐκείνους πάσῃ περιέπειρεν ἀπάτῃ καὶ τοὺς ἀκροωμένους ἐκείνων ὡς πεφωτισμένων τῶν οἰκείων πολυπλόκων ἀρκύων ἐντὸς πεποίηται καὶ πρὸς τοὺς ἔπειτ' ἐσομένους φθάνει τῷ τῆς κακουργίας περιόντι διὰ τῶν ἐκείνων συγγραμμάτων.

(37.) Εἰ γὰρ αὐτός, αὐτόχρημα σκότος ὤν, ἄγγελον φωτὸς ὑποκρίνεται κατὰ τὸν ἀπόστολον, τί θαυμαστὸν εἰ καὶ τοὺς ἐκείνου κατασεσοφισμένους τῷ ἐνυποκρίτῳ φωτὶ καὶ σφίσιν αὐτοῖς ὅλον εἰσοικίσαντας αὐτὸν καὶ δι' αὐτοῦ λαλοῦντας τὰς φωνὰς ὑποκρίνεσθαι τῶν διακόνων τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, δηλονότι τῶν ἐν τῷ θεῷ πεφωτισμένων, ὡς ἂν «τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς αὐτῶν» ἐκτελῶσι καὶ αὐτοί, τῷ τῶν λόγων εὐπρεπεῖ τοὺς πολλοὺς παράγοντες; «Καὶ οἱ διάκονοι γὰρ αὐτοῦ», φησίν, ὑποκρίνονται «ὡς διάκονοι δικαιοσύνης».

(38.) Πῶς δὲ καὶ «ὁ κόσμος οὐκ ἔγνω διὰ τῆς σοφίας τὸν θεόν», εἰ θεογνωσίας τὸ ἀκρότατον θεοπτία, ταύτῃ δὲ προσέβησαν Σωκράτεις καὶ Πλάτωνες καὶ οἱ κατ' ἐκείνους σοφοὶ καὶ οἱ παρὰ τούτων ἀκηκοότες καὶ πιστεύσαντες, ἀξιάγαστοι τῆς προαιρέσεως καὶ αἰδοῦς ἕνεκα τῆς πρὸς τὰ θεῖα; Πῶς δὲ καὶ σοφοὶ ὄντες ἐμωράνθησαν, εἴπερ ἐφωτίσθησαν, καὶ οὐκ αὐτοὶ μὲν ἐμωράνθησαν, τῇ δὲ σοφίᾳ τούτων μέτεστι συνέσεως, ἀλλ' «ἐμώρανεν ὁ θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ

---

neînțeles») este din *Oracula Chaldaica*, o scriere din secolul al II-lea d. Hr. Probabil că Palama îl ia de la un creştin ca Sinesie (sec. V), cum zice Hristou (vezi Sinesie, *Despre vise*, PG 66, 1293 D); paralelismul *ἀμφικνεφής~ἀμφιφαής* pe care îl regăsim oarecum la Sinesie pare a verifica ipoteza aceasta.

[140] *II Corinteni* 11, 14. De remarcat că în locul lui μετασχηματίζεται ('ia chip') sfântul foloseşte termenul ὑποκρίνεται ('se fățăreşte'). La fel se întâmplă şi mai jos, în finalul paragrafului.

[141] A fățări graiurile slujitorilor luminii este lucrul diavolului; cei ce fac aceasta lui îi urmează, fac deci lucrurile tatălui lor (*Ioan* 8, 41);

e momeală şi cursă cumplită născocită de stăpânul întunericului, atât de meşteşugit într-ascuns făurită, încât şi prin auz îi poate rătăci pe cei ce nu sunt foarte deprinşi a deosebi binele de rău; că prin singură această vicleană uneltire, fără scăpare, pe 'văzătorii' aceia i-a tras în frigarea [cea] a toată înşelarea, şi pe cei ce ascultă de ei ca de nişte iluminaţi i-a prins în mrejele lui cele încurcate, şi ajunge şi la cei ce vor fi mai apoi, cu prisosul răutăţii lui, prin scrierile acelora.

(37.) Că dacă el, fiind întunericul de-a dreptul, înger de lumină se făţăreşte a fi, precum zice Apostolul[140], ce lucru de mirare e dacă şi cei [ce au fost] păcăliţi de lumina lui făţărită şi l-au sălăşluit înlăuntrul lor pe el întreg şi prin el vorbesc, făţăresc şi aceştia graiurile slujitorilor luminii celei adevărate, adică ale celor în Dumnezeu luminaţi, ca «lucrurile tatălui lor» să le săvârşească şi ei[141], cu podoaba dinafară a cuvintelor pe cei mulţi înşelându-i? «Că şi slujitorii lui», zice, se făţăresc a fi «slujitori ai dreptăţii»[142].

(38.) Şi cum de «lumea nu L-a cunoscut prin înţelepciune pe Dumnezeu»[143], dacă piscul cunoaşterii-de-Dumnezeu este vederea-de-Dumnezeu, iar la aceasta au ajuns Socraţi şi Platoni şi înţelepţii de teapa lor şi cei ce au ascultat de aceştia şi au crezut lor, vrednici fiind ei de laudă pentru devotamentul şi respectul pentru cele dumnezeieşti? Şi cum se face că «înţelepţi fiind au înnebunit»[144], dacă s-au luminat? Şi nu că aceştia au înnebunit, iar înţelepciunea lor este sănătoasă, ci «nebună a arătat Dumnezeu înţelepciunea lumii acesteia»[145]. De aceea şi acum, de cineva astfel ia aminte la [înţelepciunea] aceas-

---

şi pasajul de aici confirmă ipoteza noastră din nota 37, p. 130; vezi şi nota 81, p. 146.

[142] *I Corinteni* 11, 15.

[143] *Ibidem* 1, 21.

[144] *Ibidem* 1, 22.

[145] *Ibidem* 1, 20.

κόσμου τούτου», διὸ καὶ νῦν εἴ τις οὕτω ταύτῃ προσέχει τὸν νοῦν ὡς δι' αὐτῆς πρὸς θεογνωσίαν ὁδηγεῖσθαι μέλλων, τοῦτ' αὐτὸ πάσχει καὶ μωραίνεται, σοφὸς ὤν.

(39.) Τί δὲ ἡ κενὴ δόξα καὶ ὁ ταύτης οἷαπερ ὑπεζευγμένος ἔφιππος τῦφος ὃν ἐγκαλοῦσιν οἱ πατέρες ἡμῶν αὐτοῖς; Ἕνι τοὺς τετυφωμένους εἶναι πεφωτισμένους; Οὐχ ὁ ἀπόστολος ἰδιαίτατόν τι κρίμα τοῦτον τοῦ διαβόλου φησίν; Οὐχ «ὁ κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται»; Πῶς οὖν οἷς ἀντιτάσσεται διὰ φωτὸς ἐπιφαίνεται; Πῶς ἡ διδομένη χάρις τοῖς ταπεινοῖς εἰς τοὺς ὑπεναντίους τούτοις εἰσοικισθήσεται; Καὶ οὐχ οἱ πατέρες μὲν ἡμῶν ἐκείνων τὸν τῦφον καὶ τὸ κενόδοξον ἴσασιν, ἀλλήλοις δ' οὐ συμμαρτυροῦσιν ἐκεῖνοι τοῦτο; «Τί τοῦτο Διόγενες; Καταπατῶ, φησὶν ὁ Διογένης, τὸν τύφον τοῦ Πλάτωνος. Ἑτέρῳ τύφῳ, Διόγενες», ὁ Πλάτων ἀντεγκαλῶν ἀπεφήνατο. Εἶδες πῶς τὸν τῦφον ἀλλήλοις προσεμαρτύρησαν; Πλάτωνι δὲ ἄρα καὶ τοσοῦτο καλὸν ἡ κενοδοξία δοκεῖ, ὥστε καὶ ταύτην αἰτίαν φάναι τῶν ἀρίστων ἔργων ἡμῖν καὶ συνεπιλιμπάνειν ἡμᾶς ταύτῃ τ' ἄριστον.

(40.) Εἶδες μεμωραμένην σοφίαν καὶ οἷα σκότος ἢ ψευδὲς φῶς, ἀντινομοθετοῦσαν τῷ ἀληθινῷ φωτὶ λέγοντι· «μὴ ποιεῖτε πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις»; Ἆρ' ἔσχον διὰ φωτὸς ἐκεῖνοι «τὸν βλέποντα ἐν τῷ κρυπτῷ» καὶ πρὸς τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τοσοῦτον ἐπτόηνται καὶ πρὸς αὐτὴν αὐτοί τε πάντα καὶ λέγειν καὶ πράττειν ἀνέχονται καὶ τοὺς ἄλλους πείθουσιν; Ἄκουσον Παύλου, τοῦ ἀληθι-

---

146 *I Timotei* 3, 6.

147 *Pilde* 3, 34 şi *Iacov* 4, 6. Semnalăm incoerenţa actualei variante oficiale ortodoxe româneşti a *Scripturii*, care redă pasajul în două feluri, acesta nefiind, din păcate, un caz singular. Astfel, în *Pilde* 3, 34 se depărtează total de textul *Septuagintei* (folosit de toţi Părinţii răsăriteni) şi optează pentru varianta «de cei batjocoritori El râde» (cu oarecare sintaxă quasi-romantică), deşi în Noul Testament (*Iacov* 4, 6) exact acelaşi pasaj este tradus prin consacrata formulă «Dumnezeu celor mândri le stă împotrivă», urmând cu acrivie *Septuagintei*.

148 *Iacov* 4, 6.

ta, ca şi când prin ea ar urma să fie călăuzit la cunoaşterea-de-Dumnezeu, acelaşi lucru îl păţeşte şi înnebuneşte, 'înţelept' fiind.

(39.) Şi ce facem, apoi, cu slava deşartă şi cu înfumurarea cea ca un călăreţ purtată de aceasta, de care îi învinuiesc pe ei Părinţii noştri? E cu putinţă ca înfumuraţii să fie luminaţi? Nu a spus oare Apostolul că [înfumurarea] aceasta aduce osânda preaproprie a diavolului[146]? Nu «stă Domnul împotrivă celor mândri»[147]? Cum, celor ce le stă împotrivă Se arată prin lumină? Cum harul dat celor smeriţi[148] se va sălăşlui înlăuntrul celor potrivnici acestora? Şi nu au cunoscut Părinţii noştri înfumurarea şi slava deşartă a acelora? Dar oare nu şi aceia înşişi îşi dau în vileag unii altora înfumurarea? «Ce este aceasta, Diogene?» «Calc», zice Diogene, «înfumurarea lui Platon». «Cu altă înfumurare, Diogene» i-a răspuns Platon, întorcându-i învinuirea[149]. Ai văzut cum îşi vădesc unii altora înfumurarea? Iar lui Platon i se şi pare slava deşartă un bun atât de mare, încât ne-o înfăţişează şi pe aceasta drept pricină a faptelor alese, socotind că fără ea nu putem înfăptui nimic ales.

(40.) Ai văzut ce înţelepciune nebună şi ca un întuneric sau [ca o] lumină mincinoasă, [şi] care legiuieşte împotriva luminii celei adevărate, Celeia ce zice: «nu faceţi [faptele dreptăţii voastre] spre a fi văzuţi de oameni»[150]? Oare avându-L aceia [înlăuntrul lor], prin lumină, pe «Cel ce vede întru ascuns»[151] s-au dat ei atât în vânt după slava cea de la oameni şi au primit şí a zice şí a face toate pentru aceasta şi îi îndeamnă [şi] pe ceilalţi la aceasta? Auzi-l pe Pavel, pe adevăratul şi văzător şi

---

[149] Diogene Laertius, *Viaţa lui Diogene Cinicul* 6, 2.
[150] *Matei* 6, 1.
[151] *Matei* 6, 4, 6.

νοῦ καὶ θεόπτου καὶ θεορρήμονος, ἐφ' ὃν ὡς ἀληθῶς θεία 'θέα παραγέγονεν ἄνωθεν', ᾧ καὶ 'φῶς' ἀληθινὸν 'ἐπέλαμψε νοερόν', ὑπερφυὲς οἷον, ἐν ᾧ καὶ καθάπερ ἐν ἑστίᾳ λίαν ἐπαναπέπαυται, διὸ καὶ «σκεῦος ἐκλογῆς» ἀκούει, δι' οὗ καὶ τὰ θεῖα μεμύηται· τί φησιν ἐκεῖνος; «Πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε»· περὶ δὲ ἑαυτοῦ τί; «Εἰ ἀνθρώποις ἤρεσκον, Χριστοῦ δοῦλος οὐκ ἂν ἤμην»· ἐπιγινώσκεις τῷ καρπῷ τὸ δένδρον; Τὸ τοίνυν τἀναντία καρποφοροῦν ἆρ' οὐχὶ καὶ τῆς ἐναντίας ῥίζης ἐναργῶς ἀναπέφηνε; Τῷ δὲ φωτὶ τί γε ἄλλο τοὐναντίον ἢ τὸ σκότος ἐστί, κἂν τὸ φῶς ὑποκρίνηται καὶ τοὺς τῷ ἀληθινῷ φωτὶ μήποτε πελάσαντας διαλέληθεν;

(41.) Οὔκουν ἀσφαλὲς ὁμιλεῖν περὶ θεοῦ τοὺς μὴ ὁμιλεῖν εἰδότας θεῷ, καὶ περὶ φωτὸς μὴ προσύλου κρίνειν τοὺς οὐχ ὑπὲρ τὸ φῶς εἰδότας τουτὶ τὸ τυγχάνον ὑπ' αἴσθησιν, μηδὲ τὸ νοερὸν τῆς ψυχῆς νοερῷ καὶ ἀληθεῖ τετελεσμένους φωτὶ καὶ «τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωὴν» ὡς ἀληθῶς εὑρομένους καὶ ἀναστάντας τὴν πρώτην ἀνάστασιν· οἱ δὲ ταύτης εὐμοιρηκότες καὶ τὴν καρδίαν οἷα λυδίαν ἔχουσιν, ἀπειλικρινημένην καὶ κριτικωτάτην οὖσαν, οἷς οὐκ ἂν λήσαις χαλκὸν διηνθισμένον ἄνθει περιτακέντι χρυσοῦ προσάγων, ὧν καὶ τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ, καὶ τὴν ἀκοὴν οὐκ ἂν θέλξαις οὐδ' ἂν κλέψαις οὐδ' ἂν πείσαις, κἂν πρὸς τὸ λίαν ἐπαγωγὸν εὐπρεπῶς καὶ πιθανῶς εὖ μάλα συμφορήσῃς καὶ διαθῇς τὰ ὀνόματα· καὶ γὰρ δεινοὶ καὶ διὰ τούτων φωράσαι τὸ ἀηδὲς ἀπρεπὲς καὶ φευκτὸν τῆς ἐνδομυχούσης ἀπάτης, οἳ καὶ καλῶς ἂν φαῖεν τὸ συζυγεῖν ἐνηρμόσθαι τοῖς ἐν ἀβλεψίᾳ τοὺς ὁρῶντας ὑποκρινομένοις ἐκεῖ· καὶ γὰρ ἔλαθον ἑαυτοὺς τὴν σφετέραν ἀπάτην παραγυμνώσαντες.

---

[152] Între ghilimele avem chiar expresiile lui Varlaam despre filosofi, aplicate acum de sfântul Grigorie cazului sfântului Pavel; vezi, mai sus, paragraful 34.
[153] *Fapte* 9, 15.
[154] Literal: inițiat în cele dumnezeiești.
[155] *I Corinteni* 10, 31.
[156] *Galateni* 1, 10.
[157] *Coloseni* 3, 3.

grăitor de Dumnezeu, asupra căruia cu adevărat 'a venit dumnezeiască vedenie de sus', căruia şi 'i-a strălucit' adevărată 'lumină înţelegătoare'[152], ca mai presus de fire, întru care, ca într-o vatră, s-a odihnit foarte, pentru care şi «vas al alegerii» aude [zicându-i-se][153], prin care a şi fost adus la taina celor dumnezeieşti[154]; ce zice acela? «Toate spre slava lui Dumnezeu să le faceţi»[155]; iar despre el ce [zice]? «De aş plăcea oamenilor, nu aş fi rob al lui Hristos»[156]; cunoşti, deci, după roade pomul? Aşadar, cel ce rodeşte cele potrivnice nu e limpede, oare, că a şi răsărit din rădăcină potrivnică? Dar luminii ce altceva îi este potrivnic fără numai întunericul, măcar că făţăreşte lumina şi îi înşală pe cei ce niciodată nu s-au apropiat de lumina cea adevărată?

(41.) Nu e neprimejdios [lucru] a vorbi despre Dumnezeu cei ce nu ştiu a vorbi cu Dumnezeu, şi a judeca despre lumina nematerialnică cei ce nu o ştiu pe aceasta [a fi] mai presus de lumina ce cade sub simţuri, care nici nu sunt desăvârşiţi – prin lumina înţelegătoare şi adevărată – în privinţa părţii înţelegătoare a sufletului şi nu au aflat cu adevărat «viaţa cea ascunsă, cea întru Hristos»[157] şi nu au înviat cu învierea cea dintâi; iar cei ce au avut parte de aceasta au şi inima ca o piatră de încercare[158], curăţită şi preaîncercată a judeca, pe care nu îi poţi păcăli aducându-le [drept aur] aramă poleită cu aur, ale cărora simţuri deprinse sunt a deosebi binele şi răul, şi auzul [cărora] nu-l vei vrăji, nici îl vei fura, nici îl vei îndupleca, oricât de ispititor – în chip împodobit şi convingător – ţi-ai urzi şi ţi-ai potrivi vorbele; că iscusiţi sunt a simţi numaidecât – sub aceste părelnicii – urâciunea, necuviinţa şi lepădăciunea înşelării celei tăinuite, care[159], în chip nimerit, i-ar şi putea asemui cu orbii care se fac că văd; pentru că, fără să ştie, şi-au dat pe faţă propria înşelare.

---

[158] În original: *piatră lidiană*, adică mineral folosit la probarea autenticităţii aurului, pe care aurul curat lăsa o urmă galbenă.
[159] Părinţii.

(42.) Συνδεῖται γάρ, οὐχ ἑνοῦται τὸ πονηρὸν πνεῦμα ταῖς κακοδαίμοσιν ἐκείναις ψυχαῖς, διόπερ ὥσπερ ἔξωθεν διὰ τέλους τὸ τῆς πλάνης παρυφιστάμενον ὁρᾶται φῶς, οὐ κατὰ τὴν εἰς ἑαυτὸν συνέλιξίν τε καὶ ἐπιστροφὴν τοῦ νοῦ· χειραγωγεῖ γὰρ αὕτη πρὸς τὸ θεῖον ἀπλανῶς ἀεί· οὔκουν κατ' αὐτήν, ἀλλὰ κατὰ τὴν διὰ τῶν λογισμῶν ἤτοι νοημάτων διεξοδικὴν ἐνέργειαν τὰ τῆς πλάνης ἐπιγίνεται, ὅταν τις ἄνευ νοητῆς σιγῆς ἐφίηται τοῦ τῆς ἐποψίας μυστηρίου. Συμμίκτους γὰρ τὰς ἐνεργείας ἐχούσης τότε τῆς ψυχῆς, καιρὸν ἐν τοῖς μὴ προσεκτικωτάτοις καὶ τῇ ταπεινοφροσύνῃ μὴ κατησφαλισμένοις ἔχει παρεισδύεσθαι καὶ συναναμίγνυσθαι ταύταις τὸ τῆς πλάνης πνεῦμα, καὶ τὴν εἴσοδον οὕτω κλέψαν, ἣν καὶ μετὰ ταύτην λάθῃ, παραμένει τῇ ψυχῇ, τἀγαθὸν ἔστιν ἐφ' ὧν ὑποκρινόμενον καὶ δι' αὐτῶν αὐτῇ συνδούμενον, ἀλλ' οὐχ ἑνούμενον· τοῦ γὰρ ἀγαθοῦ πνεύματος μόνου δι' ὅλων τε καὶ πάντων χωρεῖν «πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων», ὡς Σολομῶντι καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ.

(43.) Καὶ ἴσασιν οἱ μεμυημένοι καὶ λέγουσιν οὐ συζυγίαν ὀλίγοις μέρεσί τισιν ἢ δυνάμεσι τὴν ἀλληλουχίαν παρεχομένην, ἀλλ' οἷον ἀνάκρασιν εἶναι πρὸς ψυχὴν τοῦ φωτὸς τῆς χάριτος τὴν ἐνοίκησιν, θαυμαστὴν οἵαν, ἄρρητον

---

[160] «se leagă»: în sens propriu (se prinde de ele); dar şi metaforic.
[161] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* IV 9, PG 3, 705 A.
[162] Discursivă.
[163] Literal: «şi astfel *furând* intrarea»; cum şi mai devreme s-a zis «*fură* auzul» (paragraful 41).
[164] *Înţelepciunea lui Solomon* 7, 23. Semnalăm hilara traducere românească a locului scripturistic cu pricina («Ἔστιν γὰρ ἐν αὐτῇ [τῇ τοῦ θεοῦ Σοφίᾳ] πνεῦμα νοερόν, ἅγιον, [...] διὰ πάντων χωροῦν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων»), pe care ne-o pune în faţă textul oficial: «Într-adevăr, în ea [în Înţelepciunea lui Dumnezeu] se află un duh de înţelegere, sfânt, [...] răzbătând prin toate duhurile istețe, curate şi oricât de subţiri». Aşadar, adjectivul *νοερόν* – tradus înlăuntrul Bisericii, de regulă, prin *înţelegător*, iar în afară prin apuseanul *inteligibil* – este tradus

(42.) Că duhul viclean nu se uneşte cu acele suflete nenorocite, ci se leagă de ele[160], pentru care şi lumina înşelării se vede – totdeauna – venind ca din afară, nu prin adunarea şi întoarcerea în sine însăşi a minţii[161]; că [adunarea şi întoarcerea] aceasta este cea care pururea călăuzeşte în chip nerătăcit la dumnezeiesc; deci nu prin aceasta, ci prin lucrarea desfăşurătoare[162] – cea prin gânduri, adică prin cugetări – se iscă cele ale rătăcirii, când cineva, fără [a dobândi] tăcerea minţii, pofteşte vederea tainei. Că având atunci sufletul lucrări amestecate, duhul rătăcirii află – în cei ce nu neştirbită au luarea aminte şi nu s-au întărit cu totul, prin smerita-cugetare – prilej să se strecoare înlăuntrul sufletelor acestora şi să se amestece cu ele; şi astfel furişându-se înlăuntru[163], dacă şi după aceasta izbuteşte a se ascunde, rămâne în suflet, fătărind binele dinaintea unora [din părţile sufletului] şi – prin [părţile] acestea – legându-se de suflet, [dar] nu unindu-se cu el. Că doar a Duhului celui bun este a «pătrunde» prin toate părţile tuturor «duhurilor înţelegătoare curate preasubţiri»[164], cum pare lui Solomon şi adevărului[165].

(43.) [Iar] cei ce au fost purtaţi înlăuntrul tainelor acestora[166] [aceia] şí cunosc, şí spun că sălăşluirea luminii harului [înlăuntrul sufletului] nu este conjugare ce dă coerenţă câtorva părţi ori puteri [ale sufletului], ci este ca o amestecare[167] cu sufletul, minunată, de negrăit – am

---

mai întâi, cu referire la Duhul Sfânt, prin «de înţelegere», iar mai apoi, cu referire la duhurile zidite, prin neaşteptatul «isteţ». Dacă «isteţ» nu pare hilar celor ce au săvârşit traducerea oficială, ne întrebăm de ce nu am alege şi ordinea inversă?

[165] Verbul *a părea* are sensul 'consistent', cel arătat în nota 128, p. 165.

[166] Literal: «iniţiaţii».

[167] Deşi o redăm prin acelaşi cuvânt, *amestecarea* aceasta (*ἀνάκρασις*: con-turnare, contopire, fuziune) este cu totul altceva decât cea a diavolului (cu sufletele), cea pomenită în paragraful precedent (*συνανάμιξις*: mixtură, amestecătură).

σχεδὸν καὶ ἀνήκουστον. Τίς γὰρ ἂν παραστήσαι λόγος πῶς καὶ διαφοιτᾷ πρὸς πᾶσαν καὶ καθ' ἑαυτὸ ἀνεκφοιτήτως μένει καὶ τὸ πᾶν περιέχει κἀν τῷ μέρει ἀμερῶς χωρεῖται καὶ μεθεκτὸν γίνεται καὶ οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ μετέχον συμμιγῆ κοινωνίαν καὶ ἄκρατόν ἐστι καὶ ἀναφὲς καὶ ἓν ἐν θεωρίᾳ πνεῦμα μετὰ τῶν διὰ καθαρᾶς προσευχῆς ἐντυγχανόντων γίνεται κατὰ τὴν πρὸς τὸν ἴδιον πατέρα τοῦ κοινοῦ πατρὸς ὑπὲρ ἡμῶν εὐχήν· «δὸς γὰρ αὐτοῖς» φησιν «ἵνα καθάπερ ἐγώ, πάτερ, ἐν σοὶ καὶ σὺ ἐν ἐμοί, καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἓν ὦσιν ἐν ἀληθείᾳ».

(44.) Καὶ τὸ ὑπερβάλλον δὲ μέγεθος τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπης τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἀνακράσεως ταύτης ἐναργὲς ὅτι μάλιστα παρίσταται· τὸ γὰρ ἓν ποιεῖν τὰ πλείω τῆς ἀγάπης τὸ ἰδιαίτατον· διαφόροις δὲ τοῖς τρόποις συναγωγὸς γίνεται τῶν διεστώτων, ὧν οἱ πλείους δι' ὁμοιότητος δοκοῦσι τὴν ἕνωσιν ποιεῖσθαι, διὸ καὶ λόγος παλαιός ἐστιν ὁ καθωμιλημένος καὶ διατεθρυλλημένος οὗτος· 'ὁμοιότης φιλότης'. Ἡ δὲ τοῦ γαμηλίου συναλλάγματος ἔχειν τι δοκεῖ τῶν ἄλλων πλέον, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνο σύμφυσις οὐδ' ἀνάκρασίς ἐστιν, ἀλλ' ὁμιλίᾳ τινὶ καὶ προσκολλήσει κατὰ τὴν γραφὴν ἓν τὰ πλείω γίνεται· «κατα-

---

[168] «κοινὸς πατήρ (părinte obştesc)» este una din formulele patristice folosite pentru Mântuitorul Hristos.

[169] *Ioan* 17, 21.

[170] Literal: 'asemănarea – iubire [aduce]'. Varianta românească neaoşă este însă şi mai potrivită contextului de faţă, pentru că face referire directă la 'adunarea' (la strângerea întru una a) celor ce se aseamănă.

[171] Literal: prin contractul nupţial, prin acordul matrimonial; folosirea unui astfel de termen juridic denotă, poate, faptul că sfântul Grigorie are aici în vedere instituţia pan-umană a căsătoriei, nu taina nunţii.

[172] Termenul *σύμφυσις* este greu de redat cu exactitate. Este des folosit în antichitate, arătând totdeauna o strânsă unire. În scrierile medicale, de pildă, este folosit în privinţa oaselor sudate întreolaltă (*κατὰ σύμφυσιν*), spre deosebire de cele legate prin articulaţii (Galenus, *De ossibus ad tirones*, vol. II, p. 733; Oribasius, *Collectiones*

spune – şi de neauzit. Că ce cuvânt va [putea] înfăţişa cum [Duhul] şi pătrunde în tot sufletul, şi în Sine însuşi neieşit rămâne; cum Se şi revarsă pe de-a-ntregul şi totodată în Sine însuşi rămâne neieşit; şi cuprinde toate şi [totodată] şi partea Îl încape în chip neîmpărţit; şi [de] împărtăşit Se face şi [totodată] nici o părtăşie amestecată nu are cu părtaşul [de El]; şi neamestecat şi de neatins este şi [totodată], prin dumnezeiasca-vedere, un duh Se face cu cei prin rugăciune curată părtaşi de El, după rugăciunea pentru noi către Părintele Său a Părintelui de obşte[168]: «dă-le, dar, acestora» zice «ca precum Eu, Tată, [sunt] întru Tine şi Tu întru Mine, [aşa] şi aceştia întru Noi *una* să fie întru adevăr»[169].

(44.) Dar şi prisositoarea mărime a iubirii celei către noi a lui Dumnezeu o înfăţişează [Duhul] cât se poate de limpede prin amestecarea aceasta; că a face una pe cele [ce sunt] mai multe – aceasta iubirii îi este propriu în cea mai înaltă treaptă; dar felurite sunt chipurile în care este aceasta adunătoare a celor despărţite, [chipuri] dintre care cele mai multe socotesc prin asemănare a face unirea, de unde şi vechea şi bine-ştiuta vorbă: 'ce se-aseamănă se-adună'[170]. Iar [unirea] cea prin învoiala căsătoriei[171], se socoteşte a avea ceva mai mult faţă de celelalte, dar nici aceasta nu este împreună-sădire[172] şi amestecare, ci prin oarecare împreună-petrecere şi alipire – cum zice Scriptura – cele [ce sunt] mai multe se fac una; că zice

---

medicae 25, 2, 7). La neoplatonici ilustrează unirea misticului cu divinitatea, cu un inerent contact, cu o oarecare continuitate de substanţă (Porphyrius, *De abstinentia* 1, 29). La Părinţi termenul numeşte legătura sufletului cu trupul (Metodie al Olimpului, *De ressurectione* 3, 15), dar şi unirea sufletului cu harul, prin care harul devine o a doua fire pentru suflet (PG 91, 25 B); termenul denotă practic asemănarea. În sensul de împreună-sădire, ajunge să numească, sugestiv, şi legătura inseparabilă a trupului cu umbra, prin firea lucrurilor. În fine, la Pavel găsim imaginea (reluată în Taina Botezului) «împreună-sădit asemănării morţii lui Hristos».

λείψει» γάρ φησιν «ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν»· καὶ σάρκα μόνην, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πνεῦμα ἕν· ἡ δὲ τοῦ θεοῦ πρὸς τοὺς ἠξιωμένους ἕνωσις, ἑνώσεως πάντα τρόπον ὑπερβάλλουσα τῷ παντελὴς εἶναι καὶ τοῦ χωροῦντος κρεῖττον ἢ λόγος δι' ὅλων τῶν καθαρῶν πνευμάτων πνεύματος, καὶ τὴν τοῦ θεοῦ ἀγάπην ὑπερβάλλουσαν καὶ μόνην ὄντως ταύτην ἀγάπην εἶναι παρίστησι· μόνη γὰρ ὑπερκοσμίως συμπτύσσει καὶ εἰς ἓν ἀραρότως συνάγει τοὺς ἐραστάς. Τίνι δὲ τρόπῳ καὶ πρὸς τὸ συνημμένον σῶμα τῇ καθαρᾷ ταύτῃ καὶ κεχαριτωμένῃ ψυχῇ ταύτην δι' αὐτῆς διαπορθμεύει τὴν χάριν, νῦν λέγειν οὐ καιρός. Ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸ δαιμόνιον πνεῦμα δύναιτ' ἄν ποτε δι' ὅλης χωρῆσαι τῆς ψυχῆς οὕτως, ἀλλ' ἐκπεσὸν τῆς ἄνω συνοδίας ἀνακτᾶσθαι ταύτην, κακῶς μέν, ἀλλ' ὅμως δι' ἐφέσεως καταλλήλου τῆς ἐκπτώσεως, ὡς ἐνὸν αὐτῷ, πειρᾶται τῇ τῶν ὑπ' αὐτοῦ φενακιζομένων πρὸς αὐτὸ ἀφομοιώσει· τὸ δὲ ποθοῦν ἐκτρέψαν τῆς ψυχῆς, ἑτέρας μὲν πρὸς ἕτερον, πρὸς ἓν δ' ὅμως εἰς ἃ πάντ' ἐκεῖνο παρετράπη, διὰ τούτου πρὸς αὐτοὺς εἴσοδόν τε καὶ ἀνάπαυσιν εὑρόμενον τοῖς ὑπ' αὐτοῦ παρατετραμμένοις συζυγεῖ, οἱονεὶ ζυγὸν ἕνα τὸν πρὸς τὸ αὐτὸ φέροντα τέλος πόθον ὑπερχόμενον καὶ ὡς κράτος ἔχον αὐτὸ τῆς ἀπωλείας καὶ οὐχ ἑκόντας εἶναι τοὺς ἀθλίους ἔστιν ὅτε διὰ τῆς συζυγίας ἐπισπώμενον πρὸς

---

[173] *Facerea* 2, 24, *Matei* 19, 5, *Marcu* 10, 7-8.

[174] Adică: toate pomenitele chipuri de unire covârşindu-le.

[175] Verbul grecesc se foloseşte şi pentru 'plierea' pleoapelor şi strângerea evantaiului.

[176] Căzut din obştea sau comuniunea desăvârşită a duhurilor de sus – încheagată de unirea adevărată, dată de Duhul Sfânt, prin aceea că El pătrunde în şi Se uneşte cu toate părţile sau puterile «tuturor duhurilor înţelegătoare curate preasubţiri» – duhul drăcesc sau necurat (diavolul) nu încetează de a avea dorirea raportării 'comunitare' la celălalt, căci spre aceasta a fost zidit. Caută, deci, în parametrii total distorsionaţi ai căderii lui, să înjghebe şi el o obşte şi o unire, căutând a se uni şi el – asemenea Duhului Sfânt – cu duhurile sau sufletele, spre a le face asemănătoare lui şi spre a deveni şi el, astfel, factorul unirii lor întreolaltă, unire bazată pe asemănare. Dar nu poate mai mult decât să se alăture

«va lăsa omul pe tatăl său şi pe maica [sa] şi se va alipi de femeia sa şi vor fi cei doi un [singur] trup»[173]; deci un singur trup, dar nu şi un [singur] duh; iar unirea lui Dumnezeu cu cei învredniciți, tot chipul unirii covârşindu-l[174] prin aceea că este desăvârşită şi că mai presus de cuvânt este Duhul Cel ce pătrunde prin toate duhurile cele curate, [aceasta] şí iubirea covârşitoare a lui Dumnezeu o arată, şí faptul că singură aceasta este cu adevărat iubire; că numai singură ea îi adună[175] – mai presus de lume – şi îi strânge îndeaproape întru una pe îndrăgostiți. Iar în ce chip şi asupra trupului celui unit cu sufletul acesta curat şi cu-har-dăruit trece, prin mijlocirea acestuia, harul însuşi – nu e vremea [potrivită] acum să o spunem. Duhul drăcesc însă nu va putea vreodată să pătrundă astfel prin întreg sufletul; ci, căzând din unirea proprie obştii celei de sus, încearcă – în chip rău însă, dorirea lui fiind potrivită căderii – să o redobândească pe aceasta, aşa cum îi este cu putință, prin asemănarea cu el a celor amăgiți de către el[176]; şi abătând pofta fiecărui suflet spre altceva – dar totuşi spre ceva dintre cele în care a căzut el însuşi – prin aceasta aflându-şi intrare şi odihnă la aceştia, se con-jugă cu cei înşelați de el, strecurând [asupra lor], ca singur jug, pofta ce poartă la [unul şi] acelaşi sfârşit[177] şi, având [sfârşitul] aceasta ca pe o stăpânie a pierzaniei, la aceasta [la pierzanie] trăgându-i uneori, prin con-jugare,

---

– fățărind binele – de câteva (puține) părți ale sufletului şi să le influențeze 'din afară', de sub masca binelui. Întrucât, ca tată al minciunii, se ascunde totdeauna sub masca binelui, el nu poate pătrunde – precum Duhul Sfânt – în toate părțile sau facultățile sufletului asupra căruia vine, spre a izbuti, în felul acesta, unirea pe de-a-ntregul (deci reală) cu respectivul suflet şi, prin urmare, desăvârşita unire întreolaltă a sufletelor cu care se 'uneşte'. Aşadar 'obştea' înjghebată de el – şi 'unirea' proprie ei – este fățărită, iluzorie sau mincinoasă; nu are coerență şi consistență lăuntrică, lipsindu-i cheagul adevărat: iubirea (totuna cu adevărul), al cărei izvor – pentru duhurile zidite – este Duhul Sfânt.

[177] Sau: la [una şi] aceeaşi țintă.

ταύτην· οὕτω τοῦτο συναγελάζεταί τε καὶ συνδυάζεται, τοιαύταις ἐπαφαῖς, τοιαύταις ἐπιπλοκαῖς ἡ ἐγγὺς αὐτῶν· ἐπὶ τοῦ τοιούτου τοίνυν κατάλληλον τὸ συζυγεῖν.

(45.) Ἡ δ' ἀληθὴς θεωρία, πῶς ἂν εἴη συζυγία; Πῶς δὲ καὶ τὸ φῶς τῆς ἐκείνων [φιλοσόφων] θεωρίας εἴη ἂν ἀληθῶς συνεπτυγμένον καὶ ἁπλοῦν καὶ ἀμερές, ὃ τῶν πολλῶν καὶ πονηρῶν δοξασμάτων οὔμενουν ἀπήλλαξεν αὐτούς, οὐδ' εἰς μονοειδῆ καὶ ἀληθῆ συνήγαγε γνῶσιν τοὺς ὁρῶντας; Οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ πολυσχιδὲς τὸ κακὸν καὶ τὸ ἀπὸ τῆς πονηρᾶς ῥίζης δένδρον πολυφορώτατον, ἡμεῖς δ' οὐκ ἔχομεν διορατικῇ δυνάμει τῆς πιότητος διαρκῶς ἐφικέσθαι τῆς ῥίζης, φέρ' ἴδωμεν ἀπὸ τῶν καρπῶν αὖθις, δηλονότι τῶν ἔργων, τὸν Σωκράτους καὶ Πλάτωνος καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς φωτισμόν. Πόθεν οὖν τοῦτον ἀκριβῶς ἐπιγνῶμεν; Ἆρ' ἐκ τῶν νόμων τῆς ἀθεμιτογαμίας ἢ τῶν ἔργων τῆς παιδεραστίας ἢ τῶν περὶ θεοὺς καὶ δαίμονας καὶ ἥρως δογμάτων ἢ τῆς τῶν ψυχῶν ἡμῶν κατακεχυμένης τερατολογίας ἐκείνης, ἣ προχεῖ ταύτας οὐρανόθεν καὶ μετεγχεῖ, πλαζομένας ἐν γῆς ἀπὸ σωμάτων εἰς σώματα μὴ κατάλληλα πρὶν καταδῦναι ἢ ἀναδῦναι, ὡς ἑκάστη τούτων ῥοπῆς ἐδυστύχησεν ἢ εὐμοίρησεν;

(46.) Οὐδὲ τὸ συμπαρομαρτοῦν τῷ Σωκράτει δαιμόνιον, ᾧ καὶ διετέλει διὰ βίου πειθόμενος, ὑπέφηνέ σοι τῷ καθ' ἡμᾶς φιλοσόφῳ τίς ἐκείνων ὁ φωτισμός; Οὐδ' ὑπὸ τοῦ φανέντος δράκοντος, τοῦ πλατωνικοῦ θνήσκοντος

---

[178] În sensul propriu, cel de 'înjugare la acelaşi jug'.

[179] Vezi nota 131, p. 166.

[180] Răul presupune sfâşiere în multe, nu are caracter unitar, ci multiplu.

[181] Notăm că *demon* şi *daimon* sunt transliterările româneşti unuia şi aceluiaşi cuvânt grecesc (*δαίμων*), care apare atât la Platon, cât şi în Scriptură; pe spaţiul limbii greceşti avem aşadar de-a face – vizual, cel puţin – cu un singur concept; de aceea optăm pentru o singură variantă, cea vizată de sfântul Grigorie (vezi în continuare). Vrând să accentueze latura demonică a filosofiei atunci când intră în cele ale teologiei, autorul nostru omite – probabil voit – alte sensuri ale termenului *δαίμων*, ca de pildă cel de

chiar şi pe cei ce nu voiesc; aşa se înhăitează acesta şi [aşa] se împerechează, cu astfel de atingeri, cu astfel de îmbârligări sau [cu unele] aproape de acestea; despre unul ca acesta, aşadar, nimerit s-a spus 'con-jugare'[178].

(45.) Iar adevărata dumnezeiască-vedere, cum să fie conjugare? Şi cum, pe de altă parte, lumina contemplației [filosofilor] acelora să fie cu adevărat înfăşurată[179] şi simplă şi neîmpărțită, de vreme ce nu i-a izbăvit de multele şi viclenele păreri, nici nu i-a adunat pe văzători la o cunoştință unitară şi adevărată? Iar de vreme ce răul este sfâşiat în multe[180] şi roditor foarte este pomul cel din rădăcină vicleană, iar noi nu suntem în stare, prin puterea străvăzătoare [a sufletului] să răzbatem grosimea rădăcinii şi să vedem limpede de e bună sau rea, hai să vedem după roade, adică după fapte, [ce fel este] iluminarea lui Socrate şi Platon şi a celor de teapa lor. De unde, dar, vom cunoaşte aceasta cu acrivie? Oare din legile căsătoriilor nelegiuite sau din faptele pederastiei, sau din dogmele despre zei şi demoni[181] şi eroi sau din acele încurcate basme despre sufletele noastre, care le înfățişează pe acestea vărsate din cer şi transvazate, rătăcitoare pe pământ din trupuri în alte trupuri nepotrivite, mai înainte de-a se afunda sau a ieşi deasupra, după aplecarea sortită fiecăreia din acestea, bună sau rea[182]?

(46.) Nici demonion-ul[183] ce l-a însoțit pe Socrate, căruia [filosoful] i-a fost credincios toată viața, nu îți dă de înțeles – ție, filosofului vremii noastre – ce este iluminarea acelora? Nici din arătarea balaurului[184] la moartea platonicului Plo-

---

mijlocitor între zeu şi muritor (Platon, *Banchetul* 202d), de 'înger' păzitor (Platon, *Republica* 620d) sau de suflet însuşi (*Timaios* 90a).

[182] Se are în vedere teoria filosofică a predestinației.

[183] Precum *δαίμων*, tot aşa şi *δαιμόνιον* apare întocmai atât în scrierile filosofice greceşti, cât şi în Scriptură; vezi penultima notă.

[184] Prin *balaur* am redat grecescul *δράκων* (dragon), care se transliterează *drac*.

Πλωτίνου, συνιδεῖν ἐδυνήθης τίς ἐκείνων ὁ φωτισμὸς καὶ τί τὸ συνὸν ἐκείνοις δαιμόνιον, ὃ θεῖον ἐκεῖνος καλῶν τὸ ἐν αὐτῷ, καθάπερ αὐτὸς λέγει, θεῖον ἀνάγειν ἔσπευδε πρὸς ἐκεῖνο καὶ διὰ βίου καὶ τελευτῶν; Ἀλλ' ἄκουσον Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθοῖ καὶ μαθήσῃ πόθεν ἐκείνοις ὁ φωτισμός· ἐρομένου γὰρ Ἀμελίου τοῦ Πλωτίνου ἑταίρου, ποῦ κεχώρηκεν ἀποβεβιωκότος ἡ τούτου ψυχή, Ἀπόλλων αὐτὸς «ἀμφ' ἀγανοῖο φίλοιο μελίχρους ὔφηνε φωνάς», καὶ πρὸς αὐτὴν ἐπεστραμμένος τὴν Πλωτίνου ψυχὴν πρὸς τοῖς ἄλλοις ἦσε καὶ ταῦτα·

> «Πολλάκι σεῖο νόοιο βολὰς λοξῇσιν ἀταρποῖς
> ἱεμένας φορέεσθαι ἐρωῇσι σφετέρῃσιν
> ὀρθοπόρους ἀνὰ κύκλα καὶ ἄμβροτον οἶμον ἄειραν
> ἀθάνατοι θαμινὴν φαέων ἀκτῖνα πορόντες
> [ὅσσοισιν δέρκεσθαι ἀπαὶ σκοτίης λυγαίης]
> [...].
> Νῦν δ' ὅτε δὴ σκῆνος μὲν ἐλύσαο, σῆμα δ' ἔλειψας
> ψυχῆς δαιμονίης, μεθ' ὁμήγυριν ἔρχεαι ἤδη
> δαιμονίην...».

(47.) Εἶδες πόθεν ἐκείνων τὸ φῶς καὶ τίσι συντάττει τὰς ἐκείνων ψυχάς; Τί δὲ θαυμαστὸν εἰ παρὰ τῷ τοῦ ψεύδους πατρὶ τὸ μὲν σκότος πρὸς ἀπάτην δείκνυται φῶς, μεταβάλλει δ' ἐψευσμένως εἰς ἄλληλα μετὰ τῶν πραγμάτων καὶ τὰ ὀνόματα, τὸ λοξόν τε καὶ τὸ ὀρθόν; Σὺ δ' ὁ μετὰ τοῦ Ἀπόλλωνος πεφωτισμένους ἐκείνους ἀνακαλῶν, τάχα καὶ πλατώνεια καὶ σωκράτεια πείσαις ἄγειν ἡμᾶς, ἐπεὶ Πρόκλου τοῦ Λυκείου ταῦτ' ἐπετείως ἄγοντος φῶς ὡράθη ποτὲ τοῖς συμμύσταις τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ περιθέον· ἀλλὰ

---

[185] Porfirie, *Despre viața lui Plotin* 2, ed. Bréhier (Budé), Paris 1926, p. 2.
[186] «aruncătură» (*βολή*) ar avea aici sensul din expresia 'aruncătură de ochi'; este vorba de căutătura şi totodată năvala minții spre lucrul căutat cu 'ochii' ei.
[187] *Ibidem*, p. 25-26.
[188] Literal: «... şi [în ceata] cui înrolează (sau: înregimentează) sufletele acelora?»
[189] Este citat iarăşi locul *Ioan* 8, 44; vezi notele 37 la p. 130 şi 81 la p. 146.

tin nu ai putut pricepe ce este iluminarea acelora şi ce este demonion-ul care era totdeauna cu ei, pe care 'dumnezeiesc' numindu-l acela, s-a silit să înalțe 'dumnezeiescul' din sine însuşi – precum [îi] zice el – spre acela, toată viața, chiar şi în clipa morții[185]? Auzi-l, dar, pe Apollo Pythianul şi află de unde e iluminarea acelora: că întrebând Ameliu, tovarăşul lui Plotin, unde a mers sufletul acestuia după moarte, însuşi Apollo «despre dulcele prieten de-miere-curgătoare țesut-a glăsuiri» şi spre însuşi sufletul lui Plotin întorcându-se a cântat între altele şi acestea:

«A minții tale-aruncături[186],
pornite-ades, din proprii îmboldiri,
a apuca poteci piezişe,
de-a drept în crugul cel de sus
pe calea cea fără de moarte
nemuritorii le-au suit,
bogată rază de lumină dând
[a vedea minții'n bezna cea adâncă]
[...].
Iară acum, când cortul [pământesc] ți-ai desfăcut
şi-ai părăsit mormântul demonicului suflet,
cetei demonice deja în urmă'i mergi»[187].

(47.) Ai văzut de unde e lumina acelora şi cu cine însoțeşte sufletele acelora[188]? Ce este, deci, de mirare dacă de la tatăl minciunii[189] întunericul se arată – spre înşelare – lumină şi, dimpreună cu lucrurile, se prefac în opusul lor – în chip mincinos – şi numirile, ceea ce e pieziş în ceea ce e drept? Iar tu, cel ce dimpreună cu Apollo «iluminați» îi numeşti pe aceia, mai că te-ai apuca să ne îndupleci să îi şi prăznuim pe Platon şi pe Socrate pentru că, săvârşind Proclu Licianul an de an asemenea sărbători, lumină împrejurul capului său s-a arătat cândva tovarăşilor lui de 'taine'[190]; dar ne-a arătat nouă, iarăşi, de unde este

[190] Literal: con-inițiaților lui; vezi Mauriciu, *Viața lui Proclu* 23, ed. J. F. Boissonade, Paris 1862, p. 162-163.

τοῦτ' ἔδειξεν ἡμῖν τὸ φῶς αὖθις ὅθεν ὁ περὶ τὴν αὐτὴν αὐτοῦ κεφαλὴν φανεὶς ἕρπων δράκων, ἤδη τελευτῶντος αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς δὲ οὐκ ἀπηξίωσεν ἔτι περιὼν ἐξειπεῖν ὅθεν τὸ φῶς ἀνέλαμψεν ἐπ' αὐτὸν ἐκεῖνο. Καθαρμοῖς γὰρ χαλδαϊκοῖς, ὡς αὐτός φησι, χρώμενος «ἑκατικοῖς φάσμασι φωτοειδέσιν αὐτοπτουμένοις ὡμίλησε»· «τῆς δὲ Ἑκάτης σκοτεινά» φησιν ὁ ἀληθὴς θεολόγος «τὰ φάσματα». Ὁρᾷς τρανῶς, ὅπως τὸ φῶς ἐκεῖνο σκότος ἐστὶν αὐτόχρημα;

(48.) Τοῦτ' ἄρα τοῦ προτέρου σκανδάλου μεῖζον καὶ ἐναργέστερον· εἰ γὰρ θεόπτας καὶ θεοδιδάκτους καὶ ὑπὸ θεοῦ πεφωτισμένους εἶναι Σωκράτεις καὶ Πλάτωνας καταδεξαίμεθα καθάπερ δικαιοῖς αὐτός, καὶ τοὺς παρὰ τούτων ἀκηκοότας τὰς θείας ἀποφάνσεις καὶ πιστεύσαντας θαυμαστοὺς καὶ ζηλωτοὺς τῆς προαιρέσεως ἕνεκα καὶ πειθοῦς καὶ αἰδοῦς τῆς πρὸς ἐκείνους, ζηλοῦν καὶ ἡμᾶς ἀνάγκη τούτους καὶ πιστεύειν ἐκείνοις, ὡς εἰ μὴ τῶν ἐπιστημόνων, τῶν γοῦν θαυμασίων καὶ μακαριστῶν γενοίμεθα· ταῦθ' ἄρα μαντείαν μὲν τοῖς ἀρίστοις ἐγκρινοῦμεν τῶν ἐπιτηδευομένων ἐν ἀνθρώποις, ἀρεστοὶ δ' ἀποφανθείημεν τῷ μαντικωτάτῳ Φοίβῳ, τὴν ἀνάρρησιν τῆς καθ' ἡμᾶς σοφίας καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν πολλῶν ἢ πάντων διαφέρειν ἐκεῖθεν ἀναδεδομένην ἔχοντες βεβαίαν.

(49.) Καὶ τίς ἂν ἔτ' ἰσχύσαι καταλέξαι λόγος τὰ ἄλλα τῆς ἀπάτης εἴδη καὶ τὸν ὁρμαθὸν τῶν κακοδόξων δογμάτων καὶ τὸν συρφετὸν τῶν αἰσχρῶν καὶ πονηρῶν παθημάτων καὶ τὰς ἀποματτομένας ἐκ τούτων ἀνιέρους κηλῖδας τοῖς πεφωτισμένους ἐκείνους ἀξιοῦσι λαλεῖν; Οὐκ ἀκούεις τοῦ λέγοντος, «βάλλε μοι Πλάτωνος τὰς ἰδέας»; Ἀνατυπώσεις δή τινας

---

[191] Haldeii (babilonienii) erau magi (magicieni) celebri în antichitate.
[192] *Ibidem* 18, p. 160.
[193] Grigorie Teologul, *Omilii* 39, 5, PG 36, 340 A.
[194] Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, G. Schirò, p. 262.
[195] E acelaşi termen (*ἀποφάνσεις*) folosit în paragrafele 29-32 în cazul Părinţilor şi al Mântuitorului.
[196] Înţelesul lui 'lanţ' este aici cel cauzal, ca în expresia 'lanţul slăbiciunilor'.

această lumină balaurul ce s-a arătat şerpuind tot împrejurul capului acestuia la moartea lui. Şi nici el însuşi nu s-a dat înapoi a zice, pe când trăia, de unde a răsărit asupra lui lumina aceea. Că practicând – precum însuşi zice – ritualuri de curăţire ale haldeilor[191], «cu năluci hecatice cu chip de lumină petrecea, pe care le-a văzut cu ochii lui»[192]; «dar ale Hecatei năluci» zice adevăratul Cuvântător-de-Dumnezeu «întunecate sunt»[193]. Vezi, deci, limpede, că lumina aceea este întunericul însuşi?

(48.) Dar aceasta este şi mai mare şi mai vădită sminteală decât cea dinainte. Căci de primim cum că Socraţii şi Platonii sunt – precum pretinzi tu[194] – văzători-de-Dumnezeu şi învăţaţi-de-Dumnezeu şi de Dumnezeu luminaţi, iar cei ce au ascultat de la aceştia 'dumnezeieştile' ziceri[195] şi au crezut [lor] sunt de admirat şi de emulat pentru devotamentul şi ascultarea şi respectul lor faţă de aceia, atunci trebuie şi noi să râvnim acestora şi să credem acelora, spre a ajunge astfel – dacă nu între cei deprinşi în ştiinţă, măcar – între cei admirabili şi fericiţi. Vom încuviinţa, deci, că divinaţia este una din îndeletnicirile oamenilor aleşi şi plăcuţi ne vom arăta preaoracularului Phoebus, asigurându-ne de acolo proclamarea înţelepciunii noastre şi a faptului că prin [înţelepciunea] aceasta suntem mai presus de cei mulţi sau [chiar] de toţi.

(49.) Şi ce cuvânt ar mai putea înşira celelalte chipuri ale înşelării şi lanţul dogmelor rău-credincioase[196] şi adunătura patimilor de ruşine şi viclene şi spurcatele pete pricinuite de ele celor ce au găsit de cuviinţă 'iluminaţi' a-i numi pe aceia? Nu îl auzi pe cel ce spune: «Aruncă ideile lui Platon»[197]?; închipuiri, adică, şi socoteli ce se fac

[197] Grigorie Teologul, *Întâia Cuvântare teologică* (*Omilii* 27) 10, PG 36, 24 B.

καὶ μελέτας πρὸ τῶν ἔργων ἐν διανοίᾳ, οὔτε ἄνευ πάθους οὔσας καὶ πρεπούσας ἀνθρώποις μᾶλλον οἰκοδομοῦσι, δεδιόσι τὴν ἐξ ἀπερισκέπτου τούτοις ἔσθ' ὅτε προσγινομένην ἀποτυχίαν, ἢ τῷ θεῷ, οὗπερ ἔργον καὶ τὸ ἐννόημα; Εἰ δ' ἔργον καὶ τὸ ἐννόημα, καὶ πρὸ τούτου δεήσει παραδειγμάτων τε καὶ ἀνατυπώσεων ἄλλων, οὐκοῦν καὶ τῶν ἰδεῶν ἔσονται ἰδέαι, καὶ τοῦτο ἐπ' ἄπειρον, εἰ μή τι καὶ πλέον ἐκεῖνος νέμει ταῖς εἰρημέναις ἰδέαις, καὶ πλέον κακῶς.

(50.) Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀφῶμεν· ἐγὼ δ' ἄν σοι προσθείην εἰπὼν ὡς 'βάλλε μὴ τὰς ἰδέας μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς θεωρίας καὶ τὰ ψευδώνυμα τούτου φῶτα δι' ὧν ἐκεῖνος τοῖς ἀπατηλοῖς δαίμοσι συνεζύγη καὶ δι' ὧν ἐμυήθη, μὴ ὅτι κακοὺς ἀλλὰ καὶ ἀγαθοὺς εἶναι δαίμονας καὶ ψυχὴν αἰθέρος καὶ ψυχῶν περιόδους καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὰς διὰ τῶν καλῶν σωμάτων οὐ καλοὺς ἔρωτας. Τί δ' οἱ πρῶτοι θεοὶ καὶ δεύτεροι καὶ τούτων ἔτι μείους τὴν φύσιν τε καὶ τὴν δύναμιν, ὧν οἱ μὲν τὸ κυρτὸν τῆς οὐρανίου σφαίρας ἐπιπορεύονται, οἱ δ' ὑπὸ τὸ κοῖλον περινοστοῦσιν, οἱ δ' ἔγγειοι καὶ ὑπόγειοι, μηκέθ' οὗτοι θνητῶν, ἀλλὰ τεθνηκότων αὐτοκράτορες ὄντες' ; Τριχθὰ γὰρ πάντα δέδασται κατ' αὐτοὺς φάναι, τοὺς καὶ ποιητὰς καὶ κληροδότας τῶν οἰκείων θεῶν. Τί δ' αἱ περίεργοι θυσίαι, ψυχαγωγίαι τε καὶ θεαγωγίαι καὶ θεουργίαι καὶ ὁ τῶν μαινομένων ἔπαινος καί, τὸ σύμπαν εἰπεῖν, ὁ περὶ τὰ τοιαῦτα πλατὺς λῆρος καὶ σαφὴς μᾶλλον ἢ μυστικός; Ταῦτ' ἄρα περὶ τῶν διαπεπτωκότων ἄνωθεν καὶ τῶν ἀπὸ τούτων ἐλλαμπομένων, τουτέστι σκοτιζομένων τὸ

---

[198] Platon, adică.

[199] Adică: theoriile sau dumnezeieştile-vederi ale lui Platon.

[200] *Timaios* 34-37.

[201] *Ibidem* 43 ac.

[202] *Ibidem* 39 e - 40 e.

[203] Vezi, de pildă, Homer, *Iliada* 15.189: «τριχθὰ δὲ πάντα δέδασται»; pasajul este citat – între alţii – de Filon Iudeul, Porfiriu, Proclu şi sfântul Grigorie Teologul.

[204] Adjectiv polisemantic, denotând *complexitate*, adesea *zădărnicie*, iar uneori *activitate ocultă* (vezi *Faptele Apostolilor* 19, 19); în cazul de faţă avem, mai degrabă, o împletire a sensurilor acestora.

în cuget înainte de [a se apuca cineva de] lucru, care nu sunt lipsite de patimă şi se cuvin mai degrabă oamenilor ce zidesc – care se tem de neizbânda pricinuită lor uneori de nechibzuinţă – nu lui Dumnezeu, la Care şi gândul este lucru. Iar dacă şi gândul este lucru, atunci şi înainte de acesta va fi nevoie de alte arhetipuri şi închipuiri, care vor fi, aşadar, idei ale ideilor, şi tot aşa la nesfârşit, dacă nu cumva acela[198] înzestrează cu ceva mai mult numitele idei – cu un 'mai mult' [care este] rău.

(50.) Dar să lăsăm aceasta; iar eu aş adăuga zicându-ţi 'aruncă nu numai ideile, ci şi contemplaţiile şi mincinoasele lumini ale acestuia[199], prin care acela s-a înjugat cu înşelătorii demoni, şi prin care a fost iniţiat despre aceea că demonii nu sunt răi, ci chiar buni, şi despre sufletul eterului[200] şi perioadele sufletelor şi urâtele erosuri asupra acestora, cele prin trupurile frumoase[201]. Şi ce să mai zic de zeii primi şi secunzi şi cei încă şi mai prejos de aceştia cu firea şi cu puterea, dintre care unii umblă pe convexitatea boltei cereşti, iar alţii cutreieră concavitatea ei, iar alţii sunt pământeşti şi subpământeni, care nu mai sunt împăraţi ai muritorilor, ci ai celor morţi'[202]? 'Că toate sunt împărţite pe din trei'[203] – ca să zicem ca ei, cei ce sunt şi făcătorii şi înzestrătorii zeilor lor. Şi ce sunt, iarăşi, prea migălitele[204] jertfe, psihagogii şi theagogii[205] şi teurgii şi lăudarea nebunilor[206] şi, una peste alta, toată curata aiureală legată de acestea, mai degrabă [una] de-a binelea decât [una] mistică? Aşadar, acestea nu se potrivesc mai degrabă celor căzuţi de sus[207] şi celor ce de la aceştia şi de la viziunea venită de jos şi-au iluminat – adică şi-au

---

[205] «psihagogii şi theagogii»: chemări şi invocări ale sufletelor şi ale zeilor, prin vrăji şi descântece.

[206] Este vorba despre cei cuprinşi de nebunia 'sacră', prin posedarea de către aşa-zisele divinităţi, în cadru ritual (Platon, *Phaidros*, 444a-465a).

[207] Adică: despre îngerii căzuţi.

τῆς ψυχῆς νοερόν, καὶ ἀπὸ τῆς κάτωθεν θέας παραγεγενημένης, ἢ περὶ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς/καὶ ἀπὸ τῆς ἄνωθεν;

(51.) Τί δ' ἵνα πάλιν ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς καὶ φερωνύμου καὶ ἱερᾶς καὶ γνησίας τῇ θεολογίᾳ φωνῆς τὰ ψευδώνυμα καὶ νόθα φαυλίσωμεν, «τί τοίνυν Ἀριστοτέλους ἡ μικρόλογος πρόνοια καὶ οἱ θνητοὶ περὶ ψυχῆς λόγοι καὶ τἀνθρωπικὸν τῶν δογμάτων;» Ἆρα 'κατανενοηκότος τὴν ὑπεροχὴν τοῦ θεοῦ' καὶ τὴν ἀξίαν ἐξευρηκότος παντὸς μᾶλλον τῇ θείᾳ φύσει φωνὴν τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο; Ἢ καὶ τοῦτο πλάνη σαφὴς ἀνθρωπίνης διανοίας τυγχάνον, καὶ ταύτης ἐσκοτισμένης καὶ ἀντιθέου καὶ θηρωμένης μὲν δόξαν ὡς ἐφικνουμένης, πειρωμένης δὲ διαφυγεῖν τοῦ ψεύδους τὸν ἔλεγχον, ὡς ἀποδεῖξαι μὴ δυναμένης καὶ τοῖς ἄλλοις μεταδιδόναι τῆς ὑπερφυοῦς καὶ θαυμαστῆς ἐπιστήμης καὶ τῷ δοκεῖν ἐξαίρειν κατασπώσης τὸ ἀπερινόητον ὕψος ἐκεῖνο καὶ ἀταπείνωτον; Εἰ δὲ τῷ διδασκάλῳ τοῦθ' ὑποκριναμένῳ μὴ συμβαίνειν τοῦτον τὴν γνώμην δοίημεν, καίτοι τινὰ ἂν ἔχοι τουτὶ τὸν λόγον, δεδόσθω δ' ὅμως· ἀλλὰ θεῶν πλῆθος σαφῶς καὶ αὐτὸς πρεσβεύει καὶ τῷ τῶν θεῶν, ὡς αὐτός φησι, πρώτῳ τῆς κυρείας ἥκιστα τὸ πᾶν δίδωσι, καὶ τὰς δυνάμεις ἐπιχειρεῖ καταλέγειν, αἳ κινοῦσι τὰ θεῖα δοκοῦντά οἱ σώματα, καὶ τὸ δαιμόνιον φῦλον ὑπὲρ ἡμᾶς ἅπαν τίθεται, καὶ τὸ ὑπέρσεμνον καὶ θεοπρεπὲς μόνον, τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο, τοῖς τοιούτοις θείοις δωρεῖται καὶ παρὰ τοῦτο ταῦθ' ὑπὲρ ἡμᾶς λογίζεται.

---

[208] Grigorie Teologul, *Întâia Cuvântare teologică* (*Omilii* 27) 10, PG 36, 24 C.

[209] Gândirea.

[210] Expresia 'θηρωμένη τὴν δόξαν' poate fi, desigur, tradusă şi prin 'ţintind părerea (adică opinia)', ca în finalul capului următor. Dată fiind, însă, fraza imediat următoare ('străduindu-se să scape de dovedirea minciunii'), care presupune conştiinţa minciunii, am considerat că sfântul Grigorie se referă aici, preponderent, la vânarea părelnicului, a imaginii de suprafaţă, deci a slavei deşarte (vezi, de pildă, *Ioan* 5, 44: «Cum puteţi voi să credeţi, când primiţi slavă unii de la alţii, iar slava de la unul Dumnezeu nu o căutaţi?»;

întunecat – partea înțelegătoare a sufletului, decât celor mai presus de noi şi [luminați] de la cea venită de sus?

(51.) Şi ce să mai zic – ca iarăşi, prin rostirea cea adevărată şi sfântă şi legiuită şi de-un-nume cu grăirea-de-Dumnezeu, să vădim cele mincinoase şi nelegitime – «ce să mai zic, aşadar, de meschina pronie a lui Aristotel şi muritoarele lui cuvinte despre suflet şi omenescul dogmelor lui?»[208] Deci, oare de unul care 'cu totul a înțeles cu mintea mai presus-ul lui Dumnezeu' şi a aflat – mai mult decât oricare altul – definiția potrivită firii dumnezeieşti s-a zis acest «mai presus de demonstrație»? Sau şi acesta este limpede rătăcire a gândirii omeneşti, şi aceea[209] întunecată şi potrivnică lui Dumnezeu, vânând slava [deşartă][210], pe cât îi este cu putință, şi străduindu-se să scape de dovedirea minciunii, de vreme ce nu poate demonstra şi transmite [şi] celorlalți știința cea mai presus-de-fire şi minunată, şi înjosind – deşi pare că înalță – înălțimea aceea de neînțeles şi de neînjosit? Iar de am zice că, în aceste privințe, acesta nu este de aceeaşi părere cu dascălul său[211] – deşi ce motiv ar avea? dar să zicem –, dar e limpede că şi el cinsteşte mulțimea zeilor şi că stăpânia nu i-o atribuie nicidecum pe de-a-ntregul întâiului – precum însuşi zice – dintre zei, şi încearcă să numere puterile care mişcă ceea ce el socoteşte a fi corpuri divine, şi stirpea demonică o socoteşte, întreagă, deasupra noastră, şi singurul lucru preacinstit şi cu-dumnezeiască-cuviință pe care îl acordă celor dumnezeieşti[212] este acest «mai presus de demonstrație», de la care plecând, le socoteşte pe acestea mai presus de noi.

şi 12, 43), lăsând însă să se audă – ca o valență semantică a locului – şi nuanța de vizare a opiniei corecte.

[211] Aici 'dascăl' este numit Platon, discipolul fiind Aristotel.

[212] Pe care îl îngăduie dumnezeirii.

(52.) Μέγα μέντ' ἂν εἴημεν πεποιηκότες καὶ τοῖς ἡμετέρας μοίρας ὡς κοινόν τε καὶ χάριεν, εἰ κατ' Ἀριστοτέλην καὶ τὸν τούτου διδάσκαλον ὑπὲρ ἀπόδειξιν τὸ θεῖον νομίσαιμεν, ὅπερ ἡ κατ' αὐτοὺς ἐπιστήμη τε καὶ θεωρία καὶ τοῖς δαίμοσιν ἀποδίδωσι· καὶ σύ γε αὐτὸς οὐκ ἂν ἄλλως φαίης, ὥσπερ οὐδ' ἡμεῖς, ἕως ἂν ὑπὸ διδασκάλοις Ἀριστοτέλεσί τε καὶ Πλάτωσι προαιροίμεθα ζῆν. Ἀλλ' ἡ καθ' ἡμᾶς ἀπόδειξις καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς διδασκάλων οὐ μόνον ἔκπτωτόν τε καὶ ἔσχατον καὶ πονηρὸν τὸ δαιμόνιον ἅπαν ἀποδείκνυσι γένος, πονηρὸν μὲν διὰ τὴν ἐκ τἀγαθοῦ φυγὴν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς συνεργίαν πρὸς ἔλλειψίν τε καὶ ἀπολίσθησιν τὴν ἀπ' αὐτοῦ, ἔσχατον δὲ διὰ τὸ πορρωτάτω εἶναι τοῦ ἀνωτάτω, ἔκπτωτον δὲ ὡς ὑπὲρ ἡμᾶς ὂν πρότερον, εἶτ' ἐπὶ τοσοῦτο τῆς ἀξίας ταύτης ἀπωσμένον καὶ οὕτω πρόσυλον μᾶλλον γεγονὸς ἡμῶν ὡς ἀνέλπιδα τὴν εἰς ὑπερκόσμιον καὶ ἰσάγγελον τάξιν ἐπάνοδον· παντάπασιν ἴσχειν, ἥτις ἡμῖν ἐπηγγελμένη καθέστηκεν, οὐ ταῦτα μόνον τουτὶ τὸ γένος δείκνυσιν ὄν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ποσὶν ἡμῶν ἐγκαλινδούμενον εἰς τὸ καταπατεῖσθαι παρ' ἡμῶν· ἡ δ' ἐπὶ τῶν ἐσχάτων καὶ κατωτάτω λογικῶν οὐσιῶν τὴν ἀληθῆ θηρωμένη δόξαν, καὶ περὶ τῶν ἀνωτάτω καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς ἀψευδὴς διδάσκαλος ἔσται· τῶν γὰρ ἐναντίων τὴν αὐτὴν ἐπιστήμην εἶναι, καὶ ἡ αἴσθησις ἂν διδάξειεν.

---

[213] Întrucât, conform doctrinei filosofilor, pe de o parte, sufletul omenesc este scânteie a 'dumnezeiescului' (a dumnezeirii, a divinului) şi, pe de altă parte, acest 'dumnezeiesc' este mai presus de demonstraţie, atunci «părtaşii sorţii noastre» (părtaşii firii omeneşti, neamul omenesc adică) vor fi şi ei «mai presus de demonstraţie»; această însuşire este ceea ce numeşte aici sfântul Grigorie «lucrul mare, de obşte şi aducător de bucurie».

[214] Aşijderea, de vreme ce – în viziunea filosofică – şi demonii sunt părtaşi de dumnezeiesc, ajungem automat la aberaţia că şi demonii vor fi 'mai presus de demonstraţie'. Spre a dovedi lucrul contrar (cum că demonii nu sunt nicidecum 'mai presus de demonstraţie'), sfântul Grigorie purcede în continuare la un exemplu de demonstraţie în privinţa demonilor, demonstrând logic că neamul (sau genul) acestora este *căzut, de-pe-urmă*, şi *rău* şi, astfel, mai prejos de neamul omenesc; într-un cuvânt – pe dos de cum îl înfăţişau filosofii.

(52.) Dar şi mare lucru ar fi pentru părtaşii sorţii noastre – obştesc şi aducător de bucurie – dacă, urmând lui Aristotel şi dascălului acestuia, ar fi să socotim că dumnezeiescul este mai presus de demonstraţie[213], însuşire pe care ştiinţa şi contemplaţia proprie filosofilor acestora o atribuie şi demonilor[214]. Că nici tu însuţi – cum nici noi – nu ai putea spune altfel, de ne-am alege a vieţui sub povăţuirea Aristotelilor şi Platonilor. Dar demonstraţia noastră şi a dascălilor noştri nu doar *căzut* şi *de-pe-urmă* şi *rău* demonstrează a fi întreg genul demonic – *rău*, aşadar, din pricină că [demonii] fug de bine şi ne 'ajută' şi pe noi să cădem şi să alunecăm de la el; *de-pe-urmă*, apoi, pentru că sunt cu totul departe de Cel Preaînalt; şi *căzut*, iarăşi, pentru că fiind [ei] mai întâi deasupra noastră, într-atâta au fost izgoniţi mai apoi din vrednicia aceasta şi s-au făcut, astfel, mai lipiţi de materie decât noi, ca unii cărora cu totul fără nădejde le este întoarcerea la rânduiala cea mai presus de lume şi deopotrivă cu îngerii, cea – dimpotrivă – făgăduită nouă; [aşadar] nu doar astfel îl arată [demonstraţia] a fi pe neamul acesta, ci şi tăvălindu-se la picioarele noastre spre a fi călcat de noi; [demonstraţie] care, ţintind socotinţa cea adevărată în privinţa celor mai de-pe-urmă şi mai de jos fiinţe cuvântătoare, [aceeaşi] şi în privinţa celor preaînalte şi mai presus de noi dascăl nemincinos [ne] va fi; iar cum că [una şi] aceeaşi ştiinţă se aplică celor opuse – aceasta şi simţirea ne poate învăţa[215].

---

[215] Precum cu una şi aceeaşi *simţire* (a gustului, de pildă) simţim şi cunoaştem calităţi contrare (dulcele şi amarul), tot aşa cu una şi aceeaşi *ştiinţă* şi *demonstraţie* (sau cu unul şi acelaşi tip de demonstraţie ştiinţifică) demonstrăm şi cunoaştem lucruri ce ţin de realităţi opuse calitativ. Astfel, demonstraţia logică – aparte, ne-aristotelică, patristică – aplicată cazului 'tărâmului' diavolesc o putem aplica şi cazului 'tărâmului' dumnezeiesc. Sfântul Grigorie dă drept 'numitor comun' însuşirea 'cuvântătoare' (raţională, logică) a ipostasurilor de pe cele două 'tărâmuri'.

(53.) Εἶδες πόσον ἀπέχει τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐκείνου ἡ ἀπόδειξις αὕτη; Σχεδὸν ὅσον ψεύδους ἀλήθεια, καὶ γνῶσις ἀγνοίας, καὶ τοῦ σκότους τὸ φῶς· εἴπερ ψευδοῦς μὲν καὶ ἀνοήτου καὶ σκοτεινῆς διανοίας ὑπὲρ ἡμᾶς τοὺς δαίμονας λέγειν τε καὶ λογίζεσθαι, γνώσεως δ' ἀληθοῦς καὶ πεφωτισμένης εἰδέναι τὴν δεδομένην ἡμῖν ἀξίαν «πατεῖν ἐπάνω ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ», τί δ' ὅταν καὶ πρὸς τὴν ἀσφαλῆ καὶ τρανὴν καὶ ἀληθῆ δόξαν, τὴν περὶ αὐτῆς τῆς αὐτοαληθείας ἀναβιβάζῃ, τοῦ πρώτου καὶ μόνου καὶ ἀπολελυμένου τοῦ παντὸς καὶ ἁπλῶς καὶ ἀπεριορίστως καὶ αὐθυπερουσίως ὄντος; Τί τοίνυν ἡ ἀπόδειξις ἡμῖν αὕτη, ὅτε καὶ τὴν ἀπλανῆ περὶ τούτου χαρίζεται δόξαν; Τίς αὐτῆς προτιμῶν ἢ καὶ εἰς ἴσον ταύτῃ τιθεὶς τὸ κατ' Ἀριστοτέλην, ὡς αὐτὸς φῄς, ὑπὲρ ἀπόδειξιν, οὐ τὸν οὐρανὸν εἰς γῆν κλίνει καὶ τὰ ἅγια συντάττει τοῖς ἐναγέσιν;

(54.) Ὑπὲρ ἀπόδειξιν μὲν γὰρ λέγειν σε τὸ θεῖον καὶ ἡμεῖς συγχωρήσομεν, οὐχ ἕως μέντοι κατ' Ἀριστοτέλην τοῦτο λέγεις, ὡς νῦν τοῦτο φὴς λέγειν· χαμερπὴς γάρ, ὦ τάν, ἡ περὶ τῶν θείων τοῦ ἀνδρὸς δόξα καὶ ὡς εἰπεῖν ἄδοξος· πῶς γὰρ οὔ, ὅς, ἵνα κατὰ τὸ ἀποστολικὸν εἴπω, γνοὺς τὸν θεόν, οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασεν ἢ ἐσεβάσθη, ματαιωθεὶς δ' ἐν τοῖς οἰκείοις διαλογισμοῖς, δαίμοσι μὲν ἐπεφήμισε τὸ θεῖον, κτίσμασι δ' ἔστιν οἷς προσεμαρτύρησε τὸ ἀγένητον, ψυχῶν δὲ τῶν ἡμετέρων, τό γε εἰς αὐτὸν ἦκον, ἀπεσύλησε τὸ ἀθάνατον; Ὁ γὰρ θύραθεν νοῦς οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· ὁ δὲ δυνάμει τούτου χωρὶς καὶ κατ' ἐκεῖνον αὖθις οὐδέν.

---

[216] *Luca* 10, 19.

[217] Adică: absolut.

[218] Adică: 'cine poate spune că această demonstrație a noastră nu ne dăruiește și nerătăcita socotință despre Acesta'?

[219] Sfântul Grigorie face aici un joc de cuvinte, căci *ἄδοξος* înseamnă *nesocotit*, dar și *fără slavă*.

[220] *Romani* 1, 21.

[221] «nefăcutul»: însușirea de a nu fi fost făcut, de a nu fi fost zidit; *ἀγενησία* filosofilor se referea la materia preexistentă.

(53.) Ai văzut cât de departe este demonstrația aceasta de *mai-presus-ul de demonstrație* al [filosofului] aceluia? Cam cât adevărul de minciună, şi cunoaşterea de neştiință, şi lumina de întuneric. Iar dacă, pe de o parte, al cugetării mincinoase şi nepricepute şi întunecate este [faptul de] a-i înfățişa şi a-i socoti pe demoni mai presus de noi şi, pe de alta, al cunoaşterii adevărate şi luminate a şti vrednicia cea dată nouă, «de a călca peste şerpi şi scorpi[on]i şi peste toată puterea vrăjmaşului»[216], ce [neajuns] este dacă [demonstrația aceasta] e înălțată şi spre socotința nealunecată şi limpede şi adevărată, cea în privința Adevărului însuşi, a Celuia ce întâiul este, şi singurul, şi dezlegat-de-toate[217], în chip simplu şi nehotărnicit şi propriu-zis mai presus-de-ființă? Ce [neajuns] este, dar, dacă această demonstrație a noastră o socotim că dăruieşte şi nerătăcita socotință despre Acesta[218]? Cine, alegându-şi în locul [socotinței] acesteia – sau şi deopotrivă acesteia socotind a fi – *mai presus-ul de demonstrație* cel în sensul lui Aristotel (precum însuți spui), nu va afunda cerul în pământ şi pe cele sfinte nu le va pune în rând cu cele necurate?

(54.) Ci a spune că dumnezeiescul este mai presus de demonstrație şi noi ți-o vom îngădui, dar nu câtă vreme spui aceasta în sensul lui Aristotel, precum zici că o spui acum; că socotința bărbatului [aceluia] despre cele dumnezeieşti e târâtoare pe pământ, omule, şi – ca să zic aşa – fără slavă[219]; şi cum nu ar fi aşa, de vreme ce el – ca să zic apostoliceşte – cunoscându-L pe Dumnezeu, nu ca pe [un] Dumnezeu L-a slăvit sau L-a cinstit, ci, zădărnicindu-se în cugetele lui[220], dumnezeiescul l-a pus pe seama demonilor, nefăcutul[221] – pe seama unora dintre zidiri, iar sufletele noastre le-a despuiat (ceea ce lui chiar i s-ar cuveni) de însuşirea nemuririi? Că mintea *cea dinafară* nu are legătură cu noi; iar fără de aceasta, mintea *cea în potență* – chiar şi după socotința [filosofului] aceluia – nimic nu este[222].

---

[222] Referire la doctrina lui Aristotel, conform căruia – prin prisma unui Alexandru Filosoful, de pildă (*apud* Joannes Philoponus, *In Aris-*

(55.) Συνῆκας ᾗ κακοῦ φέρει, φιλότης, τὸ μὴ πάντα στοιχεῖν ταῖς θεοπνεύστοις γραφαῖς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὰς αὐταῖς χρωμένους ἐξελέγχειν ἐθέλειν, αὐτὸν δὲ ζητεῖν τὴν ὑπὲρ τοὺς πατέρας εὐσέβειαν; Ἐντεῦθεν γὰρ τοὺς μεμωραμένους σοφοὺς δεῖν οἴεσθαι πεφωτισμένους ἀναγράφειν ἐπήρθης, οἳ καὶ τὸν θεὸν ὑπὸ τὴν σφῶν αὐτῶν πεποίηνται νόησιν, χαλεπὸν εἶναι λέγοντες, ἀλλ' οὐκ ἀδύνατον, νοῆσαι θεόν· ταῦτ' ἐμυήθησαν τὰ ἀπόρρητα ὑπὸ τοῦ διὰ φωτὸς ἐπιφανέντος αὐτοῖς. Ἀλλὰ γὰρ ἔλαθον ὑπὸ τοῦ ζήλου καὶ τοῦ λόγου συναρπασθεὶς πρὸς τοὺς κατ' αὐτῶν μακροὺς λόγους παρὰ τὴν ἡμετέραν ἀρτίως πρόθεσιν· ἐπάνειμι τοίνυν, καὶ πολλὰ καὶ περὶ πολλῶν ἔτ' ἔχων λέγειν καταλείψω τὰ πλείω· μικρὰ δὲ προσειπών, ἔπειτα τῷ καλῷ τῆς ἀγάπης προσρήματι τὸν λόγον ἐπισφραγίσομαι· ταύτῃ γὰρ οἶδα καὶ σὲ μετάμελον ἐσόμενον ἔξων τοῦ λήγειν ἔτ' ἐπὶ δυσφήμων ἀφέμενον.

(56.) Ἐκεῖνοι μὲν οὖν, οὓς ἔξω σοφοὺς τῇ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίᾳ νενομισμένον καλεῖν, ὡς ἔξω δηλαδὴ καθεστῶτας τῆς ἱερᾶς περὶ θεοῦ γνώσεως, ἐκεῖνοι τοίνυν, οὐδ' ὅτι τοῖς ἀνθρώποις ἀκατάληπτος ὁ θεὸς ἐνενόησαν, δυ-

---

totelis libros de anima comentaria 15.518.10-18) – *νοῦς* (*minte*) numește trei lucruri: ὁ *δυνάμει* νοῦς (mintea sau înțelegerea cea *în potență*; ca în cazul pruncilor), ὁ *καθ' ἕξιν* νοῦς (mintea cea *după deprindere*; ca în cazul oamenilor desăvârșiți) și ὁ *ἐνεργείᾳ* sau ὁ *θύραθεν* νοῦς (mintea cea *în lucrare*, mintea *cea dinafară*). Dacă prima evoluează de la sine – prin educație sau anamneză – și ia chipul celei de-a doua, mintea *cea dinafară* nu ține nicidecum de planul acestui proces evolutiv, pentru că – precum comentează Ammonius (*apud* Philoponus, *op. cit.*, 15.519.4-7) – ea «nu este din mintea cea în potență, cea dinlăuntrul nostru» și «nu este parte a sufletului». Această transcendență și totodată unire a minții *celei dinafară* cu mintea noastră o descrie foarte plastic, iarăși, Alexandru Filosoful (*De anima libri mantissa* 111.32-36): «precum lumina – făcătoare fiind a vederii celei după lucrare – și ea se vede, și cele laolaltă cu ea, și prin ea [se vede] culoarea, așa și mintea *cea dinafară* ni se face nouă pricină a faptului de a înțelege, înțelegându-se și ea, dar nu făcându-se minte [nu dobândind parametrii ontologici ai minții noastre], ci, prin firea ei, pe mintea cea existentă [pe mintea noastră] desăvârșindu-o și purtându-o la ale

(55.) Ai înțeles, prietene, la ce rău duce [faptul de] a nu urma întru totul de-Dumnezeu-însuflatelor scripturi, ba încă şi a pofti să dovedeşti că greşesc cei ce le folosesc pe acestea în privința acestora[223] şi a căuta o bună-cinstire [de Dumnezeu][224] mai presus de cea a Părinților? Că de aici [pornind] te-ai semețit a scrie că 'iluminați' trebuie a fi socotiți înțelepții cei nebuni [numiți de Scriptură], care şi pe Dumnezeu L-au coborât la treapta înțelegerii proprii lor înşişi, zicând că «anevoie este» – dar nu cu neputință – «a-L înțelege pe Dumnezeu»[225]; astea sunt 'lucrurile negrăite' în care au fost ei inițiați de cel ce li s-a arătat lor în 'lumină'. Dar iată că, furat de râvnă şi de cuvânt, [şi noi] am ajuns pe nesimțite la vorbe lungi împotriva lor, în pofida dorinței noastre; mă întorc, aşadar, şi, deşi multe şi despre multe mai am încă a zice, mă opresc aici; şi doar câteva [lucruri] adăugând, voi pecetlui apoi cuvântul cu numirea cea bună a dragostei; că, prin aceasta, socot că [şi tu] te vei răzgândi şi te vei lăsa de defăimări.

(56.) Aceia, dar, pe care 'filosofi din afară' Biserica noastră a socotit a-i numi, ca pe unii ce au stat în afara sfințitei cunoaşteri despre Dumnezeu, aceia, deci, nici [măcar] oamenilor de neînțeles nu L-au socotit pe Dumnezeu, înfățişându-L pe El a fi 'anevoie de înțeles'; noi, însă, pe Dumnezeu Îl ştim de neînțeles nu [doar] minții

---

sale». Nemuritoare este nu mintea proprie, ci doar mintea *cea dinafară*, «cea atotdesăvârşită, care nu este *după deprindere* sau *în potență*, ci simplă şi pururea în lucrare, chivernisind toate» (Alexandru *apud* Philoponus, *loc. cit.*), care vine şi pleacă de la om.

[223] Este vorba de principiul exegezei interne: interpretarea unui pasaj din Scriptură prin prisma altui pasaj din Scriptură.

[224] «εὐσέβεια»: buna-cinstire de Dumnezeu (blagocestia) presupune întregul raportării omului la Dumnezeu, atât dreapta socotință despre El (altfel zis: corectitudinea dogmelor), cât şi închinarea adusă Lui (în duhul acestei drepte socotințe).

[225] Vezi mai sus, paragraful 35.

σκατάληπτον εἰπόντες αὐτόν· ἡμεῖς δέ, μὴ ὅτι τῷ καθ' ἡμᾶς νῷ, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς ὑπεξηρημένοις πάσης περιπεζίας ὑφέσεως καὶ διὰ τὸ ὑπεραναβεβηκὸς τῶν ἐγγιζόντων καὶ λειτουργούντων τῇ θείᾳ μεγαλειότητι κτισμάτων νοῖς, θρόνοις ὀνομαζομένοις, ἀκατάληπτον ἴσμεν τὸν θεόν. Οὐ μὴν τῷ πάντων ὑπεξηρῆσθαι τὰ θεῖα καὶ ἀποδείξεως τελέως ὑπεξηρῆσθαι λέγομεν, μᾶλλον μὲν οὖν λέγομεν μέν, ἀλλ' οὐ ταύτης ἦν σύ, καίτοι θέλων ἐς τὰ μάλιστα ἀποσεμνύνειν, ὅμως ἐπὶ τοσοῦτο λέγεις εὐπερίτρεπτον ὡς ὑφ' ἑνὸς καὶ τοῦ τυχόντος ἀντιλεγομένην ἀνίστασθαι καὶ μηκέτ' ἀπόδειξιν εἶναι δύνασθαι.

(57.) Ὁ γὰρ ἀποδεικτικός, καθάπερ αὐτὸς φῄς, συλλογισμὸς «πᾶσιν ἁπλῶς δοκεῖ εἶναι ἀληθὴς καὶ ἀμφισβήτησις περὶ αὐτοῦ οὐδεμία συνίσταται»· καὶ οὐδ' ἐκεῖνο ἐνεθυμήθης ὡς, εἰ μηδὲν ἄλλο, διὰ γοῦν τὰς πυρωνείους ἐποχάς, ἀπόδειξις λοιπὸν τοιαύτη παντάπασιν οὐκ ἔσται, καὶ δι' ὧν καταδησάμενος τὴν λογιστικὴν ἁρμονικὴν καὶ ἀστρῴαν ἐπιστήμην φέρεις, αἱ γεωμετρικαὶ ἀνάγκαι δηλαδὴ τῶν ἀραχνίων νημάτων ἀδρανέστεραι γενήσονται καὶ διαπεσοῦνταί σου λυθεῖσαι τῆς σῆς ἀποδεικτικωτάτης διανοίας· πῶς γὰρ ἂν καὶ φύσει γνωρίμους σχοίης τὰς προτάσεις, ἐπεὶ καὶ Σέξτῳ καὶ Πύρωνι καὶ τοῖς κατ' ἐκείνους οὐκ ἔνι συνδοκεῖν;

---

[226] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* VII 1 (ed. Ritter, p. 28).

[227] Sfântul Grigorie precizează că expresia «cele dumnezeieşti sunt mai presus de demonstraţie» înseamnă că sunt mai presus de demonstraţia proprie Părinţilor, nu mai presus de 'demonstraţia' varlaamit-aristotelică, pentru că aceasta din urmă, de fapt, nu există (vezi fraza următoare); de aceea sfântul nici nu mai foloseşte cuvântul *demonstraţie*, ci zice «dar nu privitor *la aceasta*».

[228] Varlaam, *Epistola Iª către Palama*, ed. G. Schirò, p. 245.

[229] Sfântul Grigorie pomeneşte aici cazul anticului filosof sceptic Pyron, care susţinea că nici o afirmaţie nu poate fi socotită mai îndreptăţită decât alta, lucrurile fiind incognoscibile. Dacă nu din alte pricini, aşadar, măcar din pricina acestei opinii Varlaam ar fi trebuit să nu se aventureze să vorbească despre o asemenea demonstraţie, care «pare tuturora adevărată şi nu iscă nici o îndoială».

noastre, dar şi minţilor celor ce sunt mai presus de toată aplecarea spre cele de jos, care, pentru însuşirea de a se sui [şi a trece] dincolo de toate a făpturilor acelora zidite care se apropie şi slujesc măreţiei dumnezeieşti, 'tronuri' se numesc[226]. Dar nu zicem despre cele dumnezeieşti că, întrucât sunt mai presus de toate, sunt cu totul mai presus şi de demonstraţie; sau, mai bine zis, zicem aceasta, dar nu privitor la aceasta[227] pe care tu, deşi pofteşti cu totul şi cu totul a o ridica în slăvi, o prezinţi [de fapt] ca [fiind] atât de uşor de răsturnat, încât nu rezistă nici contrazicerii [ei] de către primul venit şi nici demonstraţie nu mai poate fi.

(57.) Pentru că silogismul căruia tu îi zici 'demonstrativ' «pare, pur şi simplu, tuturora adevărat şi nu se iscă nici o îndoială asupra lui»[228]. [Bine,] dar nici aceea nu ai luat în seamă că, dacă nu din altă pricină, măcar din pricina reţinerilor pironiene asemenea demonstraţie nu există deci nicidecum[229], [astfel] că [toate aceste] necesităţi rigide prin care legi[230] ştiinţa logică, armonică şi astronomică[231], [odată] dezlegate din [legătura cu] a-tot-demonstrativa ta judecată, vor ajunge [ele însele] mai netrainice decât pânza de păianjen şi vor cădea[232]? Căci cum îţi vor fi de la sine înţelese premisele, de vreme ce nici Sextus[233], nici Pyron, nici cei asemenea lor nu le încuviinţează?

---

[230] Adică: prin care încorsetezi.

[231] Faptul că în realitate fenomenele astronomice nu se supun 'corsetului' pus de apodictica lui Varlaam îl vedem, de pildă, în pasaje unde sfântul Grigorie semnalează oprirea soarelui sau întoarcerea lui înapoi şi altele asemenea; vezi *Epistola a II^a către Varlaam* 62.

[232] Aceste necesităţi sau constrângeri atotstăpânitoare există doar în mintea lui Varlaam, adept al logicii lui Aristotel; odată supuse opiniei altora, odată strămutate în alt sistem de referinţă logic (al scepticilor, de pildă, care nici nu erau creştini), ele nu mai stau în picioare.

[233] Opera lui Sextus (*Pyrrhoniae hypotyposes* şi *Adversus mathematicos*) reprezintă panorama completă a scepticismului antichităţii clasice.

(58.) Οὐ ταύτης οὖν ὑπέρτερα τὰ θεῖα, οὐδὲ γὰρ τὸν ἥλιον ἐρεῖ τις φανότερον πυγολαμπίδος, ἀλλὰ καὶ τῆς πατροπαραδότου, καὶ οὐδὲ τοῦτ' ἀπὸ τῆς ἐκείνων γνώμης, προσάγομεν δ' ὅμως χρείας καλούσης τὴν δυνατήν, καὶ ταύτης ἀρχὴν ἔχοντες τὴν πνευματοκίνητον δύναμιν, καθ' ἣν ὑπὲρ νοῦν τοῖς ὑπὲρ νοῦν ὡμιληκότες, οἱ θεόσοφοι θεολόγοι θεοχαρίστως τε ἐδιδάχθησαν καὶ θεομιμήτως ἡμᾶς ἐδίδαξαν. Ὡς γάρ, εἰ καὶ πάντων ὑπεξῄρηται τὰ θεῖα καὶ λόγου πάντως παντός, ὕμνου τε καὶ δόξης ἡστινοσοῦν, ἀλλὰ καὶ λόγον λαλοῦμεν περὶ θεοῦ καὶ ὑμνοῦμεν καὶ δοξάζομεν κατὰ τὸ ἐγχωροῦν αὐτὸν ἔργοις τε καὶ λόγοις καὶ πάθεσι καὶ δόξαν θεοῦ καλοῦμεν, καὶ ὕμνον θεοῦ τὴν παρ' ἡμῶν αὐτῶν δοξολογίαν ἀναφερομένην λέγομεν, οὕτω καὶ συλλογιζόμεθα καὶ ἀποδείκνυμεν καὶ τὸν ἐπὶ τὰ θεῖα συλλογισμὸν ἀπόδειξιν καλοῦμεν, κἂν εἰς ὦτα ἀκουόντων λέγωμεν κἂν μή, ἐπεὶ μηδὲ πᾶσα διάλεξις καὶ διαλεκτικὴ· κἀκ τοῦ σεμνοτέρου δεῖν οἰόμεθα καλεῖν αὐτόν, οὐ τοὺς οἰκείους λόγους, ὡς ἄν τις οἰηθείη, σεμνύνοντες, ἀλλ' ὅτι περὶ θεοῦ σεμνοτέρως προσαγορεύοντες καὶ ταῖς τῶν πατέρων συνῳδὰ φωναῖς καὶ κατ' οὐδὲν ἀποτρόπου τῶν θεοπαραδότων λογίων.

(59.) Εἶεν· ἐκεῖνό γε μὴν ἀρτίως καταξίωσον ἐπὶ νοῦν λαβεῖν ὡς ἀπὸ τῶν αὐτῶν καὶ κατὰ σὲ διελεξάμην πρὸς σέ,

---

[234] «aceasta»: a lui Varlaam, luată de la Aristotel.

[235] «demonstrația cea puternică»: expresia este o prelucrare a formulei pauline din *I Corinteni* 2, 4: «întru *demonstrația* [pe baza] duhului şi a *puterii* (ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως)», formulă preluată de Areopagit («*ἐν ἀποδείξει τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως*»), la care sfântul Grigorie va trimite numaidecât.

[236] Dar şi: «ca principiu al acesteia», fiind vorba de metoda apodictică.

[237] Sau: «puterea cea din Duhul pornită».

[238] Între de-Dumnezeu-înțelepții şi de-Dumnezeu-cuvântătorii aceştia se numără, desigur, sfântul Dionisie Areopagitul, de la care sfântul Grigorie şi împrumută pasajul de față şi teza despre aceea că principiul sau temeiul teologhisirii şi al demonstrației patristice este adeverirea venită de la Duhul, puterea Lui împărtăşită Părinților; vezi locul *Despre numirile dumnezeieşti* I 3, ed. De Gruyter, p. 111, citat mai sus în nota 125, p. 164.

(58.) Deci nu față de demonstrația aceasta[234] sunt mai presus cele dumnezeieşti – că nici despre soare nu se apucă cineva a zice că e mai strălucitor decât licuriciul – ci față de cea predată de Părinți, care nici aceasta nu este din propria lor socotință; o aducem însă, nevoia cerând-o, [pe aceasta din urmă], pe cea puternică[235], având [noi] ca obârşie a acesteia[236] puterea cea de Duhul mişcată[237], [putere] prin care, [în chip] mai presus de minte împărtăşindu-se de cele mai presus de minte, de-Dumnezeu-înțelepții şi de-Dumnezeu-cuvântătorii[238] de la Dumnezeu au fost învățați şi – următori lui Dumnezeu făcându-se – ne-au învățat pe noi. Precum deci, deşi cele dumnezeieşti sunt cu totul deasupra şi dincolo de toate, de tot cuvântul, adică, şi de toată lauda şi de toată slăvirea, noi însă şí grăim cuvânt despre Dumnezeu şí Îl lăudăm şí Îl slăvim – pe cât ne este cu putință – cu fapte şi cuvinte şi patimi[239], şi zicem 'slava lui Dumnezeu', şi 'laudă a lui Dumnezeu' numim slavoslovia cea de noi înşine înălțată, tot aşa şi facem silogisme şi demonstrații şi silogismul despre cele dumnezeieşti 'demonstrație' îl numim, fie de vorbim în urechile ascultătorilor, fie de nu, întrucât nu orice dialog este [numaidecât] şi dialectică; şi socotim că trebuie în chip cât mai cuviincios să îl numim, nu în chip necuvenit cinstindu-ne – cum ar socoti cineva – propriile noastre vorbe, ci vorbind despre Dumnezeu pe cât putem de cuviincios şi în conglăsuire cu spusele Părinților şi întru nimic abătându-ne de la cuvintele de-Dumnezeu-predate[240].

(59.) Bun. Aceasta, dar, binevoieşte să înțelegi: că dintru ale tale şi în felul tău am cuvântat către tine şi, de afli

---

[239] Îl slăvim pe Dumnezeu – pe cât ne este cu putință – cu faptele noastre şi cu cuvintele noastre şi cu relele pătimiri pe care le primim sau le luăm asupra noastră pentru El.

[240] «cuvintele de-Dumnezeu-predate»: Scriptura.

κἄν τι μὴ λίαν εὔφημον ἀγαπᾶν ὡς σόν· «ἐὸν γάρ» φασι «κακόν, ἀγαπητόν». Μὴ δὴ πρὸς ἡμᾶς ἀπεχθῶς σχοίης, μηδ' ἀνῆς φιλῶν ἢ πρότερον, καθάπερ δὴ καὶ ἡμεῖς· οὕτω γάρ, εἰ καὶ τὰ τῶν λόγων ἡμῖν οὕτω συμβὰν ἀντιτέτακται, ἀλλ' ἐν τῷ φιλοῦντι τῆς ψυχῆς ἀδιαλώβητον ἕξομεν τὸ τῆς εἰρήνης καλόν· εἴη, σοφώτατε ἀνδρῶν, οὐκ ὀκνήσαιμι δ' ἂν εἰπεῖν καὶ φιλούντων τε καὶ φιλουμένων ἄριστε, καὶ ἰδεῖν ἡμᾶς ἀλλήλους καὶ περιχυθῆναι ἀλλήλοις καὶ δι' ἀλλήλων ἀσπασμὸν ἡμῖν γενέσθαι τὸν αὐτὸν ἐν ἁγίῳ φιλήματι.

ceva nu prea de laudă, să iubeşti [şi] aceea, că al tău este; că – precum se zice – «[şi] răul, de'i al tău, îţi este drag»[241]. Nu te mânia, deci, asupra noastră, nici nu slăbi în iubirea faţă de noi, precum nici noi [nu vom slăbi]; aşa, dar, deşi cuvintele noastre s-a întâmplat astfel să fie potrivnice, ci în partea iubitoare a sufletului nevătămat să avem bunul păcii; fie [nouă], preaînţeleptule între bărbaţi – şi nu m-aş da înapoi de-a zice chiar alesule şi între cei ce iubesc şi între cei iubiţi – şi a ne vedea întreolaltă şi a ne îmbrăţişa şi facă-se a ne săruta întreolaltă cu sărutare sfântă.

[241] Vezi Hesiod, *Munci şi zile* (rândul 58): «ἐὸν κακὸν ἀμφαγαπῶντες».

Β′ ΠΡΟΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΒΑΡΛΑΑΜ
ΓΡΑΦΟΝΤΑ ΟΤΙ ΟΥΚ ΕΣΤΙΝ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠ′ ΟΥΔΕΝΟΣ ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ
ΕΛΕΓΧΟΣ ΟΤΙ ΕΣΤΙΝ ΕΦ′ ΩΝ ΚΑΙ ΟΤΙ ΚΥΡΙΩΣ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΑΥΤΗ
Η ΔΕ ΚΑΤ′ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΝ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΑΣΥΣΤΑΤΟΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΝ ΑΧΡΕΙΟΝ

(1.) Τὰ μὲν τῆς δυαρχίας ἐκ μέσου γέγονεν· ἐξεκόπη γὰρ τῶν λόγων τοῦ φιλοσόφου καὶ καρπὸν ἤνεγκεν ὁ ἡμέτερος λόγος τῷ τῆς μοναρχίας εὐσεβεῖ κηρύγματι συνιστάμενος· τὸ δὲ κατ′ Ἀριστοτέλην ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐπὶ τῶν θείων οὐκ ἐθέλει πω γενέσθαι τῷ λόγῳ καταπειθές. Ὑπόθεσις οὐκοῦν ἡμῖν αὖθις λόγου τοῦτο γενέσθω καὶ δῶμεν ἀφορμὴν ἑαυτοῦ φιλοσοφώτερον γενέσθαι τὸν φιλόσοφον. Πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο δεικτέον ὡς μάτην ἐγκεῖται τοῖς Πρὸς Λατίνους αὐτῷ λόγοις ὡς οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις ἐπ′ οὐδενὸς τῶν θείων, καὶ ὁ πᾶς ἀγὼν αὐτῷ πρὸς οὐδὲν ὅλως τείνει τέλος· ἂν γὰρ τοῦτο γένηται κατάδηλον, εἰ μηδὲν ἄλλο, διὰ γοῦν τὸ μὴ θέλειν ματαιολογεῖν ἀφέξεται τῆς ἐνστάσεως· ἔσται δὲ κατάδηλον εὐθὺς ἂν παρ′ ἐκείνου μάθωμεν οὗπερ ἕνεκα πρὸς τὴν ἀγωνίαν ἀπεδύσατο ταύτην, καὶ τοῦτ′ ἀχρεῖον ὂν φανῇ.

(2.) Φησὶ τοίνυν αὐτὸς ἐν τῇ προθεωρίᾳ κἀν τοῖς πρὸς ἡμᾶς λόγοις ὡς, «δεῖ νῦν εἰπεῖν πρός τί μοι τείνουσιν οἱ περὶ τούτων λόγοι· ἐσκεψάμην πῶς ἂν εἴη ἑνὶ λόγῳ ἅπαντας ἀνασκευ-

---

[1] Este vorba de *Epistola I*ª *către Varlaam*, care a respins învățătura despre purcederea Duhului şi de la Fiul. Observăm folosirea persoanei a III[a] a verbului, mai apoi a persoanei a II[a] şi alternarea lor în continuare; despre aceasta vezi mai sus nota 27, p. 112.

[2] Vezi *Pildele lui Solomon* 9, 9: «Dă înțeleptului pricină, şi mai înțelept va fi». Semnalăm că pasajul patristic de față dă la iveală faptul că actuala variantă românească oficială a Scripturii («Dă sfat celui înțelept, şi el se va face şi mai înțelept») greşeşte redând pe *ἀφορμή* (premisă, punct de plecare, pricină) cu *sfat*, de vreme ce sfântul Grigorie foloseşte perechea *prilej~pricină*.

[EPISTOLA] A II^A CĂTRE VARLAAM

A ACELUIAŞI, CĂTRE ACELAŞI VARLAAM
CARE SCRIE CĂ NU ESTE DEMONSTRAŢIE
ASUPRA NICIUNUIA DIN CELE DUMNEZEIEŞTI,
DOVEDIRE CĂ ASUPRA UNORA ESTE
ŞI CĂ ACEASTA ESTE DEMONSTRAŢIA PROPRIU-ZISĂ,
IAR DEMONSTRAŢIA CEA DUPĂ ARISTOTEL ESTE NEÎNTEMEIATĂ
ŞI FAPTUL DE A FI MAI PRESUS DE EA ESTE FĂRĂ ROST

(1.) Discuţiile privitoare la teza celor două obârşii [în Dumnezeire] au încetat; căci a fost scoasă din cuvintele filosofului şi roadă a adus cuvântul nostru, întemeiat pe bine-cinstitoarea propovăduire a unei singure obârşii[1]. Însă «mai presus-ul de demonstraţie» cel după Aristotel, spus asupra celor dumnezeieşti, încă nu voieşte a se supune cuvântului. Fie-ne, deci, aceasta iarăşi prilej de cuvânt şi să dăm pricină ca filosoful mai filosof decât el însuşi a se face[2]. Mai întâi, aşadar, că aceasta fără rost s-a scris în cuvintele lui *Către Latini* – cum că nu există demonstraţie [apodictică] asupra niciunuia din cele dumnezeieşti – şi toată zbaterea lui nu are nici o ţintă; că odată vădit lucrul acesta – dacă nu din altă pricină, măcar din dorinţa de a nu vorbi în deşert – să lase împotrivirea; şi lucrul se va vădi numaidecât de vom afla de la acela pentru care pricină s-a dedat zbaterii acesteia şi de se va arăta [că] fără rost [este pricina] aceasta.

(2.) Zice, deci, acesta în prefaţă[3] şi în cuvintele către noi cum că «acum trebuie să spun care îmi este ţinta cuvintelor despre [lucrurile] acestea; m-am gândit cum ar fi posibil

---

[3] Este vorba de prefaţa scrierii lui Varlaam *Contra Latinilor* I, 1, 2-3 (cfr. *supra, Epistola I^a către Achindin* 1), ed. Fyrigos (după TLG).

άσαι καὶ δεῖξαι σοφίσματα τοὺς ὑπὸ Λατίνων γινομένους συλλογισμούς· ἑώρων οὖν δυνατὸν ὂν τούτου τυχεῖν εἴ τις οἷός τ' εἴη δεῖξαι τούτους μήτε διαλεκτικοὺς ὄντας μήτε ἀποδεικτικούς· ἀλλὰ τὸ μὲν μὴ εἶναι αὐτοὺς διαλεκτικοὺς προχειρότατον ἦν μοι δεῖξαι, δηλώσαντι μόνον ὡς ἃ λαμβάνουσιν ἐπίσης ἡμῖν ἀμφισβητεῖται τῷ συμπεράσματι· τὸ δὲ μὴ εἶναι ἀποδεικτικοὺς ἀδύνατον ὅλως ἦν δεῖξαι συγχωρήσαντι δυνατὸν εἶναι ἀποδεικτικῶς ἐπὶ τῶν θείων συλλογίσασθαι». Σκέψαι τί λέγεις, ὦ φιλόσοφε· προχειρότατον ἦν σοι δεῖξαι πάντας τοὺς ὑπὸ Λατίνων ὑπὲρ τοῦ οἰκείου δόγματος συλλογιστικῶς προτεινομένους λόγους τὰς προτάσεις ἔχοντας ἐπίσης ἀμφισβητουμένας τῷ συμπεράσματι, καὶ ἀγωνιᾷς μὴ τοὺς συλλογισμοὺς τούτους ἀφέμενοι τοῦ διαλεκτικοὺς καλεῖν ἀποδεικτικοὺς προσαγορεύσωσι καὶ εἰς ἀπορίαν τὴν ἐσχάτην περιστήσωσί σε; Καὶ ἔστι ἀποδεικτικὸν ἢ εἶναι ἢ δοκεῖν συλλογισμὸν τὸν τὰς προτάσεις ἀμφισβητουμένας ἔχοντα, καὶ ταῦτα ἐπίσης τῷ συμπεράσματι;

(3.) Τίς ποτε τῶν παιδείᾳ λόγων συντεθραμμένων ἢ καὶ τῶν μετρίως ἡμμένων ταύτης τοῦτ' εἴποι; Σοφίσματα γὰρ ἔδειξας, ὡς αὐτὸς ἐκεῖ λέγεις, τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῶν ὄντας ἅπαντας· εἶτα δέδοικας μὴ τοὺς σοφιστικοὺς ὄντας ἐξεληλεγμένους ἀποδεικτικοὺς εἶναι φῶσι; Καὶ ἔστι τὸν σοφιστικὸν ἀποδεικτικὸν ὅλως εἶναι; Ταὐτόν τι πέπονθας, ὦγαθέ, ὥσπερ ἄν τις, ὑπὸ γῆν ἡλίου καὶ σελήνης ὄντων, τὸ τοῦ χρόνου τοῦτο μέρος ἐν βαθεῖ σκότει διανύειν ἔλεγε τοὺς ὑπὲρ γῆν, ὡς καὶ τοῦ τῆς σελήνης φωτὸς ἐστερημένους, εἶτ' ἐδεδίει μὴ τὸ σταθερὸν εἶναι τοῦτο τῆς ἡμέρας φῶσι καὶ οὕτω ψευδόμενον ἀπελέγξωσιν αὐτόν· συλλογισμὸν γὰρ μὴ διαλεκτικὸν μὲν δεικνύμενον, ὡς τούτου κρείττονα, ἔστιν ἀποδεικτικὸν ὑπολαβεῖν, ὡς δὲ χείρω τοῦ διαλεκτικοῦ, τῶν ἀδυνάτων οἰηθῆναί ποτέ τινα τοῦτον ἀποδεικτικόν, ὥσπερ καὶ ἀέρα πανσελήνου μὲν νυκτὸς φανότερον ἔστιν ὑπολαβεῖν ἡμέραν, σκοτεινότερον δ' οὐκ ἔστι.

---

[4] Varlaam, *Epistola Iª către Palama*, ed. G. Schirò, p. 265.

[5] Aluzie la anterioara acuză adusă de Varlaam sfântului Grigorie, cum că este 'ignorant şi incult'.

ca printr-un singur discurs a demonta şi a dovedi sofisme toate silogismele elaborate de Latini; am observat, deci, că ar fi posibil a se obţine aceasta dacă s-ar putea dovedi că ele nu sunt nici dialectice, nici demonstrative; a dovedi că acestea nu sunt dialectice mi-a fost mai la îndemână, arătând doar aceea că datele de la care pleacă [aceste silogisme] le socotim false, laolaltă cu concluzia; dar a dovedi că nu sunt demonstrative îmi era cu totul imposibil câtă vreme acceptam că e posibil a se elabora în mod demonstrativ silogisme asupra celor dumnezeieşti»[4]. Gândeşte-te ce zici, o, filosofule: îţi era mai la îndemână a dovedi că toate raţionamentele silogistice aduse de Latini în sprijinul dogmei lor au premisele îndoielnice deopotrivă cu concluzia, şi te zbaţi ca silogismele acestea – nemainumindu-se dialectice – nu cumva [aceia] să le numească demonstrative şi să te ducă [astfel] pe tine la impasul cel mai de pe urmă? Dar e cu putinţă a fi sau a părea demonstrativ silogismul ale căruia premise sunt îndoielnice, şi aceasta deopotrivă cu concluzia?

(3.) Cine dintre cei hrăniţi de ştiinţa cuvintelor sau şi dintre cei ce numai au gustat din aceasta ar spune vreodată aşa ceva[5]? Ai dovedit, aşadar, sofisme – cum însuţi spui acolo – toate silogismele lor; [şi] apoi te-ai temut ca nu cumva pe cele vădite a fi sofistice [aceia] să le numească demonstrative? Dar e cumva cu putinţă vreunui silogism sofistic să fie demonstrativ? Acelaşi lucru l-ai păţit, bunule, ca şi când cineva, sub pământ fiind soarele şi luna, ar zice că răstimpul acesta în întuneric adânc îl petrec cei de pe pământ, ca unii lipsiţi şi de lumina lunii, iar mai apoi s-ar teme ca nu cumva să zică [unii] că e miezul zilei şi, astfel, să-l vădească de mincinos; că silogismul dovedit a nu fi dialectic – ca fiind mai presus de acesta – poate fi demonstrativ; cel dovedit a nu fi dialectic ca fiind mai prejos de acesta, însă, cu neputinţă este cuiva să-l socotească vreodată demonstrativ, precum şi văzduhul nopţii, mai luminos fiind el de la lună plină, poate fi socotit drept zi, dar mai întunecat fiind, nicidecum nu se poate aceasta.

(4.) Τοῦτο τοίνυν πρὸς αὐτοὺς εἰπόντα σε χρῆν ἀπηλλάχθαι πραγμάτων· σὺ δ' ἐκ τῶν οὐχ ἧττον ἀσαφῶν, μᾶλλον δὲ σαφῶς ψευδῶν, τὰ ψευδῆ συναγαγόντας ἀπελέγξας, εἶτα φοβηθεὶς μὴ ἐκ ψευδῶν ἀποδεικτικῶς δόξωσι συναγαγεῖν, εἰς τὸ μηδεμίαν ἀπόδειξιν ἐπὶ τῶν θείων εἶναι λέγειν εἰς ἀνάγκην ἦλθες καὶ ἡμῖν ἀντιλέγειν ἀκρατῶς λέγουσιν ὡς τὰ μὲν τῶν θείων οὕτως ἐστὶν ἐμφανῆ κατὰ τὰς τῶν πατέρων παραδόσεις, ὡς καὶ ἐπαφὴν εἶναι τούτων καὶ ἀπόδειξιν καὶ ἐπιστήμην, τὰ δέ, μὴ ὅτι ὑπὲρ ἐπαφὴν καὶ ἀπόδειξιν καὶ ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τὸν νοερῶς ὁρῶντα νοῦν καὶ ὑπὲρ τὸν καὶ αὐτὰς τὰς νοερὰς ἐνεργείας ὑπεραναβάντα καὶ κατὰ ἀπόπαυσιν πάσης ἀντιληπτικῆς δυνάμεως χάριτι ἀρρήτῳ ὑπερηνωμένον τοῖς ἀπερινοήτοις.

(5.) Συμβαίνει τοίνυν ἐξ ὧν ὁ φιλόσοφος βίᾳ μέν, ὡς αὐτός φησιν, ὑπέστη δ' ὅμως ἀνεπιλήπτους εἶναι τοὺς πρὸς αὐτὸν παρὰ Λατίνων εἰρημένους ἅπαντας συλλογισμούς· συναναιροῦνται γὰρ τούτοις κατ' αὐτὸν αἱ πατερικαὶ παραδόσεις. Ἔοικε τοιγαροῦν ἑαυτοῦ καταγινώσκειν ὡς μὴ δυνηθέντος ἀπελέγξαι τούτους· Εἰ γὰρ τοῦτο δυνηθεὶς ἠπίστατο, πῶς ἂν ἐφοβήθη μὴ ἀποδεικτικοὺς τοὺς σοφιστικοὺς καλέσωσιν', εἶπεν ἄν τις τῶν ἀλλοτρίων· ἐγὼ δ' οὐ τοῦτο φαίην ἄν· μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ἀνιώμενος ὅτι τὸ κάλλος ἀμαυροῖ καὶ λωβᾶται τῇ δυνάμει τῶν λόγων ἐκείνων, ὡς ἐκποδὼν γένοιτο

---

[6] Adică: dovedire şi cunoaştere ştiinţifică.

[7] Literal: în mod inteligibil, în chip înţelegător.

[8] La fel: inteligibile, 'înţelegătoare'; pasajul urmează scrierilor areopagitice (vezi, de pildă, *Despre numirile dumnezeieşti* I 5; în ed. De Gruyter la p. 116-117).

[9] Cfr. Varlaam, *op. cit.*, p. 266.

[10] Este vorba – se pare – de o demonstraţie prin reducere la absurd: presupunând că teza susţinută de Varlaam e adevărată (cum că toate silogismele Latinilor sunt greşite, întrucât nu există demonstraţie asupra celor dumnezeieşti), atunci trebuie desfiinţate predaniile Părinţilor, căci aceştia 'practicau' demonstraţia asupra celor dumnezeieşti – ceea ce este absurd; deci, teza lui Varlaam e greşită şi silogismele Latinilor sunt ireproşabile.

[11] Sensul întregului pasaj ar fi acesta: dacă Varlaam se ştia cu adevărat în stare să combată dialectic silogismele dialectice ale

(4.) Aceasta, aşadar, trebuia să o zici lor spre a scăpa de neajunsuri. Tu, însă, [mai întâi] vădindu-i pe ei că nu din cele nelimpezi, ci mai degrabă din cele limpede mincinoase [îşi] conchid [dialectic] mincinoasele lor [dogme], [mai] apoi temându-te ca nu cumva să considere că demonstrativ au conchis din cele mincinoase, ai ajuns să zici, silit de nevoie, că nu există nici o demonstraţie asupra celor dumnezeieşti şi să te împotriveşti fără frâu nouă, celor ce spunem – după predaniile Părinţilor – că dintre cele dumnezeieşti unele sunt aşa de vădite, încât este şi atingere a lor şi demonstraţie şi ştiinţă[6], iar altele mai presus nu doar de atingere şi demonstraţie şi ştiinţă, ci şi mai presus de mintea cea văzătoare în chip netrupesc[7] şi mai presus de cea ridicată deasupra înselor lucrărilor netrupeşti[8] şi – [odată] cu odihnirea a toată puterea perceptivă – prin harul cel negrăit mai-presus-unită cu cele de neînţeles.

(5.) Urmează, aşadar, din cele pe care filosoful le-a susţinut (silit de nevoie, cum zice el, dar le-a susţinut)[9], că ireproşabile sunt toate silogismele cele zise către el de către Latini; căci se desfiinţează dimpreună cu acestea – [de ar fi] după el – predaniile Părinţilor[10]. S-a arătat, aşadar, pe sine însuşi că se socoteşte neputincios a-i dovedi pe aceştia că greşesc[11]; 'că de ar fi ştiut că aceasta îi e cu putinţă, cum să se mai fi temut ca nu cumva [aceia] să [îşi] numească *demonstrative* silogismele lor sofistice?', ar spune cineva dintre străini; eu, însă, nu aş spune aceasta; ci mâhnindu-mă, mai degrabă, că frumuseţea se umbreşte şi se ponegreşte de puterea raţionamentelor acelora[12], ca

---

Latinilor, nu s-ar mai fi temut – gratuit – că aceia îşi vor numi 'apodictice' silogismele acelea şi nu ar mai fi desfiinţat axiomatic – din precauţie – demonstraţia asupra celor dumnezeieşti şi, dimpreună cu aceasta, predaniile Părinţilor.

[12] Este vorba de raţionamentele Latinilor, care – chipurile – dialectic îşi obţineau greşitele dogme; dar poate şi de ale lui Varlaam,

καὶ τοῦτο τὸ σκῶλον τὸν περὶ τούτου λόγον ἐποιησάμην. Ὁ δέ, κατὰ τοῦ καθαίροντος ὡς καθαιροῦντος ὀργισθείς, προσκόπτων ἐπέδωκεν. Οὔκουν ἐκ τῆς τῶν ἀντιτεταγμένων βιασθέντα δυνάμεως τοῦτο παθεῖν αὐτὸν οἶομαι, κἂν αὐτὸς τοῦτο λέγῃ, ἀλλ' ὡς τὰ θεῖα μὴ μεμυημένον ἀκριβῶς καὶ τῷ δοκεῖν ἔχειν ἐθέλειν τὴν περὶ λόγους κατὰ παντὸς προεδρείαν ἀπὸ τοῦ διδασκαλείου τῆς ματαιότητος θεολογοῦντα καὶ τῶν Ἀριστοτέλους τεχνῶν τὴν κακοτεχνίαν ἐν τοῖς τοιούτοις λόγοις ἐπιδεικνύμενον.

(6.) Ἐντεῦθεν Ἀριστοτέλην τε καὶ Πλάτωνα, Σωκράτην τε καὶ Πυθαγόραν καὶ ὅσοι κατ' αὐτοὺς διὰ θαύματος ποιεῖται ὡς «τὴν θείαν κατανενοηκότας ὑπεροχὴν» καὶ προαγαγὼν αὐτοὺς εἰς μέσον διηγουμένους περὶ νοεροῦ φωτὸς καὶ θέας οὐρανίου καὶ θεωριῶν ἁπλῶν καὶ ἀμερῶν, αὐτὸς περὶ αὐτῶν ἃ οὐδείς ποθ' ἕτερος τῶν ἡμετέρων ἐπιψηφίζεται· «ταῦτα» γάρ, φησίν, «ἀκούων αὐτῶν λεγόντων, οὐ δύναμαι μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτίσθαι λέγειν»· ὧν ἕκαστον ἐν τῷ πρὸς αὐτόν μοι προτέρῳ Καθ' ἑλληνικῆς νοερᾶς ἐποψίας διαρκῶς ἐξελήλεγκται λόγῳ. Ἐντεῦθεν τοὺς Λατίνους οὐκ ἄλλως ἐξελέγχει ἢ ἀπὸ τοῦ λέγειν ὅτι οἱ συλλογισμοὶ αὐτῶν οὔτε διαλεκτικοί εἰσι κατὰ τὰς Ἀριστοτέλους παραδόσεις οὔτε ἀποδεικτικοί, μὴ εἰδώς, ὡς ἔοικεν, ὅτι πάντες ἢ οἱ πλεῖστοι συλλογισμοὶ ἐπὶ τῶν θείων οὔτε διαλεκτικοί εἰσιν οὔτε ἀποδεικτικοί· πῶς γὰρ οἵ γε οὐδὲ συλλογισμοί εἰσι κατὰ τὰς Ἀριστοτέλους παραδόσεις, ὡς ἐδείξαμεν ἐν τῷ προτέρῳ λόγῳ καὶ νῦν αὖθις, τοῦ λόγου προϊόντος καὶ τοῦ θεοῦ διδόντος, δείξομεν;

---

care desființa demonstrația asupra celor dumnezeiești, deși aceasta era practicată de Părinți.

[13] Joc de cuvinte între *καθαίρω* (a curăța) și *καθαιρέω* (a doborî): nu voind a-l doborî pe Varlaam își alcătuiește sfântul Grigorie cuvântul, ci voind a curăța pata adusă de el (dar și de Latini) predaniilor Părinților, introducând el (dar și ei) ca autoritate supremă în cele dumnezeiești logica lui Aristotel, înlăturând dovada (totuna cu demonstrația) dată de Duhul, prin puterea izvorâtă din El.

[14] Literal: neinițiat cu exactitate în cele dumnezeiești.

să fie înlăturată şi această piedică mi-am alcătuit cuvântul despre aceasta. Iar el, asupra celui ce curăţa ca asupra unuia ce doboară mâniindu-se[13], a urmat a lovi. Nu silit de puterea contrazicerilor a păţit el aceasta socotesc [eu], măcar că el aşa zice, ci ca unul nedeprins cu acrivie în cele dumnezeieşti[14] şi care, poftind să pară a avea înaintea tuturor întâietatea în privinţa raţionamentelor, din învăţătura deşertăciunii teologhiseşte şi se fuduleşte – prin astfel de raţionamente – cu lipsa de meşteşug a artelor lui Aristotel.

(6.) Astfel, pe Aristotel şi pe Platon, pe Socrate şi pe Pitagora şi pe toţi cei de-un-cuget cu ei îi face – [ca] prin minune – a fi 'înţeles mai presus-ul lui Dumnezeu' şi, scoţându-i pe aceştia în faţă cum că vorbesc despre lumina inteligibilă şi viziunea cerească şi contemplaţiile simple şi neîmpărţite[15], el spune despre aceştia ceea ce nimeni altul dintre ai noştri nu a spus vreodată; că zice: «acestea auzindu-i pe ei spunând, nu pot să nu spun că şi ei au fost luminaţi de Dumnezeu»[16]; lucruri pe care – fiecare luat în parte – îndestulător le-am dovedit a fi mincinoase în primul meu cuvânt către el, cel *Împotriva viziunii inteligibile elineşti*[17]. Astfel, faptul că Latinii greşesc îl dovedeşte nu altcum decât prin a zice că, după predaniile lui Aristotel, silogismele lor nu sunt nici dialectice, nici demonstrative, neştiind, precum se vede, că toate sau cele mai multe dintre silogismele asupra celor dumnezeieşti nici dialectice nu sunt, nici demonstrative; în ce chip acestea, dar, nici nu sunt silogisme după predaniile lui Aristotel, precum am arătat în cuvântul dintâi, şi acum – înaintând cuvântul şi dând Dumnezeu – iarăşi vom arăta.

---

[15] Nediscursive.
[16] Varlaam, *op. cit.*, p. 262.
[17] Este vorba de *Epistola I^a către Varlaam* a sfântului Grigorie.

(7.) Ἐντεῦθεν τοὺς ἡμετέρους κατὰ Λατίνων λόγους παντὶ τρόπῳ πειρᾶται ἀκυροῦν, ὡς μὴ μόνον δοκοίη θεολόγος, ἀλλὰ καὶ μόνος ἀρτίως ἐπὶ γῆς. Περὶ μὲν γὰρ ἀποδείξεως ἴσως ἀφορμῆς ἐλάβετό τινος, περὶ δὲ τῶν ἄλλων τίς αὐτῷ λόγος τοῖς τῷ εὐσεβεῖ συνηγοροῦσιν ἀντικεῖσθαι λόγοις; Ἀκούων γὰρ ὁ σοφὸς οὗτος ἡμῶν λεγόντων, ὡς οὐ διὰ μέσης θεότητος ἐπὶ θεότητα ἦλθεν ὁ θεὸς τὴν φύσει, ἀλλὰ τὴν θέσει τε καὶ χάριτι, καὶ ὡς, εἰ πρὸς τὴν πρώτην αἰτίαν ὥσπερ τὰ τοῦ μονογενοῦς οὕτω καὶ τὰ τοῦ πνεύματος ἀναφέρεται, τοιγαροῦν τὸ πνεῦμα ἀμέσως ἀναφέρεται πρὸς τὸν πατέρα, εἰ δὲ ἀμέσως ἀναφέρεται καὶ ἀμέσως ἐκπορεύεται, καὶ ὡς, εἰ γεννᾶται ὁ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρός, καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, καὶ γὰρ ὁμοίως ταῦτ' ἐκ τοῦ πατρός, πλὴν τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, πρὸς δὲ κἀκ τῶν ὕστερον ὁμοίως τεθεολογημένων τὰ προαιωνίως κατὰ τοῦθ' ὁμοίως ὑπάρχοντα δεικνύντων καὶ προαγαγόντων τοὺς εἰπόντας ὅτι, «ὡς ὁ υἱός ἐστιν ἐκ τοῦ πατρὸς οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρός, πλὴν τοῦ τὸν μὲν εἶναι γεννητῶς, τὸ δὲ ἐκπορευτῶς», καὶ αὖθις· «τί μὴ προσαγορεύεται τὸ πνεῦμα ὢν ὁ υἱός, πλὴν γεννήσεως, καὶ πάντα ὅσα τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος, καὶ πάντα ὅσα ὁ υἱός, τὸ πνεῦμα, πλὴν γεννήσεως», καὶ τοῦτο τηρητέον ἐν ἅπασι τοῖς ἐπ' αὐτῶν λεγομένοις προσέτι, καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς ἐξελεγχόντων

---

[18] Aluzie la *Cuvintele apodictice* ale lui Palama.

[19] Vezi începutul paragrafului 14.

[20] Este vorba de dumnezeirea Duhului, de Duhul.

[21] Vezi *Epistola I^a către Varlaam* 21, cu nota lămuritoare de acolo (nota 79, p. 144).

[22] «pricina cea dintâi»: cauza primă, adică Tatăl; vezi *Epistola I^a către Varlaam* 14 şi nota de acolo (42, p. 132) despre raportarea-*anaforá*.

[23] Este vorba de expresia *'din singur Tatăl'*, folosită în fraza imediat anterioară; cât despre această ultimă frază, ea este preluată întocmai din finalul paragrafului 12 al *Epistolei I^a către Achindin*; vezi şi nota lămuritoare de acolo.

[24] Sfântul Grigorie Teologul, *Omilii 39*, 12. ΒΕΠΕΣ 60, p. 78.

[25] «afară de fiíme»: afară de însuşirea de a fi fiu; vezi sfântul Grigorie Teologul *Cuvânt către cei ce au venit din Egipt* 34, 10 ΒΕΠΕΣ

(7.) Astfel, se sileşte în tot chipul să desfiinţeze toate cuvintele noastre împotriva Latinilor[18], ca nu doar să pară cuvântător-de-Dumnezeu, ci şi singurul de acum de pe pământ. În privinţa demonstraţiei (apodictice) să fi avut, poate, oarecare pricină [îndreptăţită][19], dar în privinţa celorlalte [lucruri] care îi este pricina pentru care se pune împotrivă cuvintelor acelora care iau apărarea a ceea ce este drept-cinstitor[-de-Dumnezeu]? Căci auzind-ne înţeleptul acesta pe noi zicând că nu asupra dumnezeirii celei prin fire[20] a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie, ci asupra [dumnezeirii] celei prin înfiere şi prin har[21]; şi că, dacă chipul în care cele ale Unuia-născut se raportează la pricina cea dintâi[22] este acelaşi cu chipul în care se raportează şi cele ale Duhului, atunci Duhul Se raportează nemijlocit la Tatăl, iar de Se raportează nemijlocit, nemijlocit şi Se purcede [din Acela]; şi că, dacă Fiul Se naşte *din singur Tatăl*, atunci şi Duhul *din singur Tatăl* Se purcede, căci Aceştia întocmai sunt din Tatăl, în afara chipului existenţei; [lucruri] pe lângă care şi din cele [mai] apoi teologhisite asemenea asemenea a fi pe Cele dinainte de veci arătându-Le [noi] prin [expresia] aceasta[23] şi punându-i de faţă pe cei ce zic că «precum Fiul este din Tatăl, la fel şi Duhul este din Tatăl, afară de aceea că unul este prin naştere, iar celălalt prin purcedere»[24], şi iarăşi: «ce nu se zice despre Duhul din cele ale Fiului, afară de naştere?» şi «toate câte sunt ale Fiului, şi ale Duhului sunt, afară de fiíme»[25], şi «toate câte [are] Fiul, şi Duhul [le are], fără naştere»[26] şi că aceasta[27] trebuie ţinut în toate câte spunem asupra Lor, încă şi prin reducere la absurd dovedind că

60, p. 41: «πάντα δὲ ὅσα τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος».

[26] Sfântul Grigorie Teologul, *Omilii 41 (La Cincizecime)* 9, ΒΕΠΕΣ 60, p. 116: «πάντα ὅσα ὁ υἱὸς, τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς γεννήσεως».

[27] «aceasta»: regula sau faptul că Fiul şi Duhul sunt întru totul asemenea, afară de chipul existenţei (Unul adică având-l prin naştere, pe când Celălalt prin purcedere).

τοὺς μὴ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον τὸ πνεῦμα δογματίζοντας καὶ δεικνύντων ὡς οὐδὲ ὁ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἂν εἴη, εἰ μὴ καὶ τὸ πνεῦμα, ταῦθ' ἅπαντα καὶ πλεῖσθ' ἕτερα τῷ λόγῳ παντὶ περιηχούμενα παρ' οὐδὲν ἐκεῖνος θέμενος «τὸ ζητούμενόν» φησιν «ἀξιοῖς».

(8.) Πῶς ἀξιοῦμεν τὸ ζητούμενον διὰ πολλῶν καὶ πολλοὺς ἡμῖν δείξαντες συμμαρτυροῦντας ὅτι πλὴν τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, δηλαδὴ ἐκπορεύσεώς τε καὶ γεννήσεως, ὡς ὁ υἱός ἐστιν ἐκ τοῦ πατρὸς οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρός, καὶ οὕτω σαφὲς καὶ ἀνεξέλεγκτον προθέντες αἴτιον τοῦ συμπεράσματος; 'Ἀλλ' ἔδει', φησί, 'δεῖξαι ὅτι οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ'· παρίημι τοίνυν δι' ὅσων ὁ λόγος τοῦτο προϊὼν ἀπέδειξεν· ἀλλὰ τὸ 'οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ' οὐ ταὐτὸν τῷ 'ἐκ μόνου τοῦ πατρός'; Εἰ γὰρ οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, ἐκ μόνου τοῦ πατρός, καὶ εἰ ἐκ μόνου τοῦ πατρός, οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοσοῦτον ἰσορρόπως ἔχουσι πρὸς ἄλληλα ὡς ἐν πᾶσι λόγοις δι' ὧν συνάγεται μὴ εἶναι καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἴ τις ἀντὶ τούτου τὸ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς εἶναι συμπέρασμα τιθείη, μηδὲν ἂν διαφέρειν· εἰ τοίνυν τοῦθ' οὕτως ἔχει, ὥσπερ οὖν ἔχει, τοῦτ' αὐτὸ ἐδείξαμεν ὅτι οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκ μόνου δεδειχότες τοῦτο τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· εἰ δ' ἐπὶ τοῦ υἱοῦ συννοεῖται εὐθὺς τὸ 'οὐκ ἐξ ἄλλου' διὰ τὸ σύνεγγυς, ὡς καὶ αὐτὸς λέγεις, κἀπὶ τοῦ πνεύματος οὖν ὁμοίως συννοεῖται, καὶ τὸ ζητούμενον ἔχομεν καὶ σὲ ὑπὸ τῶν οἰκείων κἀνταῦθα ἐξεληλεγμένον λόγων καὶ τοῖς ἡμετέροις ἄκοντα

---

[28] Varlaam, *ibidem*, p. 250. Altfel zis: iei concluzia drept premisă axiomatică, consideri ca dat şi iei drept punct de plecare al raţionamentului tocmai ceea ce se cere demonstrat; faci, adică, o *petitio principii*.

[29] «în ce fel Fiul este din Tatăl – aşa este şi Duhul din Tatăl»: în afara deosebirii dintre modul în care Fiul Îşi ia existenţa din Tatăl şi modul în care Duhul Îşi ia existenţa din Tatăl (adică în afara deosebirii dintre naştere şi purcedere), toţi ceilalţi 'parametri' ai faptului de a fi din Tatăl aceiaşi sunt şi în cazul Fiului şi în cazul Duhului. Desigur, este vizat aici în principal 'parametrul' ieşirii 'monarhice' a Fiecăruia din Tatăl, adică aceea că Fiecare din Cei doi (Fiul şi Duhul) are o singură obârşie, nemijlocit ieşind din Tatăl.

greşesc cei ce nu dogmatisesc că Duhul Se purcede *din singur Tatăl* şi arătând că nici Fiul nu ar mai fi *din singur Tatăl*, dacă nu ar fi şi Duhul, la acestea toate [aşadar] şi la multe altele – de care vuieşte tot cuvântul [nostru] – acela câtuşi de puţin luând aminte, zice: «iei cerinţa drept premisă»[28].

(8.) Cum luăm cerinţa drept premisă, când în multe chipuri ţi-am arătat, pe mulţi aducându-i martori nouă, cum că, în afara chipului existenţei, adică a naşterii şi a purcederii, în ce fel Fiul este din Tatăl – aşa este şi Duhul din Tatăl[29], punând astfel limpede şi neîndoielnică pricină a concluziei? Dar 'trebuia', zice, 'să se demonstreze că nu [este] din Fiul'; las, aşadar, deoparte toate cele prin care, în curgerea lui, cuvântul a demonstrat aceasta; dar 'nu din Fiul' nu e totuna cu 'din singur Tatăl'? Că dacă Duhul nu este din Fiul, atunci este din singur Tatăl, şi dacă este din singur Tatăl, atunci nu este şi din Fiul, iar [tezele] acestea sunt atât de deopotrivă întreolaltă[30] încât, în toate raţionamentele prin care se ajunge la concluzia că Duhul Sfânt 'nu este şi din Fiul' dacă cineva, în loc de [expresia] aceasta ar pune drept concluzie [pe] 'din singur Tatăl', nimic nu s-ar schimba; dacă deci aşa stau lucrurile – precum şi stau – atunci, demonstrând că Duhul Sfânt Se purcede din singur Tatăl, tocmai aceasta am demonstrat: că Acesta nu este şi din Fiul; iar dacă, datorită nemijlocirii apropierii[31], în privinţa Fiului se înţelege numaidecât că 'nu [este] şi din altul' [decât Tatăl] – precum şi tu însuţi zici – aşadar şi în privinţa Duhului se înţelege aşijderea[32]; încât avem, pe de o parte, şí cerinţa demonstrată şi, pe de alta, şí pe tine din propriile tale cuvinte dovedit că

---

[30] Adică: într-atât de echivalente.

[31] Varlaam, *loc. cit.*; «datorită nemijlocirii apropierii»: datorită proximităţii conceptelor de 'tată' şi 'fiu', adică datorită faptului că, în lanţul cauzalităţii, între tată şi fiu nu se interpune nimic.

[32] Adică: dacă – precum zici – formula 'din Tatăl' aplicată Fiului înseamnă 'din singur Tatăl', atunci putem zice, aşijderea, că acelaşi lucru înseamnă şi dacă o aplicăm Duhului.

συνηγοροῦντα λόγοις. Εἰ δὲ καὶ αὐτόθεν εὕρηται τὸ δεῖγμα, θαυμάσαι ἔδει τῆς ἀληθείας τὸ ἐμφανὲς καὶ τοῦ συνηγόρου λόγου τὴν δύναμιν.

(9.) Ὁ δὲ μηδὲν ἔχων ἐγκαλεῖν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῷ μόνος εἶναί τι δοκεῖν ἀκαίρου φιλοτιμίας τοῖς ἐκ τοῦ διδασκαλείου τῆς ματαιότητος καὶ καθ' ἡμῶν ὥσπερ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων χρῆται· διαστέλλειν γὰρ τῶν δυσσεβῶν τοὺς εὐσεβεῖς ὁ φθόνος οὐκ εἴωθε, διὸ καὶ τὸ φανερὸν τἀληθοῦς συσκιάζειν πειρᾶται καὶ λαθεῖν οἴεται, τῆς τέχνης, μᾶλλον δὲ τῆς κακοτεχνίας, τὸ μέλαν περιχεάμενος. Ἐντεῦθεν μηδ' εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων ἄρτι πρῶτος τῶν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος θεολόγων καὶ ἐξεῦρε καὶ ἀπεφήνατο. Διατί, ὦ φιλόσοφε; Ἀλλ' εἶπεν ἄν, εἰ παρῆν, ἐπισκώψας ἡμᾶς πρότερον τῆς ἀμαθίας ἕνεκεν, ὥσπερ εἴωθε, μᾶλλον δὲ τῆς δυσμαθείας, ὡς 'ἐπεὶ τὸ θεῖον ὑπὲρ ἐπιστήμην τέ ἐστι καὶ νοῦν καὶ δόξαν, αἴσθησίν τε πᾶσαν καὶ διάνοιαν καὶ ἐπαφὴν καὶ γνῶσιν, καὶ τοῦτο δεικνὺς ἔναγχος, κατὰ ποταμοὺς τῷ λόγῳ ῥέων τοὺς μὴ οὕτω κατέκλυσα φρονοῦντας'.

(10.) Εὖγε· ἀλλ' ἀνάσχου προσερωτώμενος ὑπὸ τῶν δυσμαθῶν ἡμῶν, καὶ τοῦτο γὰρ οὐκ ἀπὸ φιλοσοφίας· 'οὔ τοίνυν ἐπιστήμη τέ ἐστι καὶ νόησις καὶ δόξα, φαντασία τε καὶ αἴσθησις, τούτου ἔστιν εἶναι καὶ ἀπόδειξις'; Πάνυ γε ἂν εἶπεν, ἐπεὶ καὶ τοῦτ' ἔνεστι κἀν τοῖς ἐκείνου λόγοις. Ἐπειδὴ ταῦθ' οὕτω προδιωμολόγηται, ἄκουσον, ὦ φιλόσοφε, τοῦ ὑπερανῳκισμένου τῶν σῶν κατακλυσμῶν, Διονυσίου τοῦ μεγάλου λέγω, τοῦ τῶν θείων ὀνομάτων ὑμνῳδοῦ, ὅς φησι τὴν αὐτοσοφίαν ἐξυμνῶν ὡς «ὁ θεὸς καὶ διὰ γνώσεως γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας, καὶ ἔστιν αὐτοῦ καὶ νόησις καὶ λόγος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπαφὴ καὶ αἴσθησις καὶ δόξα καὶ φαντασία καὶ ὄνομα καὶ τἄλλα πάντα»· οὐκοῦν καὶ ἀπόδειξίς ἐστιν αὐτοῦ· τοῦτο

---

[33] Este vorba de 'puterea' cuvântului lui Varlaam.

[34] Literal: că pizma nu obişnuieşte a deosebi între rău-cinstitori şi bine-cinstitori.

[35] Adică: caracterul evident al adevărului.

[36] Faptul de a răbda întrebările celorlalţi ţine de filosofie, adică de iubirea de înţelepciune; vezi dialogurile lui Platon.

[37] *Despre numirile dumnezeieşti* VII 3, PG 3, 872 A.

greşeşti şi că iei apărarea, fără voie, raţionamentelor noastre. Iar dacă [până] şi aici s-a găsit dovada, a ne minuna se cade de evidenţa adevărului şi de puterea cuvântului ce îl apără[33].

(9.) Iar el, neavând nimic de care să ne învinovăţească, din pricina ambiţiei nelalocul ei de a părea că singur el e ceva, de învăţătura deşertăciunii se slujeşte şi împotriva noastră, întocmai ca împotriva eterodocşilor; că pizma nu stă să aleagă între necinstitori şi drept-cinstitori[34], fapt pentru care se şi străduieşte a umbri văditul adevărului[35] şi socoteşte că va trece nebăgată de seamă, a artei – sau mai degrabă a lipsei de meşteşug – cernealã aruncându-şi-o împrejur [precum caracatiţa]. Astfel că a descoperit acum şi a hotărât – primul din toţi cuvântătorii-de-Dumnezeu cei din tot veacul – cum că nu există demonstraţie asupra a nimic din cele dumnezeieşti. Pentru ce, o, filosofule? Ci ar zice, dear fi de faţă – râzându-şi mai întâi, după cum obişnuieşte, de lipsa noastră de educaţie sau, mai limpede zis, de faptul că suntem grei de cap – cum că 'de vreme ce dumnezeiescul este mai presus de ştiinţă şi de minte şi de părere, de toată simţirea şi cugetarea şi atingerea şi cunoaşterea, aceasta deci arătând-o, am înecat cu totul – vărsând râu de cuvinte – pe cei ce nu cugetă aşa'.

(10.) Bun; ci rabdă-ne a te întreba, noi, cei grei de cap, că nici aceasta nu e străin de filosofie[36]: 'dacă există, aşadar, în privinţa unui lucru, şi ştiinţă şi înţelegere şi părere, închipuire şi simţire, există – în privinţa lui – şi demonstraţie?' 'De bună seamă' ar zice, de vreme ce şi aceasta este în cuvintele aceluia însele. Consimţindu-se, deci, mai întâi, că aşa stau lucrurile, ascultă, filosofule, pe cel cu totul mai presus de înecurile tale – pe marele Dionisie, zic, pe cântăreţul numirilor dumnezeieşti – care spune, lăudând pe Înţelepciunea însăşi, că «Dumnezeu Se cunoaşte şi prin cunoaştere şi prin necunoaştere, şi există – în privinţa Lui – şi înţelegere şi cuvânt şi ştiinţă şi atingere şi simţire şi părere şi închipuire şi nume şi toate celelalte»[37]; aşadar există şi demonstraţie în privinţa Lui; aceasta, pe de o parte,

μὲν καὶ κατὰ τὰ σοὶ προδιωμολογημένα, ἔχει γὰρ καὶ τὰ τῶν ἀποδεικτῶν ἅπαντα τοῦτο, δὲ καὶ διὰ τὸν ὕστερον ἐπενηνεγμένον τῷ ἁγίῳ συμπεριληπτικώτατον λόγον· 'ἔστι' γάρ φησι 'τοῦ θεοῦ καὶ τἄλλα πάντα', ἓν δὲ τῶν πάντων καὶ ἡ ἀπόδειξις, ὥστε καὶ ἀπόδειξίς ἐστιν αὐτοῦ.

(11.) Πρὸς δὲ τούτοις καὶ αἱ ἐναντίαι θέσεις τῶν ὄντων ἐπὶ θεοῦ λεγόμεναι ἀλλήλαις οὐκ ἐναντιοῦνται καὶ αἱ ἀφαιρέσεις οὐκ ἀνατρέπουσι τὰς θέσεις· τὰ γὰρ ἀντικείμενα κατὰ μίαν καὶ ἑνικὴν ταὐτότητος αἰτίαν ἅμα προέχει καὶ περιέχει, καὶ κατὰ τουτονὶ τοιγαροῦν τὸν λόγον, εἰ μὴ ἔστιν ἐπὶ τῶν θείων ἀπόδειξις καὶ ἔστιν, ἐπ' οὐδενὸς ἄρ' εἶναι φάναι τῶν θείων ἀπόδειξιν ἢ παντὸς οὐκ ἀληθές, ἀλλ' εἶναι μὲν ἐπί τινων, οὐκ εἶναι δ' ἐφ' ἑτέρων. Τί γὰρ ἐφεξῆς καὶ ὁ θεορρήμων οὗτος λέγει προϊών; «Οὔτε νοεῖται τὸ θεῖον, οὔτε λέγεται, οὔτε ὀνομάζεται, καὶ οὐκ ἔστι τι τῶν ὄντων, οὐδὲ ἔν τινι τῶν ὄντων γινώσκεται». Τί οὖν; Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔστι τε νόησις αὐτοῦ καὶ τἄλλα, καὶ οὔτε νοεῖται, οὔτε ἔν τινι τῶν ὄντων γινώσκεται; Πάντως καθ' ἕτερον· τοῦτ' οὖν ἐστιν, ὃ ἡμεῖς φαμεν, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων γνωστά ἐστι καὶ ἀποδεικτά, τὰ δ' ἄγνωστά τε καὶ ἀναπόδεικτα.

(12.) Σὺ δ' ἥκιστα μεμυημένος ταῦθ' ὡς ἔοικεν οὐδενὸς φὴς εἶναι τῶν θείων γνῶσιν οὐδὲ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ πίστιν μόνην, καὶ οὐδὲ τοῦ μεγάλου Παύλου ἀκούεις, ὃς τοῖς ἀπίστοις Ἕλλησι λέγει «φανερὸν εἶναι τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ» καὶ ὅτι

---

[38] Atributele contrare – luate din sfera zidirilor – afirmate despre Dumnezeu îşi pierd caracterul contrar întreolaltă. De pildă: Dumnezeu este şi întuneric şi lumină; aşadar cele două atribute, spuse în privinţa Lui, pot sta unul lângă celălalt fără a se mai exclude reciproc.

[39] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre teologia mistică* I 2, PG 3, 1000 B. De pildă, faptul de a zice că *Dumnezeu nu este* – datorită faptului că verbul 'a fi' ţine inevitabil de sfera făpturilor, care nu sunt prin ele însele; pe când Dumnezeu este prin Sine – nu contrazice faptul de a zice că *Dumnezeu este*.

[40] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti*, *loc. cit.*

şi pe temeiul celor de tine mai întâi consimţite – de vreme ce are şi toate însuşirile lucrurilor demonstrabile – şi, pe de altă parte, şi pe temeiul preacuprinzătorului cuvânt de mai apoi al sfântului: că spune 'există – în privinţa Lui – şi toate celelalte', din care 'toate' una este [desigur] şi demonstraţia, astfel încât există şi demonstraţie în privinţa Lui.

(11.) Pe lângă acestea, avem şi aceea că afirmaţiile contrare în privinţa celor ce sunt, spuse în privinţa lui Dumnezeu, nu mai sunt contrare unele altora[38], iar negaţiile nu răstoarnă afirmaţiile[39]; căci Dumnezeu deopotrivă are înainte şi cuprinde cele potrivnice, ca Pricina una şi unitară a identităţii lor, şi, aşadar, pe temeiul cuvântului acestuia, dacă în privinţa celor dumnezeieşti *există* şi *nu există* demonstraţie, atunci nu adevăr este a zice că nu există demonstraţie în privinţa niciunuia din cele dumnezeieşti sau că există demonstraţie în privinţa tuturora, ci a zice că există în privinţa unora şi că nu există în privinţa celorlalte. Că ce spune, purcezând mai departe, de-Dumnezeu-grăitorul acesta? «Dumnezeiescul nici Se înţelege, nici Se zice, nici Se numeşte, nici e ceva din cele ce sunt, nici Se cunoaşte în ceva din cele ce sunt»[40]. Cum aşa? În acelaşi chip şí este – pe de o parte – înţelegere a Lui şi celelalte, şi – pe de alta – nici Se înţelege, nici Se cunoaşte în ceva din cele ce sunt[41]? Negreşit că în alt chip, şi anume în cel zis de noi, că unele din cele dumnezeieşti sunt cunoscute şi demonstrabile, iar celelalte de necunoscut şi de nedemonstrat.

(12.) Tu, însă, câtuşi de puţin – precum se vede – deprins cu lucrurile acestea, zici că nu există cunoaştere şi nici demonstraţie a niciunuia din cele dumnezeieşti, ci doar credinţă, şi nici pe marele Pavel nu îl auzi, care spune că necredincioşilor Elini «arătat le este cunoscutul

[41] Adică: unghiul din care zicem că există înţelegere a lui Dumnezeu este oare acelaşi cu unghiul din care zicem că nu Se înţelege? Negreşit că nu.

«γνόντες τὸν θεόν, οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἐσεβάσθησαν», οὐδὲ τὴν τοῖς πιστοῖς καὶ ἔργῳ τὴν πίστιν ἐπιδεικνυομένοις ἐγγινομένην ἀληθῆ θεοῦ θεωρίαν, ἣν ἐν εὐαγγελίοις μακαρίζει ὁ κύριος, ἢ πέπονθας ἢ πεπίστευκας, ὃς τῇ πίστει μεγαλαυχῶν, καίτοι τῆς πίστεως οὖσαν τέλος ἢ βραβεῖον ἢ βραβείου ἀρραβῶνα διὰ τῆς ἀγάπης ἐνεργούμενον· εἰ γὰρ πίστις ἐπὶ τῶν θείων μόνη, οὐδ' ἡ θεωρία αὕτη ἀληθής· εἰ δ' ἀληθής, ὥσπερ οὖν ἐστιν, ἀληθὲς δὲ κἀκεῖνο ὅτι «θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε», τοῦτ' ἐστιν ὅπερ ἔφημεν ἡμεῖς, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων θεωρητά ἐστι, τὰ δ' οὔ.

(13.) Σὺ δὲ οὐδὲ τὸ θεολογικὸν ἐκεῖνό ποτ' ἀναγνοὺς ἐπέγνως, «εἷς θεός, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσι», τὸ μὲν ἄρτι καταλαμβανόμενος, τὸ δὲ ζητούμενος, ποτὲ δὲ ὅσον ἐστὶ τυχὸν καταληφθησόμενος· «ἔθετο μὲν γὰρ σκότος ἀποκρυφὴν αὐτοῦ», καθά φησιν ὁ ψαλμῳδός, ἀλλὰ καὶ «ἔφαναν αἱ ἀστραπαὶ αὐτοῦ τῇ οἰκουμένῃ», καὶ οὐδεὶς ἀνεπιγνώμων ἐστὶ τοῦ θεοῦ, εἰ καί τινες ἐθελοκακοῦντες μὴ εἰδέναι προσποιοῦνται· καὶ γὰρ 'ἥλιός ἐστι δικαιοσύνης' πᾶσι δαψιλῶς ἐπιλάμπων 'πονηροῖς τε καὶ ἀγαθοῖς'· ἀλλ' οἱ μὲν διαίροντες τὰ βλέφαρα, τῆς ζωαρχικῆς ἀκτῖνος ἐμφοροῦνται, οἱ δὲ πονηροὶ μύοντες τὰς ὄψεις, μηδ' ἀμωσγέπως εἰδέναι προσποιοῦνται καὶ τῇ ἐπὶ πλεῖστον ἀνομιλησίᾳ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν κατὰ διάνοιαν πήρωσιν ἐκπίπτουσιν, ὃ κἀπὶ τῶν σωματικῶν ὄψεων συμβαίνειν πέφυκεν. Ἐκεῖνος μέντοι τῇ περιουσίᾳ τῆς λαμπρότητος οὔτε προσιδεῖν ὅλως συγχωρεῖ τινα, διὸ καὶ ὑπὲρ ἔννοιάν ἐστι, καὶ ταύτῃ αὖθις τῇ περιουσίᾳ καὶ

---

[42] *Romani* 1, 19; «cunoscutul lui Dumnezeu» este expresia tehnică propusă de noi mai sus (vezi nota 118, p. 162) ca opusă expresiei «necunoscutul lui Dumnezeu»; cum spuneam, ar însemna – în opoziție cu ceea ce nu se poate cunoaşte din Dumnezeu – ceea ce se poate cunoaşte din El.
[43] *Romani* 1, 21.
[44] *Matei* 5, 3.
[45] Vezi *II Corinteni* 1, 22; 5, 5; *Efeseni* 1, 14.
[46] Adică: lipsită de dragoste.
[47] *Ioan* 1, 18.
[48] *Efeseni* 4, 6.
[49] *II Samuil (II Împărați)* 22, 12; *Psalmii* 17, 12.
[50] *Psalmii* 76, 19; 96, 4.

lui Dumnezeu»[42] şi că «cunoscându-L pe Dumnezeu, nu ca pe un Dumnezeu L-au slăvit sau L-au cinstit»[43], nici ai pătimit – nici ai crezut în – adevărata vedere de Dumnezeu, pe care o fericeşte Domnul în Evanghelii[44], aceea ce se face credincioşilor care îşi *demonstrează* credinţa [şi] prin faptă, tu, cela ce te făleşti cu credinţa, măcar că aceea – şi nu alta – e ţinta sau răsplata sau arvuna răsplăţii[45] credinţei, a celei lucrătoare prin dragoste; căci credinţa în privinţa celor dumnezeieşti de este singură[46], atunci nici această vedere de Dumnezeu [ce vine din ea] nu este adevărată; iar dacă este adevărată, cum şi este, şi adevărat [e] şi aceea că «pe Dumnezeu nimeni nu L-a văzut vreodată»[47], aceasta este ceea ce am zis noi, că unele din cele dumnezeieşti se pot vedea, iar celelalte nu.

(13.) Tu, însă, nici locul acela cuvântător-de-Dumnezeu citindu-l nu l-ai înţeles vreodată: «unul Dumnezeu, Cel peste toate şi prin toate şi în toate»[48], în parte cuprins acum cu mintea, în parte căutat, iar cândva cuprins cât va fi cu putinţă; că «pusu-Şi-a», dară, «întunericul ascunziş al Său», precum zice psalmistul[49], dar şi «arătat-au fulgerele Sale lumii»[50], şi nimeni nu e nesimţitor de Dumnezeu, măcar că unii, din rea voinţă, se prefac a nu-L şti pe El; căci este soarele dreptăţii[51], strălucind îmbelşugat tuturora, şi celor vicleni şi celor buni[52]; unii, însă, deschizându-şi pleoapele, se umplu de raza începătoare-de-viaţă, iar alţii, vicleni, mijindu-şi[53] vederile, se prefac a nu Îl şti nici câtuşi de cât, şi, prin zăbovirea în nepărtăşia de lumină, cad în orbirea cugetului, cum se întâmplă şi cu vederile trupeşti. Dumnezeu, deci, datorită prisosinţei strălucirii, nimănui nicidecum îngăduie a-L privi, [lucru] pentru care şi este mai-presus-de-cuget; şi, iarăşi, [tot] datorită prisosinţei acesteia, şi până la cei ce văd

[51] *Maleahi* 3, 20.
[52] *Matei* 5, 45.
[53] «mijindu-şi»: adică 'închizându-şi'; e înţelesul iniţial al verbului.

μέχρι τῶν ἀμυδρῶς ὁρώντων φθάνει καὶ τοῖς ζητοῦσιν ἐπιφαίνεται καὶ αὐτοῖς τοῖς τῶν λογικῶν ἐσχάτοις, ὥσπερ καὶ ὁ αἰσθητὸς ἥλιος κἀπὶ τὰς ἀμβλείας ὄψεις ἐνεργεῖ, καίτοι διὰ τὸ ὑπερβάλλον τῆς λαμπρότητος μηδὲ προσατενίζειν ὅλως συγχωρῶν τὴν αἴσθησιν.

(14.) Καὶ μὴν εἰ μὲν καταφατικῶς μόνον ἦν ἀποδεικνύειν, εἶχεν ἄν τινα λόγον ἴσως ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων εἶναι ἀπόδειξιν· ἐπεὶ δὲ καὶ ἀποφατικῶς ἀποδεικνύειν ἔνι, τί φής; Οὐκ ἀποδείξομεν τὸν πάντων κτίστην μηδὲν εἶναι τῶν κτιστῶν; Οὐκ ἀποδείξομεν τὸ ἀγαθὸν μηδενὸς αἴτιον κακοῦ; Πρὸς δέ, εἰ μὲν μηδὲν ἦν τῶν κτισμάτων ὑπὲρ ἀπόδειξιν, καλῶς ἂν εἰπὼν πάντα τὰ θεῖα ὑπὲρ ἀπόδειξιν, μέγα τι φρονεῖς ὡς ὑπὲρ τοὺς ἄλλους μεγαλύνων τὸν θεόν· ἐπεὶ δὲ πολλὰ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ὄντων καὶ ἡμῖν ἐφικτῶν ὑπὲρ ἀπόδειξιν ὄντα φαίνεται, πῶς ἐντεῦθεν ἔκφανσις ἔσται τῆς θείας ὑπεροχῆς; Τῆς γὰρ ἀποδείξεως ἴσμεν βεβαιοτέραν φύσει τὴν ἐμπειρίαν οὖσαν, ὥστε καὶ αὕτη ὑπὲρ ἀπόδειξιν, καίτοι πᾶσα καὶ τέχνη καὶ ἐπιστήμη παρ' αὐτῆς ἔχει τὰς ἀρχάς· συνηθροισμένη μὲν ἀπὸ τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ πραγμάτων ἡ τέχνη, ἐπιστήμη δὲ παρὰ τῶν ἀεὶ λεγομένων ὡσαύτως ἔχειν. Ἐπεὶ τοίνυν τοσαῦτα τῶν ὄντων ὑπὲρ ἀπόδειξιν, πῶς τὸ ὑπὲρ πᾶν ὂν μεγαλύνειν ᾠήθης ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἀποφηνάμενος τοῦτο; Τίς γὰρ μεγαλειότης τοῖς ὑπερκοσμίοις ἀγγέλοις ὑπὲρ τοὺς λέοντας δεδεῖχθαι τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἐλέφαντας; Καὶ ἡμεῖς γὰρ τὴν φύσιν ὑπὲρ αὐτούς, οἱ ἐγκόσμιοι, καὶ τοσοῦτον ἀποδέοντες τῶν ἀγγέλων ἐκείνων· οὕτω τοίνυν οὐδὲ μεγαλειότητα ἄν τις δείξαι θεοῦ τῷ δεῖξαι τοῦτον ὑπὲρ ἀπόδειξιν.

(15.) Νῷ γὰρ ἅληπτον τὸ θεῖον καὶ ὑπὲρ τὰ νῷ ληπτά· πολλὰ δὲ τῶν ὄντων καὶ νῷ ληπτῶν ἐστιν ὑπὲρ ἀπόδειξιν,

---

[54] «experierea»: cercarea sau experiența unui lucru.

[55] În mentalul grecesc arta şi tehnica sunt aspecte ale aceluiaşi concept; astfel că binomul artă-ştiință îl putem percepe ca practică-teorie.

[56] Adică: cele veşnice.

începătoşat ajunge şi se arată celor ce Îl caută, fie ei şi cei mai de pe urmă dintre făpturile cuvântătoare, precum şi soarele simţit lucrează până şi asupra vederilor tocite, măcar că, din pricina strălucirii covârşitoare, nu îngăduie nicidecum simţirii [văzătoare] a se ţinti la el.

(14.) Fireşte, dacă singurul fel de a demonstra [ceva] ar fi fost cel catafatic, ai fi fost poate întrucâtva îndreptăţit a zice că nu există demonstraţie în privinţa niciunuia din cele dumnezeieşti; dar, de vreme ce este cu putinţă a demonstra [ceva] şi în chip apofatic, ce zici? Oare nu vom [mai] demonstra că a toate Ziditorul nu e nimic din cele zidite? Oare nu vom [mai] demonstra că binele nu e pricina niciunui rău? Pe lângă acestea, dacă nimic din cele zidite nu ar fi fost mai presus de demonstraţie, zicând tu că toate cele dumnezeieşti sunt mai presus de demonstraţie, bine ai fi socotit că faci oarecare lucru mare, mărindu-L pe Dumnezeu ca mai presus de ceilalţi; dar, de vreme ce multe din cele de pe pământ şi la îndemâna noastră se arată a fi mai presus de demonstraţie, cum va [mai] indica spusa ta aceasta *mai-presus*-ul dumnezeiesc? Căci mai trainică decât demonstraţia ştim a fi – prin fire – experierea[54], astfel că şi aceasta este mai presus de demonstraţie, deşi toată arta şi toată ştiinţa[55] de la aceasta îşi au obârşiile şi principiile: pe de o parte arta, strânsă din lucrurile supuse legii facerii şi stricăciunii, iar pe de alta ştiinţa, aşijderea, din cele ce se zic [a fi] pururi la fel[56]. Atâtea, deci, fiind mai presus de demonstraţie dintre cele ce sunt, cum socoteşti că măreşti mai presus decât ceilalţi ceea ce e mai presus decât tot ce este, zicând [despre aceea] că e mai presus de demonstraţie? Căci ce măreţie s-ar arăta că au îngerii cei mai-presus-de-lume arătând [cineva] că sunt cu firea mai presus de lei şi de elefanţi? – că şi noi, cei din lume, suntem cu firea mai presus de aceştia, şi atât de prejos faţă de îngerii aceia. Tot aşa nimeni nu va arăta vreo măreţie a lui Dumnezeu prin faptul de a-L arăta pe El a fi mai presus de demonstraţie.

(15.) Că dumnezeiescul este de neprins cu mintea şi mai presus de cele prinse cu mintea; dar multe din cele ce sunt –

ὥστε τὸ θεῖον καὶ τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν, οὗ σὺ φῄς, ὑπερβάλλει ἀπαραβλήτοις καὶ ἀξυμβλήτοις ὑπεροχαῖς καὶ ὁ μεγαλύνειν ἄγαν οἰόμενος τῷ ὑπὲρ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀπόδειξιν τὰ θεῖα λέγειν ἔλαθεν ἑαυτὸν πρὸς τἀναντία χωρῶν. Διόπερ ἡμεῖς διὰ τῆς τῶν πατέρων ποδηγίας ἀπόδειξιν τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν εὑρόμενοι τούτου κρείττονα, ταύτῃ τε μὴ πάνθ' ἁπλῶς, ἀλλ' ἔστιν ἃ τῶν θείων θηρώμενοι καὶ ὑπὲρ ταύτην τἄλλα δοξάζοντες, πολλαπλασίως τοῦ κατ' Ἀριστοτέλην ὑπὸ τῆς σῆς σοφίας λεγομένου ὑπὲρ ἀπόδειξιν τὸ θεῖον ὑπερτιθέαμεν. Ὁρᾷς ὅσῳ τῶν σῶν θεοπρεπέστερα τὰ ἡμέτερα;

(16.) Τί δ' ἡ σὴ διαλεκτικὴ ἦν μόνην ἐπιβάλλειν οἴει τοῖς θείοις; Οὐ τὴν ἐν συλλογισμοῖς μείζω πρότασιν ἀεὶ καθόλου ἔχει; Ἡ δὲ τῶν καθόλου γνῶσις οὐ δι' αἰσθημάτων ἡμῖν ἐγγίνεται; Πῶς οὖν ἐπὶ τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν εἴη ἂν διαλεκτικὸς συλλογισμός; Εἰ δέ τις ἐνδοίη δι' ἐπαφῶν νοητῶν συνάγεσθαι τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ τὰ θεῖα καὶ ὑπὲρ νοῦν ἐστι· πῶς οὖν τῶν ὑπὲρ νοῦν εἴη ἂν διαλεκτικὸς συλλογισμός; «Ἀλλὰ τῷ διαλεκτικῷ», φησί, «συλλογισμῷ ἀδιορίστως πάντα ὑπόκειται, περὶ πάντα καταγινομένῳ»· τοῦτό ἐστι δι' ὃ διαλεκτικοὺς ἡμᾶς ἀντὶ πιστῶν καταστῆναι ἀξιοῖ, καίτοι τοῦ τῆς ἀποδείξεως ὀνόματος φυγὰς διὰ τοῦτ' αὖθις γεγονώς. Ἀλλὰ ποῖα πάντα, ὦ βέλτιστε; Τὰ ὄντα πάντως πάντα· τὸ δ' ὑπὲρ τὸ ὂν πῶς ἂν ἔχοι ὑποκείμενον; Πρὸς μὲν γὰρ πάσας τὰς μεθόδους ὁδὸν ἔχειν τοῦτόν φησιν Ἀριστοτέλης· μέθοδος δὲ τῶν ἀκαταλή-

---

[57] «a ajuns, fără a băga de seamă, la cele potrivnice»: adică în loc de a le mări pe cele dumnezeieşti, le-a micşorat şi le-a înjosit.

[58] Adică netrupeşti, prin oarecare 'atingeri' ale minții de cele cunoscute de ea; deci nu am avea trebuință de simțuri în privința lui Dumnezeu Celui netrupesc.

[59] Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 249.

[60] Varlaam vrea să ne facă închinători ai silogismului dialectic (de vreme ce propovăduieşte că toate se supun acestuia), deci propovăduieşte întâietatea logicii (concret: a logicii aristotelice), nu a credinței; dar tot el, pe de altă parte, exclude amestecul silogismului demonstrativ în cele ale credinței, care – ontologic vorbind – cu nimic nu diferă de cel dialectic, întrucât operează cu aceleaşi concepte şi ține mintea în acelaşi plan creat al cuvintelor şi zidirilor.

[61] În filosofia veche elină ipochimenul este aceea substanță care reprezintă cauza tuturor fenomenelor, existențelor; *Fizicele* 190b.

care sunt cuprinse minții – sunt mai presus de demonstrație; astfel că dumnezeiescul – cu covârşiri neasemănate şi netâlcuite – covârşeşte şi 'mai presus-ul de demonstrație' pe care îl susții tu, iar cel ce îşi închipuie că, socotindu-le pe cele dumnezeieşti [a fi] mai presus de demonstrația lui Aristotel, le măreşte foarte, a ajuns, fără a băga de seamă, la cele potrivnice[57]. Pentru aceasta păşind noi după călăuzirea Părinților şi aflând o [metodă de] demonstrație mai bună decât [cea presupusă de] acest 'mai presus de demonstrație' – [demostrație] prin care nu țintim toate cele dumnezeieşti deopotrivă, ci doar unele dintre ele, care şi stau în puterea acesteia, iar pe celelalte le socotim a fi mai presus de ea – aşezăm dumnezeiescul cu mult deasupra 'mai presus-ului de demonstrație' celui după socotința lui Aristotel, celui afirmat de către înțelepciunea ta. Vezi în ce măsură sunt mai potrivite lui Dumnezeu socotințele noastre decât ale tale?

(16.) Şi ce este, dar, [această] dialectică [a] ta, care singură ea socoteşti că se cade a o impune celor dumnezeieşti? Oare nu are şi ea totdeauna, în silogisme, premisa majoră universală? Dar cunoaşterea celor universale [oare] nu prin simțuri se face înlăuntrul nostru? Cum, deci, va fi [cu putință a se face] silogism dialectic în privința celor mai presus de simțuri? Dar şi de ar primi cineva aceea că la cunoaştere se ajunge prin [oarecare] atingeri inteligibile[58], [să nu uităm] dar [că] cele dumnezeieşti sunt şi decât mintea mai presus; cum, dar, va fi [cu putință a se face] silogism dialectic al celor mai presus de minte? «Dar toate», zice, «fără excepție, se supun silogismului dialectic, care se face în privința tuturor»[59] aceasta este ['dogma'] pentru care se străduieşte să ne facă 'dialectici' în loc de credincioşi, cu toate că, pe de altă parte, pentru aceasta fuge de numele de 'demonstrație'[60]. Dar care 'toate', o, preaiscusitule? Toate cele ce sunt, negreşit; dar ceea ce este mai presus de ființă cum va avea subiect[61]? Iar Aristotel zice că [silogismul] acesta are cale

πτων πῶς, εἴπερ ἡ μέθοδος σύστημα ἐκ καταλήψεων; Οὐ τὸ ὑποκείμενον δὲ μόνον ἀόριστον ἔχει, ἀλλὰ καὶ τὸ ζητούμενον ἐφ' ἑκάστου προβλήματος καὶ αὐτάς γε τὰς προτάσεις ἥ γε κυρίως, ὡς ἂν αὐτὸς φαίης, διαλεκτική, ὁ δὲ ἀληθὴς θεολόγος, ὡρισμένα ἅπαντα σχεδόν, τὸ μὲν ζητούμενον ἀεὶ καὶ ἅπαν, προτάσεων δὲ τὰς πλείστας, εἰ μὴ πάσας, ἀμφότερα δὲ ἐκ τῶν θεοπνεύστων ἢ καὶ θεοπαραδότων, ὑπὲρ ὧν καὶ ἐνίσταται, δι' ἃ καὶ τὴν οἰκείαν ὑπόληψιν βεβαιοτάτην ἔχει καὶ ἀμετάπειστον.

(17.) Ἔτι, εἰ διὰ μὲν τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τὴν τῶν θείων γνῶσιν θηρώμεθα, διὰ δὲ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μόνην, ὡς σὺ λέγεις, τὴν τοῦ κόσμου, κρείττων ἂν εἴη ὁ διαλεκτικὸς τοῦ ἀποδεικτικοῦ· τοῦτο δ' ὁ σὸς Ἀριστοτέλης οὐκ ἄν ποτε συγχωρήσειεν· οὗ γὰρ τὸ ὑποκείμενον κρεῖττον καὶ αὐτὸ κρεῖττον· εἰ δὲ καὶ προσθήκην τοῦτ' ἔχει, καὶ ταῦθ' οὕτω μέγα καὶ ὑπὲρ τὸ μέγα, καὶ ἡ προσθήκη τῆς βελτιώσεως ὅσον. Καὶ μὲν δὴ περί τινα καταγίνεται ἡ διαλεκτικὴ καὶ τίνα ἃ ζητεῖ; Οὐχ ὡς ἐν κεφαλαίῳ τέτταρα τὰ πάντα, γένος, ὅρον, εἶδος καὶ τὸ συμβεβηκός; Τὸ μὲν οὖν συμβεβηκὸς οὐδ' αὐτὸς ἐπὶ τῶν θείων δέχῃ· ὅρος δὲ πῶς ἂν εἴη, οὗ μηδὲ τὸ τί ἐστι ζητεῖται; Τοῦ δ' ἀνειδέου εἶδος τί; Γένος δὲ ποῖον οὗ μὴ εἶδος, καὶ μάλισθ' ὅτι ὄντως ὢν καὶ μόνος οὐδεμιᾶς οὐσιώδους διαφορᾶς δεῖται πρὸς τὸ εἶναι; Τῆς γὰρ πληθύος διαστολῆς δεομένων ταῦθ' ἅπαντά ἐστιν, ἀλλ' ὡς οὐδὲν τούτων ὑπάρχον δείξει τὸ θεῖον·

---

[62] *Ibidem*, p. 255.

[63] Adică: 'subiectul mai bun' din cazul de față este 'cele dumnezeiești' (mai bun decât subiectul 'lumea'); și, în plus, este determinat și de 'atributul' – sau 'adaosul', cum zice sfântul Grigorie – 'mai presus de demonstrație'.

[64] Este vorba de cele patru predicabile, care la Aristotel (în *Topice* 101b) sunt *propriul*, *definiția*, *genul* și *accidentul*, la care Porfirie – în *Isagoge* – adaugă și *specia*.

[65] Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 251.

[66] Sfântul Grigorie face un joc de cuvinte, alternând două sensuri ale aceluiași termen (εἶδος), pe cel filosofic (*specie*, *formă*) și pe cel scripturistic (*chip*). Astfel, neavând 'chip', Dumnezeu nu are 'specie'.

[67] Fiind singurul care este prin Sine, Dumnezeu *este propriu-zis* și este *unul propriu-zis*. Așadar, pe de o parte, nici nu prezintă vreo disconti-

spre toate disciplinele; dar cum e [cu putință să existe] disciplină în privința celor de cuprins cu mintea, de vreme ce disciplina este un sistem ieşit din cuprinderi cu mintea? Iar dialectica propriu-zisă – cum şi tu ai zice – nu doar subiectul îl are indefinit, ci şi cerința fiecărei probleme şi premisele însele; pe când adevăratul cuvântător-de-Dumnezeu aproape pe toate le are hotărâte: pe de o parte cerința – totdeauna şi pe de-a-ntregul – şi pe de alta majoritatea premiselor – dacă nu toate –, amândouă din cele însuflate de Dumnezeu sau şi predate de Părinți, pe care le şi apără, prin care şi propria opinie îi este cu totul sigură şi neclătinată.

(17.) Mai mult, dacă, pe de o parte, prin silogismul dialectic țintim şi cunoaşterea celor dumnezeieşti, iar, pe de alta, prin cel demonstrativ doar – cum zici tu – pe cea a lumii[62], atunci cel dialectic ar fi mai bun decât cel apodictic; ceea ce Aristotel al tău nicicând nu ar încuviința; că mai bun este acela al cărui subiect e mai bun; iar dacă [subiectul] acesta mai are şi adaos[63] – şi încă unul atât de mare şi mai presus de măreție – [atunci] adaosul va fi, cu atât mai mult, indiciul superiorității. Dar, de fapt, care sunt acelea cărora se aplică dialectica şi care acelea pe care le caută? Oare nu sunt – pe scurt – cele patru: genul, definiția, specia şi accidentul[64]? Accidentul, mai întâi, nici tu însuți nu l-ai accepta în privința celor dumnezeieşti[65]; definiție, apoi, cum va fi Celui în privința Căruia nici nu căutăm *ce este*? Iar Celui fără de chip ce specie va fi[66]? Şi ce gen va avea Cel fără de specie, Care, mai mult, fiind cu adevărat şi fiind singurul cu adevărat, nu are trebuință de nici o deosebire ființială pentru a exista[67]? Că toate [categoriile] acestea sunt ale mulțimii celor ce au trebuință de delimitare, [de]ci [dialectica] va arăta că dumnezeiescul nu este între acestea; dar

---

nuitate – şi, deci, vreo delimitare – față de faptul de a exista (căci nu participă la faptul de a exista, ci Însuşi este 'existența') şi, pe de alta, nici are trebuință de a Se delimita – pe tărâmul existenței – de vreun

ἀλλ' οὐχ ὡς ὑπὲρ ὄν, ἀλλ' ὡς μηδαμῇ μηδαμῶς ὄν· τῆς γὰρ τετρακτύος ταύτης ὑπεραῖρον οὔτ' οἶδεν οὔτε παραδίδωσιν· εἰ δ' ὅλως συγχωρήσει τις, τῇ ἀποδείξει τοῦτο δώσει, δι' αὐτῆς γὰρ λέγεται μόνης ὑπόληψις ἀμετάπειστος ἐγγίνεσθαι, ἣν ἡμεῖς ἔχομεν ἐπὶ τῶν θείων.

(18.) Ἀλλ' «ἠνάγκασμαί» φησι «τοῖς ἀντιλογικωτάτοις Λατίνοις ἀντιλέγων». Ὅτι μὲν οὖν οὐδεμία τις ἐπῆν ἀνάγκη, παντάπασι δὲ μάτην τὸ «μηδαμῶς ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων εἶναι δύνασθαι ἀπόδειξιν» ἐκεῖ κεῖται, πρότερον ἐδείξαμεν· εἰ δ' ἄρα καὶ ἀνάγκη τις ἐπῆν, σιωπᾶν μᾶλλον ἔδει καὶ ζητεῖν καὶ παρ' αὐτῶν τῶν ἐν ἡμῖν ἰδιωτῶν, εἰ καὶ μὴ τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ μὴ κακοῖς ἀπερισκέπτως ἰᾶσθαι τὰ κακά, καὶ κινεῖν μὲν ἀπὸ τοῦ καμπύλου, ἀλλ' ἐπὶ τὸ κεκλασμένον αὖθις ἄγειν, καὶ διορθοῦν τοῖς ἐνδιαστρόφοις τὰ ἐνδιάστροφα, νῦν μὲν δύο λέγοντα ἀρχάς, νῦν δὲ τὴν ἐπὶ θεοῦ ἐνδεχομένην ἀναιροῦντα γνῶσιν, νῦν δέ, ἀλλὰ μηδέν γε περαιτέρω. Σὺ δὴ τῶν δύο τούτων θάτερον μὲν ἐκκόψας σου τῶν λόγων, μετὰ τὰ παρ' ἄλλων σκώμματα καὶ τὴν σὴν διαπεπονημένην 'σκέψιν', ὡς αὐτὸς λέγεις, οὐδ' οὕτως παραιτῇ· μαχόμενος δ' ὑπὲρ ἀμφοτέρων ἐν ὑποκρίσει τῶν ἑτεροφρόνων, χωρεῖς κατὰ τῶν ὁμοφρόνων καὶ τὰς πατρικὰς φωνὰς παρ' ἡμῶν προτεινομένας, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἀναιρεῖν ἐπιχειρεῖς καὶ πολλοῖς ἂν δοίης δεδιέναι μὴ καὶ τὰ πρὸς Λατίνους ὑποκρινόμενος ἡμᾶς προτείνεις. Ἀλλ' ἀναλαβόντες σαφέστερον προεκθώμεθα, τί λεγόντων ἡμῶν τὸν φιλόσοφον πράως ἐνεγκεῖν τῶν ἀπεικότων ἦν.

---

altul, spre a se distinge de acela şi a putea, astfel, exista. Pe când *cele ce sunt*, totuna cu *mulțimea* sau *multiplicitatea*, au trebuință – spre a exista – nu doar de a participa la existență, dar şi de a se delimita întreolaltă; pentru că altfel se confundă şi, nemaiavând identitate, nu există; cele patru categorii operează această delimitare.

[68] «[fapt] care»: faptul de a exista ceva într-un mod superior existenței definite de aceste patru categorii, faptul de a exista Dumnezeu, Cel mai presus de *a fi*.

[69] Varlaam, *op. cit.* p. 230.

[70] Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 230.

[71] 'Acestea două' sunt cele două teze varlaamite abia pomenite: cele două obârşii şi desființarea celei cu putință cunoaşteri a lui Dumnezeu; la prima tză Varlaam renunțase; *ibidem*, p. 266. Varlaam recunoaşte el

nu ca ceva ce e mai presus de ființă, ci ca ceva ce nu există nicidecum; că nici nu ştie – nici predă – a fi ceva mai presus de pătrimea aceasta; [fapt] care[68], de îl va accepta totuşi cineva, [doar] prin demonstrație îl va proba, că doar prin aceasta – precum se [şi] zice – se dobândeşte opinia neclătinată, cea pe care o avem noi în privința celor dumnezeieşti.

(18.) Dar «am fost nevoit», zice, «să îi contrazic pe Latinii cei foarte abili [în] a contrazice»[69]. Că nu era nici o nevoie şi că, deci, cu totul fără rost zace acolo scris «nu e cu putință nicidecum a exista demonstrație în privința niciunuia din cele dumnezeieşti» – aceasta am arătat-o mai înainte. Dar şi de ar fi fost vreo nevoie, trebuia mai degrabă să taci şi să cauți [a afla] chiar şi [de] la necărturarii cei dintre noi – măcar că nu cunoaşterea, totuşi – cum că să nu vindeci relele prin rele, în chip nechibzuit, şi să [nu] dregi un lucru frângându-l şi să [nu] îndrepți strâmbele prin strâmbe, ba zicând, pe de o parte, două obârşii, ba desființând, pe de alta, cea cu putință cunoaştere a lui Dumnezeu, ba – dar să nu mergem mai departe. Dar tu, [cu toate că] după zeflemelele din partea celorlalți şi după adânca ta cugetare[70] – precum însuți zici – pe una dintr-acestea două o tăiasei din cuvintele tale[71], nici aşa nu te dai bătut. Ci luptându-te pentru amândouă şi reprezentându-i pe cei de alt cuget, ajungi să te împotriveşti celor de un cuget şi te zbați – nu ştiu cum – a desființa cuvintele Părinților cele puse de noi de față şi pe mulți îi faci să se întrebe dacă nu cumva tu, reprezentându-i pe Latini, nu ni le propui [chiar] pe ale lor. Dar, reluându-ne cuvântul, să înfățişăm întâi mai limpede care sunt [lucrurile] acelea pe care, zicându-le noi, cu neputință i-a fost filosofului să le rabde cu blândețe[72].

însuşi în epistola către Palama că a scos din tratatele împotriva Latinilor argumentul celor «două obârşii», care era o pricină de sminteală.

[72] Precum se vede din trecerea bruscă de la persoana a doua singular la persoana a treia singular, epistola aceasta este adresată lui Varlaam doar în aparență, folosirea persoanei a II^a fiind mai degrabă retorică, decât propriu-zisă; vezi şi nota 27, p. 112.

(19.) Τῶν θείων τὰ μὲν γινώσκεται, τὰ δὲ ζητεῖται, ἔστι δ' ἃ καὶ ἀποδείκνυται, ἕτερα δέ ἐστιν ἀνεξερεύνητα πάντῃ καὶ ἀνεξιχνίαστα, μηδαμῶς ἐμφαινομένου τινὸς ἴχνους τῶν ἐπὶ τὸ κρύφιον ἐκεῖνο διαβεβηκότων. Ταῦτα βαρέως ἤνεγκεν ὁ φιλόσοφος, καὶ συναγαγὼν ἑαυτὸν ὡς οἷόν τε καθ' ἡμῶν χρῆται τῇ δυνάμει τῶν λόγων, οὐδὲν γνωστὸν οὐδὲ ἀποδεικτὸν τῶν θείων ἀποφαινόμενος· ἀλλ' ὡς μὲν καὶ τοῖς πατρᾶσι συνδοκεῖ τὰ παρ' ἡμῶν εἰρημένα καὶ τὰ προειρημένα ἱκανὰ δηλῶσαι, τὸ δὲ καὶ τῶν ἐκείνων θεολογιῶν ἔστιν ἃς ἐπίγραμμα φέρειν τὴν ἀπόδειξιν, τοῦτ' οὐκ οἶμαί τινα τῶν ταύτας στεργόντων ἀγνοεῖν, ὥσθ' ὁ λέγων μὴ εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων τοῖς πατρᾶσι μᾶλλον ἢ ἡμῖν ἀντιλέγειν ἐγχειρεῖ· μεταξὺ γὰρ τὸ τῆς ἀποδείξεως τοῦτο κείμενον ἔνι δηλοῦν ἑτέραν δεῖξιν· ἐπιγεγραμμένον δὲ πῶς ἂν εἴη, εἰ μὴ κυρίως ἀπόδειξις εἴη τὸ ὑπογεγραμμένον;

(20.) Εἰ δὲ καὶ τὴν τελείαν καὶ βεβαίαν δεῖξιν ἀπόδειξις δηλοῖ, μεθ' ἣν οὐκ ἔστιν ἀληθείας εὕρεσις τελεωτέρα, καθάπερ ἐπὶ τῶν δικαστηρίων ἡ ἀπόφασις, τί τελεώτερον καὶ βεβαιότερον τῶν πατρικῶν ἀποδείξεων ἡμῖν, ὥστε τοῦθ' ἡμῖν κυρίως ἀπόδειξις, διὸ καὶ ὁ ἱερὸς καὶ θεῖος φερώνυμος Ἱερόθεος ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς μαρτυρεῖται τῶν ἱερῶν διδασκάλων οὐ «καθαρότητι νοῦ μόνον καὶ ταῖς ἄλλαις ἱερολογίαις, ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀποδείξεων ἀκριβείᾳ»· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τὰ τοιαῦτα τούτῳ μαρτυρῶν καὶ τὸ συνεπτυγμένον καὶ ὑψηλὸν τῆς ἐκείνου θεολογίας ὑψηλῶς ἀναπτύξας διττὴν σαφῶς εἶναι διδάσκει τὴν θεολογίαν· «τὴν μὲν μυστικήν, τελεστικήν, ἀπόρρητον, ἄρρητον, ἣ δρᾷ καὶ ἐνιδρύει τῷ θεῷ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις, τὴν δὲ ἐμφανῆ καὶ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικήν, ἣ πείθει καὶ καταδεῖται τῶν λεγομέ-

---

[73] «de neurmărit»: căruia nu i se poate lua urma, adică 'neurmat' (varianta imnografică) sau 'neadulmecat' (varianta filocalică a părintelui Stăniloae).
[74] Vezi *Epistola I[a] către Achindin* 13.
[75] Vezi *Epistola I[a] către Varlaam* 31.
[76] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti*, PG 3, 684 B.

(19.) Dintre cele dumnezeieşti unele se cunosc, iar altele se caută; şi sunt unele care se şi demonstrează, iar altele sunt cu totul de necercetat şi de neurmărit[73], nearătându-se nici o urmă, nicidecum, a celor ce se află în ascunzimea aceea, dincolo de toate[74]. Acestea cu greu le-a răbdat filosoful şi, adunându-se în sine, s-a slujit cât a putut de puterea cuvintelor, declarând, astfel, că niciunul din cele dumnezeieşti nu este cunoscut sau demonstrabil; dar că cele spuse de către noi conglăsuiesc cu Părinţii o arată îndestulător şi cele zise mai sus; iar că între teologhisirile acelora sunt unele care poartă titlul de «demonstraţie» – lucrul acesta nu cred că e necunoscut vreunuia din cei ce le preţuiesc pe acestea[75], astfel încât cel ce zice că nu există demonstraţie asupra niciunuia din cele dumnezeieşti, acesta mai degrabă Părinţilor decât nouă cutează a le grăi împotrivă; că, dacă termenul acesta de «demonstraţie» se afla înlăuntrul scrierii, putea să însemne şi alt fel de dovedire sau arătare; dar aşa, fiind scris în titlu, ce altceva decât demonstraţie [logică] poate fi scrierea ce poartă titlul acesta?

(20.) Aşadar, de vreme ce [cuvântul] «demonstraţie» arată dovedirea desăvârşită şi sigură, după care nu este cu putinţă o mai desăvârşită aflare a adevărului (precum este, la tribunale, hotărârea judecătorească), ce altceva mai desăvârşit şi mai negreşit decât demonstraţiile Părinţilor am putea noi avea drept demonstraţie propriu-zisă? Că, de pildă, despre sfinţitul şi dumnezeiescul – precum îi este şi numele – Ierothei, se mărturiseşte că era «mai presus de mulţi dintre sfinţii dascăli» nu doar în privinţa «curăţiei minţii» şi a «celorlalte grăiri despre cele sfinte», ci şi în privinţa «acriviei *demonstraţiilor*»[76]; iar cel ce dă mărturie lui despre acestea, care şi strălucit a înfăţişat desfăşurat înfăşurata şi înalta teologie a aceluia, [ne] învaţă limpede îndoită a fi teologia: «pe de o parte cea tainică, liturgic-iniţiatică, negrăită, de nespus, care lucrează şi întemeiază în Dumnezeu prin neînvăţate mistagogii, şi pe de altă parte cea arătată şi filosofică şi demonstrativă, care convinge şi leagă

νων τὴν ἀλήθειαν». Πῶς οὖν οὐ διαλεκτικὴν ταύτην, ἀλλ' ἀποδεικτικὴν ὠνόμασεν, ὦ φιλόσοφε, καίτοι μὴ πρὸς τοὺς πιστοὺς ἁπλῶς οὖσαν, οὐδὲ γὰρ πειθοῦς οὗτοι δέονται;

(21.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ μὴ σαφῶς οὕτω παρ' αὐτῶν ἐγγεγραμμένον τε καὶ ἐπιγεγραμμένον ἦν, τὰ γοῦν τῆς ἀντιρρήσεως καὶ οὕτω πρὸς ἐκείνους ἀναφέρεται σαφῶς. Ὡς γὰρ εἴ τις τῷ ταὐτὸν καὶ ἕτερον καὶ μέγα καὶ μικρὸν εἰπόντι τὸν θεὸν κἀπὶ τῶν παραπλησίων εὐσεβῶν ἐκ τῶν ἐναντίων συντιθέντι τὰς θεωνυμίας ἀντιλέγειν ἐγχειροίη, λέγων «ὁ ἐν πᾶσι πάντα διὰ τὴν σωτηρίαν ἑκάστου γινόμενος, καὶ τοῖς πρὸς αὐτὸν ἐπιστρέφουσι πολυτρόπως τε καὶ καταλλήλως ἐπιδιδοὺς ἑαυτὸν καὶ πολυειδῶς ἐν χερσὶ τῶν προφητῶν ὁμοιούμενος, πῶς ὁ αὐτὸς ἂν εἴη, καὶ αὖθις ὁ ἀπήλικος, ὁ ἐν πᾶσι χωρῶν, ὁ παντὸς ἐκβεβηκὼς ὄγκου πῶς μέγας»; Ὥσπερ οὖν ὁ ταῦτα λέγων οὐχ ἁπλῶς ἐρίζει πρὸς τὸν ταὐτὸν ἢ μέγαν τὸν θεὸν εἰπόντα, ἀλλὰ τὴν ἱερὰν ἀνίστησι γραφὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτῆς—καὶ τὸ ἕτερον γὰρ ἐπὶ θεοῦ καὶ τὸ μικρὸν παρ' αὐτῆς λεγόμενον πάλιν τὸν αὐτὸν ἀνατραπήσεται τρόπον· τὸ γὰρ πάντα ὑπερβάλλον καὶ πάντων ὑπερεκτεινόμενον καὶ πάντα περιέχον πῶς μικρόν; —οὕτω καὶ ὁ ἀντιταττόμενος τῷ λέγοντι ὡς τὰ μὲν τῶν θείων ἀποδεικτά ἐστι, τὰ δ' οὔ, καὶ λέγων ὡς οὐδὲν ἀποδεικτὸν τῶν θείων, ἐπαφὴ γὰρ αὐτοῦ οὐκ ἔστιν οὔτε ἐπιστήμη, τῇ θείᾳ γραφῇ καθ' ἑαυτῆς χρῆται, τὰ ἐν αὐτῇ κατ' ἀλλήλων ἐκπεπολεμωμένα δι' ἀλλήλων δείξας· εἰ γὰρ ὅτι οὐκ ἔστιν ἐπαφὴ θεοῦ καὶ ἐπιστήμη, οὐδὲ ἀπόδειξις, καὶ ὅτι ἔστι ταῦτα, καὶ ἀπόδειξις ἔσται.

---

[77] «leagă adevărul celor spuse»: constrânge – apodictic – la a fi crezut adevărul celor spuse; Dionisie Areopagitul, *Epistole* IX, PG 3, 1105 CD. La Maxim «celor spuse» este în dativ, adică: «pune adevărul ca o legătură şi pecete celor spuse (adică: peste cele spuse)»; *Filocalia* 15 D, ΕΠΕ, p. 462.

[78] Pricină pentru care mai de folos i-ar fi fost să o numească *dialectică*, căci ar fi fost mai plauzibil.

[79] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* IX 1, PG 3, 909 A şi urm.

[80] *Coloseni* 3, 11.

[81] *Evrei* 1,1.

adevărul celor spuse»[77]. Cum, aşadar, nu [se vede limpede] că a numit-o pe aceasta *demonstrativă*, şi nu *dialectică*, o, filosofule? – cu toate că nu neapărat către cei credincioşi este îndreptată aceasta[78], căci unii ca aceştia nu au trebuinţă de a fi convinşi.

(21.) Dar şi să nu fi fost cuvântul «demonstraţie» însemnat aşa limpede de Părinţi în scrierile lor, ba însemnat chiar în titlu, chiar şi aşa, ea tot există limpede în disputele lor [logice]. Că precum cineva – apucându-se a se împotrivi celui ce spune despre Dumnezeu că este *acelaşi* şi *altul*, sau *mic* şi *mare*[79], celui ce, deci, în astfel de lucruri ce ţin de dreapta-credinţă, îşi alcătuieşte numirile dumnezeieşti pornind de la cele potrivnice – ar zice «Cel ce pentru mântuirea fiecăruia toate tuturora Se face[80] şi Se aseamănă celor ce se întorc la Dânsul, în multe feluri şi potrivit [fiecăruia] şi în multe chipuri[81] pe Sine Însuşi dându-Se în mâinile prorocilor, cum va fi *acelaşi*? Şi, iarăşi, Cel fără măsură, Cel ce prin toate străbate, Cel ce aflat dincolo de toată grosimea, cum va fi *mare*?»; aşadar, precum cel ce zice acestea nu doar că se împotriveşte celui ce spune că Dumnezeu e *acelaşi* sau *mare*, dar şi sfânta Scriptură însăşi o ridică asupra ei înseşi – pentru că şi numirile de *altul* şi *mic*, zise de ea despre Dumnezeu, în acelaşi chip se vor răsturna; căci cum va fi *mic* ceea ce covârşeşte toate şi se întinde dincolo de toate şi toate le cuprinde? – tot aşa şi cel ce – împotrivindu-se celui ce spune că dintre cele dumnezeieşti unele sunt demonstrabile, iar celelalte nu – zice că niciunul din cele dumnezeieşti nu este demonstrabil, de vreme ce nu există atingere a lui, nici ştiinţă, dumnezeiasca Scriptură împotriva ei înseşi o foloseşte, arătându-le pe cele cuprinse în ea – pe unele prin altele – luptându-se întreolaltă; că de nu este atingere de Dumnezeu şi ştiinţă [a Lui], atunci nici demonstraţie nu este; iar de există acestea, atunci va fi şi demonstraţie.

(22.) Τί δὴ τὸ ἐκ τούτων συναγόμενον καὶ τὸ ἄμαχόν τε καὶ ὁμόλογον τῇ γραφῇ προσμαρτυροῦν; Ὅτι καὶ ἔστι καὶ οὐκ ἔστι, καθ' ἕτερον ἕτερον τρόπον· τοῦτο δέ ἐστιν ὃ ἡμεῖς εἰρήκαμεν, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων γινώσκεταί τε καὶ ἀποδείκνυται, τὰ δ' ἀπερινόητά ἐστι καὶ ἀνεξιχνίαστα· πλημμελὲς ἄρα τὸ λέγειν ὡς οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων· ἔστι γὰρ ἐφ' ὧν, καὶ ἔστιν ὥς. Ὡς γὰρ ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ κυρίου ὑπὲρ φύσιν τέ ἐστι καὶ κατὰ φύσιν, καὶ λεγομένη ἄρρητος μένει καὶ νοουμένη ἄγνωστος, ἐπεὶ τὰ μὲν ὑπὲρ φύσιν, ὡς ἡ τῆς παρθένου κύησις, τὰ δὲ κατὰ φύσιν, ὡς ὁ τῆς νηδύος ὄγκος μετὰ σύλληψιν, οὕτω καὶ τὸ θεῖον ἀποδεικτόν τέ ἐστι καὶ οὐκ ἀποδεικτόν· ἀμερίστως μέντοι μεριζόμενον τῇ διαφορᾷ τῶν τρόπων, ἐπεὶ «καὶ διὰ γνώσεως γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας»· ὅτι μὲν γὰρ ἔστι καὶ ὅτι ἕν ἐστι καὶ γινώσκεται καὶ ἀποδείκνυται, τί δέ ἐστι καὶ τί γε ἓν ἀπερινόητόν ἐστι παντάπασιν.

(23.) Ἀλλ' ὁ φιλόσοφος ἀκούων Διονυσίου τοῦ μεγάλου λέγοντος ὡς «ἡ θεότης καὶ μονὰς καὶ τριὰς ὑμνουμένη οὐκ ἔστι οὐδὲ μονὰς οὐδὲ τριὰς ὑπό τινος τῶν ὄντων διεγνωσμένη» οὕτω πως ὡς ἔοικεν ἐνόησεν ὡς ὑπ' οὐδενὸς ὅτι ἔστι μονὰς ἐγνώσθη· ὁ δὲ μέγας ἐκεῖνος οὐ τοῦτό φησιν, ἀλλ' ὅτι μὲν ἔστι μονὰς γινώσκεταί τε καὶ ὑμνεῖται, ἀλλ' οὐ τῶν συνεγνωσμένων ἐν τοῖς οὖσιν ἐναρίθμων μονάδων, αἵ γε οὐδὲ μονάδες ἂν κυρίως εἶεν, εἴ γε ἡ μονὰς οὐκ ἀριθμός, ὥστε διὰ τοῦτο ἐκεῖνο μᾶλλον ἔγνωσται μονὰς καὶ μόνον ὅ,τι μὴ δι' ἀριθμοῦ τε καὶ ἐν ἀριθμοῖς γνωρίζεται· ἡ γὰρ κυρίως οὐκ ἀριθμός· μονὰς οὖν ἡ θεότης, ἀλλ' οὐ τῶν ἐν τοῖς οὖσι διεγνωσμένη, καθάπερ καὶ Γρηγόριος ὁ θεολόγος εἰπὼν «τὴν τοῦ θεοῦ φύσιν ἄληπτόν τε καὶ ἀπερίληπτον» εὐθὺς ἐπάγει,

---

[82] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* VII 3, PG 3, 872 A.
[83] *Ibidem*, XIII 3, PG 3, 980 D.
[84] Unitatea nu este număr, ci baza numărării, deci temeiul însuşi al numărului: «că fără *unul* nu există mulţime, dar *unul* există şi fără mulţime, precum şi unitatea [există] mai înainte de tot numărul» *Despre numirile dumnezeieşti* XIII 2 (ed. De Gruyter, p. 227).
[85] *Ibidem*, XIII 2, PG 3, 977 CD.

(22.) Ce [lucru] reiese, deci, din acestea, care adevereşte totodată că Scriptura e neîndoielnică şi într-un cuget cu ea însăşi? [Acela] că şí *este* şí *nu este* [atingere a Lui şi ştiinţă], fiecare dintre acestea două fiind spus într-alt înţeles; iar aceasta este ceea ce am spus noi, cum că dintre cele dumnezeieşti unele se cunosc şi se demonstrează, iar celelalte sunt de necuprins cu mintea şi de neurmărit. Greşit este, aşadar, a zice că nu este demonstraţie în privinţa niciunuia din cele dumnezeieşti; pentru că în privinţa unora este; şi este într-un chip anume. Că precum înomenirea Domnului este mai presus de fire, dar şi după fire, şi spusă [fiind ea] negrăită rămâne, şi înţeleasă – neştiută, că în privinţa unora este mai presus de fire, precum zămislirea în pântece de către fecioară, iar într-a celorlalte [este] după fire, precum grosimea pruncului în pântece după zămislire, tot aşa şi dumnezeiescul demonstrabil este, dar şi nedemonstrabil; neîmpărţit împărţindu-se după deosebirea chipurilor, de vreme ce «şí prin cunoaştere se cunoaşte, şí prin necunoaştere»[82]; căci faptul *că este* şi *că este unul* se şi cunoaşte şi se şi demonstrează; dar *ce este* şi *ce este acest 'unu'* – aceasta e cu totul de necuprins minţii.

(23.) Dar auzindu-l filosoful pe marele Dionisie spunând că «dumnezeirea, lăudată [fiind ea] şí [ca] unime şí [ca] treime, nu este nici unime şi nici treime cunoscută în ceva din cele ce sunt»[83], [acesta] a înţeles – precum se vede – cum că din nimic nu se cunoaşte că este unime; pe când marele acela [grăitor-de-Dumnezeu] nu aceasta o spune, ci aceea că faptul *că este unime* se cunoaşte şi se laudă, dar nu [unime] din rândul unităţilor [acestora] cunoscute din numărarea celor ce sunt, care propriu-zis nici nu sunt unităţi, de vreme ce unitatea nu este număr[84] – că pentru aceasta şi doar [pentru aceasta] mai degrabă Aceea S-a cunoscut a fi unitate: [tocmai] pentru că nu Se cunoaşte prin număr şi între numere[85]; căci unitatea propriu-zisă nu este număr; unitate este, aşadar, dumnezeirea, dar nu unitatea cunoscută în cele

τῆς τοῦ ῥητοῦ διανοίας ἑρμηνεὺς γινόμενος· «λέγω δὲ οὐχ ὅτι ἐστίν, ἀλλ' ἥτις ἐστίν». Ὁ δὲ φιλόσοφος οὗτος ἄληπτον ἐπίσης καὶ ἀναπόδεικτον τίθεται καὶ τὸ τί ἐστι καὶ τὸ ὅτι ἐστί, καὶ ἡ σεμνὴ πρόφασις αὐτῷ τὸ δι' ἀποδείξεως δεικνύειν ὅτι πάντα τὰ θεῖα ὑπὲρ ἀπόδειξιν. Ἐγὼ δὲ μικρόν τι περὶ τούτου πρὸς αὐτὸν εἰπὼν ἐπὶ τὰ προτεθειμένα μετοίσω τὸν λόγον.

(24.) Οὐ σύ γε αὐτὸς εἶ ὁ λέγων ἐπ' οὐδενὸς εἶναι τῶν θείων ἀπόδειξιν; Εἰ τοίνυν ἀποδέδεικταί σοι τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν, οὐ θεῖον· εἰ δὲ πρέπον ἐστὶ τῷ θεῷ τὸ πρόσρημα, ἀπόδειξιν οὐκ ἐπιδέξαιτ' ἄν· σὺ δ' οὐκ οἶδ' ὅπως ἄλλοτε ἄλλα λέγεις καὶ τἀναντία πρὸς ἄλληλα, οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ ἀποδεδειγμένου θείου, ὡς αὐτὸς λέγεις ὑπὲρ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ καὶ ὁπηνίκα τῆς ἐγγινομένης ἀπὸ τῶν κτισμάτων ἐπὶ τὸν δημιουργὸν ἀνόδου μέμνησαι. Τί γάρ, οὐδὲ ἀπὸ τῶν δημιουργημάτων ἔσται ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ δημιουργός; Οὐδὲ γνωστά ἐστί τινα τῶν ἀοράτων ἀπὸ τῶν ὁρωμένων; Οὐδὲ τὸν θεῖον Παῦλον δέξῃ μαρτυροῦντα ὅτι «τὰ ἀόρατα τοῦ θεοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται», ἀλλ' ὑπὲρ πᾶσαν ἐπαφὴν καὶ γνῶσιν πάντ' ἐρεῖς τὰ θεῖα;

(25.) «Ναί» φησιν, «ἀλλ' ἐμοὶ περὶ ὧν ἑκάστοτε συντίθεμεν συλλογισμῶν κατὰ τὸν ἔξω λόγον ὁ λόγος· τὰ τοιαῦτα δ' ἕκαστος καθ' ἑαυτὸν διανοεῖται». Τί οὖν, ἅπερ ἕκαστος καθ' ἑαυτὸν διανοεῖται, ταῦτ' οὐχὶ καὶ προφέρειν ἔχει διὰ γλώττης ἢ χειρὸς διὰ τοῦ ἔξω λόγου ποιούμενος τὴν ὁμιλίαν ἢ συγγράμματα συντάττων, ὥσπερ κἀπὶ τῶν ἀμέσων καὶ καθόλου γίνεται προ-

---

[86] Adică: pe tărâmul celor ce sunt.
[87] *Omilii* 28, 5, PG 36, 32 B.
[88] «numirea aceasta»: însuşirea de a fi mai presus de demonstraţie.
[89] Varlaam, *Epistola Iª către Palama*, ed. Schirò, p. 241.
[90] Aici *dovedire* redă acelaşi termen redat prin *demonstraţie*, adică pe *ἀπόδειξις*; vezi, mai sus, nota lămuritoare 97, p. 86.
[91] *Romani* 1, 20.
[92] Expresia «cuvântul din afară» are două sensuri: discursul profan (cel din afara Bisericii) şi cuvântul rostit (opusul cuvântului lăuntric, al celui din minte, nerostit).
[93] Varlaam, *Epistola Iª către Palama*, ed. Schirò p. 241-242; «unele ca acestea»: dovezile sau demonstraţiile scrise de sfântul Pavel.

ce sunt[86]; precum şi Grigorie de-Dumnezeu-cuvântătorul, spunând că «firea lui Dumnezeu este de neprins şi de necuprins [cu mintea]», numaidecât adaugă, tălmăcind înţelesul spusei: «nu despre faptul *că este* spun aceasta, ci despre *ceea ce este*»[87]. Pe când filosoful acesta ia drept de neprins cu mintea şi de nedemonstrat, deopotrivă, şi *ce este* şi *că este*; şi face aceasta – zică-se – din dorinţa curată de a arăta, prin demonstraţie, că toate cele dumnezeieşti sunt mai presus de demonstraţie. Iar eu, încă două vorbe zicând către el despre lucrul acesta, voi trece apoi la cele ce ne stau înainte.

(24.) Nu tu eşti, oare, cel ce zici că nu există demonstraţie asupra niciunuia din cele dumnezeieşti? Ceea ce ai demonstrat a fi mai presus de demonstraţie nu este, aşadar, dumnezeiesc. Că dacă numirea aceasta[88] ar fi potrivită lui Dumnezeu, nu ar suporta demonstraţie. Tu însă – nu ştiu cum – acum zici unele, acum altele, potrivnice unele altora, nu doar în privinţa dumnezeiescului demonstrat – precum însuţi zici – a fi mai presus de demonstraţie, dar şi când pomeneşti de suişul ce se face [minţii] de la zidiri la Ziditor[89]. Cum, dar, nici de la făpturi nu este dovedire[90] că există făcător? Şi unele din cele nevăzute nu sunt cunoscute din cele văzute? Nici pe dumnezeiescul Pavel nu îl primeşti, cel ce mărturiseşte că «cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la zidirea lumii, înţelegându-se prin făpturi»[91], ci le spui pe toate cele dumnezeieşti [a fi] mai presus de atingere şi cunoaştere?

(25.) «[Ba] da», zice, «dar cuvântul meu, în cazul silogismelor pe care le formulez, îmi este totdeauna după [normele] cuvântului din afară[92]; pe când unele ca acestea le cugetă fiecare în sinea lui»[93]. Cum, dar, cele pe care le cugetă fiecare în sinea lui, acestea nu se pot şi grăi cu limba sau scrie cu mâna, alcătuind discurs prin cuvântul cel dinafară ori întocmind scrieri, aşa cum se întâmplă şi cu premisele imediate şi universale? Căci

τάσεων; Τούτων γὰρ ἡ γνῶσις δι' ἐπαγωγῆς διανοητικῶς ἐπισυναγομένη τῇ ψυχῇ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἔξω λόγον φέρεται δι' ἐπαγωγῆς γνωριζομένη πάλιν. Σὺ δ' ὅμως καὶ τοῦτ' ἂν ἡμῖν ἐκφήναις, ὁ κατὰ πᾶσαν ἐξουσίαν ὅ,τι ἂν ἐθέλοις λέγων, καὶ μάρτυρα ἡμῖν σοι παρέξεις θαυμαστὸν λέγοντα· «θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπόν, φράσαι δὲ ἀδύνατον». Ἀλλ' εἰ τοῦθ' οὕτω σοι δοκεῖ, τί γε ἐκεῖνο ὅπερ οὐκ οἶδ' ἤ τοι περὶ σαυτοῦ ἢ κατὰ σαυτοῦ προοιμιαζόμενος πρὸς τοὺς Λατίνους γράφεις ὅτι «πλείω λέγεις ἢ νοεῖς»; Ἐγὼ δὲ οὐ μόνον ὅτι ἔστι δημιουργὸς κατανοῶ ἐκ τῶν δημιουργημάτων, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἷς ἐστι καὶ νοῶ καὶ ἀποδείκνυμι· πάντα γὰρ ὁρῶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς βουλήσεως καὶ σοφίας καὶ δυνάμεως δεόμενα γενέσθαι ἐκ μὴ ὄντων· μία δὲ βούλησις ἅμα καὶ σοφία καὶ δύναμις μιᾶς φύσεώς ἐστιν· εἷς ἄρα τῇ φύσει ὁ δημιουργὸς θεὸς ἡμῶν.

(26.) Πάλιν ἀνάλαβέ σου τὰ ἀμυντήρια, προβαλοῦ τοὺς Ἀριστοτέλους τοῦ σοῦ κανόνας, ἐρώτα τὰς πεύσεις τὰς ἀμφικρήμνους, μικρὸν δ' ὅμως μεῖνον καὶ ταῦτά σοι προθήσομεν εἰς ἐξέτασιν. Νῦν δ' ἴδωμεν διὰ τίνων κατασκευάζει μηδαμῶς εὔλογον εἶναι τὸν θεὸν ἕνα λέγεσθαι. «Κατὰ μετοχήν» φησιν «οὐκ ἔστι, καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔστι, κατ' αἰτίαν οὐκ ἔστιν ἕν· κατ' οὐδένα ἄρα τρόπον ἔστιν ὁ θεὸς ἕν». Τὴν μὲν οὖν μετοχὴν καὶ ὕπαρξιν παρεῖναί μοι δοκῶ· τὸ μὲν γὰρ οὐδεὶς ἠγνόησεν ὅτι μὴ κατὰ μετοχὴν ἔστι τι θεῷ, τὸ

---

[94] «acestora»: a 'celor pe care le cugetă fiecare în sinea lui'.
[95] Platon, *Timaios* 28c; locul este preluat de Grigorie Teologul, *Omilii* 28, 4, PG 36, 29 C; vezi, mai sus, *Epistola I^a către Varlaam* 35.
[96] Vezi Paris. gr. 1278.
[97] Le văd inductiv.
[98] Vezi Varlaam, *ibidem* p. 259. Semnalăm că această întreită prismă prin care se poate considera ceva – după pricină (cauză), după existență şi după părtăşie – apare la Areopagit (în *Epistole* 9), însă lucrul considerat nu este Dumnezeu, ci imaginea focului; vezi şi Olimpiodor, *In Platonis Alcibiadem commentarii*, 229-28-230.1.
[99] «nu prin părtăşie este ceva lui Dumnezeu»: niciuna dintre însuşirile lui Dumnezeu nu provine din participarea Lui la altceva sau la altcineva (dacă noi, de pildă, suntem buni prin participare

cunoaşterea acestora[94] lăsat este a se acumula înlăuntrul sufletului prin inducţie, dianoetic; dar este şi rostită de către cuvântul din afară, tot prin inducţie cunoscută. Tu, însă, şi aceasta ne-ai putea-o zice nouă – cela ce toată puterea o ai a zice orice pofteşti – şi martor minunat să îţi aduci înaintea noastră pe cel ce a zis: «pe [Dumne]zeu a-l înţelege anevoie este, iar a-l exprima – cu neputinţă»[95]. Dar dacă aceasta aşa îţi pare [a fi], ce este ceea ce – nu ştiu dacă despre tine însuţi sau împotriva ta însuţi – o scrii către Latini în *proimion*, cum că «mai multe [sunt cele pe care le] spui decât [cele pe care le] înţelegi»[96]? Pe când eu înţeleg din făpturi nu doar *că este* făcător [al lor], ci înţeleg – şi demonstrez – şi *că este unul*; pentru că pe toate le văd[97] a avea trebuinţă – spre a se face din cele ce nu sunt – de una şi aceeaşi voi[r]e şi înţelepciune şi putere; dar o singură voi[r]e şi totodată înţelepciune şi putere înseamnă o singură fire; aşadar unul este – după fire – Dumnezeu făcătorul nostru.

(26.) Apucă iarăşi armele apărării tale, ia-ţi scutul regulilor lui Aristotel al tău, pune întrebările cele cu două tăişuri, dar aşteaptă puţin şi ţie însuţi ţi le vom pune pe acestea de faţă spre cercetare. Iar acum să vedem din ce lucruri îşi înjghebează [el] aceea că nicidecum nu este îndreptăţit a spune despre Dumnezeu că este unul. «După părtăşie», zice, «nu este, după existenţă nu este, după pricină nu este *unul*; aşadar în nici un chip nu este *unul*»[98]. Părtăşia, deci, şi existenţa socotesc să le las deoparte; pentru că – în privinţa celei dintâi – nimănui nu îi este necunoscut faptul că nu prin părtăşie este ceva lui Dumnezeu[99], şi – în privinţa celeilalte – nimeni nu a cer-

---

la bunătatea lui Dumnezeu, Acela este bun prin Sine sau de la Sine, este binele însuşi); zicând «după părtăşie Dumnezeu nu este *unul*», Varlaam supune însuşirea Lui aceasta (de a fi *unul*) criteriului participării, de parcă unele însuşiri ale Lui – altele decât aceasta – ar fi 'după părtăşie'!

δὲ οὐδεὶς ἐζήτησε τί ἐστι καθ' ὕπαρξιν θεός. Κατ' αἰτίαν δὲ πῶς οὐκ εὔλογον ἕνα τὸν θεὸν λέγεσθαι οὐκ ἔχω συνιδεῖν, οὐ μόνον ὅπως οὐκ εὔλογον, ἀλλ' οὐδ' ὅπως ἐτόλμησεν εἰπεῖν, σαφῶς τοῦτο τῶν ἁγίων διαγορευόντων· ἀλλ' εἰ κατ' αἰτίαν τὸν θεὸν ἓν οὐκ εὔλογον εἰπεῖν, οὐδὲ τοῦ ἑνὸς αἴτιος ἔσται, καὶ γὰρ ὧν ἐστιν αἴτιος, ἀπὸ τούτων ἔχει τὰς προσηγορίας· εἰ δὲ τοῦ ἑνὸς οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς αἴτιος, οὐδενὸς τῶν ὄντων ἐστὶν αἴτιος· τῷ γὰρ εἶναι τὸ ἕν, πάντα ἐστὶ τὰ ὄντα, καὶ τῶν ὄντων ἕκαστον ἕν ἐστιν ἢ γένει ἢ εἴδει ἢ ἀριθμῷ, καὶ οὐδ' ἂν πολλὰ ἕκαστον αὖθις τούτων εἴη τῇ κατ' αὐτὰ διαφορᾷ, εἰ μὴ τὸ ἓν εἴη· τὸ γὰρ ἕν ἐστι στοιχειωτικὸν καὶ συνεκτικὸν καὶ συστατικὸν ἁπάντων. Ὥσθ' ὁ τοῦ ἑνὸς μὴ ὢν αἴτιος οὐδενός ἐστιν αἴτιος.

(27.) «Ἀλλ' εἰ ὡς αἴτιός» φησι «τοῦ ἑνὸς ἕν ἐστιν ὁ θεός, οὐ μᾶλλον ἓν ἢ πολλά, καὶ γὰρ καὶ τῶν πολλῶν αἴτιος». Παρίημι τοίνυν λέγειν ὡς τοῖς μὲν πολλοῖς οὐ συναναιρεῖται τὸ ἕν, τῷ δὲ ἑνὶ τὰ πολλά, καὶ ὡς ὁ θεὸς ἐν τῷ ἑνὶ μένων καὶ τὰ πολλὰ προάγει, καὶ οὐ προάγει μόνον, ἀλλὰ καὶ γινώσκει, τοῦ ἑνιαίου μὴ πληθυνομένου τὰς ἐν τοῖς πλήθεσι διαφοράς· ἀλλ' εἰ μὴ μᾶλλον ὁ θεὸς ἓν ἢ πολλά, διατί 'εἷς' μὲν θεὸς λέγομεν, 'πολλοὶ' δὲ οὐ λέγομεν; Διατί δὲ 'πολυώνυμον' αὐτὸν καλοῦμεν, ἀλλ' οὐ τοῖς ὀνόμασι συνδιαιροῦμεν; «Ἀλλ' οὐκ εἶπόν» φησιν «οὐ μᾶλλον ἓν ἢ πολλά, ἀλλ' οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἕν». Εἰ οὖν ἔστιν, οὐχ ἓν δέ ἐστι, πολλὰ ἂν εἴη.

---

[100] Sau: «ce este [aceea] 'Dumnezeu după existență'».
[101] Adică: multiplu.
[102] Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* XIII 3, PG 3, 980 C.
[103] Vezi Varlaam, *ibidem*, p. 258-260. Perechea *ἕν/πολλά* (*unul/multe*) poate fi tradusă şi prin *unitate/multiplicitate*. Varlaam zicea că dacă, pe baza faptului că Dumnezeu este cauzatorul *unului* (unității), spunem despre El că este *unu* (unitate), atunci, printr-un raționament de acelaşi tip, pe baza faptului că este cauzator al *multiplicității*, El va fi şi *multiplicitate*, în egală măsură.
[104] *Ibidem*, p. 259.

cetat ce este Dumnezeu după existență[100]. Dar cum de nu este îndreptățit a se spune că Dumnezeu este unul după pricină – aceasta nu o pot pricepe; nu doar cum de nu este îndreptățit, dar nici cum de a cutezat a zice așa ceva, de vreme ce Sfinții limpede hotărăsc aceasta; păi dacă nu este îndreptățit a spune că Dumnezeu este unul după pricină, atunci [Dumnezeu] nu va fi nici pricinuitor al *unului*; că de la cele ale cărora pricinuitor este – de la acestea Își are denumirile; iar dacă Dumnezeu nu este pricinuitor al unului, atunci nu este pricinuitor al niciunuia din cele ce sunt; căci [tocmai] prin faptul că există *unul* există toate cele ce sunt, și fiecare din cele ce sunt este *unul* sau în privința genului sau în privința speciei sau în privința numărului; și, iarăși, nu ar mai [putea] fi nici *multe*[101] fiecare dintre ele – prin deosebirea după [categoriile] acestea – dacă *unul* nu ar exista; pentru că *unul* este elementul constitutiv și închegător al tuturora[102]. Astfel că cel ce nu este pricinuitor al unului nu este pricinuitor al niciunuia.

(27.) «Dar dacă – ca pricinuitor» zice «al unului – Dumnezeu este unul, nu este în mai mare măsură *unu* decât *multe*, căci este și pricinuitor al celor multe»[103]. Las deoparte a spune că – pe de o parte – prin cele multe nu se desființează unul, căci – pe de alta – [tocmai] prin unul există cele multe, și că Dumnezeu – în unul rămânând – și pe cele multe le aduce la existență, și nu doar le aduce la existență, dar le și cunoaște, neînmulțindu-Și caracterul unitar din pricina deosebirilor proprii celor multe; [și spun:] dar dacă Dumnezeu nu ar fi în mai mare măsură *unul* decât *multe*, pentru ce 'unul' Dumnezeu zicem, dar 'mulți' nu zicem? Pentru ce Îl numim 'Cel cu nume multe', dar nu Îl și îmbucătățim după mulțimea numelor? «Dar nu am spus» zice «'nu în mai mare măsură *unul* decât *multe*', ci 'nu în mai mare măsură *unul* decât *non unul*'»[104]. Dar dacă, pe de o parte, este și [dacă], pe de alta, este *non unul*, atunci va fi *multe*.

(28.) «Πῶς οὖν», φησί, «Διονύσιος ὁ μέγας περὶ τοῦ θεοῦ φησιν ὡς οὔτε ἕν ἐστιν»; Ἀλλ' οὐκ ἐπ' ἀναιρέσει τοῦ ἑνός, ὦ βέλτιστε· παράγγελμα γάρ ἐστιν αὐτοῦ μὴ οἴεσθαι τὰς ἀποφάσεις ἀντικειμένας εἶναι ταῖς καταφάσεσιν ἐπὶ θεοῦ. Σὺ δ' ἐπ' ἀναιρέσει τοῦ ἑνὸς προφέρεις τὸ οὐχ ἕν, τὴν ἀσυνείκαστον ἐκείνην αἰτίαν προστιθεὶς ὡς εἰ κατ' αἰτίαν ἔστιν ἕν, καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔσται ἕν, ὥστε φησὶν «οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἕν». Τί δή σοι βούλεται τὸ καθ' ὕπαρξιν τοῦτο, ὦ διαλεκτικὲ σὺ καὶ ἄφυκτε; Εἰ μὲν γὰρ τὸ ἁπλῶς εἶναι, πῶς τὸ κατ' αἰτίαν ἓν οὐκ ἔσται αὖθις οὐδαμῶς ἕν; Αὐτῷ γὰρ τῷ εἶναι ὁ θεὸς ἓν ὑπὲρ τὸ ἐν τοῖς οὖσιν ἓν καὶ τοῦ ἐν τοῖς οὖσιν ἑνὸς αἴτιος καθίσταται, ἀκλίτως ἵν' οὕτως εἴπω ἑαυτὸν ἐπιδιδοὺς καὶ τῆς οἰκείας ἑνότητος ἀγαθότητι μεταδιδοὺς καὶ ἀμεθέκτως μετεχόμενος. Εἰ δὲ τὸ καθ' ὕπαρξιν τοῦτό σοι βούλεται ὅτι οὐκ ἔστιν οὐσία τοῦ θεοῦ τὸ ἓν καὶ διὰ τοῦτο οὐκ εὔλογον ἕνα λέγειν τὸν θεόν, οὐδ' ὁ ἥλιος λοιπὸν εἷς ἐστιν, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν αὐτοῦ τὸ ἓν οὐσία· εἰ δὲ κατὰ μετοχὴν τοῦ αὐτοενὸς εἷς ἐστιν ὁ ἥλιος, οὐ μᾶλλον εἷς ἢ οὐχ εἷς, ἐπεὶ καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔστιν εἷς· τὸ αὐτὸ δὲ καὶ ἐπὶ πάντων ὅσα τοῦ ἑνὸς μετέχει, καὶ μάλα γε εἰκότως.

(29.) Εἰ γὰρ τὸ αὐτοεν οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἓν κατὰ τὴν σὴν σοφίαν, πολλῷ μᾶλλον ὅσα τῷ μετέχειν τούτου ἕν ἐστιν, οὐκ ἐπὶ τοῦ ἑνὸς δὲ μόνον, ἀλλὰ κἀπὶ τῶν δύο ἢ τριῶν καὶ παντὸς ἀριθμητοῦ· τοῦ γὰρ ποσοῦ μηδέποτε οὐσίας ὄντος, τὰ δύο οὐ μᾶλλον δύο ἢ μὴ δύο· καὶ γὰρ εἰ κατ' ἀριθμὸν δύο, ἀλλὰ καθ' ὕπαρξιν οὐ δύο πάντως. Ὥστε

---

[105] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* XIII 3, PG 3, 980; *Despre teologia mistică* V, PG 3, 1048 A; vezi Varlaam, *ibidem*, p. 260.
[106] *Despre teologia mistică* I 2, PG 3, 1000 B.
[107] «*unul* cel din cele ce sunt»: *unul* propriu planului făpturilor, adică însuşirea de a fi *unul* avută de făpturile din planul creat, pe baza faptului de a se delimita ele întreolaltă prin hotare sau margini întemeietoare de alteritate. Dumnezeu este *unul* mai presus de *unul* propriu făpturilor, pentru că este în chip plenar *unul*, neavând hotare sau margini; este *unul* şi totodată nemărginit; aceasta, desigur, şi întrucât El există prin Sine, nu participând – din afară – la faptul de a fi.
[108] Adică: de unul cel prin sine însuşi.

(28.) «Cum, dar,» zice «Dionisie cel Mare nu spune despre Dumnezeu că nici *unu* nu este?»[105] Păi nu desființând *unul* [a spus acela aceasta], o, preaiscusitule; căci poruncă avem de la el să nu socotim – în privința lui Dumnezeu – afirmațiile a fi potrivnice negațiilor[106]. Tu, însă, [tocmai] desființând *unul* vii cu acest *non unul*, adăugând motivația aceea de neînchipuit, cum că dacă după pricină este *unu*, [atunci] nu va fi *unu* după existență – că acesta ar fi sensul în care zice «nu în mai mare măsură *unul* decât *non unul*». Dar ce înțelegi prin acest «după existență», o, tu, dialecticule şi invincibilule? Dacă nimic altceva decât faptul de a fi, atunci cum [zici că] ceea ce este după pricină *unu* nu este, iarăşi, nicidecum *unu*? Căci [tocmai] prin faptul de a fi Dumnezeu *unul* mai presus de *unul* cel din cele ce sunt[107], [tocmai prin faptul acesta] este socotit pricinuitor al *unului* celui din cele ce sunt, 'nedeclinat' – ca să zic aşa – dându-Se pe Sine Însuşi [acestora] şi transmițând[u-le], din bunătate, însuşirea Lui de a fi *unu* şi împărtăşindu-Se [lor] în chip neîmpărtăşit. Iar dacă prin acest «după existență» înțelegi că *unul* nu este ființa lui Dumnezeu şi aceasta e pricina pentru care nu e îndreptățit a spune despre Dumnezeu că este *unul*, atunci nici soarele nu este *unul*, pentru că *unul* nu este nici ființă a lui; iar dacă prin părtăşie de însuşi-unul[108] este soarele unul, totuşi nu va fi în mai mare măsură *unul* decât *non unul*, de vreme ce nu este unul după existență; şi la fel în privința tuturora câtor se împărtăşesc de unul, şi pe bună dreptate.

(29.) Că de vreme ce însuşi-unul nu este în mai mare măsură *unu* decât *non unu* după înțelepciunea ta, cu atât mai mult cele câte sunt *unu* prin părtăşie de acesta; şi nu doar în privința unuia, ci şi în privința a două sau a trei şi a tot numărul; că de vreme ce câtimea nu e niciodată ființă, două [lucruri] nu sunt în mai mare măsură două decât non-două; pentru că, deşi după număr sunt două, nu sunt două după existență nicidecum. Astfel că nu fap-

οὐ τὸν θεὸν οὐχ ἓν ἀπέδειξεν ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ τὸ ἓν οὐκ ὄν, εἴπερ οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἕν, καὶ ἁπλῶς πάντα ἀριθμὸν ἀνεῖλε. Τοῦτο δέ ἐστιν, ἵνα κατὰ τὴν αὐτοῦ φῶμεν ἐπιστήμην, παραλογισμός, ὁ παρὰ τὴν τοῦ ἐλέγχου ἄγνοιαν, ᾧ καὶ θεολογῶν ὁ γεννάδας χρῆται, δι' οὗ καὶ σοφισάμενος, πάντα ἀριθμὸν ἀνεῖλεν· οὐ γὰρ κατὰ τὸ αὐτὸ ἕν τε καὶ οὐχ ἕν· ῥᾳδίως δ' ἂν οὕτω τις καὶ ἕκαστον τῶν ὄντων μὴ μᾶλλον ὂν ἢ μὴ ὂν ἐλέγξειεν.

(30.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ τῶν ἄλλων πάντων κατεψεύσατο, εἷς γὰρ ἐπιλάμπει ἥλιος ἡμᾶς, πλείους δὲ φωστῆρες, πλεῖστοι δὲ ἀστέρες, ἀλλ' ἑαυτοῦ γε ἕνεκα οὐκ ἔψευσται· εἷς γὰρ ὤν, οὐχ εἷς ἐστι ταῖς διαλέξεσιν, ἀλλ' ἄλλος καὶ ἐναντίος ἑαυτῷ. Ὁ γὰρ ἐνταῦθα μὴ καθ' ὕπαρξιν ἓν εἶναι τὸν θεὸν ἰσχυριζόμενος, ἀκούσατε τί λέγει ἀνωτέρω· «ἅ ἐστι ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὑτὸ αὐταῖς λεγόμενα, ταῦτα καὶ τῷ θεῷ τὰ περὶ αὐτὸν λεγόμενα ὑπάρχει· οὐ γὰρ ἐνδέχεται εἶναί τε καὶ μή· εἴ τις οὖν ἔροιτό σε», φησί, «ταῦτα ἃ φῂς περὶ θεὸν εἶναι ἀνυπόστατά ἐστιν ἢ μετέχει τινὸς ὑπάρξεως. Καὶ εἰ τοῦτο, οὐσίαι εἰσὶν ἢ συμβεβηκότα· πῶς ἐκφεύξῃ τὸ καὶ μὴ οὐσίαν θείαν ἀποδεικτὴν λέγειν»;

(31.) Τί οὖν ἐστιν ὅ φησιν; Ἐπειδὴ πᾶν ἢ οὐσία ἢ συμβεβηκός, τὰ δὲ περὶ θεὸν συμβεβηκότα οὐκ εἰσιν, οὐσίαι ἄρα τοῦ θεοῦ εἰσιν· εἰ οὖν τούτων τί τις φαίη γινώσκειν, καὶ τὴν οὐσίαν ἄρα λέγει τοῦ θεοῦ γνωστὴν εἶναι καὶ ἀποδεικτήν. Ὁ γοῦν μηδὲν εἶναι λέγων τὸν θεὸν καθ' ὕπαρξιν, πάντα νῦν αὖθις λέγει τοῦτον εἶναι καθ' ὕπαρξιν τῷ συμπεριληπτικῷ τῆς διαιρέσεως ἀναγκαίως πρὸς τοῦτο συν-

---

[109] Există, adică, în mod real şi distinct – o vedem în lumea din jur – unitate şi multiplicitate.

[110] Grecescul *οὐσία* înseamnă teologic *fiinţă*, iar filosofic *esenţă* sau *substanţă*; noi vom folosi peste tot termenul de *fiinţă*, chiar şi în expresiile ce ţin de zona filosofică, rugându-l, însă, pe cititor a avea în vedere lucrul acesta.

[111] Grigorie Teologul, *Omilii* 38, 7, PG 36, 317 B; vezi Ioan Damaschin *Dogmatica* 1, 4, PG 94, 860 C.

[112] Sau: «… că esenţa divină este demonstrabilă?»; Varlaam, *ibidem*, p. 255-256.

tul că Dumnezeu este *non unu* l-a demonstrat filosoful, ci faptul că *unul* nu există, de vreme ce nu este în mai mare măsură *unu* decât *non unu*, şi – într-un cuvânt – a desfiinţat tot numărul. Dar aceasta este – ca să zicem pe limba ştiinţei lui – paralogism, venit din necunoaşterea metodei de combatere, de care [paralogism] viteazul se slujeşte şi când teologhiseşte, prin care şi înţelepţindu-se, a desfiinţat tot numărul; pentru că nu e cu putinţă să existe – în acelaşi sens – *unul* şi *non-unul*; că, aşa, s-ar dovedi lesne în privinţa fiecăruia din cele ce sunt că nu este în mai mare măsură existent decât ne-existent.

(30.) Dar dacă în privinţa tuturor celorlalte lucruri vădit este că a minţit – că unul e soarele care ne luminează şi mulţi luminători şi mulţime de stele[109] – nu a minţit, totuşi, în privinţa lui însuşi; pentru că unul fiind, nu unul este după discursuri, ci altul şi potrivnic sieşi. Căci cel ce spune aici, sus şi tare, cum că Dumnezeu nu este unul după existenţă, auziţi ce spune mai sus: «cele ce sunt în cazul celorlalte fiinţe[110] însuşirile predicate *în sine*, acestea sunt în cazul lui Dumnezeu însuşirile predicate *împrejurul Lui*[111]; că nu se poate ca ceva să fie şi să nu fie, deopotrivă; dacă, deci, te va întreba cineva», zice, «'acestea pe care le predici [a fi] împrejurul lui Dumnezeu sunt fără subzistenţă ori se împărtăşesc de vreo existenţă?; şi dacă e aşa, sunt fiinţe ori accidente?' cum vei scăpa de a zice că fiinţa dumnezeiască este demonstrabilă?»[112]

(31.) Ce este, aşadar, ceea ce zice? De vreme ce, pe de o parte, fiecare [lucru] din cele ce sunt este ori fiinţă ori accident, iar, pe de altă parte, cele dimprejurul lui Dumnezeu nu sunt accidente, atunci sunt fiinţe ale lui Dumnezeu; dacă, deci, va spune cineva că cunoaşte ceva din acestea, atunci va spune şi că fiinţa lui Dumnezeu este cunoscută şi demonstrabilă. Aşadar cel ce zice[a mai sus] că Dumnezeu nu este nimic după existenţă, acum zice despre Acesta că este toate [însuşirile] după existenţă, împingându-ne şi pe noi la aceasta, în chip silit, în virtutea caracterului universal valabil al

ωθῶν ἡμᾶς ὥς γ' οἴεται. Ἐνῆν μὲν οὖν δεῖξαι ὡς οὐδὲ τὰ ὄντα πάντα τῇ διαιρέσει ταύτῃ συμπερικλείεται· εἰ δὲ καὶ συμπεριβάλλεται, οὐδ' οὕτως ἀνάγκη τὸ ὑπὲρ τὸ ὂν συμπεριειλῆφθαι τῇ τῶν ὄντων διαιρέσει· 'ὑποστάτης' γὰρ κατὰ τὸν μέγαν Διονύσιον τούτων ἐστὶν ὁ θεός, ἀλλ' οὐχ ὑπὸ τούτων συνέστηκεν αὐτός, οὐδέ τι συντελοῦσι τὰ περὶ θεὸν εἰς τὸ εἶναι τὸν θεόν, οὐδὲ γνωστή ἐστιν αὐτοῦ ἡ φύσις, ἵνα καὶ διαφορὰν οὐσιώδη σχοίη, καθὰ καὶ Βασίλειος ὁ μέγας λέγει. Κυρίως γὰρ ὢν καὶ προὼν καὶ μόνος ὢν καὶ ἁπλῶς καὶ ἑνιαίως ὤν, διαφορᾶς οὐδεμιᾶς δεῖται εἰς τὸ εἶναι· τοῖς γὰρ μετ' ἐκεῖνον πολλοῖς οὖσι δεῖ διαστολῆς· οὔκουν οὐσίαι θεοῦ τὰ περὶ τὸν θεόν, ἀλλ' αὐτός ἐστιν οὐσία τῶν περὶ αὐτόν.

(32.) Ἥι μέν ἐστιν αὐτὸς οὐσία, ἄρρητός τε καὶ ἀπερινόητος, ᾗ δέ ἐστιν οὐσία τῶν ὄντων καὶ ζωὴ τῶν ζώντων καὶ σοφία τῶν σοφιζομένων καὶ ἁπλῶς πάντων τῶν τοῦ εἶναι καὶ τοῦ εὖ εἶναι μετεχόντων ὀντότης, ἵν' οὕτως εἴπω, καὶ δύναμις καλλοποιός, καὶ νοεῖται καὶ λέγεται καὶ ἀποδείκνυται, εἰ καὶ μὴ ἐφ' ὅσον ἐστίν. Εἰ δὲ καὶ ὑπάρξεώς τινος μετέχει τὰ περὶ θεόν, οὐχ ὡς οὐσίαι, οὐδ' ὡς ἐνυπόστατα, καθάπερ δικαιοῖς αὐτός, ἀλλ' ὡς ἐνέργειαι οὖσαι τοῦ θεοῦ· εἰ δὲ τὰ τῶν ἐνεργειῶν ἀποτελέσματά τις εἴποι, καὶ τούτων οὐσίαι μὲν ἔστιν ἅ, θεῖαι δ' οὔμενουν. Οὐ μήν, ἀλλ' ἵνα τὸ πλῆθος ἀφῶ τῶν παρ' αὐτοῦ θείων οὐσιῶν λεγομένων, ὡς μὴ καὶ αὐτὸς πλήθει περιπέσω λόγων, εἰ τὰ περὶ θεὸν λεγόμενα τοῦ θεοῦ ἐστιν οὐσίαι, περὶ θεὸν δὲ λέγεται καὶ τὰ κτίσματα, ὡς πολλαχοῦ τῆς ἱερᾶς εὕροι τις ἂν γραφῆς, κτιστὴ ἔσται κατ' αὐτὸν ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ.

(33.) Καὶ μὴν τὸ σοφὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ τὸ φῶς καὶ ἡ ζωὴ καὶ ὅσα σχεδὸν λέγεται περὶ αὐτὸν δι' ὀνομάτων προαγό-

---

[113] *Despre numirile dumnezeieşti* I 7, PG 3, 596 C.

[114] *Epistole* 225, 3, PG 32, 873 BC; este vorba de «deosebirea fiinţială» prin prisma pomenitelor categorii; vezi nota 67, p. 226, de la paragraful 17.

[115] Adică: energii ale lui Dumnezeu.

categoriilor, precum îşi închipuie. Dar se poate arăta că nici toate cele ce sunt nu se supun categoriilor acestora; şi chiar de s-ar supune, de aici nu reiese neapărat că ceea ce este mai presus de fiinţă trebuie să se supună categoriilor proprii celor ce sunt; că Dumnezeu este – după marele Dionisie – Cel ce le face pe acestea să subziste[113], dar El nu Se alcătuieşte [sumativ] de către ele, nici ajută în vreo măsură – cele dimprejurul lui Dumnezeu – lui Dumnezeu să fie, nici este cunoscută firea Lui, încât să aibă şi deosebire fiinţială, după cum şi Vasile cel Mare zice[114]. Căci [Dumnezeu], în chip propriu-zis fiind şi mai-dinainte-fiind şi singurul fiind şi în chip simplu şi unitar fiind, nu are trebuinţă de nici o deosebire pentru a fi; pentru că de delimitare au trebuinţă multele cele ce sunt, cele de după El; deci cele dimprejurul lui Dumnezeu nu sunt fiinţe ale lui Dumnezeu, ci El este fiinţa celor dimprejurul Lui.

(32.) Întrucât, pe de o parte, El este fiinţă – negrăit este şi neînţeles; întrucât, pe de alta, este fiinţă a celor ce sunt şi viaţă a celor vii şi înţelepciune a celor înţelepţite şi, într-un cuvânt, a tuturora celor părtaşe de *a fi* şi de *a fi bine* entitate (ca să zic aşa) şi putere de-frumuseţe-făcătoare – Se şi înţelege, Se şi zice, Se şi demonstrează, chiar dacă nu pe cât este. Iar dacă cele dimprejurul lui Dumnezeu se şi împărtăşesc de oarecare existenţă, aceasta, însă, li se întâmplă nu întrucât ar fi fiinţe, nici întrucât ar fi enipostaziate, – după cum ceri tu – ci întrucât sunt lucrări ale lui Dumnezeu[115]; iar dacă cineva ia în considerare efectele lucrărilor, între acestea sunt unele care sunt fiinţe, dar nicidecum [fiinţe] dumnezeieşti. Şi nu doar [atât], dar ca să las mulţimea aşa ziselor de către el 'esenţe divine', ca să nu cad şi eu însumi în mulţimea cuvintelor, [adaug doar aceasta:] dacă numitele '[cele] dimprejurul lui Dumnezeu' sunt fiinţe ale lui Dumnezeu, de vreme ce şi zidirile sunt numite 'dimprejurul lui Dumnezeu', precum poate vedea cineva în multe locuri din sfânta Scriptură, atunci – după el – fiinţa lui Dumnezeu va fi zidită.

(33.) Că înţelepciunea şi bunătatea şi lumina şi viaţa şi câte se spun, câtuşi de cât, [a fi] împrejurul Lui – acestea prin

μενα, πῶς ἂν οὐσία εἴη, τῶν ὀνομάτων, εἴ τις ἐξετάσειε, μηδ' ἐφ' ἡμῶν οὐσιῶν ἀλλ' ἐνεργειῶν δηλωτικῶν γε ὄντων; Πῶς ἂν οὖν ἐπὶ θεοῦ τὰ ὀνόματα οὐσίαν φαίη τις, ὅπου γε οὐδ' ἂν λόγος εὑρεθείη σημαντικὸς τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης; Ὅσοι γὰρ τῆς ὄντως ἀληθείας εἰσὶν ἐρασταὶ οὐ θεμιτὸν οἴονται ὑμνεῖν τὴν ὑπερουσιότητα τὴν θεαρχικὴν οὔτε ὡς λόγον ἢ δύναμιν ἢ ζωὴν ἢ οὐσίαν ἢ ἀγαθότητα, ἀλλ' ὡς παντὸς ὀνόματός τε καὶ πράγματος ὑπεροχικῶς ἀφειμένην· ἀλλ' ἐπειδήπερ αὕτη πάντων ἐστὶν αἰτία, ἐκ πάντων τῶν αἰτιατῶν αὐτὴν ὑμνητέον, ἐπεὶ καὶ 'περὶ αὐτὴν' πάντα καὶ 'αὐτῆς ἕνεκεν', ὡς Διονυσίῳ τε τῷ μεγάλῳ καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ καὶ πᾶσι τοῖς ἐξ αἰῶνος ὑμνολόγοις αὐτῆς. Ἐπεὶ τοίνυν περὶ αὐτὴν πάντα τὴν θεαρχικὴν ὑπερουσιότητα, τὰ δὲ περὶ αὐτὴν οὐσίαι θεῖαι κατά σέ, πάντα ἄρα θεῖαι οὐσίαι κατά σέ εἰσιν.

(34.) Ἔτι, ἐπεὶ μὴ μόνον αἱ θέσεις, ἀλλὰ καὶ ἀφαιρέσεις τῶν περὶ θεόν εἰσιν, ἔσονται καὶ αὗται θεῖαι οὐσίαι κατὰ σέ, καίτοι μὴ πεφυκυῖαι δηλοῦν ὅ ἐστιν, ἀλλ' ὃ μὴ ἔστιν. Ἀλλ' εἰ μὴ αὗται, καίτοι μᾶλλον τῶν περὶ θεὸν θέσεων ἁρμόττουσαι θεῷ, πῶς ἄρ' αἱ θέσεις εἶεν ἂν οὐσίαι θεῖαι; Πῶς δὲ καὶ «ἃ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὑτό, ταῦτα θεῷ τὰ περὶ αὐτόν ἐστιν»; «Ἐπεί» φησι «μὴ ἔστιν εἶναί τε καὶ μή». Τίς ἡ νέα αὕτη καὶ παράδοξος θεογνωσία; Τὸ γὰρ καθ' αὑτό τινι ὑπάρχον οὐκ ἔνι κατ' οὐδένα τρόπον μὴ εἶναι τοῦτο ἐκεῖνο. Οἷον τί λέγω; Καθ' αὑτὸ ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ τὸ εἶναι λογικόν· οὐκ ἔνι γοῦν τὸν ἄνθρωπον μὴ εἶναι λογικόν· τῶν δὲ περὶ θεὸν λεγομένων, ζωή τε καὶ οὐσία καὶ δύναμις, ἀλλὰ καὶ πάντων τούτων ὑπερεξῃρημένος ὑπάρχει ὁ θεὸς καὶ καθ' ὑπεροχὴν μὴ εἶναι ταῦτα λέγεται, καὶ τοῦ εἶναι ταῦτα τὸ μὴ εἶναι θεοπρεπέστερόν τε καὶ ἀληθέστερον· οὐκ ἄρα

---

[116] Sau: dumnezeiasca Începătorie cea mai-presus-de-ființă.

[117] *Despre numirile dumnezeieşti* I 5, PG 3, 593 C.

[118] Sau: esențe divine.

[119] Varlaam, *ibidem*, p. 255; vezi paragraful anterior.

[120] De aici începe argumentația sfântului Grigorie.

nume sunt date la iveală; cum, dar, să existe ființă a numelor – de-ar cerceta cineva –, de vreme ce şi în cazul nostru numele sunt arătătoare nu ale ființelor, ci ale lucrărilor; cum, deci, va spune cineva că – în cazul lui Dumnezeu – numele sunt ființă, [acolo] unde nici nu se află cuvânt arătător al ființei aceleia celei mai presus de ființă? «Căci câți sunt iubitori ai adevărului celui adevărat, nu socotesc cuvenit a lăuda [în imne] thearhica ființă Cea mai presus de ființă[116] nici ca cuvânt sau putere sau viață sau ființă sau bunătate, ci ca dezlegată [şi] mai presus de tot numele şi lucrul. Dar întrucât aceasta este pricina a toate, Se poate lăuda din toate cele pricinuite, căci 'împrejurul Ei' sunt toate şi 'datorită Ei'», precum pare-se lui Dionisie celui Mare[117] şi adevărului şi tuturor cântăreților Ei celor din veac. Aşadar, de vreme ce toate sunt împrejurul acestei thearhice [ființe] mai-presus-de-ființă, iar cele dimprejurul Ei sunt – după părerea ta – ființe, atunci – după părerea ta – toate sunt ființe dumnezeieşti[118].

(34.) Mai mult, de vreme ce avem nu doar afirmații ale celor dimprejurul lui Dumnezeu, ci şi negații, atunci şi acestea vor fi – după părerea ta – ființe dumnezeieşti, deşi [acestea] nu arată ceea ce este [Dumnezeu], ci ceea ce nu este. Aşadar dacă [negațiile] acestea – care se potrivesc lui Dumnezeu mai mult decât afirmațiile despre Dumnezeu – nu sunt ființe dumnezeieşti, cum vor fi ființe dumnezeieşti afirmațiile? Şi cum [zici tu] «cele ce sunt în cazul celorlalte ființe însuşirile predicate *în sine*, acestea sunt în cazul lui Dumnezeu însuşirile predicate *împrejurul Lui*»? «Pentru că» zice «nu e cu putință ca ceva şi să fie şi să nu fie»[119]. [Bine, dar,] ce este această nouă şi paradoxală cunoaştere-de-Dumnezeu? Că de există [o însuşire] *în sine* în cazul a ceva[120], nu e cu nici un chip cu putință ca acel [ceva] să nu fie aceasta. Ca, de pildă, ce? [Însuşire] *în sine* este în cazul omului faptul de a fi cuvântător; nu este, deci, cu putință omului a nu fi cuvântător; dar Dumnezeu este mai presus şi de toate cele zise împrejurul lui Dumnezeu – de viață şi ființă şi putere – şi se spune că nu este acestea, în înțeles de depăşire; şi aceea de a nu fi [El] acestea este mai cuvenit-lui-Dumnezeu

τῷ θεῷ τὰ περὶ αὐτὸν ἃ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὑτό. Οὐ μόνον δὲ τὰ ἀντιφατικῶς ἀντικείμενα λέγεται ἅμα ἐπὶ τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τἀναντία· «φῶς γὰρ ὡς ἱμάτιον» λέγεται περιβεβλῆσθαι καὶ «φῶς οἰκεῖν ἀπρόσιτον», ἀλλὰ καὶ «ἔθετο σκότος ἀποκρυφὴν αὐτοῦ» καὶ «γνόφος ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦς»· ταῖς δὲ ἄλλαις οὐσίαις οὐκ ἔνι καθ' αὑτὸ τὰ ἐναντία εἶναι· τῶν ἀδυνάτων ἄρ' εἶναι τῷ θεῷ τὰ περὶ αὐτὸν ἃ τὰ καθ' αὑτὸ τοῖς ἄλλοις.

(35.) Ἔτι τῶν περὶ τὸν θεὸν τὰ μὲν μᾶλλον λέγεται, τὰ δ' ἧττον, καὶ ἐπὶ τῶν θέσεων, μᾶλλον γὰρ ζωὴ ἡ αὔρα, καὶ ἐπὶ τῶν ἀφαιρέσεων, εἰ καὶ ἀντεστραμμένως, μᾶλλον γὰρ οὐκ αὔρα ἢ οὐχὶ ζωή· καὶ αἱ ἀφαιρέσεις δὲ πᾶσαι τῶν θέσεων πασῶν μᾶλλον προσήκουσι θεῷ· τῶν δὲ καθ' αὑτὸ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις οὐδὲν μᾶλλον καὶ ἧττον πρόσεστιν αὐταῖς, οὐδὲ γὰρ μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος ζῶον ἢ λογικόν· ἐπεὶ γὰρ οὐδ' οὐσία μᾶλλον οὐσίας οὐδ' οὐσιῶδες ἕτερον ἑτέρου μᾶλλον. Καὶ μὲν δὴ τετραχῶς τοῦ καθ' αὑτὸ λεγομένου, κατ' οὐδένα τρόπον τὰ περὶ θεὸν ἂν εἴη καθ' αὑτό· οὔτε γὰρ δι' αὐτὰ τὸ θεῖον, καὶ γὰρ ἀναίτιον, οὔτε ἐν τῷ λόγῳ ταῦτα τῷ τί ἐστι θεὸς δεικνύντι, καὶ γὰρ οὐδ' ἐφεῖται ζητεῖν ὅλως τί ἐστι θεός, ἀλλ' οὐδὲ τὸ θεῖον ἐν τῷ λόγῳ ἂν αὐτῶν ληφθείη, καὶ γὰρ ὑπὲρ ἔννοιαν τὸ θεῖον. Αὐθυπόστατα δὲ

---

[121] «potrivnice în chip apofatic» sunt perechile de numiri în care una este negarea celeilalte (Dumnezeu este lumină/Dumnezeu nu este lumină, ca mai presus de lumină), iar «potrivnice propriuzis» sunt cele de termeni antonimici (lumină/întuneric).

[122] *Psalmii* 103, 2.

[123] *I Timotei* 6, 16.

[124] *Psalmii* 17, 11, 9; la noi corespund versetelor 13 (cu *ἀποκρυφή* redat, gratuit, prin *acoperământ*: «şi Şi-a pus întunericul acoperământ») şi respectiv 11 (cu *γνόφος* redat prin *negură*: «şi negură era sub picioarele Lui»). Alte variante ale lui *γνόφος* în ediția oficială sunt: *beznă* (*Ieşire* 10, 22, *Isaia* 60, 2 şi *Amos* 5, 20), *întuneric* (*Ieşire* 14, 20), *negură* (*Psalmii* 96, 2), *negură deasă* (*II Samuil* 22, 10), *nor* (*Deuteronom* 4, 11), *nori* (*Iov* 3, 5), *noapte* (*Iov* 23, 17), *vârtej* (*Iov* 27, 20) şi chiar *ceţos* (*Iezechiel* 34, 12).

[125] *III Împărați* 19, 12; notăm că ediția oficială traduce termenul *αὔρα* (*adiere*) prin *vânt*, întrucât redă fraza *φωνὴ αὔρας λεπτῆς*

şi mai adevărat decât aceea de a fi [El acestea]. Aşadar, cele *dimprejurul lui Dumnezeu* nu sunt pentru Dumnezeu ceea ce sunt cele *în sine* pentru celelalte fiinţe. Şi se zic în privinţa lui Dumnezeu nu doar cele potrivnice în chip apofatic deopotrivă, dar şi cele potrivnice propriu-zis[121]: căci se spune despre El că «Se îmbracă cu lumina ca şi cu o haină»[122] şi că «locuieşte [în] lumina neapropiată»[123], dar şi că «pusu-Şi-a întunericul ascunziş al Său» şi «întuneric sub picioarele Lui»[124]; pe când în cazul celorlalte fiinţe nu este cu putinţă ca cele potrivnice să le fie acestora [însuşiri] *în sine*; aşadar este cu neputinţă ca în cazul lui Dumnezeu cele dimprejurul Lui să fie ceea ce sunt cele *în sine* în cazul celorlalte fiinţe.

(35.) Mai mult, dintre cele dimprejurul lui Dumnezeu unele se zic în mai mare măsură, iar celelalte în mai mică, aceasta şi în cazul afirmaţiilor – că este în mai mare măsură viaţă decât adiere[125] – şi în cazul negaţiilor, deşi pe dos – că în mai mare măsură nu este adiere decât nu este viaţă; şi negaţiile – toate – se potrivesc în mai mare măsură lui Dumnezeu decât toate afirmaţiile; pe când, în cazul celorlalte fiinţe, niciuna dintre însuşirile *în sine* nu le este acestora în mai mare sau mai mică măsură, căci omul nu este mai mult viu decât cuvântător; că nici o fiinţă nu 'este' în mai mare măsură decât [altă] fiinţă, nici vreo însuşire fiinţială nu 'este' în mai mare măsură decât alta. Şi în chip împătrit zicându-se *în sine*-le, în nici un chip nu sunt [însuşiri] *în sine* însuşirile acestea cele dimprejurul lui Dumnezeu; căci nici dumnezeiescul nu este datorită acestora, pentru că este nepricinuit, nici acestea nu sunt definiţie care să arate *ce este* Dumnezeu, pentru că nicidecum nu se îngăduie a cerceta *ce este* Dumnezeu, dar nici dumnezeiescul nu se prinde în definiţia acestora, pentru că dumnezeiescul e mai presus de noţiune. Şi de-sine-subzistente cum vor fi[126], câtă vreme se spune despre ele că sunt ale

---

(*glas de adiere subţire*) prin 'adiere de vânt lin', unde *adiere* corespunde lui φωνή (*glas*).

πῶς ἂν εἴη, μέχρις ἂν καθ' ὑποκειμένου πως λέγοιτο καὶ τὸ εἶναι περί τι μὴ ἀποβάλλοι; Διατί δὲ καὶ μὴ καθ' αὐτὸ αὐτά φαμεν θεῷ ἀλλὰ περὶ θεόν; Ἐπεὶ δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ τῆς θεολογίας ἐπώνυμος οὐκ ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, ἀλλ' «ἐκ τῶν περὶ αὐτόν» φησι «γινώσκειν τὸν θεὸν ἡμᾶς», συμβήσεται κατὰ τὸν τοῦ φιλοσόφου λόγον οὕτω γινώσκειν ἡμᾶς τὸν θεόν, ὡς καὶ τὰς ἄλλας οὐσίας γινώσκομεν· ἐκ γὰρ τῶν καθ' αὑτὸ αὐταῖς ὑπαρχόντων γινώσκομεν αὐτάς, ταῦτα δὲ θεῷ τὰ περὶ αὐτόν ἐστι λεγόμενα, ἐξ ὧν αὐτὸν γινώσκομεν.

(36.) Ἔτι, εἰ ὁ θεὸς γινώσκει ἑαυτὸν ἥ ἐστι, τὰ δὲ περὶ θεὸν αὐτῷ ἐστιν ἃ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὸ καθ' αὑτό, ἡμεῖς δ' ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν γινώσκομεν αὐτόν, ἥ ἐστι καὶ ἡμεῖς αὐτὸν γινώσκομεν, ὡς αὐτὸς γινώσκει ἑαυτόν· οὕτως ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τοῦ ὑπερανιδρυμένου τοῦ παντὸς καὶ ἀλήπτου καὶ ἀφθέγκτου τῆς θεαρχικῆς ὑπερουσιότητος εἰς ἀφασίαν ἡμᾶς περικλεῖσαι φιλονεικῶν, ἔλαθεν ἑαυτὸν ταῖς κάτω ταύτην οὐσίαις συντεταχώς.

(37.) Καιρὸς δ' ἂν εἴη καὶ τοὺς ἀποδεικτοὺς αὐτῷ κανόνας, αὐτὴν τὴν ἀπόδειξιν, μᾶλλον δὲ τὴν αὐτοαπόδειξιν, ἣν ἐκ τῆς Ἀριστοτέλους σοφίας κατὰ τῶν ἡμετέρων λόγων προεχειρίσατο, παραγαγεῖν εἰς μέσον καὶ διασκέψασθαι· τάχα γὰρ ἂν καὶ αὕτη τῶν τερεττισμάτων φανείη, ὃ τὰς πλατωνικὰς ἰδέας ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὸς τὰ ἐκείνου παιδεύματα ἐπισκώπτων ὠνόμασεν. Εἰ δὲ τῶν ἐν ταύτῃ τι χρήσιμον ἡμῖν, θαυμαστὸν οὐδέν· καὶ παρὰ τῶν ὄφεων γὰρ ἔστι τι χρηστὸν φάρμακον ἡμῖν, ἀλλ' ἀνελοῦσι καὶ διελοῦσι καὶ συσκευασαμένοις καὶ χρησαμένοις σὺν λόγῳ κατὰ τῶν ἐκείνων δηγμάτων. Πρὸς μὲν οὖν Πλάτωνα καὶ τὴν κατ' ἐκεῖνον ἀπόδειξιν Ἀριστοτέλης ἡμῖν ἀρκέσει· καὶ γάρ φησιν· εἰ τὸ καθόλου πρὸ τῶν πολλῶν, ὡς ὁ Πλάτων

---

[126] Sau: în ipostas propriu.
[127] Sau: din sinea Lui.
[128] *Omilii* 38, 7, PG 36, 317 B.
[129] Regulile apodictice cărora se supunea Varlaam.
[130] *Analytika Posteriora* 83a.

unui subiect şi nu leapădă faptul de a fi împrejurul a ceva? Că de ce mai spunem despre ele că sunt [însuşiri] *împrejurul* lui Dumnezeu, şi nu că sunt [însuşiri] *în sine* ale lui Dumnezeu? Că, de vreme ce Grigorie cel cu numele cuvântării-de-Dumnezeu numit spune că «nu din cele *dintr-Însul*[127]», ci din «cele *dimprejurul* Lui» Îl cunoaştem pe Dumnezeu[128], atunci va fi nouă – după definiţia filosofului – că Îl vom cunoaşte pe Dumnezeu în acelaşi chip cum cunoaştem celelalte fiinţe; că pe acestea le cunoaştem din [însuşirile] existente lor *în sine*, iar acestea sunt în cazul lui Dumnezeu [cum zice filosoful] cele spuse împrejurul Lui, din care Îl cunoaştem pe El.

(36.) Mai mult, dacă Dumnezeu Se cunoaşte pe Sine precum este şi dacă cele dimprejurul lui Dumnezeu sunt totuna cu ceea ce este *în sine* celorlalte fiinţe, iar noi Îl cunoaştem pe El din cele dimprejurul Lui, atunci şi noi Îl cunoaştem precum este, cum El însuşi Se cunoaşte pe Sine; astfel filosoful, [pornind] de la thearhica fiinţă Cea mai presus de fiinţă, Cea aşezată deasupra a toate şi de neatins şi de negrăit [şi] silindu-se a ne închide gura, nu a mai luat seama la el însuşi, punându-O pe aceasta în rândul fiinţelor inferioare.

(37.) Şi ar fi vremea să aducem de faţă canoanele lui apodictice[129], [adică] însăşi demonstraţia – mai degrabă autodemonstraţia – pe care din înţelepciunea lui Aristotel luând-o, se slujeşte de ea împotriva raţionamentelor noastre, şi să chibzuim asupra ei; poate că şi aceasta se va dovedi [a fi] una dintre ciripituri – precum Aristotel însuşi a numit ideile platonice, batjocorind învăţăturile aceluia[130]. Iar dacă între cele ce ţin de [demonstraţia] aceasta va fi ceva folositor nouă – nimic de mirare; că şi de la şerpi o anume otravă ne este de folos, dar [doar] după ce îi omorâm şi îi spintecăm şi o scoatem şi o folosim cu chibzuială împotriva muşcăturilor acelora. Împotriva lui Platon, aşadar, şi împotriva demonstraţiei izvodite de el Aristotel ne este de ajuns; că zice: dacă universala [există] dinaintea celor multe, cum spunea Pla-

ἔλεγεν, ἀπόδειξις λοιπὸν οὐκ ἔσται, οὐδὲ γὰρ δυνατὸν κατηγορεῖσθαι τῶν πολλῶν τὸ ἐνιαίως ὑφεστώς, καὶ ταῦτα πρὸ τῶν ἄλλων πάντων· κατηγορουμένου δὲ χωρίς, ἀπόδειξις οὐκ ἔστιν· ἀλλ' οὐδὲ μέσος ἔσται ὅρος· ὑποκείσεται γὰρ τῷ πρὸ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ τοῦτ' ἀδύνατον· μέσου δὲ χωρὶς ἀπόδειξις οὐκ ἔσται.

(38.) Πλάτωνι μὲν οὖν ἀντιστήσωμεν τἀκείνου παιδεύματα, ἑκουσίως ἀντιτεταγμένον, τῷ δ' Ἀριστοτέλει τὰ οἰκεῖα, τὸν φιλόσοφον δηλαδὴ τοῦτον, εἰ καὶ μὴ ἑκόντα εἶναι. Πρῶτον δ' ἴδωμεν πῶς αὐτὸς τοὺς ἡμῶν περὶ τῶν θείων λόγους μηδαμῶς εἶναι ἀπόδειξιν ἀποδεικνύειν οἴεται, καὶ πρῶτον τὸ πρῶτον, ὡς τῶν ἄλλων κράτιστον καὶ οἷον ἀνυπόστατόν τε καὶ ἄμαχον προβεβλημένον ἀναίδην καὶ τῇ σφοδρᾷ φορᾷ καθάπερ ῥοῖζον ἔχον ὑπηχοῦντα τὴν λοιδορίαν· «ὅπερ τοῖς γεωμέτραις ἀρχὴ καὶ ἀξίωμα, τοῦθ' ἡμῖν» φησιν «αἱ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις· οὐδεμίαν ἄρα χρὴ ἐκ συλλογισμοῦ λαβεῖν», ὥσπερ οὐδ' οἱ γεωμέτραι τὰς τῆς οἰκείας ἕξεως ἀρχάς· «ὁ δὲ τοῦτο ποιῶν ἀμαθὴς καὶ ἀπαίδευτος». Εὖγε, ὁ πεπαιδευμένος σὺ καὶ αὖθις ἐξυβρίζων τῇ περιουσίᾳ τῆς παιδείας. Ἀλλ' ἐπειδήπερ ὡς γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ κατὰ σὲ τὰς τῶν πατέρων ἀποφάνσεις ἔχομεν, τὸ ἐκ τούτων συναγόμενον ἀπόδειξίς ἐστιν ἡμῖν, ὥσπερ καὶ τὸ ἐκ γεωμετρικῶν ἀρχῶν τοῖς γεωμέτραις.

(39.) Ποῦ δὴ ἐκεῖνο ὡς ἐπὶ τῶν θείων ἀπόδειξιν οὐκ ἔνι λέγειν οὐδαμῶς ὑπὲρ οὗ σοι πᾶς ὁ λόγος; Ἀλλ' ὁ μὴ ἐκ τούτων τῶν ἀρχῶν συλλογισμὸς γινόμενος οὐ θεολογικός, ὥσπερ οὐδὲ γεωμετρικὸς ὁ μὴ ἐκ γεωμετρικῶν ἀρχῶν.

---

[131] Nu am găsit în scrierile lui Aristotel textele corespunzătoare ad litteram pasajului palamit; credem totuşi că acesta ţine de *Analytica Posteriora*, care, în privinţa termenului mediu şi a predicării în calitate de condiţii ale demonstraţiei, spune că «dacă universala nu există, nu va exista termen mediu, astfel că nici demonstraţie [nu va exista]» (77a, 7); vezi şi erminia lui Joannes Philoponus din *In Aristotelis analytica posteriora commentaria* 13, 3 (ed. Reimer, p. 134).
[132] Adică: lui Platon i-l vom contrapune pe Aristotel (care de voie i se împotriveşte lui Platon), iar lui Aristotel i-l vom contrapune pe Varlaam (cu toate că nu voieşte a i se opune lui Aristotel).

ton, atunci nu va exista demonstrație; pentru că nu este cu putință a se predica în cazul celor multe ceea ce subzistă unitar, ba încă şi înaintea tuturor celorlalte; iar fără predicat nu există demonstrație; dar nici termen mediu nu va exista; că se va supune [premisei] celei dinaintea celorlalte, ceea ce este cu neputință; iar fără [termen] mediu nu există demonstrație[131].

(38.) Lui Platon îi vom pune deci împotrivă învățăturile aceluia, ale celui ce de voie i se împotriveşte, iar lui Aristotel pe cele proprii, adică pe filosoful acesta, măcar că nu voieşte a-i fi potrivnic[132]. Mai întâi să vedem cum socoate acesta a demonstra că raționamentele noastre în privința celor dumnezeieşti nu sunt nicidecum demonstrație, şi întâi şi întâi [să vedem argumentul] cel cu neruşinare pus de el de față, ca mai puternic decât celelalte, ca unul ce este irezistibil şi imbatabil, şi care, din pricina emfazei cu care e adus, duhneşte a clevetire: «ceea ce este pentru geometri principiul şi axioma, aceasta e pentru noi» spune «zicerile Părinților; pe niciuna [dintre acestea] nu trebuie, aşadar, să o obținem din silogisme», precum nici geometrii principiile deprinderii lor; «iar cel ce face aceasta – neînvățat este şi needucat»[133]. Bine, tu, care eşti educat şi care mai apoi disprețuieşti din multa educație [ce o ai]! Aşadar, de vreme ce şi în opinia ta zicerile Părinților ne sunt ca principiile geometrice, atunci ceea ce reiese din acestea *demonstrație* ne este nouă, precum şi geometrilor ceea ce reiese din principiile geometrice.

(39.) Unde, dar, [între zicerile Părinților] e aceea cum că nu se poate vorbi nicidecum despre demonstrație în privința celor dumnezeieşti, lucru despre care ți-e întregul cuvânt? Dar silogismul care nu se face pe temeiul acestor principii nu este teologic, după cum nu este geometric cel [ce] nu [se face] pe temeiul principiilor geometrice. Aşadar

[133] Varlaam, *ibidem*, p. 243.

Οὐκοῦν θεολογικὸς συλλογισμὸς διαλεκτικὸς οὐδέποτε, ὥσπερ οὐδὲ γεωμετρικός· ὁρᾷς πῶς ἔλαθες συνηγορῶν ἡμῖν; Τῆς γὰρ σῆς προθέσεως ἅπαν τοὐναντίον ἐξ αὐτῶν τῶν σῶν ὑπὲρ αὐτῆς ταύτης τῆς προθέσεως ἐκβαῖνον ἀποδέδεικται λόγων· οὕτω πᾶν τὸ μὴ τῇ ἀληθείᾳ συμβαῖνον καὶ ἑαυτῷ ἀνακόλουθον. Ἀλλὰ γεωμετρικὰς μὲν ἀρχὰς δείξομεν ἐξ οὐ γεωμετρικῶν ἀρχῶν, τὰς δὲ θεολογικὰς ἐξ οὐ θεολογικῶν, οὔ; Καὶ γὰρ τούτων ἐκτὸς οὐδὲν ἀξιόπιστον περὶ θεοῦ τῷ πληρώματι τῆς ἐκκλησίας κρίνεται, καὶ εἰσέρχεσθαι δεῖ πρὸς ταύτην διὰ τῆς αὐλῆς, τουτέστι τῆς γραφῆς· ἐκ τῶν ὁμοίων ἄρα καὶ αὐτὰς δείξομεν πιστάς, καὶ αὐτοῖς τοῖς ἀντιλέγουσιν αἱρετικοῖς εἰκότως, ὅτι ὁ μὲν περὶ γεωμετρικῶν ἀρχῶν ζητῶν τοῖς γεωμέτραις ἀπιστεῖ, οἱ δὲ περὶ θεολογικῶν, καὶ μάλιστα πρὸς οὓς ἡμῖν ὁ λόγος, πιστεύειν μέν φασι τοῖς μεμαρτυρημένοις θεολόγοις, ἀμφιγνοοῦσι δέ τινα τῶν παρ' ἐκείνων εἰρημένων· ἂν οὖν ἀπὸ τῶν φανερῶς αὐτοῖς ἐκπεφασμένων καὶ τούτοις συνωμολογημένων ἀκολούθως τὸ ζητούμενον συναγάγωμεν, ἐλύσαμεν τὴν ἀμφισβήτησιν καὶ διὰ τοῦτο θεολογικῶς καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς θεολογίας δείκνυνται, εἰ μὴ ἄρα πρὸς Ἕλληνας ἡμῖν ὁ λόγος εἴη.

(40.) Κἀπὶ τούτων δὲ ἐπ' ὀλίγον τὰ εἰκότα καταλλήλως αὐτοῖς προχειρισάμενοι, τὰς τῶν θαυμάτων ἔπειτα προδείξομεν ἀνάγκας, ἀφ' ὧν ὅ,τι ἂν συμπερανθείη θεολογικῶς ἔσται ἀποδεδειγμένον. Ἃ δὴ σὺ περὶ τῶν θείων διατελεῖς συλλογιστικῶς δεικνύων, εἰ μὲν ἐκ τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν, ἀπόδειξις ἄρα τὸ δειχθέν, ἐκ γὰρ ἀποδεικτικῶν καὶ κατὰ σὲ δέδεικται ἀρχῶν, εἰ δὲ μὴ ἐκ τῶν τοῖς πατράσιν εἰρημένων, οὐδαμόθεν ἕξει τὸ πιστόν. Ὥστ' οὐχ ὅπως οὐκ ἀποδεικτῶς δεικνύεις, ἀλλ' οὐδὲ διαλεκτικῶς· σοφιστικῶς οὖν

---

[134] Aluzie la *Ioan* 10, 1-2; sfântul Grigorie foloseşte *αὐλή* (obor) în loc de *πύλη* (uşă) probabil vizând afinitatea acustică *αὐλή* ~ *Γραφή* (Scriptură).

[135] «sunt dintre eretici»: adică nu dintre elini, precum se şi spune în finalul paragrafului.

[136] «celor mărturisiți a fi teologi»: teologilor recunoscuți de Biserică.

[137] Chestiunea cerută, cerința raționamentului.

nicicând silogismul teologic nu este dialectic, precum nici cel geometric; vezi cum, fără să bagi de seamă, aperi spusele noastre? Pentru că s-a demonstrat ceea ce e cu totul contrar intenției tale, [şi aceasta] ca reieşind din înseşi cuvintele tale, cele în favoarea intenției tale; astfel tot cel ce nu urmează adevărului nu urmează nici lui însuşi. Dar cum, principiile geometrice le putem arăta că provin din principii negeometrice, pe când pe cele teologice din cele neteologice nu? Căci, privitor la Dumnezeu, nimic din cele ce sunt în afara [principiilor] acestora nu e judecat ca vrednic de crezare obştii Bisericii, ci trebuie să intre spre [obştea] aceasta prin uşă, adică prin Scriptură[134]; tot aşa, prin urmare, vom arăta – dacă, fireşte, cei ce ne contrazic sunt dintre eretici[135] – şi că principiile acestea sunt vrednice de crezare, că acela care cercetează asupra principiilor geometrice nu crede geometrilor, pe când aceia care cercetează asupra celor teologice – şi mai ales aceia către care ne este cuvântul – pe de o parte spun că cred celor mărturisiți a fi teologi[136], dar, pe de alta, pun la îndoială unele din spusele acelora; dacă, deci, din cele vădit spuse de aceia şi din cele ce conglăsuiesc cu acestea vom arăta că reiese ceea ce se cere[137], am risipit îndoiala şi, prin aceasta, teologic s-au arătat principiile teologice – dacă, aşadar, nu către Elini ne este cuvântul.

(40.) Dar şi împotriva acestora, după ce pentru puțin vom folosi cele potrivite lor, [le] vom pune de față constrângerile minunilor, [minuni] din care orice s-ar conchide – este [deja şi] demonstrat teologic. Încât cele pe care tu te încrâncenezi a le arăta în privința celor dumnezeieşti, dacă [faci aceasta] pornind de la principiile teologice, atunci *demonstrație* este ceea ce s-a arătat, de vreme ce – precum şi tu spui – s-a arătat din principii demonstrative; iar de nu [faci aceasta] pornind de la cele zise [nouă] prin Părinți, atunci [ceea ce spui] nicidecum nu va fi vrednic de crezare. Astfel încât nu doar că nu [o] arăți demonstrativ, dar nici dialectic; aşadar sofistic

εἴπερ συλλογιστικῶς· οὕτω κατ' αὐτὸς σαυτοῦ ἠγωνισμένος ἔχεις.

(41.) Ἃ δὴ τοὐντεῦθεν αὐχεῖς σαυτὸν ἐξαίρων ταῖς μεγαληγορίαις ὡς τὸ ἐν λόγοις κράτος ἔχοντα, παρεῖναί μοι δοκῶ· καὶ γὰρ ὥσπερ ἀνωτέρω τἀναντία τῆς οἰκείας προθέσεως ἔλαθες παθών, οὕτω δὴ κἀνταῦθα ἀποδεικτικώτατον ἅμα καὶ θεολογικώτατον θέλων δεῖξαι σεαυτόν, τῶν περὶ τὰ τοιαῦτ' ἀμυήτων εἷς ἐφάνης· τήν τε γὰρ ἀντιστροφήν, ἣν ἐξ ἀνάγκης αἱ πλείους προτάσεις ἔχουσι τῶν θεολογικῶν συλλογισμῶν, ἔστιν ὧν ἐξισαζόντων ὅρων διὰ τὸ μοναδικώτατον τοῦ προκειμένου, καὶ αὖθις τῶν ἐν ταῖς ἀποδείξεσιν αἰτίων ὅσα ἅμα, εἰ καὶ τρόπον ἕτερον, ἀγνοῶν παντάπασιν ἐδείχθης, καὶ ὅτι τὰ ἐλάττω τῶν αἰτημάτων οὐκ ἐλάττω, ὅταν μὴ καὶ δυνάμει ᾖ ἐλάττω, καὶ ὅτι οὐχ ἁπλῶς ἡ ἐξ ἐλαττόνων αἰτημάτων ἀπόδειξις φέρεται τὸ κρεῖττον, ἀλλὰ βελτίων αὐτῆς ἡ ἐκ πλειόνων, ὅταν γνωριμωτέρας ἔχῃ τὰς προτάσεις. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ὅσα μεταξὺ τούτων ἐν οὐ παικτοῖς παίζεις. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ὅσα μεταξὺ τούτων ἐν οὐ παικτοῖς παίζεις κατὰ σεαυτοῦ παρήσω· κλέψειε γὰρ ἂν οὐδεμίαν, ὡς οἶμαι, ἀκοήν, κἂν κλέψωσιν, οὐδείς μοι λόγος.

(42.) Δι' ὃ δὲ τί δόξειας ἂν λέγειν; «Διὰ μέσου δείκνυσιν ὁ ἀποδεικτικὸς καὶ τούτου αἰτίου· πλημμελὲς δὲ λίαν αἴτιον εἶναι οἴεσθαί τι, δι' ὃ τὸ πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ πατρός· πῶς οὖν σὺ τὸ φύσει ἐξ αὐτοῦ εἶναι ὡς αἴτιον ἂν θείης»; Οὗτος μὲν οὖν ὁ λόγος οὐ τὴν ἀπόδειξιν μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς σούς, ὦ φιλόσοφε, καὶ πάντας ἁπλῶς τούς τε ὄντας τούς τε ἐσομένους περὶ θεοῦ συλλογισμοὺς ἀσυλλογίστους δείκνυσι καὶ πλημμελεῖς· χωρὶς γὰρ μέσου, καὶ τούτου τοῦ συμπεράσματος αἰτίου, συλλογισμὸς οὐκ ἔστιν ἀσφαλής· ἂν δὲ τὸ μέσον φερωνύμως ἔχῃ μέσον, κατὰ σὲ λίαν ἔσται περὶ τὸ Θεῖον πλημμελής.

---

[138] De pildă – cum vom vedea imediat, în paragraful 43 – faptul că şi noi suntem din Tatăl, şi Fiul este din Tatăl, dar nicidecum în acelaşi mod.

[139] Vezi Varlaam, *ibidem*, p. 243.

[o] arăți, dacă [o] arăți silogistic; așa, deci, te-ai luptat tu împotriva ta însuți.

(41.) Iar cele cu care mai departe te îngâmfi, ridicându-te în slăvi pe tine însuți cu lăudăroşeniile, ca având [toată] stăpânia în privința raționamentelor – socotesc a le lăsa deoparte; că precum mai sus, fără a băga de seamă, ai pătimit cele contrare intenției tale, tot așa şi aici, a-tot-apodictic şi a-tot-cuvântător-de-Dumnezeu poftind a te arăta pe tine însuți, te-ai dovedit unul din neinițiații în asemenea lucruri; căci ai dovedit că eşti în totală necunoştință atât în ceea ce priveşte reversibilitatea pe care o au în mod necesar cele mai multe din propozițiile silogismelor teologice, întrucât – datorită caracterului singular al subiectului – anumiți termeni sunt echivalenți, cât şi în ceea ce priveşte toate câte – datorită cauzelor ce intervin simultan în demonstrații – sunt egale, deşi în moduri diferite[138]; şi că postulatele minore nu sunt minore dacă nu sunt minore şi în privința potenței semnificației; şi că demonstrația ce reiese din postulate minore nu are superioritate, ci mai bună decât aceasta este cea din postulate majore, când are premisele mai proprii. Acestea, deci, şi câte țin de acestea – cu care, nefiind ele de joacă, te joci împotriva ta însuți – le voi lăsa deoparte; pentru că nu cred că pot fura auzul cuiva; iar de îl vor fura – nu ne priveşte pe noi.

(42.) Pentru că ce zici mai departe? – «silogismul demonstrativ demonstrează prin termenul mediu, acesta fiind cauza; dar e greşit foarte a se socoti ceva drept cauză datorită căreia Duhul este *din singur Tatăl*; cum, dar, pui tu drept astfel de cauză faptul de *a fi prin fire din El*?»[139] Cuvântul acesta, aşadar, nu doar demonstrația [în privința celor dumnezeieşti], dar şi silogismele tale, o, filosofule, [cele despre Dumnezeu] şi deopotrivă toate [silogismele] câte sunt şi care vor fi despre Dumnezeu le arată a fi ilogice şi greşite; căci fără termen mediu – şi acesta drept cauză a concluziei – nu există silogism sigur; că dacă termenul mediu are în însuşi numele lui ceva mediu, tu socoteşti că este greşit foarte a se folosi în privința dumnezeiescului.

(43.) Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀφῶμεν· ἐρωτῶ δέ σε τὸν μόνον ἀσφαλῆ θεορρήμονα· ἐκ θεοῦ καὶ ἡμεῖς—«τὰ γὰρ πάντα» φησὶν «ἐκ τοῦ θεοῦ»—ἐκ θεοῦ καὶ ὁ μονογενής· υἱοὶ θεοῦ καὶ ἡμεῖς—«εἶπα γάρ» φησι «θεοί ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες»—υἱὸς θεοῦ καὶ ὁ μονογενής· ἀλλ' ἡμεῖς μὲν ἐκ θεοῦ τε καὶ υἱοὶ θεοῦ πατρός, υἱοῦ καὶ πνεύματος· ἐν γὰρ τοῖς τρισὶ τούτοις ὁ ὕψιστος ἡμῖν ἐγνώσθη· καὶ τοίνυν ἐκ τούτων μὲν ἡμεῖς, ὁ δὲ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρός· ἔστι δή τι αἴτιον δι' ὃ ἡμεῖς μὲν ἐκ τῆς τρισυποστάτου θεότητος, ὁ δὲ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρός; Εἰ μὲν οὐκ ἔστι, καὶ ἡμεῖς λοιπὸν ἀναιτίως ἐκ θεοῦ, εἰ δὲ δι' αἰτίαν, τὴν ἀγαθότητα τὴν θείαν δι' ἣν ἡ κτίσις καὶ ἡ ἐν τοῖς κτίσμασι χάρις· ταῦτα δὲ κοινὰ πατρός, υἱοῦ καὶ πνεύματος· τό τε γὰρ εἶναι καὶ τὸ εὖ εἶναι πᾶσιν ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι· εἰ τοίνυν χάριτι θεοῦ ἡμεῖς ἐκ τοῦ θεοῦ, τὸ μὴ κατὰ χάριν, ὃν δὲ ἐκ τοῦ θεοῦ, πῶς ἄλλως γε ἢ φύσει; Τὸ δὲ φύσει τοῦτο οὐδὲν ἕτερόν τι δείκνυσιν ἢ τὸν πατέρα μόνον αἴτιον τῶν ἀχρόνως ἐξ αὐτοῦ προβαλλομένων· πῶς οὖν τοῦτο λέγειν πλημμελές; Ἀλλ' εἰ καὶ τὸ φύσει τοῦτο αἰτιόν τις εἴποι, οὐδὲ τοῦτο πλημμελές· τῷ τε γὰρ πατρὶ συναπτόμενον, ἐκεῖνον αὐτὸν δείκνυσι τὸ αἴτιον, τῷ τε υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, ταῦτ' αὐτὰ αἰτιατά· οἷον 'διατί ὁ πατήρ, πατὴρ κυρίως τοῦ υἱοῦ; Διότι φύσει ἐστὶ πατὴρ ἐκείνου', ἐπὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος ὁμοίως.

(44.) Ἔπειτα οὐδ' ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως, ἀλλ' ὁ τῆς οἰκειότητος ἐντεῦθεν δεικνύμενός ἐστιν· οὔκουν πλημμελὲς ἐνταῦθ' αἴτιον «τὸ τὴν οἰκειότητα δηλοῦν» εἰπεῖν, «τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως ἀρρήτου φυλαττομένου», καθάπερ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος πρὸς Σεραπίωνα τὸν θεῖον γράφει, διακρινῶν αὐτῷ πῶς ἐκ θεοῦ λέγεται τὸ πνεῦμα

---

[140] *I Corinteni* 8, 6.
[141] *Psalmii* 81, 6.
[142] Sau al raportării, al înrudirii; vezi, mai sus, nota 48, p. 46.
[143] Nevătămată rămânând negrăirea modului existenței.
[144] Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 B, ed. Pruche în colecția *Sources Chrétiennes* 17, Paris 1945, p. 195. Scrierea sfântului Vasile este însă adresată lui Amfilohie de Iconiu, nu lui Se-

(43.) Dar să lăsăm acum aceasta; ci te întreb pe tine, [pe] singurul cuvântător-de-Dumnezeu sigur: din Dumnezeu suntem şi noi – că «toate» zice «sunt din Dumnezeu»[140] –, din Dumnezeu este şi Cel Unul-Născut; fii ai lui Dumnezeu suntem şi noi – că zice «am zis: dumnezei sunteţi şi toţi fii ai Celui Preaînalt»[141], – Fiu al lui Dumnezeu este şi Cel Unul-Născut; dar noi suntem din Dumnezeu şi fii ai lui Dumnezeu-Tatăl şi ai Fiului şi ai Duhului; că în [ipostasurile] acestea trei S-a făcut nouă cunoscut Cel preaînalt; aşadar, noi [suntem] din Aceştia, pe când Fiul [este] *din singur Tatăl*; este, deci, vreo cauză datorită căreia noi [suntem] din Dumnezeirea Cea în Trei Ipostasuri, pe când Fiul [este] *din singur Tatăl*? Dacă nu este, atunci şi noi suntem din Dumnezeu în chip necauzat; iar dacă suntem datorită unei cauze, [aceasta] este bunătatea cea dumnezeiască, datorită căreia este zidirea şi harul cel din zidiri; iar acestea sunt comune Tatălui şi Fiului şi Duhului; căci faptul de *a fi* şi de *a fi bine* le este tuturora de la Tatăl prin Fiul în sfântul Duh; dacă, deci, prin harul lui Dumnezeu [suntem] noi din Dumnezeu, atunci ceea ce este din Dumnezeu, dar nu [este] *după har*, cum altfel va fi [din El] dacă nu *prin fire*? Iar «*prin fire*» acesta nimic altceva nu arată fără numai pe Tatăl ca singură cauză a Celor fără-de-ani ieşiţi din El; cum, aşadar, e greşit a spune aceasta? Dar şi de-ar lua cineva acest '*prin fire*' drept cauză, nici aceasta nu ar fi greşit; căci spus în privinţa Tatălui, pe Acela Însuşi Îl arată drept cauză; iar spus în privinţa Fiului şi sfântului Duh, Aceştia Înşişi sunt cauzaţi; cum ar fi, de pildă: 'Pentru ce Tatăl este propriu-zis Tată al Fiului? Pentru că *prin fire* este Tată Aceluia'; la fel în cazul Fiului şi al Duhului.

(44.) Şi apoi nu modul existenţei, ci al familiarităţii[142] este cel ce se arată [prin aceasta]; aşadar [reiese] de aici că nu este greşit a numi *cauză* «ceea ce arată familiaritatea», «negrăit păzindu-se modul existenţei»[143], precum şi marele Vasile scrie către dumnezeiescul Serapion[144], limpezindu-i lui în ce fel se zice că Duhul Cel Sfânt este din Tatăl;

τὸ ἅγιον· οὕτω τοῖς ἐν πνεύματι λαλοῦσι περὶ πνεύματος ἀκριβῶς ὁμολογεῖ τὰ ἡμέτερα. Ταύτῃ μὲν οὖν ταῦτ' ἐχέτω.

(45.) Περὶ δὲ ἀφῆς καὶ ἐπιστήμης, ὅπως ἐπὶ τῶν θείων γίνεται, εἰρήκαμεν ἀρχόμενοι· τοῦ δὲ μεγάλου Διονυσίου καταψεύδεται σαφῶς λέγων αὐτὸν λέγειν «μηδὲ τῇ σκιᾷ τῆς τοῦ θεοῦ σκιᾶς ἐντυχεῖν» τοὺς θεόπτας τῶν πατέρων, τούτοις τε κἀκείνῳ οἷά τις ψευδόμαρτυς ἀναιδῶς ἐπανιστάμενος καὶ δι' ἐκείνων πολεμῶν ἡμῖν, μᾶλλον δ' ἵν' ἀληθέστερον εἴπω, σὺν ἐκείνοις· αὐτὸς γὰρ ὁ μέγας Διονύσιος καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸν ἀέρα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὴν γῆν ἐμφανεῖς τύπους ἔχειν λέγει τῆς θεαρχικῆς ἰδιότητος, καὶ ὁ μὲν μείζων τῶν μεγάλων τούτων Παῦλος «τὰ ἀόρατά» φησι «τοῦ θεοῦ, ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης». Εἰ δὲ μὴ χαρακτῆρά τινα ταῦθ' ἑκεῖθεν ἴσχει, πῶς ἂν ὁρῷτο τοῖς ποιήμασιν ἐκεῖνα; Καὶ αὐτὰ μὲν οὖν τὰ τῶν κτισμάτων ἄψυχα ἐμφανεῖς τύπους ἔχει τοῦ θεοῦ· τῶν δ' ἐν αὐτοῖς λογικὴν ψυχὴν νοερὰν ἐχόντων οἱ τοὺς ὁμοφυεῖς πάντας τῇ θεωρίᾳ ὑπερακοντίσαντες οὐδὲ 'σκιὰν σκιᾶς' ἔχουσι θεοῦ;

(46.) Καὶ ὁ μὲν νόμος σκιὰν εἶχε τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, ὅτε δ' ἡ χάρις ἐπέφανε καὶ ἡ ἀλήθεια ἦλθε, τῶν εὐδοκιμησάντων κατ' αὐτὴν ἡ θεοπτία οὐδὲ σκιὰ σκιᾶς ἐστι; Καὶ ὁ μὲν ἀπόστολος κοινῇ πᾶσιν «ἢ οὐκ ἐπιγινώσκετέ» φησιν «ὅτι Χριστὸς οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, εἰ μή τι ἄρα ἀδόκιμοί ἐστε;», σὺ δὲ φῂς ὡς οἱ τῇ θεωρίᾳ ὑπεραναβεβηκότες οὐδὲ σκιᾷ σκιᾶς ἐντυχάνουσι; Καὶ τὸ μὲν πνεῦμα τοῦ θεοῦ κράζει

---

rapion. Sfântul Grigorie confundă epistolele acestea cu epistolele lui Athanasie cel Mare, care şi ele tratează tot despre sfântul Duh.

[145] Varlaam, *ibidem*, p. 247.

[146] *Despre ierarhia cerească* XV, 2-9, PG 3, 328 D-340 B.

[147] *Romani* 1, 20.

[148] Făpturile.

[149] Veşnica putere şi dumnezeire.

[150] *Coloseni* 2, 17.

[151] Vezi *Tit* 2, 11.

[152] A celor vestiţi pentru 'cercarea' – adică experienţa – harului.

astfel că cele spuse de către noi conglăsuiesc cu totul cu cei ce vorbesc în Duhul despre Duhul. Aşa fie, deci, acestea.

(45.) Cât despre atingere şi ştiinţă – cum că există în privinţa celor dumnezeieşti – [aceasta] am spus-o la început; iar în privinţa marelui Dionisie e limpede că [filosoful acesta] minte zicând despre acela că ar fi spus că văzătorii-de-Dumnezeu dintre Părinţi «nici umbra umbrei lui Dumnezeu nu au întâlnit-o»[145], asupra acelora şi aceluia martor mincinos ridicându-se cu neruşinare şi prin aceia luptându-ne pe noi sau – ca să zic mai adevărat – [pe noi] laolaltă cu aceia; că însuşi marele Dionisie spune că şi focul şi văzduhul şi apa şi pământul au întipăriri vădite ale însuşirii thearhice[146], iar Pavel – cel mai presus de toţi aceştia mari – zice că «cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la zidirea lumii, înţelegându-se din făpturi, adică veşnica Lui putere şi dumnezeire»[147]. Iar dacă acestea[148] nu ar avea o oarecare trăsătură de acolo, cum s-ar mai vedea acelea[149] prin făpturi? Acestea, deci, zidiri neînsufleţite fiind, au întipăriri vădite ale lui Dumnezeu, iar cei care au în ei înşişi cuvântător suflet înţelegător şi care, prin vederea lui Dumnezeu, s-au ridicat mai presus de toţi cei de-o-fire cu ei – aceştia nu au nici 'umbra umbrei' lui Dumnezeu?

(46.) Apoi, şi legea avea umbra bunătăţilor ce aveau să fie[150]; iar când arătatu-s-a harul[151] şi adevărul a venit, vederea-de-Dumnezeu a celor vestiţi pentru el[152] nici umbră a umbrei nu este? Iar Apostolul obşteşte tuturora spune «au nu cunoaşteţi că Hristos locuieşte în voi? – afară numai dacă nu sunteţi necercaţi»[153], pe când tu zici cum că cei ce prin vederea lui Dumnezeu s-au ridicat mai presus [de toate] nici umbra umbrei nu au întâlnit-o? Iar Duhul lui Dumnezeu

---

[153] Vezi *II Corinteni* 13, 5; 'necercaţi': neîmpărtăşiţi 'cercării' harului (aşa cum zicem 'nemâncaţi' despre cei neîmpărtăşiţi mâncării); varianta oficială îl foloseşte nepotrivit pe 'netrebnici', cu care de regulă redăm termenul ἀχρεῖοι (vezi, de pildă, *Luca* 17, 10).

ἐν ταῖς καρδίαις τῶν διὰ καθαρότητα ἠξιωμένων 'ἀββᾶ ὁ πατήρ', σὺ δὲ ταύτην τὴν 'ἐπίγνωσιν' καὶ τὴν ἐνοίκησιν καὶ τὴν οἰκείωσιν οὐδὲ γοῦν σκιὰν σκιᾶς εἶναι δίδως; Καὶ ὁ μὲν κύριος μακαρίζει τοὺς καθαροὺς τῇ καρδίᾳ ὡς τὸν θεὸν ὀψομένους· πότε; Ὅτε καὶ ἡ κάθαρσις. Καὶ αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ φησιν ὅτι «ἐγὼ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτόν», καὶ αὖθις «ὁ ἀγαπῶν με τὰς ἐντολάς μου πληρώσει, καὶ ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἐλευσόμεθα καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν». Τοιαῦτα μὲν οὖν καὶ τοσαῦτα καὶ πλείω τούτων ἡ τῶν λογίων φησὶν ἀλήθεια, σὺ δ' οὐδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχειν οἴει τοὺς καὶ τὰς νοερὰς ἐνεργείας ὑπεραναβεβηκότας καὶ ταῖς παμφαέσιν ἐνωθέντας ἀκτῖσι, καίτοι τὸ μὴ σκιὰν σκιᾶς ἔχον τοῦ θεοῦ, οὐδὲ θεῖον εἶναι δύναται; Πῶς οὖν οὐ τοιοῦτοι οἵ γε θεοειδεῖς καὶ μὴ γνόντες μόνον, ἀλλὰ καὶ παθόντες τὰ θεῖα;

(47.) Καὶ τί λέγω ὡς οὐδὲ θεῖον τὸ μηδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχον τοῦ θεοῦ; Καὶ γὰρ οὐδ' ἐν τοῖς οὖσιν ὅλως εἶναι δυνατόν· ἔστι γὰρ ὂν οὐδὲν ὃ τῆς τοῦ καλοῦ παντάπασι μετουσίας ἐστέρηται· τὸ δὲ μηδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχον, πῶς οὐκ ἄν τ' ἀγαθοῦ παντάπασιν ἐστερημένον εἴη; Τί οὖν; Ὁ μὲν καὶ τῆς χειρίστης ἐφιέμενος ζωῆς, ἐμπαθοῦς τε ὁρμῆς, ἀπερισκέπτου τε καὶ προσύλου προσπαθείας ἀνάπλεως, κατ' αὐτὸν τὸν ὑπὸ τῆς σῆς φιλοσοφίας συκοφαντούμενον, μετέχει τ' ἀγαθοῦ κατ' ἀμυδρὸν ἀπήχημα, οἱ δὲ τῆς ἀρίστης πολιτείας μὴ μόνον ἐπι-

---

154 *Galateni* 4, 6.

155 *Efeseni* 1, 17; 4, 13; în ambele versete ediția oficială îl redă pe ἐπίγνωσις cu *cunoaștere*; întrucât îndeobște prin *cunoaștere* se traduce grecescul γνῶσις (*gnoză*), folosim aici încetățenitul *cunoștință*, urmând traducerilor românești anterioare, care corespund terminologic – firește – discursului imnografic (vezi, de pildă, la slujba Ceasurilor, rugăciunea *Cela ce în toată vremea și în tot ceasul*: «să ajungem la […] *cunoștința* slavei Tale celei neapropiate»; sau rugăciunea Antifonului al III-lea al Dumnezeieștii Liturghii).

156 *Matei* 5, 8.

157 *Ioan* 14, 21.

158 *Ioan* 14, 23.

159 Vezi Varlaam, locul citat; desigur, expresia este tributară lui Dionisie Areopagitul.

strigă în inimile celor învredniciți, pentru curăție, «Avvá (Tată)»[154], pe când tu 'cunoștința' aceasta[155] și sălășluirea și familiaritatea nu o îngădui a fi nici umbră a umbrei? Dar și Domnul îi fericește pe cei curați cu inima că Îl vor vedea pe Dumnezeu[156]; când? – când va fi [lor] și curăția. Și Însuși despre Sine zice că «Eu Mă voi arăta lui pe Sine Însumi»[157], și iarăși «cel ce Mă iubește pe Mine poruncile Mele le va plini, iar Eu și Tatăl vom veni și sălaș le el Ne vom face»[158]. Unele ca acestea și atâtea și mai multe decât acestea spune adevărul scripturilor, pe când tu nici umbră a umbrei a avea îi socotești pe cei ce s-au ridicat până și deasupra lucrărilor înțelegătoare și s-au unit cu a-tot-strălucitoarele raze cele de acolo[159]? – deși ceea ce nu are nici umbra umbrei lui Dumnezeu nici dumnezeiesc nu poate fi[160]. Cum, dar, unii ca aceștia, cu chip dumnezeiesc, să nu fie – nu doar cunoscători, dar și – pătimitori ale celor dumnezeiești?

(47.) Dar ce zic eu că nici dumnezeiesc nu poate fi ceea ce nu are nici umbră a umbrei lui Dumnezeu? Că nici între cele ce sunt nu este cu putință a fi; că nimic din cele ce sunt nu e cu totul lipsit de părtășia binelui; pe când ceea ce nici umbră a umbrei nu are, cum nu va fi cu totul lipsit de părtășia binelui? Cum așa? Cel ce pofteşte viețuirea cea mai rea și întărâtarea pătimașă, cel plin de pătimirea nechibzuită și aplecată spre materie – după părerea celui calomniat de filosofia ta[161] – tot este părtaș de un ecou umbrit al binelui, pe când cei ce nu doar că și-au dorit petrecerea cea mai bună, dar au și avut parte de aceasta

---

[160] Dacă 'obiectul' experienței văzătorilor de Dumnezeu nu e nici umbră a umbrei lui Dumnezeu, atunci acest 'obiect' nu poate fi ceva din cele dumnezeiești, de vreme ce nu are nici un ecou dumnezeiesc în el. Se ajunge astfel la absurditatea că văzătorii de Dumnezeu nu sunt de fapt părtași de Dumnezeu, deci nici văzători de Dumnezeu.

[161] Vezi sfântul Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* IV 20 (ed. Ritter, p. 167).

θυμήσαντες, ἀλλὰ καὶ εὐμοιρήσαντες καὶ πρὸς τὴν ἀπαθῆ θεωρίαν ἀναδραμόντες διὰ τῆς πρὸς τὸ ὄντως ἀγαθὸν ὁλικῆς ἀνατάσεως, οὐδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχουσι τοῦ ἀγαθοῦ;

(48.) Καὶ πᾶς μὲν ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα ἐστὶ τοῦ θεοῦ, ἴσως καὶ ὁμοίωσιν· οἱ δὲ τῷ προσανέχειν διὰ βίου τῷ θεῷ τῇ ἀΰλῳ καὶ ἀπειλικρινημένῃ καὶ ἀδιαλείπτῳ προσευχῇ καὶ διὰ τῆς ἀνεπιστρόφου πρὸς θεὸν ἀνανεύσεως πρὸς ἀγγελικὴν ἤδη μετασκευασθέντες ἀξίαν οὐδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχουσι θεοῦ; Καλῶς ἄρα διὰ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννης ἀπεκάλυψεν ἡμῖν ὅτι «τὰ ἐν τῇ ψήφῳ τῇ λευκῇ οὐδεὶς δύναται γνῶναι, εἰ μὴ ὁ λαβών», μὴ ὅτι γὰρ οὐ γνῶναι δύναται, ἀλλ' εἰ μὴ πιστὸν ὑπέχει οὗς, οὐδ' εἶναι ὅλως οἴεταί τι, τὴν ὄντως οὖσαν θεωρίαν ἀβλεψίαν λογιζόμενος, οὐχ ὡς ὑπὲρ αἴσθησιν καὶ γνῶσιν, οἷόν τινα γνόφον ἱερόν, ἀλλ' ὡς μηδαμῇ οὖσαν μηδαμῶς.

(49.) Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ φιλόσοφος, ψυχικὸς ἄντικρυς ὢν καὶ μὴ δεχόμενος τὰ τοῦ πνεύματος, τούς τε δι' αἰῶνος θεόπτας ἀναπεφηνότας οὐδὲ σκιὰν γοῦν σκιᾶς ἰδεῖν ἀπεφήνατο θεοῦ, καὶ τῶν περιόντων ἔστιν ὧν μαθητὴς γενόμενος, διὰ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως καὶ τῆς ἀποδεδοκιμασμένης σοφίας ὡς μὴ γνούσης τὸν θεὸν ἐπεστράτευσε τοῖς διδασκάλοις. Ἐπεὶ γὰρ πρὸς αὐτὸν ἔλεγον ἐκεῖνοι κατὰ πατροπαράδοτον ὑφήγησιν τοῖς ἀρχομένοις τὸν νοῦν εἰς ἑαυτόν, ἅτε δυσχερῶς ἀπαλλαττόμενον τῶν ἔξω, μηχαναῖς τισιν ἐπιστρέφειν βιάζεσθαι τῶν εἰθισμένων εἶναι καὶ οὕτω πρὸς ἑαυτοὺς βλέπειν καὶ κατὰ τὸν ἔξω ἄνθρωπον, αὐτὸς διὰ τοῦτο κατὰ τῶν διδασκόντων ἐχώρησεν. Ἀλλὰ τί λέγω τοὺς ἄρτι πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἀποδυσαμένους πρὸς ἑαυτοὺς

---

[162] *Apocalipsa* 2, 17.

[163] Vezi *I Corinteni* 2, 14.

[164] *I Timotei* 6, 20; ediția oficială redă pe *ψευδώνυμος γνῶσις* (*cunoaştere cu nume mincinos*; adică pseudo-gnoză) prin 'ştiință mincinoasă'; despre *γνῶσις* vezi mai sus şi nota 155, p. 264.

[165] Despre primele contacte ale lui Varlaam cu isihaştii din Tesalonic vezi introducerea ediției *Triadelor*, Louvain 1959, p. 13-18.

[166] Adică să privească la ei înşişi şi cu ochii trupeşti; acelaşi lucru este spus şi în *Triade* I 2, 7, ed. Hristou, vol. I, p. 399.

şi au alergat – prin întinderea pe de-a-ntregul către binele cel cu adevărat – la vederea-de-Dumnezeu cea fără patimă, [aceştia] nici umbră a umbrei binelui nu au?

(48.) Dar şi tot omul este după chipul lui Dumnezeu, poate şi după asemănarea [Lui]; pe când cei ce prin ațintirea pe viață la Dumnezeu prin nematerialnica şi nefățarnica şi neîncetata rugăciune şi prin neîntoarsa căutare spre Dumnezeu s-au mutat deja la vrednicia îngerească, [aceştia] nici umbră a umbrei lui Dumnezeu nu au? Bine ne-a descoperit, aşadar, nouă Ioan în *Apocalipsă* cum că cele de pe pietricica albă nimeni ne le poate cunoaşte, decât cel ce o primeşte[162]; deci nu că nu le poate cunoaşte, dar, dacă nu are ureche credincioasă, nici nu îşi închipuie că există în vreun fel, adevărata vedere-de-Dumnezeu nevedere socotindu-o, nu ca pe una ce este mai presus de simțire şi cunoaştere, ca într-un întuneric sfânt, ci ca pe una ce nu este nicidecum.

(49.) Aşa, deci, şi filosoful – sufletesc de-a dreptul fiind şi neprimind cele ale Duhului[163] – a zis, pe de o parte, despre văzătorii-de-Dumnezeu cei din veac arătați că nici umbră a umbrei lui Dumnezeu nu au văzut, şi, pe de alta, ucenic făcându-se unora dintre cei de astăzi, prin cunoaşterea cea cu nume mincinos[164] şi prin înțelepciunea cea lepădată, ca una ce nu Îl cunoaşte pe Dumnezeu, s-a oştit asupra dascălilor[165]. Pentru că, zicând aceia către el, după învățătura predată de Părinți, cum că între cele obişnuite ale începătorilor este şi faptul de a-şi sili [chiar] şi prin anumite şiretlicuri mintea a se întoarce la sine însăşi, ca pe una ce cu anevoie se izbăveşte de cele din afară, şi, astfel, să privească la ei înşişi [chiar] şi după omul cel dinafară[166], acesta s-a aruncat, pentru aceasta, asupra dascălilor lui. Dar ce zic eu [aceasta] despre cei ce de curând s-au dezbrăcat spre o asemenea luptă[167], a se întoarce

[167] Imaginea luptătorilor de la întrecerile din antichitate, care se luptau dezbrăcați de haine şi unşi cu ulei.

καὶ κατὰ τὸν ἔξω ἄνθρωπον στρέφειν; Καὶ τῶν τελεωτέρων γάρ εἰσιν οἳ τούτῳ χρησάμενοι τῷ σχήματι κατὰ τὴν προσευχήν, εὐήκοον τὸ θεῖον ἔσχον. Καὶ αὐτὸς ὁ τὴν θεοπτίαν τελεώτατος Ἠλίας, τὴν κεφαλὴν τοῖς γόνασιν ἐρείσας καὶ οὕτω τὸν νοῦν εἰς ἑαυτὸν καὶ τὸν θεὸν φιλοπονώτερον συναγαγών, τὸν πολυετῆ ἐκεῖνον ἔλυσεν αὐχμόν.

(50.) Ἀλλ' ἐπεὶ καὶ τῷ γεννάδᾳ τούτῳ τὸν τοῦ Κάϊν τρόμον ὑφισταμένῳ κατὰ νοῦν, τήν τε ἀναπνοὴν μικρὸν ἐπέχειν συνεβούλευον οἱ καθ' ἡμᾶς, ὡς καὶ τὴν διάνοιαν πρὸς βραχὺ γοῦν συνεπισχοίη, τόν τε ὀφθαλμὸν μὴ ὧδε κἀκεῖσε περιάγειν, ἀλλ' οἷον ἐρείσματί τινι τῷ οἰκείῳ στήθει ἢ τῷ ὀμφαλῷ τοῦτον προσερείδειν καὶ τὴν δι' ὄψεως ἔξω χεομένην δύναμιν τοῦ νοῦ τῆς καρδίας εἴσω πέμπειν αὖθις διὰ τοῦ τοιούτου σχήματος τοῦ σώματος—ὡς γὰρ τῶν μεγάλων περὶ ταῦτά τίς φησι «τοῖς ἔξω σχήμασιν εἴωθεν ὁ ἔσω ἄνθρωπος συνεξομοιοῦσθαι μετὰ τὴν παράβασιν»—ἐπεὶ ταῦτ' ἐκεῖνοι τούτῳ ὑπετίθεντο, μετὰ βραχὺ λίαν ἀφηνιάσας, οὐ μέχρι τοῦ λειποταξίου ἔστη, ἀλλὰ καὶ πικρὸς αὐτοῖς ἐπὶ συνόδου κατέστη κατήγορος, 'ὀμφαλοψύχους' ὀνομάζων αὐτούς. Τάχα καὶ τὸν εἰπόντα πρὸς θεὸν «ἡ κοιλία μου ἠχήσει ὡς κιθάρα καὶ τὰ ἐντός μου ὡσεὶ τεῖχος χαλκοῦν ὃ ἐνεκαίνισας» καὶ τὸν εἰπόντα ὡς «ὁ νόμος τοῦ θεοῦ ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου» 'κοιλιοψύχους' ἂν οὗτος ἢ 'κοιλιονόμους' προσαγορεύσειε καὶ τὸν γράφοντα «μνήμη

---

[168] «binevoitor avut-au Dumnezeiescul»: este vorba de o expresie clasică precreştină (*εὐμενὲς τὸ θεῖον*), reluată de Părinți (îndeosebi de Grigorie Teologul) şi de imnografie; despre folosirea paradigmei filosofice (de care ține şi acest *τὸ θεῖον*) vezi, mai sus, notele 124 la p. 164, 145 la p. 100 şi 8 la 104.

[169] Vezi *III Împărați* 18, 42-45; frază asemănătoare vezi şi în triada întâi, redactată probabil în aceeaşi perioadă (*Triade* I, 2, 10, ed. Hristou, vol. I, p. 403).

[170] În privința lui Cain termenul *τρόμος* (tremur, frică) se regăseşte în *Facerea* 4, 14: «ἔσομαι στένων καὶ *τρέμων* ἐπὶ τῆς γῆς» adică «fi-voi suspinând şi *tremurând* [de frică] pe pământ». Ediția oficială nu permite conexiunea cu textul patristic de față, întrucât spune 'voi fi zbuciumat şi *fugar* pe pământ'.

spre ei înşişi şi după omul din afară? Că şi dintre cei mai desăvârşiţi sunt unii care, folosindu-se de poziţia aceasta în rugăciunea lor, binevoitor avut-au Dumnezeiescul[168]. Că şi însuşi Ilie cel preadesăvârşit în vederea-de-Dumnezeu, capul pe genunchi punându-şi şi, astfel, mintea în sine însăşi adunând-o şi pe Dumnezeu mai nepregetător făcându-L, seceta aceea cea de mulţi ani a dezlegat-o[169].

(50.) Iar dacă pe viteazul acesta, care frica lui Cain a suferit-o cu mintea[170], ai noştri l-au sfătuit a-şi ţine puţin răsuflarea[171], ca totodată să-şi ţină puţin şi cugetul, şi a nu-şi plimba ochiul încoace şi încolo, ci, ca pe un reazem, a şi-l aţinti pe piept sau pe buric, şi puterea minţii prin vedere vărsată în afară înlăuntrul inimii a o trimite, iarăşi, printr-o astfel de poziţie a trupului – aşa cum spune cineva dintre cei mari despre acestea, că «după călcarea [poruncii] omul cel dinlăuntru ia de obicei chipul poziţiilor din afară»[172] – dacă, deci, acestea l-au sfătuit aceia pe acesta, în scurtă vreme lepădând [el] frâiele, nu s-a oprit la a se face dezertor, ci şi amarnic învinuitor al lor s-a făcut în sinod, numindu-i pe aceştia 'cu sufletul în buric'. Cum şi pe cel ce a spus către Dumnezeu «pântecele meu suna-va ca o alăută şi cele dinlăuntru ale mele ca zidul de aramă ce l-ai înnoit»[173] şi pe cel ce a spus cum că «legea lui Dumnezeu în mijlocul pântecelui meu»[174] i-ar numi 'cu sufletul în pântece' sau 'cu legea în pântece'

---

[171] Simeon Noul-Teolog, *Metoda sfintei rugăciuni*, ed. Hausherr, în *Orientalia Christiana Periodica* 9, 2 (1927), p. 164.

[172] Macarie, *Omilii* 16, PG 34, 617 D; Ioan Scărarul, *Scara* 28, PG 88, 1133 B; *ibidem* 25 (PG 88, 1000 D-1001 A).

[173] *Isaia* 16, 11; ediţia critică a lui Rahlfs nu îl conţine pe χαλκοῦν; textul oficial românesc nu poate fi folosit nici în cazul de faţă, pentru că spune 'lăuntrul Meu se zbuciumă pentru Moab ca o harfă şi inima mea pentru Chir-Hares'.

[174] *Psalmii* 39, 8; în ediţia oficială locul corespunde versetului 11, însă traducerea este defectuoasă: 'legea Ta înlăuntru inimii mele'.

θεοῦ κολληθήτω τῇ πνοῇ σου» παραπλησίαν ἐπιθείη τὴν ἐπωνυμίαν καὶ διαβαλεῖ πάντας τοὺς διὰ σωματικῶν συμβόλων τὰ νοερὰ καὶ θεῖα καὶ πνευματικὰ καὶ τυποῦντας καὶ ὀνομάζοντας καὶ ἀνιχνεύοντας· ἀλλ' ἐκείνους μὲν παρὰ τοῦτο βλάψει γε οὐδέν· αὐτὸς δὲ καὶ τῶν ἱερῶν παραπετασμάτων ἔξω μενεῖ καὶ οὐδὲ καὶ πρὸς τὰς σκιὰς ἀτενίζειν ἕξει τῆς ἀληθείας.

(51.) Καὶ οὐ δυσχερανεῖς πάντως ταῦτα παρ' ἡμῶν ἀκούων· ἐγγυτέρω γάρ σε θεοῦ ποιοῦμεν ἢ σὺ τοὺς ἡνωμένους θεῷ· τῶν γὰρ σκιῶν ἡμεῖς σε ἐκβάλλομεν, σὺ δ' ἐκείνους καὶ τῆς σκιᾶς τῶν σκιῶν. «Ἀλλὰ νῦν» φησιν «ἐν ἐσόπτρῳ βλέπομεν» ὁ μέγας Παῦλός φησι. Τί οὖν τὸ ἔσοπτρον; Οὐδὲ σκιὰν σκιᾶς ἔχει τὴν ἐμφαινομένην, κἂν ἧττον διειδὲς καὶ λεῖον ᾖ; Καὶ πῶς ἂν δεικνύοι τι καὶ πῶς ἂν ἔσοπτρον εἴη καὶ πῶς βλέπομεν ἐν αὐτῷ τι μηδὲ γοῦν σκιὰν σκιᾶς ἔχοντι; Ὅταν δὲ καὶ αὐτός τις ἑαυτὸν ἔσοπτρον ἀκραιφνὲς κατασκευάσῃ θεοῦ καὶ τοῦ θεοῦ τυχὼν ἵλεω τοῦτον ἐν ἑαυτῷ ἔχῃ καὶ τούτῳ νοερῶς ἐντυγχάνῃ, φῶς ὑπὲρ φῶς ὑπερφυῶς ἐν φωτὶ θεώμενος, τὸν ὁρῶντα μηδαμῶς ὁρίζον ὀφθαλμόν, πῶς κἂν οὐδὲ σκιὰν ἔχοι τῆς τοῦ θεοῦ σκιᾶς; Ὅταν δὲ καὶ νοῦς ᾖ τὸ ἔσοπτρον, καὶ νοῦς κεκαθαρμένος καὶ ἀκηλίδωτος, φύσις ἄϋλος, φῶς συγγενές, εἰ χρὴ λέγειν, τῷ ἀνωτάτῳ καὶ πρώτῳ φωτί, πῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου καταλαμπόμενος φωτὸς οὐκ αὐτὸ φαίνοιτ' ἂν κατὰ μέθεξιν ὃ τὸ ἀρχέτυπον κατ' αἰτίαν ἐστί; Πῶς δ' οὐκ ἂν δι' ἑαυτοῦ φαίνοι τοῦ κρυφίου κάλλους ἐκείνου τὴν ὡραιότητα, καθὰ καὶ ὁ προφήτης λέγει ὅτι «ἡ λαμπρότης τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς»; Πῶς δὲ τοιοῦτος ὤν τε καὶ φαινόμενος, εὐωδία Χριστοῦ, τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ ἄγγελος,

---

[175] Ioan Scărarul, *Scara* 27, PG 88, 1112 C; Isihie Sinaintul, *Centuriile* I 99, PG 93, 1512 A.

[176] Notăm că paragraful este preluat aproape cuvânt cu cuvânt din *Triade* I 2, 8 şi 11; şi că «sfintele acoperăminte» este expresie de sorginte dionisiană, iar «umbrele adevărului» platonică.

[177] *I Corinteni* 13, 12.

[178] Vezi Grigorie al Nyssei, *Despre suflet şi înviere*, PG 46, 89 C.

[179] *Psalmii* 89, 19; în versiunea oficială românească *strălucire* a fost înlocuit cu *lumină*; vezi comentariul nostru în nota 31, p. 295.

şi celui ce a scris «pomenirea lui Dumnezeu lipească-se de răsuflarea mea»[175] nume asemănător i-ar pune şi i-ar batjocori pe toţi care prin simboluri pe cele înţelegătoare şi dumnezeieşti şi duhovniceşti le închipuie şi le numesc şi le adulmecă; dar pe aceia nimic nu îi va vătăma dintr-aceasta; pe când acesta va rămâne în afara sfintelor acoperăminte şi nici la umbrele adevărului nu va avea cum căuta [cu ochii][176].

(51.) Şi nu te scârbi auzind de la noi acestea; că noi te socotim pe tine mai aproape de Dumnezeu decât tu pe cei uniţi cu Dumnezeu; căci noi te scoatem afară dintre umbre, pe când tu pe aceia şi din umbrele umbrelor. «Dar», zice, «'acum vedem în oglindă'[177] spune marele Pavel». Ce este, dar, oglinda? [Oare] nici umbra umbrei nu apare în cuprinsul ei, cât de puţin străvezie şi lucioasă ar fi [ea]? Şi cum ar [mai] arăta ceva şi cum ar [mai] fi oglindă şi cum vedem ceva în ea dacă nici umbra umbrei nu o are? Iar când cineva se face pe sine însuşi oglindă neştirbită a lui Dumnezeu[178] şi, împărtăşindu-Se de Dumnezeu, îndurat în el însuşi Îl are şi în chip înţelegător pe Acesta Îl întâlneşte, lumină mai presus de lumină întru lumină văzând, care nicidecum nu hotărniceşte ochiul cel ce vede, cum nu va avea nici umbră a umbrei lui Dumnezeu? Iar când şi minte este oglinda, şi [încă] minte curăţită şi nepătată, fire nematerialnică, lumină înrudită – dacă este să zic aşa – preaînaltei şi celei dintâi lumini, cum – cu totul luminându-se de această lumină dintâi – nu se va arăta *după părtăşie* ceea ce arhetipul este *după fire*? Şi cum nu va arăta şi prin sine însăşi lucirea ascunsei frumuseţii aceleia, după cum şi prorocul zice că «[fie] strălucirea Dumnezeului nostru peste noi»[179]? Şi cum, dar, astfel fiind şi [astfel] arătându-se, bună-mireasmă a lui Hristos[180], vestitor virtuţilor Lui[181], nici umbră a umbrei lui

[180] *II Corinteni* 2, 15.
[181] Sau: al bunătăţilor Lui.

οὐδὲ σκιὰν σκιᾶς σχοίη τοῦ θεοῦ; Πόθεν εἰς τούτους τοὺς ὄντως ἀφωτίστους καὶ πολυσκίους λόγους ἐλήλυθας, ὦ φιλόσοφε; Τῶν γὰρ σκιῶν τούτων πόρρω τὰ Διονυσίου τοῦ μεγάλου συγγράμματα· τοσοῦτο δὲ αὐτὸς μέγα τι χρῆμα δείκνυσιν οἰόμενος τὴν τῶν θεοφόρων ἀληθῆ καὶ μυστικὴν ἐποψίαν, ὡς καὶ τῆς κατὰ νοῦν αὐτῶν θεωρητικῆς ἀποπληρώσεως ἀπεικονίσματα λέγειν τὰς τῶν ἱερῶν γραφῶν διεξοδικὰς μαθητείας. Πόθεν οὖν τοῦτο προπετῶς φανταθεὶς ἐξεῖπεν, ἐροῦμεν ἡμεῖς.

52.) Ἕτερός τις τῶν ἀληθινῶν θεολόγων, τοὺς θρασεῖς θεολόγους ἐπιστομίζων, σκιὰν μὲν λέγει τὴν ἐμφαινομένην τῷ κόσμῳ τοῦ θεοῦ γνῶσιν, καὶ τὴν σκιὰν ἔχειν ταύτης τῆς σκιᾶς τοὺς ἐν τοῖς ὁρωμένοις φιλοσοφοῦντας τῷ μηδὲ τῆς κτίσεως τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν ἔχειν· οὗτος δὲ ὁ μὴ πνευματικὸς καὶ τοὺς πνευματικοὺς ἀνακρίνων, μὴ εἰδὼς ὅτι διαφέρει θεοπτία θεολογίας, καὶ τῆς ἀπὸ ὁρωμένων ἐς τὰ μάλιστα, μετήνεγκεν ἀπ' ἐκείνης ἐπὶ ταύτην τῆς σκιᾶς τὴν διπλόην, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ταύτην τοῖς τῶν ἀοράτων θεωροῖς συγχωρεῖ· τούτους δὲ διὰ τούτων ἀγεράστους δείξας τῶν λόγων, τοὺς ἔξω σοφοὺς 'οὐκ ἔχει' φησίν, 'ὅπως μὴ θαυμασίους ἡγήσεται, γενναίως', ὡς αὐτὸς περὶ αὐτῶν λέγει 'τὴν θείαν κατανενοηκότας ὑπεροχὴν καὶ δεῖν ἰσχυριζομένους ἐπὶ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς θέαν ἄνωθεν παραγενέσθαι καὶ φῶς ἀναλάμψαι νοερόν, δι' οὗ ἐστι τοῖς θείοις συζυγεῖν

---

[182] Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* I 3 (ed. Ritter, p. 8): «pentru că nici nu este cu putință minții noastre a se înălța la acea nematerialnică imitare a ierarhiilor cereşti şi la dumnezeiasca-vedere [proprie acelora] de nu se va sluji de călăuzirea materialnică cea potrivită ei [*minții noastre*; n.n.], frumusețile văzute închipuiri ale nevăzutei bune-cuviințe socotindu-le, şi miresmele simțite întipăriri ale miresmei înțelegătoare, şi icoană a nematerialnicei revărsări de lumină luminile materialnice, şi [icoană] a plinirii văzătoare-de-Dumnezeu [*deplinei vederi-de-Dumnezeu*; n.n.], celei cu mintea, sfintele învățături cele desfăşurate».

[183] Macarie, *Omilii* 34, 1, PG 34, 744 C.

[184] «nerăsplătiți»: nepremiați de Dumnezeu cu vederea Lui, cu vederea luminii Lui; verbul ține de paradigma întrecerilor sportive din antichitate, şi anume de premierea câştigătorilor, şi este

Dumnezeu nu va avea? Cum de ai ajuns la cuvintele acestea cu adevărat neluminate şi mult-întunecate, o, filozofule? Că departe sunt de umbrele acestea scrierile lui Dionisie celui Mare; pentru că el [se] arată socotind un lucru atât de mare vederea adevărată şi tainică a purtătorilor-de-Dumnezeu, încât învăţăturile desfăşurate ale sfintelor scripturi le numeşte asemuiri ale plinirii lor văzătoare-de-Dumnezeu, celei cu mintea[182]. Cum, deci, în chip nesăbuit închipuindu-şi el aceasta, a spus-o – o vom zice noi.

(52.) Altul dintre adevăraţii cuvântători-de-Dumnezeu, astupând gura teologilor trufaşi, *umbră* numind cunoaşterea lui Dumnezeu cea arătată lumii, a zis că cei ce filosofează asupra celor văzute au *umbra umbrei* acesteia, de vreme ce nici înţelegerea cu acrivie a zidirii nu o au[183]; iar acesta – cel neduhovnicesc şi care îi judecă pe cei duhovniceşti – neştiind că teoptia (vederea-de-Dumnezeu) se deosebeşte de teologie (cuvântarea-de-Dumnezeu), mai ales de aceea ce porneşte de la cele văzute, a mutat de la aceea asupra acesteia umbra cea îndoită, ba mai mult, nici pe aceasta nu o îngăduie văzătorilor celor nevăzute; pe aceştia, prin aceste cuvinte, nerăsplătiţi arătându-i[184], pe înţelepţii cei din afară 'nu am' zice, cu generozitate, 'cum să nu îi socotesc minunaţi', de vreme ce – zice el despre ei – 'întru totul au cuprins cu mintea mai-presus-ul dumnezeiesc şi susţin că, în privinţa celor ce sunt mai presus de noi, trebuie să vină viziune de sus şi să strălucească lumină inteligibilă, [lumină] prin care [ne] este conjugarea cu cele dumnezeieşti şi dobândi-

---

inegal redat în româna scripturistică şi imnografică; vezi I *Corinteni* 9, 24 («cei ce aleargă în stadion, toţi aleargă, dar numai unul ia *premiul*») şi, de pildă, irmosul «Spăimântatu-s-au toate» («Cel ce *dăruieşte* pace tuturor celor ce te laudă [lit.: *premiază cu* pace pe toţi cei ce te laudă]»), care face aluzie la *Coloseni* 3, 15, tradus şi el, ezitant, prin: «Şi pacea lui Hristos… *să stăpânească* în [lit.: *să fie premiul luat de*] inimile voastre».

καὶ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν τὰς ἁπλᾶς ἔχειν θεωρίας· ταῦτα δὲ ἀκούων λεγόντων, μὴ δύναισθαί' φησι 'μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτίσθαι λέγειν'. Τίνα τὸν φωτισμόν; Ὃν πάντως ὑφηγοῦνται· τοῦτο τοίνυν ἀντικρύς φησιν, ὡς οὐ δύναται μὴ θεοσεβεῖς τε καὶ θεόπτας διαφέροντας τῶν ἄλλων ἡγεῖσθαι καὶ προσαγορεύειν. Ἀλλ' ὡς μὲν τὸ ὑπ' ἐκείνων φῶς λεγόμενον βαθὺ καὶ δεινὸν σκότος ἐστί, καὶ ἡ ἄνωθεν θέα κάτωθεν καὶ δαιμόνιος τρανῶς ἐν τῷ προτέρῳ πρὸς αὐτὸν ἀποδέδεικται λόγῳ, καὶ τὴν ὑπεροχὴν ἣν διδόασι τῷ θεῷ καὶ ταύτην εἰς μέσον παραγαγόντες ἄθεον γνώμην ἀπεδείξαμεν οὖσαν· οὐ χεῖρον δ' ἴσως κἀνταῦθα φάναι βραχύ τι περὶ αὐτῆς τοῖς προτέροις ἐκείνοις σύμφωνον καὶ ὁμόλογον.

(53.) Ὁ μὲν οὖν Δαυὶδ εἶπεν ὅτι «θεοὶ οἳ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν οὐκ ἐποίησαν ἀπολέσθωσαν»· ἐγὼ δ' ἂν φαίην προσθεὶς ὡς συναπόλοιτο τοῖς θεοῖς τούτοις ὑπεροχὴ θεοῦ, ἡ μηδὲ τῆς ἀνειδέου κατ' ἐκείνους ὕλης προτέρα μηδ' ἐκ μὴ ὄντων προαγαγοῦσα τὰ ὄντα μηδὲ τῶν ἐν ἡμῖν ὁπωσδηποτοῦν φαινομένων ἀσυγκρίτως ὑπερανέχουσα μηδὲ τῶν τῇδε καὶ καθ' ἡμᾶς πρόνοιαν ποιουμένη. Ταῦτα γὰρ τὰ δόγματα Σωκράτους καὶ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, οὓς οὗτος ὁ μαθητὴς ἐκείνων ὡς τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας ἐθαύμασεν. Ὁ δὲ Πυθαγόρας ἐν τοῖς ἀχρήστοις πλέον ἢ χρυσοῖς ἔπεσι τοιοῦτό φησιν εἶναι διηνεκῶς τὸ θεῖον, οἷος γένοιτ' ἄν ποτ' ἄνθρωπος σχολάσας· οὕτω κατενόησε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ θεοῦ. Καὶ μὴν εἰ καὶ τὴν ὑπεροχὴν κατανενοηκότες ἦσαν, οὐδ' οὕτως ἂν ἦσαν πεφωτισμένοι· καὶ γὰρ οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασαν ὃν ὡς θεὸν κατενόησαν, εἴ γε καὶ κατενόησαν· καὶ οἱ δαίμονες γὰρ θεὸν ὕψιστον ἴσασι τὸν Χριστόν, ὡς τὸ πνεῦμα τοῦ Πύθωνος ἔλεγε περὶ Σίλα

---

185 Varlaam, *ibidem*, p. 261-262.
186 Adică: de cei ce nu sunt aşa.
187 *Epistola I^a către Varlaam* 3.
188 Superioritarea, transcendenţa.
189 Nu David zice, ci prorocul Ieremia; vezi *Ieremia* 10, 11; varianta oficială a înlocuit imperativul 'piară' cu viitorul 'vor pieri'.
190 *Romani* 1, 21.

rea contemplațiilor simple, mai presus de demonstrația [logică]; când îi aud spunând acestea, nu pot' zice 'să nu socot că şi ei au fost luminați de Dumnezeu'[185]. Cu ce luminare? Negreşit că cu aceea pe care o şi descriu [aceia]; aceasta, aşadar, o zice fără înconjur, cum că nu poate să nu îi socotească şi să nu îi numească cinstitori-de-Dumnezeu şi văzători-de-Dumnezeu, deosebiți față de ceilalți[186]. Dar faptul că ceea ce aceia numesc lumină este întuneric adânc şi cumplit şi că 'viziunea de sus' este, în chip vădit, de jos şi diavolească – [aceasta] s-a arătat în cuvântul dintâi către el[187], iar *mai-presus*-ul[188] pe care îl atribuie lui Dumnezeu, punându-l şi pe acesta de față, l-am demonstrat a fi opinie atee; şi poate n-ar fi rău a spune şi aici pe scurt despre aceasta, în conglăsuire cu cele spuse acolo şi într-un gând cu acelea.

(53.) Zis-a, deci, David: «dumnezeii cei ce nu au făcut cerul şi pământul – piară»[189]; iar eu, adăugând, aş zice: dimpreună cu dumnezeii aceştia piară şi acel *mai-presus* al lui Dumnezeu care nu are întâietate – după învățătura acelora – nici în fața materiei celei fără formă, nici [nu] a adus la existență din cele ce nu sunt pe cele ce sunt, nici [nu] este neasemănat mai presus de cele câte se văd în lumea noastră, nici [nu] poartă de grijă – prin pronia lui – de cele ce sunt aici şi ale noastre. Căci acestea sunt dogmele lui Socrate şi Aristotel şi Platon, pe care acesta – ucenicul lor – i-a admirat cum că 'întru totul au cuprins cu mintea *mai-presus*-ul dumnezeiesc'. Iar Pitagora zice în mai degrabă gratuitele – decât auritele – eposuri că asemenea este dumnezeiescul, neîncetat, cu ceea ce s-ar face omul oprindu-se din lucru; aşa a înțeles *mai-presus*-ul lui Dumnezeu. Dar şi să fi înțeles [ei] mai-presus-ul [acesta], luminați tot nu ar fi; căci nu ca pe Dumnezeu L-au slăvit pe Cel ce L-au înțeles a fi Dumnezeu[190], de Îl vor fi şi înțeles; că şi diavolii Îl ştiu pe Hristos a fi Dumnezeu preaînalt[191], precum duhul lui Python zicea

---

[191] Vezi *Marcu* 5, 7; *Luca* 8, 28.

καὶ Παύλου, «οὗτοι δοῦλοι τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν», ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο πεφωτισμένους ὑπὸ θεοῦ ἐροῦμεν τοὺς δαίμονας, καίτοι τοῦ ὑψίστου ὑψηλότερον οὐδὲν οὐδ' ἴσον.

(54.) Τοῦ δὲ ὑπὲρ ἀπόδειξιν, ὅπερ Ἑλλήνων οἱ σοφοὶ καὶ ὁ τούτοις ἑπόμενος οὗτος οἴονταί τι μέγα, τά τε φύσει νοητὰ πάντα καὶ τῶν μὴ φύσει νοητῶν, ὑφ' ἡμῶν δὲ καὶ τῆς ἡμετέρας διανοίας γενομένων, ὑπερανέχει πολλά, καθάπερ καὶ πρότερον ἐδείξαμεν· εἰ δὲ καὶ ἡ κατ' ἐκείνους ἀπόδειξις τῶν μηδαμῇ μηδαμῶς ὄντων ἐξελεγχθείη, καὶ τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο τὴν κυνῆν πάντως Ἅιδου περιβαλόμενον οἰχήσεται. Τί οὖν τὸ τέλος τῆς ἀποδείξεως; Ἡ τῆς ἀληθείας εὕρεσις. Τί τὸ μέσον; Τὸ αἴτιον ὃ οὕτως ἔχει καὶ οὐκ ἄλλως. Τίς ἡ ἀρχή; Κοιναὶ ἔννοιαι καὶ ἀξιώματα τὰ φύσει γνώριμα καὶ πᾶσιν ἀνωμολογημένα.

(55.) Ἀρξώμεθα δὴ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς. Οὐδὲν εὑρίσκεται πᾶσιν συνωμολογημένον τε καὶ ἀνωμολογημένον· εἰσὶ δ' ἐφεκτικοί τινες οἳ καὶ κοινῇ πᾶσιν ἀντιλέγουσι. Καὶ μὴν ἐκ μηδαμῇ μηδαμῶς γίνεσθαί τι κοινῇ πᾶσιν ἔννοια τῷ Ἀριστοτέλει δέδοκται καὶ τὸ ὑλικὸν αἴτιον ἀεὶ τοῦ εἰδικοῦ προεῖναι καὶ πλεῖσθ' ἕτερα τοιαῦτα τοῦτον ἔχοντα τὸν τρόπον· ἀλλ' ἡμῖν οὐ συνδοκεῖ· πᾶν δὲ τοὐναντίον περὶ αὐτῶν δοξάζομεν σοφοί τε καὶ ἰδιῶται, γεγενῆσθαι μὲν γὰρ ἐκ μὴ ὄντων ἅπανθ' ὑπὸ τοῦ θεοῦ, προϋποστῆναι δὲ τὸ φῶς ἀστέρων, εἶδος ὂν αὐτῶν. Εἰ τοίνυν τὰ μὴ πᾶσι συνομολο-

---

[192] *Fapte* 16, 17.

[193] Dacă, pe de o parte, nimic sau nimeni nu e mai înalt decât Cel Preaînalt – sau deopotrivă cu El – şi, pe de altă parte, diavolii Îl ştiu pe Dumnezeu ca fiind Cel Preaînalt, atunci şi diavolii – întocmai ca filosofii lui Varlaam – ştiu sau au înţeles *mai-presus*-ul (superioritatea) lui Dumnezeu.

[194] Inteligibile.

[195] Vezi Homer, *Iliada*, E 854; este vorba de coiful legendar din mitologia greacă, ce îl făcea nevăzut pe purtătorul lui.

[196] Adică: începutul de la care pornim.

[197] Vezi *Fizica* 2, 3 (ed. Teubner, p. 25-28).

[198] Termenul *ἰδιώτης* (*necărturar*) este, de pildă, cel din *Fapte* 4, 13 sau *II Corinteni* 11, 6.

despre Sila şi Pavel «aceştia robii lui Dumnezeu Celui preaînalt sunt»[192], şi nu zicem – pentru aceasta – că diavolii sunt [şi] luminaţi de Dumnezeu, cu toate că nimic nu e mai înalt decât Cel Preaînalt, sau deopotrivă [cu El][193].

(54.) Iar deasupra lui «mai presus de demonstraţie» – pe care înţelepţii Elinilor şi acesta, cel ce urmează lor, îl socotesc a fi lucru mare – sunt toate cele prin fire înţelegătoare[194] şi multe din cele ce nu sunt prin fire înţelegătoare, făcute de noi şi de gândirea noastră, cum şi mai înainte am arătat. Iar dacă demonstraţia cea după socotinţa acelora se va vădi a fi între cele ce nu sunt nicidecum, atunci negreşit că va pieri şi acest «mai presus de demonstraţie», sub coiful lui Hades[195]. Ce este, aşadar, ţinta demonstraţiei? Aflarea adevărului. Ce este termenul mediu? Cauza pentru care ceva este aşa şi nu altfel. Care este principiul[196]? Noţiunile comune şi axiomele cele cunoscute prin fire şi de către toţi admise.

(55.) Să începem, dar, cu principiul. Nimic nu este mărturisit şi admis de către toţi; şi sunt unii sceptici care [chiar] contrazic deopotrivă toate; pe când lui Aristotel i-a părut noţiune comună tuturora faptul de a nu fi cu putinţă a se face ceva din ceea ce nu este nicidecum, ca şi acela de a fi cauza materială totdeauna înaintea celei formale, şi multe altele asemenea care stau astfel[197]; dar nouă nu ni se pare astfel; ci cu totul pe dos cugetăm în privinţa lucrurilor acestora – şi cei înţelepţi, şi cei necărturari[198]: că din cele ce nu sunt s-au făcut toate de către Dumnezeu[199], precum şi că lumina subzistă dinaintea stelelor[200], deşi e forma [adică chipul] acestora. Dacă, deci, pe de o parte, cele ce nu sunt mărturisite deopotrivă de către toţi nu sunt nici cunoscute

---

[199] *II Macabei* 7, 28: «rogu-te, fiule, căutând la cer şi la pământ, şi toate cele dintr-însele văzându-le, să cunoşti că nu din cele ce sunt le-a făcut pe ele Dumnezeu» (varianta oficială nu urmează *Septuagintei*, ci zice: 'să cunoşti că din cele ce n-au fost le-a făcut pe ele Dumnezeu').
[200] *Facerea* 1, 4, 14.

γούμενα μηδὲ φύσει γνώριμα, πᾶσι δὲ συνομολογούμενον οὐδέν, κατά σέ τε καὶ ἐκείνους οὐδὲν τῇ φύσει γνώριμον· τῶν δὲ φύσει γνωρίμων ὑμᾶς ἐπιλιπόντων συνεπιλείψει πάντως καὶ ἡ ἀπόδειξις· πᾶσαν γὰρ ἀποδεικτικὴν ἀρχὴν καὶ πρότασιν φύσει γνώριμον εἶναι δεῖν καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς πρὸς ἡμᾶς σου γράμμασι διαγορεύεις.

(56.) Ἔτι, τὸ ἀναγκαῖον δεῖ ἔχειν τὰς προτάσεις, ἐπὶ καὶ ἡ κυρίως ἀπόδειξις κατ' Ἀριστοτέλην ἐπὶ τῶν ἀναγκαίων τε καὶ ἀϊδίων, τουτέστι τῶν ἀεὶ ὄντων, ἃ δὴ κἀκ τῶν ἀεὶ ὄντων λαμβάνουσι τὰς ἀποδείξεις· τοιαῦτα γὰρ τὰ ὄντως ἀναγκαῖα· τὸ δ' ἀεὶ ὂν ἄναρχόν ἐστι καὶ ἀτελεύτητον· ὃ γὰρ ἦν ὅτε οὐκ ἦν καὶ ἔσται ὅτε οὐκ ἔσται, πῶς ἀεὶ ὄν; Πῶς δ' ἀναγκαῖον εἶναι; Τοιοῦτον δὲ τῶν ὄντων καὶ κτιστῶν οὐδέν. Οὐδὲ ἀπόδειξις ἄρ' ἐπ' οὐδενός ἐστιν, ἐπεὶ καὶ Ἀριστοτέλης ἐπὶ λέξεώς φησι, «τῶν φθαρτῶν ἀπόδειξις οὐκ ἔστι», καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἀποδείξεως δεῖ εἶναι ἄφθαρτον καὶ ἀΐδιον.

(57.) Ἔτι, ἐπεὶ τῆς ἀμέσου καὶ πρώτης προτάσεως οὐδὲν ἀρχοειδέστερον, πόθεν αὐτῆς ἔχει τὴν ἐπιστήμην ὁ ἀποδεικτικός; Οὐκ ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας; Παντί που δῆλον· ἀλλ' ἡ πεῖρα σφαλερά· εἰ τοίνυν κρειττων ἀποδείξεως ἐπιστήμη, καὶ γὰρ ἡ τῶν ἀρχῶν κρειττων, σφαλερὰ δ' αὕτη, πῶς ἡ ἀπόδειξις οὐ σφαλερά; Μᾶλλον δὲ πῶς ἀπόδειξις ἦν ὑμεῖς ἀπόδειξίν φατε; Εἰ γὰρ ἡ κατ' Ἀριστοτέλην ἀπόδειξις ὑπόληψις βεβαία, ταύτης δὲ τυχεῖν ἀμήχανον, ἡ κατ' Ἀριστοτέλην ἄρ' ἀπόδειξις οὐκ ἐν τοῖς οὖσιν.

---

[201] Adică: putința demonstrației.
[202] Varlaam, *ibidem*, p. 246.
[203] Sau: dovedirile; *Analytika Posteriora* 1, 6, 8 (ed. Firmin-Didot, p. 127-129); *Metafizica* 7, 14 (ed. Teubner, p. 163).
[204] Literal: 'era [o vreme pe] când nu era şi va fi [o vreme] când nu va fi'; sunt expresiile lui Aristotel.
[205] *Analytika Posteriora* 1, 8 (ed. Firmin-Didot, p. 129).
[206] Adică: din experiența ca cercare, ca experiere; nu ca experiență acumulată.

prin fire şi dacă, pe de altă parte, nimic nu este mărturisit deopotrivă de către toţi, atunci – după socotinţa ta şi a acelora – nimic nu este cunoscut prin fire; dar lipsinduvă cele cunoscute prin fire, atunci negreşit că vă lipseşte totdeodată şi demonstraţia[201]; că şi tu însuţi, în scrisorile către noi, proclami faptul că tot principiul demonstrativ trebuie să fie premisă cunoscută prin fire[202].

(56.) Apoi, premisele trebuie să aibă caracterul necesităţii, de vreme ce demonstraţia propriu-zisă – după Aristotel – se face asupra celor necesare şi veşnice, adică asupra celor ce sunt de-a pururea, care, dar, tot din cele ce sunt de-a pururea îşi iau şi demonstraţiile[203]; căci astfel sunt cele cu adevărat necesare; pe când ceea ce este de-a pururea, aceasta este fără de început [adică fără principiu] şi fără de sfârşit; pentru că ceea ce într-o vreme nu era şi de la o vreme nu va fi[204] – cum va [putea] fi aceasta ceva ce este pururea? Şi, deci, cum va [putea] fi aceasta ceva necesar? Dar nimic din cele ce sunt şi [deci] din cele zidite nu este de felul acesta. Prin urmare nu există demonstraţie asupra a nimic, de vreme ce şi Aristotel zice – cuvânt cu cuvânt – [că] «nu este demonstraţie în privinţa celor stricăcioase», iar concluzia demonstraţiei trebuie să fie nestricăcioasă şi veşnică[205].

(57.) Apoi, de vreme ce nimic nu are în mai mare măsură formă de principiu decât premisa primă şi imediată, [silogismul] demonstrativ de unde va avea ştiinţa [în privinţa] acesteia? Oare nu din experienţă[206]? E limpede tuturora [că da]; bine, dar experienţa e înşelătoare; dacă deci, pe de o parte, ştiinţa este superioară demonstraţiei – de vreme ce este superioară principiilor – şi, pe de altă parte, este [ea însăşi] înşelătoare, atunci cum nu va fi [şi] demonstraţia înşelătoare? Sau, mai bine zis, cum va fi demonstraţie ceea ce voi numiţi demonstraţie? Că dacă demonstraţia cea după Aristotel este consideraţie sigură, dar e cu neputinţă dobândirea ei, atunci demonstraţia cea după Aristotel nu este între cele ce sunt.

(58.) Ἔτι, τὰ καθόλου, ἅ εἰσιν ἀρχαὶ τῆς ἀποδείξεως, δι' ἐπαγωγῆς ἔχουσι τὴν πίστιν· ἐπαγωγὴ δέ ἐστιν ἐν τῷ πάντα τὰ μερικὰ ἐπαγαγεῖν καὶ μηδὲν ἀφεῖναι· τὰ δὲ μερικὰ ἀδιεξίτητα· τῶν ἀδυνάτων ἄρ' ἐπαγωγὴν γενέσθαι καὶ τὰ καθόλου ἄρα ἄπιστα καὶ ἀνεπίστητα καὶ ὅτι γε καθόλου. Καὶ οὐ μόνον οὐκ ἐπιστάμεθα αὐτὰ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν, ἀλλ' οὐδὲ δόξαν βεβαίαν ἔχομεν περὶ αὐτῶν· ἐκ δὲ τῶν τοιούτων ἀρχῶν πῶς ἂν γένοιτο ἀπόδειξις, ἥτις ἐστὶν ὑπόληψις ἀμετάπειστος;

(59.) Φέρε δὴ προθῶμέν τινα τῶν τοῖς φιλοσόφοις οὕτω πως συναγομένων καὶ ἀποδεικνυμένων. Ὁ ἥλιος ἀεικίνητος, ἡ γὰρ κύκλῳ τῶν οὐρανίων σωμάτων κίνησις συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος. Ὁ ἥλιος ὑπὸ τῆς οὐρανίου περιφορᾶς ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμὰς ἀεὶ φέρεται, καὶ γὰρ ταύτῃ συμπεριφέρεται. Ὁ ἥλιος ἐν τῷ ὑπὲρ ἡμᾶς ἡμισφαιρίῳ φερόμενος αἰθρίας οὔσης, εἰ ἐλλιπὴς τὸν κύκλον φαίνοιτο, τὸ τῆς σελήνης ὑποτρέχον ἔχει σῶμα κατὰ κάθετον οὔσης· καὶ γὰρ ὑπ' ἄλλου σώματος αἰθρίας οὔσης οὐδέ ποτε διατειχίζεται. Ταῦτα καὶ περὶ σελήνης μικρὸν ὑπαλλάξαντες ἐροῦσιν. 'Ἀλλὰ πόθεν τοῦτο τὸ ἀεὶ ἐπίστασθε καὶ τὸ καθόλου;' Πρὸς αὐτοὺς ἡμεῖς ἐροῦμεν. 'Ἐξ ἐπαγωγῆς' φησιν 'ἡ γνῶσις αὕτη ταῖς ψυχαῖς ἐντεθησαυρισμένη, τῶν ἀποδείξεων γίνεται ἀρχή'. 'Πῶς ἐξ ἐπαγωγῆς, σαφέστερον εἰπέ'. 'Εἶδόν' φησι 'τὴν τοῦ ἡλίου ἔκλειψιν ἐν συνόδῳ γενομένην καὶ τὴν μετ' ἐκείνην καὶ μάλα ἄλλην καὶ ἄλλην, καὶ διὰ τῆς ἐν ἐμοὶ δυνάμεως, ἥτις ἀεὶ πέφυκε τὰ ὅμοια ἐπισυνάπτειν, τὴν καθόλου γνῶσιν ἔλαβον· πάλιν ἐκ τῆς ὁσημέραι συνεχοῦς τοῦ οὐρανοῦ κινήσεως, ἐκ πολλῶν τῶν αἰσθημάτων τὸ καθόλου μοι συνῆκται'.

(60.) Τί οὖν, ὦ φιλόσοφε, καὶ τῶν πρὸ τοῦ γεννηθῆναί σε ἡμερῶν καὶ περιόδων καὶ ἐκλείψεων γεγενημένων ἤσθου καὶ τῶν μετὰ σὲ γενησομένων ἁπασῶν; Πάντως οὔ· πλεί-

---

[207] Tocmai în virtutea universalității care le lipseşte.

[208] În viziunea astronomică antică bolta cerească – şi dimpreună cu ea soarele – se rotea în jurul pământului.

(58.) Apoi, universalele – care sunt principiile demonstrației – prin inducție își capătă credibilitatea; iar inducția constă în a integra toate particularele şi a nu lăsa nimic deoparte; dar particularele sunt nenumărate; aşadar este cu neputință a se face inducție şi universalele nu au credibilitate şi nu fac obiectul ştiinței tocmai în virtutea universalității[207]. Şi nu doar că nu le cunoaştem [ştiințific] pe acestea mai bine decât prin demonstrație, dar nici părere sigură nu avem în privința lor; din astfel de principii cum va fi, deci, [cu putință a se face] demonstrație, care [demonstrație] este [o] opinie neclătinată?

(59.) Dar să punem de față câteva din cele astfel conchise şi demonstrate de către filosofi. Soarele este pururea mişcător, pentru că mişcarea în cerc a corpurilor cereşti este continuă şi neîntreruptă. Soarele se mişcă pe bolta cerească pururea de la răsărituri la apusuri, că se şi roteşte împreună cu aceasta[208]. Dacă, mişcându-se soarele în emisfera de deasupra noastră, pe vreme senină, discul lui pare nedeplin, e pentru că sub el se mişcă pe verticală corpul lunii; pentru că, pe vreme senină, niciodată nu poate fi acoperit de alt corp. Acestea le spun [aceştia] şi în privința lunii, puțin diferit. 'Dar de unde cunoaşteți ştiințific acest *pururea* şi universala?' – zicem noi către ei. 'Prin inducție' zice 'învistierindu-se cunoaşterea aceasta în suflete, devine [apoi] principiu al demonstrațiilor'. 'Cum prin inducție? – spune mai limpede'. 'Am văzut' zice 'eclipsa de soare cea care are loc prin conjuncție, şi după ea alta şi alta în mod repetat, şi prin puterea dinlăuntrul meu, care e lăsată spre a le pune laolaltă pururea pe cele asemenea, am ajuns la cunoaşterea universalei; şi iarăşi, din continua mişcare de zi cu zi a cerului, din multele observații am conchis universala'.

(60.) Cum aşa, o filosofule, ai observat şi zilele şi revoluțiile şi eclipsele cele petrecute înainte de a te naşte tu şi pe cele ce vor fi după tine, pe toate? Negreşit că nu; şi care

ους δὲ τίνες, ὧν ἤσθου ἢ ὧν οὔπω; Πάντως οὐδ' ἀριθμῷ περιλαβεῖν ἐστι τὸ πλεονάζον τῆς ἀναισθησίας. Πῶς οὖν ἐπισυνῆψας τὸ καθόλου ἐξ ἐπαγωγῆς, μὴ πάντα συμπεριλαβὼν τὰ μερικά; Λόγος γὰρ οὗτος ὑμέτερος καὶ ἀληθὴς ὡς, εἰ μέλλει τις τὴν δι' ἐπαγωγῆς γνῶσιν ἀκριβῆ λαβεῖν, πάντων ἐπαφὴν σχεῖν τῶν μερικῶν ἀνάγκη τῷ ἐν ἡμῖν πρὸς ἕκαστον καταλλήλῳ κριτηρίῳ, καὶ τῶν μὲν ἀκουστῶν ἀκοῦσαι ἕκαστον, τὰ δὲ ὁρατὰ ἰδεῖν. Σὺ δὲ τὰς πλείστας μὴ ἑωρακὼς ἡμέρας καὶ περιόδους καὶ ἐκλείψεις, περὶ πασῶν ἀποφαινόμενος, οἴει κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν ἐπίστασθαι καί, διὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν ἐρχόμενος, ὑπόληψιν ἀληθῆ τε καὶ βεβαίαν ἔχειν τὴν λίαν οὖσαν ψευδῆ καὶ σφαλεράν.

(61.) Διεκόπη μὲν γὰρ ἐπὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἡ συνεχὴς ἡλίου κίνησις, ἐπὶ τοῦ Ἐζεκίου δὲ εἰς τοὔμπαλιν ἐχώρησε καὶ τὴν ἐντεθησαυρισμένην τοῦ καθόλου γνῶσιν ἐξεφόρησέ σου τῆς ψυχῆς. Τὸ δὲ τὴν Αἴγυπτον κολάσαν σκότος τί, καὶ ταῦτα πολυήμερον; Ἆρ' ἔστι τρεῖς ἐφεξῆς ἡμέρας συνελθεῖν ἡλίῳ τὴν σελήνην; Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ σωτηρίου πάθους τοῦ κυρίου ἔκλειψις γεγενημένη, οὐ τεσσαρεσκαιδεκαταίας οὔσης τῆς σελήνης γέγονεν, ἡνίκα τῷ ἡλίῳ τὴν σελήνην κατὰ κάθετον εἶναι τῶν πάντῃ ἀδυνάτων ἦν; Ἵνα δέ σοι καὶ περὶ μελλόντων εἴπωμεν, πῶς πεσοῦνται τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, εἰ ἀδιάκοπος ἡ κύκλῳ κίνησις; Πῶς ὁ οὐρανὸς ὡς βίβλος εἰλιθήσεται; Πῶς εἰς αἷμα τοῦ ἡλίου μεταστρεφομένου ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς; Εἶδες ἔκλειψιν σελήνης ἄνευ διαφράξεως τῆς γῆς;

(62.) Εἰ γοῦν ἐπισυνηγμένον μὲν τὸ καθόλου ἀπὸ τῶν περὶ γένεσιν ἀρχὴ τέχνης γίνεται, τῶν δ' ἀεὶ ὡσαύτως ἐχόντων ἀρχὴ τῆς ἀποδείξεως καὶ ἐπιστήμη ἀποδεικτική

---

[209] *Iisus Navi* 10, 12-13: «Şi a zis Iisus: 'Stea soarele asupra Gavaonului şi luna asupra văii Ailon'. Şi a stătut soarele şi luna [a fost] întru oprire până a luptat Dumnezeu pe vrăjmaşii lor. Şi a stătut soarele în mijlocul cerului; nu a înaintat spre apusuri ziua întreagă, cu desăvârşire».
[210] *IV Împăraţi* 20, 11: «Şi a strigat Isaia prorocul către Domnul şi s-a întors umbra pe scări zece trepte înapoi».

sunt mai multe, cele pe care le-ai observat sau cele pe care încă nu [le-ai observat]? Negreşit că nici nu este număr în stare să înfăţişeze prisosul celor neobservate. Cum, deci, ai conchis universala prin inducţie, de vreme ce nu ai pus laolaltă toate particularele? Căci al vostru este – şi adevărat este – cuvântul care zice că, dacă cineva vrea să aibă cunoaştere exactă prin inducţie, atunci trebuie să aibă perceperea tuturor particularelor, prin facultatea din noi potrivită fiecăruia [dintre acestea], şi trebuie să audă fiece lucru din cele de auzit, iar pe cele de văzut – să le vadă. Tu însă, fără a le fi văzut pe cele mai multe din zile şi revoluţii şi eclipse, te pronunţi în privinţa tuturora, îţi închipui că cunoşti ştiinţific într-un chip mai bun decât cel prin demonstraţie şi, prin această ştiinţă pornindu-te împotriva demonstraţiei, o socoteşti opinie sigură şi neclătinată pe cea foarte mincinoasă şi greşită?

(61.) Căci mişcarea continuă a soarelui s-a oprit în vremea lui Iisus al lui Navi[209], iar în vremea lui Ezechia s-a întors înapoi[210] şi a lepădat din sufletul tău învistierita cunoaştere a universalei. Dar întunericul adus ca pedeapsă asupra Egiptului, mai multe zile la rând? Oare este cu putinţă lunii să fie trei zile la rând în conjuncţie cu soarele? Dar eclipsa ce s-a făcut la patima cea mântuitoare a Domnului, nu s-a făcut [oare] fiind luna în paisprezece zile, când este cu totul cu neputinţă ca luna să fie în linie dreaptă cu soarele? Şi – ca să îţi spunem şi despre cele viitoare – cum vor cădea stelele cerului, dacă mişcarea lor în cerc este neîntreruptă? Cum cerul se va închide ca o carte? Cum, în sânge prefăcându-se soarele, luna nu îşi va mai da lumina ei? Mai văzut-ai eclipsă de lună fără întrepunerea pământului?

(62.) Dacă, deci, pe de o parte, universala – conchisă [pornind] de la cele zidite – se face principiu tehnic [al logicii] şi [, aşijderea,] principiu al demonstraţiei [cel] din cele [ce sunt] pururea la fel, şi, din acesta, ştiinţă demon-

ἐκ ταύτης, ἀεὶ δ' ὡσαύτως ἔχον τῶν ὄντων οὐδέν, οὐ γὰρ ἀδιάκοπον, καὶ ἡ ἀρχὴ ἄρα τῆς ἀποδείξεως οὐκ ἔστι· τῆς ἀρχῆς δὲ μὴ οὔσης καὶ τὸ τέλος οἴχεται. Τῆς οὖν ἀριστοτελικῆς ἀποδείξεως μὴ ὂν φανείσης, πῶς ὑπὲρ αὐτὴν λέγοντες τὸ θεῖον σεμνυνοῦμεν; Ἀλλ' Ἀριστοτέλης οὐ πιστεύει τοῖς περὶ τῶν οὐρανίων γεγραμμένοις, γεγενημένοις τε καὶ μέλλουσιν; Ἀλλὰ σὺ πιστεύειν φῄς· πίστιν δ' ὅμως κἀκεῖνος τίνα ἂν παράσχοι, ἐφ' ὧν γεγενημένων οὔπω ἦν γεγεννημένος; Ἡμεῖς οὖν τοῖς ἑωρακόσι πιστεύοντες τὰ ἐκείνου καταργοῦμεν. Τίνα δὲ καὶ τὴν ἀλήθειαν Ἀριστοτέλης δι' ὀργάνου τῆς ἀποδείξεως ἐξεῦρε καὶ πῶς τοῦ μέσου καὶ αἰτίου κατατυγχάνει, τουτέστιν οὐδαμῶς, ἐνῆν μὲν εἰπεῖν, παρεῖναι δέ μοι νῦν δοκῶ. Τοῦ δὲ φιλοσόφου βοηθεῖν ἐπιχειρήσαντος τῷ διδασκάλῳ καὶ ταῦτα προσεροῦμεν· ἓν δὲ προσειπόντες ἐπὶ πολλὰ τὸν λόγον ὡρμημένον στήσομεν.

(63.) «Ἡ ἀπόδειξίς» φησιν «οὐκ ἀντιλέγεται, καὶ τὸ ἀντιλεγόμενον ἀπόδειξις οὐκ ἔστιν». Ἐπεὶ τοίνυν ἀντιλέγουσι τοῖς ἡμετέροις οἱ κακόδοξοι, τῶν ἀδυνάτων ἀπόδειξιν εἶναι τὰ ἡμέτερα. Τί οὖν, οὐ «λόγῳ παλαίει πᾶς λόγος», δηλαδὴ καὶ ἀντιπαλαίεται, λόγος δὲ ἡ ἀπόδειξις; Σὺ τοίνυν τὴν σὴν ἣν φῂς ἀπόδειξιν ἢ ἀλογίαν εἶναι δέξαι ἢ λόγον καὶ μὴ ἀπόδειξιν· καὶ γὰρ πᾶς λόγος ἀντιλέγεται. Τὸ μὴ ὂν οὐκοῦν τοῖς οὖσι μὴ παράβαλλε, τῇ καθ' ἡμᾶς ἐπὶ τῶν θείων ἐκ τῶν τῆς ἀληθείας λογίων ἀποδείξει τὴν κατ' Ἀριστοτέλην ἀπόδειξιν καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτήν.

---

[211] Sau: «ce contraargument poate aduce». De pildă, cum se va zice imediat: cum poate Aristotel combate ştiinţific evenimente precum oprirea soarelui pe cer în vremea Iisus al lui Navi?

[212] Vezi Varlaam, *ibidem*, p. 245.

[213] Este un proverb citat adesea în *Triade* I (1, 1-2; 3, 13).

[214] Întrucât proverbul se poate înţelege şi ca 'prin raţionament luptă tot raţionamentul', putem înţelege şi că Varlaam trebuie să primească a-şi socoti 'demonstraţia' ori ceva ilogic, ori raţionament dar nu demonstraţie.

strativă, şi dacă, pe de altă parte, nimic din cele ce sunt nu e pururea la fel, că nu e neîntrerupt, atunci principiul demonstraţiei nu va fi [cu putinţă]; şi, nemaifiind principiul [adică începutul], va pieri şi sfârşitul [adică ţinta]. Aşadar, demonstraţia cea după Aristotel arătându-se a nu fi [între cele ce sunt], cum, dară, cinstim dumnezeiescul prin faptul de a spune că este mai presus de [demonstraţia] aceasta? Dar Aristotel nu crede [oare] în cele scrise despre cele cereşti, cele ce au fost şi cele ce au să fie? Tu, însă, spui că crede; dar ce încredinţare poate da[211] – în privinţa unor fapte petrecute – cel încă nenăscut pe când se petreceau ele? Noi, însă, crezând celor ce au văzut, desfiinţăm părerile aceluia. Iar ce adevăr a aflat Aristotel prin instrumentul demonstraţiei şi în ce măsură a obţinut termenul mediu şi cauza – adică nicidecum – deşi pot să spun, totuşi socotesc să nu o fac acum (dar dacă filosoful se străduieşte să îşi apere dascălul, vom zice şi acestea); şi adăugând un singur lucru, vom înceta cuvântul pornit asupra atât de multor lucruri.

(63.) «Demonstraţia» zice «nu admite contrazicere, iar ceea ce admite contrazicere nu este demonstraţie»[212]. Aşadar, de vreme ce rău-slăvitorii le contrazic pe cele ale noastre, atunci e cu neputinţă ca ale noastre să constituie demonstraţie. Cum aşa? Oare nu «prin cuvânt luptă tot cuvântul» – va să zică este şi luptat, la rândul lui[213] – şi demonstraţia nu este şi ea cuvânt? Tu, aşadar, demonstraţia ta – despre care tu zici că este demonstraţie – primeşte a o socoti ori necuvântare, ori cuvânt dar nu demonstraţie; de vreme ce tot cuvântul admite contrazicere[214]. Nu pune, aşadar, *ceea ce nu este* alături de *cele ce sunt*, alături de demonstraţia noastră asupra celor dumnezeieşti[215] – cea dintru scripturile adevărului – demonstraţia lui Aristotel şi «mai-presus-ul» ei.

---

[215] «demonstraţia noastră»: a drept-slăvitorilor.

Γ' ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ
ΕΣΤΑΛΗ ΑΠΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΡΟ ΤΗΣ ΤΟΥ ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΙ ΑΥΤΟΥ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΚΑΤΑΔΙΚΗΣ

(1.) Τὸ διθεΐτας ἡμᾶς τὸν κακόφρονα Βαρλαὰμ λέγειν σύντομός ἐστιν ἀπόδειξις τῆς ἡμῶν εὐσεβείας καὶ τῆς ἐκείνου κακοδοξίας, ἐπεὶ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος τριθεΐτης ἤκουσε παρὰ τῶν βλασφημούντων εἰς τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἆρ' οὖν οὐ μέγα τοῦτο δεῖγμα τῆς ἀσφαλοῦς τοῦ μεγάλου θεολογίας ὅτι τρία ταῖς ὑποστάσεσιν ἔλεγε τὸν ἕνα θεόν; Τί δ' ἂν εἴη μεῖζον τῆς κακοδοξίας τεκμήριον τῶν διὰ τοῦτο ἐκεῖνον τριθεΐτην λεγόντων; Ἐπὶ δὲ τὸν τῆς θεολογίας ἐπώνυμον Γρηγόριον οἱ τῆς Ἀπολιναρίου συμμορίας καὶ λίθους ἔβαλον καὶ πρὸς τὸ δικαστήριον εἷλκον διθεΐτην ἀποκαλοῦντες αὐτόν, ὡς τέλειον κατ' ἄμφω φρονοῦντα τὸν θεάνθρωπον λόγον. Μαξίμου δὲ τοῦ τὰ θεῖα σοφοῦ καὶ τὴν χεῖρα καὶ τὴν γλῶτταν οἱ κατὰ Σέργιον καὶ Πύρρον ἀφειδῶς ἀπέτεμον, διθεΐας ἔγκλημα τούτῳ καὶ πολυθεΐας προσάπτοντες ὡς διττὰς ἐπὶ Χριστοῦ κηρύττοντι θελήσεις καὶ ἐνεργείας, κτιστὰς δηλαδὴ καὶ ἀκτίστους, καταλλήλως ταῖς φύσεσιν, ἀκτίστου κατ' αὐτὸν οὔσης οὐ τῆς θείας φύσεως μόνης, ἀλλὰ καὶ τῆς θείας θελήσεως καὶ πασῶν τῶν τῆς θείας φύσεως φυσικῶν ἐνεργειῶν, αἳ φύσεις οὐκ εἰσίν, ἀλλὰ κινήσεις θεοπρεπεῖς, ὡς πολλαχοῦ τῶν λόγων αὐτὸς παρίστησι. Τοῦτό ἐστι καθ' ὃ καὶ ἡμεῖς διαβαλλόμεθα νῦν.

(2.) Ἀλλ', ὅπερ ἔφην, μέγα μὲν τὸ κατηγόρημα τοῦτο γνώρισμα τῆς ἀσφαλοῦς τῶν ἁγίων θεολογίας, οὐδὲν δ'

---

[1] Vasile cel Mare, *Împotriva celor ce ne calomniază că afirmăm trei dumnezei*, PG 31, 1488-1496.
[2] *Viața lui Grigorie Teologul*, PG 35, 277 BC.
[3] PG 90, 172.

[EPISTOLA] A III[A] CĂTRE ACHINDIN

A ACELUIAŞI CĂTRE ACHINDIN
TRIMISĂ DIN TESALONIC ÎNAINTE DE
OSÂNDIREA SINODALĂ A LUI VARLAAM ŞI A LUI

(1.) Faptul că rău-cugetătorul Varlaam zice că suntem diteişti este demonstraţie pe scurt a bunei noastre cinstiri de Dumnezeu şi a relei lui credinţe, că şi marele Vasile a auzit [zicându-i-se] – de către hulitorii asupra Fiului şi Duhului – [cum] că e triteist[1]. Aşadar, nu e oare aceasta o mare dovadă a negreşitei teologhisiri a marelui [Vasile] că trei este – după ipostasuri – Dumnezeu Cel unul? Şi ce dovadă mai mare ar fi a relei-credinţe a celor care, pentru aceasta, îl numeau triteist? Cât despre Grigorie cel numit cu numele cuvântării-de-Dumnezeu, cei din ceata tâlhărească a lui Apolinarie şí pietre au aruncat asupra lui, şí la judecătorie l-au târât, numindu-l diteist, pentru că desăvârşit în amândouă privinţele Îl socotea pe Cuvântul [Tatălui], pe Dumnezeu şi Omul[2]. Iar lui Maxim celui înţelept în cele dumnezeieşti şí mâna şí limba i-au tăiat, fără cruţare, cei de un cuget cu Serghie şi Pyrros[3], vina diteismului şi politeismului punându-i-o, că îndoite propovăduia [a fi] în Hristos voinţele şi lucrările, zidite adică şi nezidite, potrivit cu firile, nezidită fiind în El nu doar dumnezeiasca fire, ci şi voinţa dumnezeiască şi toate lucrările fireşti ale dumnezeieştii firi, care [lucrări] nu sunt firi, ci mişcări cuvenite lui Dumnezeu[4], precum zice în multe locuri din cuvintele lui. Acesta este lucrul pentru care şi noi suntem acum învinuiţi [pe nedrept].

(2.) Dar, cum am zis, învinuirea aceasta este mare dovadă a negreşitei teologhisiri a sfinţilor, şi nu mai puţin

[4] Sau: «mişcări cu-dumnezeiască-cuviinţă».

ἧττον τῆς κακοδοξίας ἐναργὴς παράστασις τῶν διὰ ταῦτα ἐκείνους πολυθέους λεγόντων. Οὕτω τοίνυν καὶ πρὸς τοὺς ἀρτίως κατατεμόντας ἀθέσμως εἰς κτιστὰ καὶ ἄκτιστα τὴν μίαν θεότητα καὶ τὴν μὲν θείαν μόνην οὐσίαν ἄκτιστον εἶναι λέγοντας θεότητα καὶ πᾶν ἄκτιστον τῆς θείας οὐσίας παντάπασιν ἀδιάφορον, κτιστὴν δὲ πᾶσαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἣ ταύτης ὁπωσδήποτε διενήνοχεν, ἄκτιστον ἡμῶν καὶ κατ' αὐτὰς εἰρηκότων καὶ πολλὰ ταῖς ἐνεργείαις ὡς παντοδύναμον τὸν ἕνα κατ' οὐσίαν θεόν. 'Πληθύνεσθαι' γὰρ ὁ θεὸς λέγεται κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον, τῷ καθ' ἕκαστον εἰς παραγωγὴν τῶν ὄντων βουλήματι προνοητικαῖς προόδοις πολλαπλασιαζόμενος καὶ κατ' οὐσίαν μὲν ἄγνωστον παντάπασι, κατ' ἐκείνας δὲ γνωστόν, αἵ εἰσιν ἡ ἀγαθότης, ἡ σοφία, ἡ δύναμις, ἡ θειότης ἤτοι μεγαλειότης καὶ ἁπλῶς πάντα τὰ περὶ τὴν οὐσίαν, ὡς καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ λέξεώς φησι πατήρ.

(3.) Οὕτω τοίνυν ταῦτα πρὸς τοὺς τοιούτους ἡμῶν λεγόντων, ὁ διθεΐαν κατηγορῶν δῆλός ἐστιν αὐτὸς οὐ τὸν πάντων ποιητὴν προσκυνῶν, ἀλλὰ θεόν τινα ἀνενέργητον· οὐ γὰρ ἔτι δύναιτ' ἂν αὐτὸν εἰπεῖν δημιουργὸν ἢ θεουργὸν ἢ ὅλως ἐνεργόν, σαφῶς ἀποφηναμένου τοῦ σεπτοῦ Μαξίμου ὡς οὐκ ἔστιν ἐνεργεῖν χωρὶς ἐνεργείας καταλλήλου δήπουθεν, ὥσπερ οὐδὲ ὑπάρχειν χωρὶς ὑπάρξεως. Ἀλλ' οὐδὲ ἄκτιστον ἐρεῖ τοῦτον ὅν φησιν ὁ Βαρλαὰμ θεόν· ἐκ γὰρ τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας, κατὰ τὸν αὐτὸν πάλιν θεολόγον, ἡ ἄκτιστος φύσις χαρακτηρίζεται· τὸ δὲ χαρακτηρίζον τοῦ χαρακτηριζομένου

---

[5] «de aceasta»: de ființa dumnezeiască.

[6] Zicem că Dumnezeu este nezidit nu doar întrucât ființa Lui dumnezeiască este nezidită, ci și întrucât nezidite sunt și puterile și lucrările ființei acesteia; altfel spus: Dumnezeu este nezidit nu doar *după ființa dumnezeiască*, ci și *după puterile și lucrările dumnezeiești*. La fel zicem că Dumnezeu este *unul* după ființa dumnezeiască nezidită, dar și că Dumnezeu este *multe* după lucrările dumnezeiești nezidite.

[7] *Scolii la Despre numirile dumnezeiești* 13, 2, PG 4, 409 B.

[8] Adică: prin prisma.

[9] *Omilia 74 la Ioan*, PG 59, 401.

vădire limpede a relei credințe a celor care, pentru [pricinile] acestea, îi numeau pe aceia politeiști. Tot așa, deci, [se întâmplă] și cu cei care, în chip necuvenit, taie acum în zidite și nezidite dumnezeirea cea una și zic că doar ființa dumnezeiască este dumnezeire nezidită și tot ceea ce este nezidit nu se deosebește nicidecum de ființa dumnezeiască, iar toată puterea și lucrarea este zidită și neapărat deosebită de aceasta[5], din pricină că noi zicem că și după acestea nezidit este Dumnezeu Cel *unul* după ființă și [că este] *multe* după lucrări, ca un atotputernic[6]. Căci se zice, după dumnezeiescul Maxim, că Dumnezeu «Se înmulțește»[7] după[8] voi[re]a aducerii la ființă a fiecăreia dintre cele ce sunt, multiplicându-Se – așa zicând – după ieșirile proniatoare [către acestea], cu totul necunoscut după ființă, dar cunoscut după acelea, care sunt bunătatea, înțelepciunea, puterea, dumnezeirea adică măreția și, pe scurt, toate cele dimprejurul ființei, precum zice și Părintele cel cu gură de aur, cuvânt cu cuvânt[9].

(3.) Așa grăind noi acestea către unii ca aceștia, vădit este că cel ce ne învinuiește de diteism nu se închină Făcătorului a toate, ci la dumnezeu nelucrător; că nu mai poate spune despre acela că este 'demiurg' ori 'dumnezeiește-lucrător' ori, simplu, 'lucrător', de vreme ce cinstitul Maxim spune limpede că nu este nicidecum cu putință a lucra [cineva] fără [a avea] lucrarea potrivită, după cum nu este cu putință a exista [ceva] fără [a avea] existență[10]. Dar nici nezidit nu poate fi acesta despre care Varlaam zice că e dumnezeu; pentru că [tocmai] lucrarea necreată – iarăși, după același cuvântător-de-Dumnezeu[11] – e aceea prin care se caracterizează firea necreată; iar ceea ce caracterizează se deosebește de ceea ce este caracterizat.

---

[10] *Epistola către Nicandru*, PG 91, 96 B; *Lucrări teologice și polemice*, PG 91, 200 C–205 AC; *Dialogul cu Pyrros*, PG 91, 340 D.
[11] *Dialogul cu Pyrros*, PG 91, 341 A.

διενήνοχεν. Εἰ τοίνυν μὴ ἔχει διαφέρουσαν ἑαυτῆς ἡ θεία φύσις ἐνέργειαν, ἄκτιστον καὶ ταύτην οὖσαν καὶ γνωστὴν ἡμῖν ἐκ τῶν ἐνεργημάτων, ἐκείνη πάσης καταλήψεως ὑπερανιδρυμένη, πῶς εἴσεταί τις τῶν ἁπάντων ὡς ἔστι τις φύσις ἄκτιστος, ἀπερινόητος οὖσα καθ' ἑαυτήν, ἐκ δὲ τῶν περὶ αὐτὴν γινωσκομένη, ὧν ἐστι κατὰ τὸν μέγαν Ἀθανάσιον καὶ ἡ ταύτης δύναμις καὶ ἡ ἐνέργεια; Τί δ' ὅμως ταῦτα μηκύνω λέγων, καὶ ταῦτα τῶν ἁγίων διδασκόντων ἐπὶ λέξεως ὅτι φύσις θεοῦ καὶ ἐνέργεια οὐ ταὐτόν; Τῆς μὲν γὰρ φύσεώς ἐστι τὸ γεννᾶν, τῆς δὲ ἐνεργείας τὸ ποιεῖν· καὶ ἄλλο ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ καὶ ἕτερον ἡ οὐσιώδης τοῦ θεοῦ ἐνέργεια· καὶ ἄλλο μὲν ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ, ἑτέρα δὲ τῶν περὶ αὐτὴν ὀνομάτων ἡ σημασία. Τί τοίνυν ταῦτα μηκύνω λέγων; Ὁ γὰρ Βαρλαάμ, δι' ὧν φησιν, ἀνύπαρκτον ἡμῖν εἰσάγει θεόν. Τὸ γὰρ μηδεμίαν ἔχον δύναμιν ἢ ἐνέργειαν φυσικὴν οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἐστιν οὔτε ἔστι παντελῶς αὐτοῦ θέσις οὐδὲ ἀφαίρεσις κατὰ τοὺς θεολόγους.

(4.) Εἶπεν οὖν ὁ ἄφρων οὗτος τῆς ἡμῶν εὐσεβείας κατήγορος ὅτι οὐκ ἔστι θεὸς ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ , εἰ καὶ τοῖς χείλεσιν εἶναι δῆθεν θεὸν ἰσχυρίζεται. «Ἀλλ' ἔχει» φησὶν «ἐνεργείας ὁ θεός, κτιστὰς δέ· πᾶσα γὰρ ἐνέργεια θεοῦ χωρὶς τῆς τὰ πάντα ἐνεργούσης οὐσίας κτιστή, καὶ ἓν ἄναρχον καὶ ἀτελεύτητον ἡ θεία φύσις, καὶ αὕτη ἐστὶ τὸ μόνον ἄκτιστον φῶς καὶ ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ θεοῦ». Τῆς δυσσεβείας, οἰκειότερον δ' εἰπεῖν τῆς ἀθεΐας καὶ τελεωτάτης ἀσεβείας. Ἧ γὰρ οὐκ ἔχει φυσικὰς καὶ οὐσιώδεις ἐνεργείας ὁ θεός, καὶ ἄθεός ἐστιν ὁ τοῦτο λέγων—τοῦτο

---

[12] «aceasta»: lucrarea nezidită.
[13] «aceea»: firea nezidită.
[14] Adică: de unde? din ce?
[15] Antologia de texte patristice din care citează sfântul Grigorie atribuie pasajele acestea lui Athanasie cel Mare (Paris. gr. 970 f. 316), deşi – se pare – este vorba de un text ulterior, aparţinând epocii controverselor hristologice.
[16] Verbul «învaţă» este aici tranzitiv.
[17] Adică: de a zidi; Chiril al Alexandriei, *Tezaurele* 18, PG 75, 312; Ioan Damaschin, *Dogmatica* 1, 8, PG 94, 813 A.

Aşadar, dacă firea nezidită nu are lucrare deosebită faţă de ea – nezidită fiind şi aceasta[12] şi cunoscută nouă din cele pe care le lucrează, [fiind] aceea[13] aşezată mai presus de toată înţelegerea, cum[14] va şti cineva [şi] că există vreo fire nezidită, de-necuprins-cu-mintea fiind în ea însăşi, dar cunoscută din cele dimprejurul ei, între care sunt – după marele Athanasie – şi puterea şi lucrarea acesteia[15]? Dar ce tot lungesc vorba spunând acestea, de vreme ce Părinţii învaţă acestea cuvânt cu cuvânt[16], [cum] că firea lui Dumnezeu şi lucrarea [Lui] nu sunt totuna? Că al firii este [faptul de] a naşte, iar al lucrării [cel de] a face[17]; şi una e fiinţa lui Dumnezeu şi alta e lucrarea fiinţială a lui Dumnezeu; şi una e fiinţa lui Dumnezeu şi altul înţelesul numelor celor dimprejurul ei. Dar ce tot lungesc vorba spunând acestea? Că Varlaam, prin cele ce zice, inexistent ni-L face pe Dumnezeu. Pentru că ceea ce nu are nici o putere sau lucrare firească[18], aceea – după cuvântătorii-de-Dumnezeu – nici nu este, nici nu este ceva, nici este lui vreo afirmare, nici negare.

(4.) Zis-a, aşadar, nebunul acesta – pârâtorul împotriva bunei noastre cinstiri [de Dumnezeu] – că 'nu este Dumnezeu' în inima lui[19], măcar că cu buzele zice că este – chipurile – Dumnezeu. «Dar are» zice «lucrări Dumnezeu, însă zidite; pentru că toată lucrarea lui Dumnezeu fără fiinţa a toate lucrătoare zidită este; şi *unu* fără început şi fără sfârşit – firea dumnezeiască [este], şi aceasta este singura lumină necreată şi slava necreată a lui Dumnezeu». Ce rea-credinţă; mai bine zis: ce ateism şi desăvârşită necredinţă. Pentru că ori Dumnezeu nu are lucrări fireşti şi fiinţiale, iar cel ce spune aceasta este ateu (pentru că [zicerea] aceasta, iarăşi, spune pe faţă că nu

[18] «firească»: a firii, proprie firii.

[19] *Psalmii* 13, 1. Sintaxa e voit ambiguă: 'zis-a în inima lui' sau 'nu este Dumnezeu în inima lui'.

γὰρ πάλιν ἀντικρύς φησιν ὅτι οὐκ ἔστι θεός· οἱ γὰρ ἅγιοι φανερῶς λέγουσιν ὅτι φυσικῆς καὶ οὐσιώδους ἐνεργείας μὴ οὔσης οὔτε θεὸς ἔσται οὔτε ἄνθρωπος ὁ ἐν δυσὶ ταῖς τοιαύταις ἐνεργείαις καὶ δυσὶ ταῖς φύσεσι προσκυνούμενος Χριστός—ἤ, εἴπερ εἰσὶν ἐνέργειαι θεοῦ φυσικαὶ καὶ οὐσιώδεις, κτισταὶ δέ εἰσιν αὗται, κτιστὴ ἔσται καὶ ἡ ταύτας ἔχουσα οὐσία τοῦ θεοῦ· ἧς γὰρ οὐσίας τε καὶ φύσεως αἱ φυσικαὶ καὶ οὐσιώδεις ἐνέργειαι κτισταί, ἄκτιστος αὐτὴ οὐκ ἔστιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεία πρόνοια καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις καὶ ἡ τοῦ θεοῦ λαμπρότης, ἡ καὶ κατὰ τὸ Θαβώριον ἐπιφανεῖσα Μωσεῖ καὶ Ἠλιοὺ καὶ τοῖς συναναβᾶσιν ἐπὶ τὸ ὄρος τῷ Χριστῷ τὴν οἰκείαν ἐκφαίνοντι θεότητα καὶ βασιλείαν, καὶ αὗται τοίνυν κτίσματά εἰσιν, εἴπερ ἡ φύσις μόνη ἄναρχός ἐστι καὶ ἀτελεύτητος καὶ αὕτη μόνη ἐστὶ τὸ ἄκτιστον φῶς καὶ ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ θεοῦ, καὶ οὕτω μία ἄκτιστος θεότης, ὡς μόνης ἀκτίστου τῆς θείας οὐσίας ὑπαρχούσης.

(5.) Ἡ τε γὰρ πρόνοια σχέσις ἐστὶ τοῦ θεοῦ πρὸς τὰ τῆς παρ' αὐτοῦ προμηθείας ἀπολαύοντα καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις πρὸς τὰ ὁρώμενα καὶ ἡ λαμπρότης πρὸς τὰ θείως λαμπρυνόμενα· ἡ δὲ θεία φύσις σχέσις οὐκ ἔστι, πάντη πάντων ἀπολελυμένη τε καὶ ὑπερανιδρυμένη. Καὶ τῆς μὲν θεατικῆς ἐνεργείας τὸ δημιουργεῖν οὐκ ἔστιν· ἐθεᾶτο γὰρ τὰ πάντα ὁ θεὸς καὶ πρὸ γενέσεως, οὐκ ἐδημιούργει δὲ αὐτὰ καὶ ἡ πρὸ γενέσεως. Μὴ οὖσα τοιγαροῦν ἡ πάντα ἐνεργοῦσα φύσις αὕτη, κτιστὴ ἔσται κἀντεῦθεν κατὰ τὸν Βαρλαὰμ ἡ θεατικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος. Ἡ δὲ θεία πρόνοια μετέχεται παρὰ τῶν ἐπιτυγχανόντων ταύτης· «πάντα γάρ» φησι «τὰ ὄντα μετέχει προνοίας, παρὰ τῆς παναιτίου θεότητος ἐκβλυζομένης»· κατ' οὐσίαν δὲ ὁ θεὸς ἀμέθεκτός ἐστι κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον, καθ' ἣν μόνην ἄκτιστός ἐστι κατὰ τὸν Βαρλαάμ. Οὐκοῦν κατ' αὐτὸν κἀντεῦθεν καὶ ἡ θεία πρόνοια κτιστή. Ἡ δὲ τοῦ θεοῦ λαμπρότης καὶ μετέχεται καὶ μερίζεται· «ἀμυδρὰν» γάρ φησιν «αὐγὴν παρ-

[20] Vezi Maxim Mărturisitorul, *Lucrări teologice şi polemice*, PG 91, 200 BC.
[21] Literal: strălucite.
[22] Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* IV 1 (ed. Ritter p. 20).
[23] *Scolii la Despre numirile dumnezeieşti*, PG 4, 221 C.

este Dumnezeu; căci Sfinții spun în chip vădit că, neexistând lucrare firească şi fiinţială, nici Dumnezeu nu este[20], nici om, Hristos, Cel în două astfel de lucrări şi în două firi închinat), ori, dacă există lucrări fireşti şi fiinţiale ale lui Dumnezeu, atunci acestea sunt tot zidite; şi zidită va fi şi fiinţa lui Dumnezeu cea care le are pe acestea (că fiinţa şi firea ale cărei lucrări fireşti şi fiinţiale sunt zidite, aceasta nezidită nu este). Dar şi dumnezeiasca pronie şi puterea văzătoare şi strălucirea lui Dumnezeu – cea şi pe Tavor arătată lui Moisí şi lui Ilie şi celor împreună-suiți în munte cu Hristos, Cel ce le-a arătat propria Sa dumnezeire şi împărăție – şi acestea sunt, aşadar, zidiri, dacă singură firea [dumnezeiască] este fără început şi fără sfârşit şi singură aceasta este lumina nezidită şi nezidita slavă a lui Dumnezeu şi [dacă] pricina pentru care [socotim] dumnezeirea nezidită [a fi] una [singură] este aceea că singură fiinţa dumnezeiască este nezidită.

(5.) Pentru că pronia este legătură a lui Dumnezeu cu cele ce se bucură de grija Lui, puterea văzătoare – cu cele văzute, iar strălucirea – cu cele dumnezeieşte luminate[21]; pe când dumnezeiasca fire nu este legătură, [ea, cea] cu totul dezlegată de toate şi aşezată mai presus de acestea. Şi nu al puterii văzătoare este însuşirea de a zidi; căci le vedea Dumnezeu pe toate mai înainte de facere, dar nu le zidea mai înainte de facere. Aşadar, nefiind [totuna cu] firea dumnezeiască cea a toate lucrătoare, atunci – după Varlaam – puterea văzătoare a Duhului va fi zidită. Iar dumnezeiasca pronie se împărtăşeşte [pe sine] celor ce au parte de ea; că «toate cele ce sunt» zice «se împărtăşesc de pronia ce izvorăşte din dumnezeirea cea a toate pricinuitoare»[22]; dar, după dumnezeiescul Maxim, Dumnezeu este neîmpărtăşit după fiinţă[23], după carea – doar după ea – este [El] nezidit, cum zice Varlaam. Aşadar şi de aici reiese – după Varlaam – că dumnezeiasca pronie este zidită. Iar strălucirea lui Dumnezeu se şi împărtă-

εγύμνωσεν ὁ κύριος ἐπ' ὄρους» οἵ τε μύσται ταύτην εἶδον οὐχ ὁλόκληρον, «ἵνα μὴ σὺν τῇ ὁράσει καὶ τὸ ζῆν ἀπολέσωσι». Τὸ δὲ μερίζεσθαι τῆς ἐνεργείας ἀλλ' οὐ τῆς οὐσίας ὁ Χρυσόστομος ἀποφαίνεται πατήρ· ἀλλὰ καὶ «ἡ λαμπρότης τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἔστω ἐφ' ἡμᾶς» φησιν ὁ ψαλμῳδὸς προφήτης· καὶ «εἰς τοῦτό με φέρει τὸ μέτριον ἐνταῦθα φέγγος, λαμπρότητα θεοῦ ἰδεῖν καὶ παθεῖν», φησὶν ὁ θεολόγος Γρηγόριος· καὶ ὁ ἀπαστράπτων τὸ ἀληθινὸν καὶ ἀδιάδοχον φῶς, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον, τοὺς αὐτοῦ μετέχοντας ἄλλους ἡλίους ἀπεργάζεται θείους· «λάμψουσι γὰρ καὶ οἱ δίκαιοι ὡς ὁ ἥλιος». Ἡ δὲ θεία φύσις ὑπὲρ πᾶσαν μέθεξίν ἐστιν, ἣν μόνην ἄκτιστον φῶς ὁ Βαρλαὰμ ἀπεφήνατο. Κατ' αὐτὸν οὖν κτιστόν ἐστι καὶ τὸ θειότατον φῶς, ἐπεὶ καὶ ὀνομάζεταί πως τοῦτο· ἡ δὲ θεία φύσις παντάπασιν ἀνώνυμός ἐστιν ὡς ὑπερώνυμος.

(6.) Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λεγόντων ἡμῶν πρὸς τὰ τοῦ Βαρλαὰμ δυσσεβῆ συγγράμματά τε καὶ κηρύγματα, δέον ἐντεῦθεν ἐκεῖνον τἀληθὲς καταμαθόντα τὴν δυσσεβῆ γνώμην ἀποθέσθαι. Μεθ' ἱλαρότητος γὰρ πόσης, ἂν εἴπῃς; Καὶ πρὸ τῶν ἐλέγχων πολὺν ὑπεμείναμεν εὖ ἴσθι χρόνον, τοῦτον ἐνάγοντες πρὸς τὴν εὐσέβειαν. Ὁ δὲ μηδὲ τοῖς ἐλέγχοις εἴξας, καθάπερ οὐδὲ πρότερον τοῖς προτρεπτικοῖς καὶ

---

[24] Verbul grecesc folosit aici de sfântul Grigorie (*μερίζεται*: se împarte) trimite la relatarea noutestamentară a Cincizecimii: «Şi li s-au arătat lor, împărțite (*διαμεριζόμεναι*), limbi ca de foc».

[25] Sfântul Grigorie citează, deci, în apărarea dogmelor ortodoxe, şi din imnografia Bisericii; vezi *Slava* Stihoavnei Vecerniei din 7 August: «Razã subțire a Dumnezeirii Tale descoperind, Hristoase, celor ce împreunã se suiserã cu Tine în munte…», unde *subțire* şi *a descoperi* sunt variantele prin care traducătorul redă pe *ἀμυδρός, -ά, -όν* (estompat, întunecat, nedesluşit) şi pe *παραγυμνόω* (a dezgoli, a dezveli).

[26] «ştiutorii de taină»: (literal) inițiații; este vorba de cei trei ucenici aleşi de Domnul (Petru, Iacov şi Ioan).

[27] Vezi a III[a] Idiomelă a Litiei Praznicului Schimbării la față a Domnului.

[28] *Omilia 14 la Ioan*, PG 59, 91-92.

[29] *Psalmii* 89, 19. Semnalăm iarăşi faptul că varianta oficială a Bibliei româneşti nu redă cu acrivie textul Scripturii folosite şi tâlcuite de Părinții Răsăriteni ai Bisericii. În cazul de față nu traduce, literal, pe *λαμπρότης* cu *strălucire*, ci cu *lumină*. Dată fiind precisa ter-

şeşte, se şi împarte[24]; că «rază întunecată» zice «a dezgolit Domnul în munte»[25] şi ştiutorii de taină[26] nu întreagă au văzut-o pe aceasta, «ca nu [cumva], [deodată] cu vederea [aceea], să îşi piardă şi viaţa»[27]. Iar că faptul de a se împărţi este al lucrării – şi nu al fiinţei – aceasta o arată Părintele cel cu gura de aur[28]; dar şi proorocul psalmist zice 'şi strălucirea Dumnezeului nostru fie peste noi'[29]; şi «la aceasta mă poartă măsurata lucire de aici – [la] strălucirea lui Dumnezeu a o vedea şi a o pătimi», spune de-Dumnezeu-cuvântătorul Grigorie[30]; şi Cel ce a fulgerat lumina cea adevărată şi cu neputinţă de urmat – după marele Vasile – pe cei părtaşi de El în alţi dumnezeieşti sori îi preface; pentru că «drepţii vor străluci ca soarele»[31]. Pe când firea dumnezeiască este mai presus de toată împărtăşirea, [fire] despre care Varlaam a decretat că singură ea este lumina necreată. Aşadar – după el – creată este şi preadumnezeiasca lumină, de vreme ce aceasta se şi numeşte oarecum, pe când firea dumnezeiască este cu totul fără de nume, ca una mai-presus-de-nume[32].

(6.) Acestea şi unele ca acestea spunând noi împotriva greşitelor scrieri şi propovăduiri ale lui Varlaam, se cădea lui ca aflând, astfel, ceea ce este adevărat, să lepede socotinţa rău-cinstitoare. Şi încă cu câtă bucurie – ai zice. Şi să ştii bine că şi înainte de mustrările [acestea scrise] am aşteptat multă vreme, îndemnându-l pe acesta la buna-cinstire [de-Dumnezeu]. Iar el, nici mustrărilor [scrise] plecându-se, precum nici îndemnătoarelor şi ru-

---

minologie palamită (vezi triada *pronie~putere văzătoare~strălucire*), urmăm aici textului *Septuagintei*.

[30] *Cuvântul 38 (La teofanie)* 11, PG 36, 324 A.

[31] *Matei* 13, 43. Aici actuala traducere românească oficială a Bibliei e fidelă originalului şi traduce pe λάμπω (corespunzător lui λαμπρότης) cu *a străluci*, nu cu *a lumina*, ca în cazul precedent.

[32] Conform logicii lui Varlaam, însuşi faptul că putem folosi în cazul luminii dumnezeieşti numele de «lumină» este o dovadă că ea este creată; căci ceea ce este necreat – şi anume firea dumnezeiască, singura realitate necreată – este imposibil de numit.

παρακλητικοῖς τῶν λόγων, ἔτι μᾶλλον, ὡς ᾠετο, κτιστὸν ἀποφαίνων τὸ θειότατον φῶς καὶ πᾶσαν θείαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν προτεινομένων ὑπὲρ τούτων πατερικῶν ῥημάτων συνήγαγε καὶ συνέθηκε καθ' ἡμῶν, μᾶλλον δὲ κατ' αὐτῶν τῶν ἱερῶν πατέρων, τὴν 'ὑπερκειμένην καὶ ὑφειμένην θεότητα', καὶ ταύτην περιαγγέλλων, ἅμα τε τοὺς ἀνεξετάστως ἀκούοντας ἡμῶν ἐπεγείρει καὶ τὸ δῆθεν ἄτοπον φεύγοντας πείθει κτιστὸν λέγειν ἐκεῖνο τὸ φῶς καὶ πᾶσαν δύναμιν θεοῦ καὶ ἐνέργειαν τῆς θείας οὐσίας ὁπωσδήποτε διαφέρουσαν, ἵνα μὴ τῇ τοιαύτῃ διθεΐᾳ καὶ αὐτοὶ περιπέσωσιν. «Εἰ γὰρ καὶ τὸ φῶς» φησιν «ἄκτιστον, τὸ αἰτιατὸν καὶ μεθεκτὸν καὶ ὁρατὸν ἐπ' ὄρους γεγονός, ὁπωσδήποτε θεότης προσαγορευόμενον, καὶ ἡ ὑπὲρ πᾶσαν αἰτίαν καὶ μέθεξιν, ὅρασίν τε καὶ κατάληψιν, ἐπωνυμίαν τε καὶ ἔκφανσιν φύσις τοῦ θεοῦ, πῶς μία ἔσται, ἀλλ' οὐχὶ δύο ἄκτιστοι θεότητες, ὑπερκειμένη καὶ ὑφειμένη»; Μὴ συνορῶν ὁ τάλας ὡς εἴπερ εἴη τὸ θεῖον φῶς κτίσμα καὶ πᾶσα θεία ἐνέργεια ἡ τῆς θείας διενήνοχεν οὐσίας, καθά φησιν αὐτός, οὕτω μᾶλλον ἀδύνατον μίαν εἶναι θεότητα. Οὐδεμία γὰρ ἔσται ἄκτιστος θεότης· κτιστὴ γάρ ἐστι καὶ ἡ φύσις ἧς ἡ ἐνέργεια κτιστή.

(7.) Ἀλλ' οὐδὲ δυνατὸν συνελθεῖν εἰς μίαν θεότητα τὸ ἄκτιστον καὶ τὰ κτιστά. Ἐξ ὧν οὖν αὐτός φησι δύο τοῦ θεοῦ κυρίως γίνονται θεότητες, ἡ μὲν ὑπερκειμένη κατὰ

---

[33] Aceste «mustrări» pomenite aici de sfântul Grigorie sunt – cel mai probabil – *Triadele în apărarea celor ce se liniştesc cu sfinţenie*, alcătuite între 1338 şi 1341, iar «cuvintele îndemnătoare şi rugătoare» sunt *Epistolele către Varlaam* din 1337-1338.

[34] Folosit de Părinţi, adjectivul 'inferior' nu distingea între o dumnezeire superioară şi una inferioară, ci între fiinţa dumnezeiască transcendentă (adică 'superioară' lucrării ei nezidite, ca izvor al acestei lucrări; vezi începutul paragrafului 15) şi [în]dumnezeirea coborâtă ('inferioară') din acea fiinţă către om, adică lucrarea nezidită însăşi, harul. Trunchind, Varlaam rupsese termenul *ὑπερκειμένη* (aşezată mai presus, transcendentă) de *οὐσία* (fiinţă) şi îl lega de *θεότης* (dumnezeire), inducând ilegitim în textul patristic polaritatea *dumnezeire superioară/dumnezeire inferioară*. Dimpotrivă, la Părinţi 'polii' erau *'fiinţa superioară'* (transcendentă,

gătoarelor cuvinte de mai înainte[33], mai vârtos – după cum socotea – creată numind preadumnezeiasca lumină şi toată dumnezeiasca putere şi lucrare, din zicerile Părinţilor cele de către noi puse înainte pentru [dovedirea lucrurilor] acestora [el] a conchis şi a pus în gura noastră – ba, mai degrabă, în gura sfinţilor Părinţi înşişi – [conceptul de] 'dumnezeire superioară şi inferioară'[34] şi, pe aceasta trâmbiţând-o în stânga şi-n dreapta, îi asmute [asupră-ne] pe cei ce ne ascultă fără a cerceta [ceea ce zicem] şi, totodată, pe cei care fug de ceea ce e – chipurile – absurd îi face să spună [cum] că creată este lumina aceea şi că toată puterea lui Dumnezeu şi lucrarea [Lui] este neapărat deosebită de fiinţa dumnezeiască, ca nu cumva să cadă şi ei într-un astfel de diteism. «Că dacă» zice «şí lumina este necreată, cea cauzată şi participabilă şi făcută vizibilă pe munte, numită neapărat *dumnezeire*, şí firea lui Dumnezeu cea mai presus de toată cauza şi participarea, şi vederea şi înţelegerea, şi numirea şi zicerea, cum va fi una şi nu două dumnezeiri necreate, [una] superioară şi [una] inferioară?»[35] Nepricepând nenorocitul că, dacă dumnezeiasca lumină ar fi zidire, [precum] şi toată dumnezeiasca lucrare cea deosebită de fiinţa dumnezeiască, după cum el însuşi spune, mai degrabă aşa este cu neputinţă a fi o singură dumnezeire nezidită. Pentru că nu va mai exista nici o dumnezeire nezidită; pentru că zidită este firea a cărei lucrare este zidită.

(7.) Dar nici nu este cu putinţă a se aduna laolaltă, într-o singură dumnezeire, neziditul cu cele zidite. Aşadar din cele ce spune el [şi nu noi] reiese că sunt două dumnezeiri,

---

neîmpărtăşibilă) şi *'[în]dumnezeirea inferioară'* (adică harul îndumnezeitor, împărtăşibil); vezi mai departe, îndeosebi paragraful 14. Deşi tradus aici prin [dumnezeire] superioară/inferioară, binomul *ὑπερκειμένη/ὑφειμένη* ar putea fi redat şi prin [dumnezeire] *transcendentă/«imanentă»* (*coborâtă*).

[35] Varlaam, *Împotriva Masalienilor* (pierdută).

πάντα τρόπον καὶ ἀεί, ὡς ἄκτιστος ὑπάρχουσα θεότης, ἡ δὲ ὑφειμένη καὶ διῃρημένη κατὰ πάντα τρόπον καὶ ἀεὶ ὡς κτιστὴ ὑπάρχουσα θεότης. Ἐν ἀκτίστῳ δὲ οὐσίᾳ καὶ φυσικῇ δυνάμει καὶ θελήσει καὶ λαμπρότητι καὶ ἐνεργείᾳ μία ἐστὶ θεότης, αὐτόθεν τῶν φυσικῶν πρὸς τὴν κατάλληλον φύσιν τὴν ἀδιάσπαστον ἕνωσιν ἐχόντων καὶ κατὰ τὸ ἄκτιστον ἓν ὄντων καὶ ἴσον καὶ ἁπλοῦν. Τὸ γὰρ μὴ φυσικὴν ἔχον δύναμιν καὶ ἐνέργειαν οὐχ ἁπλοῦν ἐστιν, ἀλλὰ μὴ ὄν· καὶ τὸ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατόν, μεθεκτόν τε καὶ ἀμέθεκτον, χαρακτηρίζον τε καὶ χαρακτηριζόμενον καὶ τὰ τοιαῦτα ὑπερκείμενον καὶ ὑποβεβηκός, οὐδὲν ἐμποδίζει πρὸς τὸ ἕνα εἶναι καὶ ἁπλοῦν τὸν θεόν, μίαν ἔχοντα καὶ ἴσην καὶ ἁπλῆν θεότητα.

(8.) Καὶ ὁ πατὴρ γὰρ τοῦ υἱοῦ μείζων τῷ αἰτίῳ καὶ διὰ τὸ τοῦ υἱοῦ ἀνθρώπινον, καὶ κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον καὶ τὸν θεῖον Κύριλλον τὸ πνεῦμα τῇ τάξει καὶ τῷ κατ' αὐτὴν ἀξιώματι τὸν υἱὸν ὑποβέβηκεν, ὡς δι' αὐτοῦ χορηγούμενον, φύσει δὲ οὐ δεύτερόν ἐστιν, ὡς ὁ Εὐνόμιος πρῶτος ἐλήρησεν, ἀλλ' ἴσον· ὥσπερ γὰρ ὁ υἱὸς κύριος, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα κύριον, ἀλλὰ ταῦτα εἷς θεὸς ἐν μιᾷ θεότητι ἁπλῇ καὶ ἴσῃ. Οὐδ' ἐπὶ τῆς οὐσίας τοίνυν καὶ δυνάμεως καὶ ἐνεργείας καὶ θελήσεως καὶ τῶν τοιούτων, ἀκτίστων ἁπασῶν οὐσῶν, τὸ κατὰ τὴν τάξιν καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὰ τοιαῦτα ὑπερέχον πρὸς τὸ μίαν εἶναι προσίσταται θεότητα. Ταῦτα γάρ ἐστιν ἡ μία θεότης τῶν τριῶν προσκυνητῶν προσώπων, ἡ οὐσία, ἡ θέλησις, ἡ δύναμις, ἡ ἐνέργεια καὶ τὰ τοιαῦτα, οὐχ ὡς ἓν ὄντα καὶ παντάπασιν ἀδιάφορα πρὸς ἄλληλα καὶ οὐσία μόνον πάντα—τοῦτο γὰρ τῆς τοῦ Βαρλαάμ ἐστι παραφροσύνης—, ἀλλ' ὡς ἐνιαίως καὶ ἀπαραλλάκτως ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι θεωρούμενα.

---

[36] «în ființa nezidită şi fireasca putere… – una este dumnezeirea»: 'în' are aici acelaşi înțeles ca în expresia «în firea omenească şi cea dumnezeiască – unul este ipostasul lui Hristos».

[37] «cele fireşti»: cele ale firii, însuşirile proprii firii.

[38] *Ioan* 14, 28.

[39] Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 3, 1, PG 29, 656 A, 657 C; Chiril al Alexandriei, *Tezaurele*, PG 75, 571-572, 576.

una superioară în tot chipul şi pururea, ca una ce este dumnezeire necreată, iar alta inferioară şi deosebită [de prima] în tot chipul şi pururea, ca una ce este dumnezeire creată. Dar în fiinţa nezidită şi fireasca putere şi voie şi strălucire şi lucrare – una este dumnezeirea[36]; căci cele fireşti[37] au numaidecât neruptă unire cu firea potrivită [lor] şi sunt în chipul propriu *unului* [celui] nezidit şi egal şi simplu. Pentru că ceea ce nu are putere şi lucrare firească nu că nu este simplu, [dar ni]ci nu există; iar distincţia între superior şi subordonat cea venită din distincţia între cauză şi cauzat, participabil şi neparticipabil, caracterizant şi caracterizat – şi cele asemenea acestora – cu nimic nu împiedică ca Dumnezeu să fie unul şi simplu, având o singură dumnezeire şi egală şi simplă.

(8.) Pentru că şi Tatăl este mai mare decât Fiul[38] [doar] în privinţa pricinii şi în privinţa firii omeneşti a Fiului, şi Duhul – după marele Vasile şi după dumnezeiescul Chiril – este subordonat Fiului în privinţa ordinei şi a rangului venit din aceasta, ca unul dat [lumii] prin Acesta[39], dar cu firea nu este al doilea, după Acesta – cum Eunomie a spus, primul, o astfel de nerozie – ci egal; că precum Fiul este Domn, aşa şi Duhul este Domn, dar un singur Dumnezeu sunt Aceştia, într-o dumnezeire una şi simplă şi egală. Aşadar superioritatea sub aspectul fiinţei şi puterii şi lucrării şi voirii şi a celor asemenea – nezidite fiind toate acestea – cea în privinţa ordinei şi cauzei şi a celor asemenea, nu împiedică [faptul de] a fi o singură dumnezeire. Pentru că acestea sunt dumnezeirea cea una a închinatelor trei Persoane, fiinţa, voia, puterea, lucrarea şi cele asemenea, nu ca fiind [ele] una şi cu totul nedeosebite întreolaltă şi toate doar fiinţă – că aceasta e nebunia lui Varlaam – ci ca unitar şi neştirbit văzute [cu mintea][40] în Tatăl şi Fiul şi sfântul Duh.

---

[40] Literal: 'theoretizate', contemplate.

(9.) Διὸ καὶ ὁ μέγας Ἀθανάσιος τὰ περὶ τὴν οὐσίαν πάντα συλλαβὼν καὶ ἀπαριθμησάμενος «οὐχ ἕκαστον τούτων» φησὶν «οὐσία λέγεται, ἀλλὰ περὶ τὴν οὐσίαν, ἃ καὶ ἄθροισμα καὶ πλήρωμα λέγεται θεότητος κατὰ τὴν γραφήν, καθ' ἑκάστην τῶν ἁγίων ὑποστάσεων ἐπίσης θεωρούμενα καὶ θεολογούμενα». Ταῦτά ἐστιν ἡ παρὰ τῶν εὐσεβῶν πρεσβευομένη μία καὶ ἁπλῆ καὶ μόνη ἄκτιστος θεότης. Ὁ δὲ λέγων μόνην ἄκτιστον θεότητα τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ ἀκρωτηριάζει τὴν θεότητα, μᾶλλον δ' ὡς προαποδέδεικται καὶ ἀναιρεῖ τελέως. Ὁ δὲ ἀδιάφορα παντάπασι διατελεῖν οὐσίαν καὶ δύναμιν καὶ θέλησιν καὶ ἐνέργειαν ἄκτιστον ἰσχυριζόμενος τοῦ ἀκρωτηριάζοντος καὶ ἀναιροῦντος διενήνοχεν οὐδέν, διὰ τῆς ἀσεβοῦς συναλοιφῆς αὐτὸ τοῦτ' ἀπεργαζόμενος· εἰς ἄλληλα γὰρ μεταχωροῦντα δι' ἀλλήλων πάντα τὰ τοιαῦτα χωρεῖ πρὸς τὸ μὴ ὄν. Ὁ δὲ τὴν οὐσίαν ἄκτιστον εἶναι μόνην διαβεβαιούμενος, τὴν δὲ ταύτης οὕτω διενηνοχυῖαν δύναμιν καὶ θέλησιν καὶ ἐνέργειαν κτιστήν, εἰς κτιστὰ καὶ ἄκτιστα διχοτομεῖ τὴν μίαν θεότητα, διχοτομούμενος αὐτὸς καὶ ἀποτεμνόμενος τῆς θείας χάριτος καὶ τελέως ἀπορρηγνύμενος τῶν εὐσεβῶν, Ἀρείου καὶ Εὐνομίου καὶ Μακεδονίου μηδὲν ἧττον, ὅτι μὴ καὶ μᾶλλον. Δεῖ τοιγαροῦν τοῖς ὀρθοτομεῖν αἱρουμένοις τὸν λόγον τῆς ἀληθείας μετὰ συνέσεως καὶ τὴν ὑπεροχὴν στέργειν τῆς θείας οὐσίας πρὸς τὰς θείας ἐνεργείας, ὡς ἐντεῦθεν δεικνυμένης τῆς πρὸς ἄλληλα διαφορᾶς, καὶ τὸ ἄκτιστον τῶν θείων ἐνεργειῶν, εἰ καὶ τῆς οὐσίας διενηνόχασιν, ὡς ἐντεῦθεν δεικνυμένου τοῦ ἐνιαίου τῆς θεότητος· ἐκτὸς γὰρ τοῦ ἑνὸς θεοῦ ἄκτιστον οὐδέν.

(10.) Δεῖ δὲ προθεῖναι νῦν ἐκ πολλῶν ὀλίγας τῶν ἁγίων φωνάς, παρ' ὧν ἡ τῆς ἀκτίστου οὐσίας πρὸς τὴν ἄκτιστον ἐνέργειαν ὑπεροχὴ λίαν εὐσεβῶς διαδείκνυται, καὶ μάλι-

---

[41] Pasajul este luat din acelaşi text, dar este atribuit lui Athanasie cel Mare şi se află într-o antologie ulterioară (vezi, mai sus, nota 15, p. 290).

[42] *II Timotei* 2, 15.

[43] «mai-presus-ul fiinţei dumnezeieşti faţă de»: superioritatea fiinţei dumnezeieşti faţă de.

[44] «neziditul lucrărilor dumnezeieşti»: caracterul necreat al lucrărilor dumnezeieşti.

(9.) Pentru aceasta şi marele Athanasie punând laolaltă şi numărând toate cele dimprejurul fiinţei «fiecare din acestea» zice «nu *fiinţă* se numeşte, ci [ceva ce este] *împrejurul fiinţei*, care [toate], după Scriptură, se numesc şi 'adunare şi plinătate a dumnezeirii', văzute în şi teologhisite despre fiecare din sfintele ipostasuri deopotrivă»[41]. Acestea sunt dumnezeirea nezidită cea una şi simplă şi singura, cea cinstită de către bine-credincioşi. Iar cel ce zice că singura dumnezeire nezidită este fiinţa lui Dumnezeu ciunteşte dumnezeirea; sau, mai degrabă – precum mai sus s-a dovedit – o desfiinţează cu desăvârşire. Iar cel ce susţine că nici o deosebire nu este între fiinţă şi putere şi voie şi lucrarea nezidită – [acesta] întru nimic nu se deosebeşte de cel ce ciunteşte şi desfiinţează [dumnezeirea nezidită], prin rău-cinstitoarea [de Dumnezeu] contopire acelaşi lucru făcându-l; pentru că, preschimbându-se unele într-altele, toate acestea se duc spre nefiinţă. Iar cel ce [ne] încredinţează cum că singură fiinţa este nezidită, deosebind astfel de aceasta puterea şi voia şi lucrarea zidită, în zidite şi nezidite rupe dumnezeirea cea una, rupt şi tăiat fiind el de la dumnezeiescul har şi cu desăvârşire desfăcut de cei bine-cinstitori, nu în mai mică măsură decât Arie şi Eunomie şi Macedonie, ba chiar în mai mare [măsură]. Trebuie, aşadar, ca cei ce au ales a drept-învăţa cuvântul adevărului[42] a iubi, cu pricepere, atât mai-presus-ul fiinţei dumnezeieşti[43] faţă de lucrările dumnezeieşti – că de aici se arată deosebirea întreolaltă [dintre fiinţă şi lucrări] –, cât şi neziditul lucrărilor dumnezeieşti[44], măcar că se deosebesc de fiinţa dumnezeiască – că de aici se arată unimea dumnezeirii; pentru că în afară de Dumnezeu Cel unul nimic nu e nezidit.

(10.) Şi se cuvine să punem acum de faţă puţine din multele ziceri ale sfinţilor, din care s-a arătat – în chip bine-cinstitor [de Dumnezeu] – mai-presus-ul fiinţei nezidite faţă de lucrarea nezidită, şi mai ales din cele ale

στα τῶν τοῦ μεγάλου Διονυσίου, παρ' οὗ σχεδὸν πρώτου καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς θεολογίας ἡ ἐκκλησία μεμύηται. Τὴν δὴ τοῦ ὄντως ὄντος ἐκφαντορικὴν οὐσιωνυμίαν ἐξυμνεῖν ὁ μέγας ἐπιβαλλόμενος, «τοσοῦτόν» φησιν «ὑπομνήσωμεν ὅτι τῷ λόγῳ σκοπὸς οὐ τὴν ὑπερούσιον οὐσίαν ἢ ὑπερούσιος ἐκφαίνειν—ἄρρητον γὰρ τοῦτο καὶ ἄγνωστόν ἐστι καὶ παντελῶς ἀνέκφαντον καὶ αὐτὴν ὑπεραῖρον τὴν ἕνωσιν—ἀλλὰ τὴν οὐσιοποιὸν εἰς τὰ ὄντα πάντα τῆς θεαρχικῆς οὐσιαρχίας πρόοδον ὑμνῆσαι». Ἡ μὲν οὖν ἕνωσις, ἧς μετὰ θαύματος ἐμνήσθη νῦν ὁ θεοφάντωρ, ἡ θέωσίς ἐστι «καθ' ἥν», ὡς αὐτός φησιν ἀρχόμενος τῆς Περὶ τῶν θείων ὀνομάτων πραγματείας, «τοῖς ἀφθέγκτοις καὶ ἀγνώστοις ἀφθέγκτως καὶ ἀγνώστως συναπτόμεθα κατὰ τὴν κρείττονα τῆς καθ' ἡμᾶς οὐσίας τε καὶ ἐνεργείας ἕνωσιν». Περὶ ταύτης τοίνυν δῆλον ἔσται προϊόντος τοῦ λόγου. Ἐνταῦθα δὲ κατάδηλον ὡς οὐ μόνον ἡ μετὰ τῶν ἄλλων πάντων καὶ τῆς οὐσιοποιοῦ προόδου ὑπερέχουσα οὐσία τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπερεχομένη πρόοδος αὕτη τοῦ θεοῦ, οὐσιοποιὸς οὖσα, ἄκτιστός ἐστι· τὸ γὰρ ποιητικόν τε καὶ δημιουργικὸν καὶ ταῦτα πάντων ἁπαξαπλῶς τῶν ὄντων, πῶς ἂν εἴη δεδημιουργημένον καὶ πεποιημένον καὶ τῶν οὕτως ὄντων ἕν;

(11.) Μετ' ὀλίγα δὲ πάλιν ὁ αὐτός φησιν, «οὐκ ἐκφράσαι τὴν αὐτοϋπερούσιον ἀγαθότητα καὶ οὐσίαν καὶ ζωὴν καὶ σοφίαν τῆς αὐτοϋπερουσίου θεότητος ὁ λόγος ἐπαγγέλλεται, τὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἀγαθότητα καὶ θεότητα καὶ οὐσίαν καὶ σοφίαν καὶ ζωήν, ἐν ἀποκρύφοις ὡς τὰ λόγιά φησιν ὑπεριδρυμένην, ἀλλὰ τὴν ἐκπεφασμένην ἀγαθοποιὸν πρό-

---

[45] Sau: a da la iveală.

[46] «mai presus de unirea însăşi»: *unirea* pomenită aici este lucrarea nediscursivă a minții, prin care se împărtăşeşte nemijlocit de cele ce sunt mai presus de ea; vezi fraza imediat următoare.

[47] Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeieşti* V 1, PG 3, 816 B.

[48] Aici 'după' nu este temporal, ci instrumental (prin care, conform căreia), ca în expresia 'dumnezeu după har'.

[49] *Ibidem*, I 1, PG 3, 585 B–588 A.

[50] Sau: «nezidită este nu doar ființa lui Dumnezeu cea superioară – ca şi tuturor celorlalte [ieşiri] – şi ieşirii celei de-ființă-făcătoare,

marelui Dionisie, de la care – de la el cel dintâi, am zice – a deprins Biserica aceste elemente de bază ale teologiei. Astfel, purcezând marele [Areopagit] a lăuda învederătoarea cea cu-numele-ființei denumire a Celui ce este cu adevărat, «[cu] atât [mai mult]» zice «să amintim că scopul cuvântului nu este acela de a arăta[45] *întru ce* este mai presus de ființă ființa cea mai presus de ființă – căci lucrul acesta e de negrăit şi de necunoscut şi cu totul de nearătat şi mai presus de unirea însăşi[46] – ci de a lăuda de-ființă-făcătoarea ieşire către toate cele ce sunt a thearhicei de-ființă-începătorii»[47]. Iar 'unirea' – cea pomenită aici cu uimire de către învederătorul celor dumnezeieşti – îndumnezeirea este, «după care[48]» – precum însuşi spune începând scrierea *Despre numirile dumnezeieşti* – «de cele de nespus şi de necunoscut ne atingem în chip de nespus şi de necunoscut – după unirea cea mai presus de firea şi lucrarea noastră»[49]. Despre [unirea] aceasta, aşadar, lucrurile vor fi limpezi odată cu curgerea cuvântului. Cu totul vădit este, deci, de aici că nezidită este nu doar ființa lui Dumnezeu cea mai presus – ca şi de toate celelalte [ieşiri] – şi de ieşirea cea de-ființă-făcătoare, ci şi această ieşire [cea] mai prejos [de aceea], ca una ce este de-viață-făcătoare[50]; pentru că ceea ce este făcător şi ziditor – şi aceasta dintr-odată a tuturor celor ce sunt – cum ar fi zidit şi făcut şi, astfel, unul dintre cele ce sunt?

(11.) Şi, puțin mai jos, el zice iarăşi: «cuvântul [nostru] nu făgăduieşte să [o] exprime [pe] cea în sine [şi] mai presus de ființă *bunătate* şi *ființă* şi *viață* şi *înțelepciune* a dumnezeirii celei în sine [şi] mai presus de ființă, [pe] cea mai presus de toată bunătatea şi dumnezeirea şi ființa şi înțelepciunea şi viața, [pe] cea – precum spune Scriptura – mai-presus-aşezată întru cele ascunse, ci arătata

---

ci şi această ieşire inferioară [aceleia], ca una ce este de-viață-făcătoare».

νοιαν»· εἰς ταύτην δὲ τὴν πρόνοιαν κἀνταῦθα θεοπρεπεστάτους ὕμνους ἀνατίθησιν. Ἐν δὲ τῷ ἑνδεκάτῳ κεφαλαίῳ καὶ θεότητα ταύτην ὀνομάζει γράφων· «θεότητά φαμεν ἀρχικῶς μὲν καὶ θεϊκῶς καὶ αἰτιατῶς τὴν μίαν πάντων ὑπεράρχιον καὶ ὑπερούσιον ἀρχὴν καὶ αἰτίαν· μεθεκτῶς δὲ τὴν ἐκδιδομένην ἐκ θεοῦ τοῦ ἀμεθέκτου προνοητικὴν δύναμιν, τὴν αὐτοθέωσιν, ἧς τὰ μετέχοντα ἔνθεά ἐστί τε καὶ λέγεται». Ἆρ' οὖν ἡ ἀνέκφραστος καὶ ὑπεράρχιος οὐσία τοῦ θεοῦ, ἡ κατὰ τὸ ἄφραστον καὶ ἀμέθεκτον καὶ ἀνέκφαντον καὶ ἀναίτιον ὑπερέχουσα ταύτης τῆς προνοίας μόνη ἄκτιστός ἐστιν; Ἢ καὶ ἡ ὑπερεχομένη παρὰ τῆς οὐσίας ἐκείνης ὡς αἰτίας πρόνοια, θεότης καὶ αὕτη ὀνομαζομένη ὡς οὐκ ἐκτὸς οὖσα τοῦ πληρώματος τῆς μιᾶς θεότητος, ἄκτιστός ἐστιν; Τῶν ἀριδηλοτάτων ὅτι καὶ αὕτη ἄκτιστός ἐστιν· ἔνθεα γὰρ ποιεῖ τὰ δεκτικὰ θεώσεως, ὡς αὕτη μὴ ἐκτὸς οὖσα τοῦ ἑνὸς θεοῦ, καὶ τῷ μετέχειν αὐτὰ ταύτης ἔνθεα τελεῖται, ὡς μὴ μετοχῆ ταύτης ἐχούσης τὸ τελεῖν θείας, ἐπεὶ καὶ αὐτοθέωσίς ἐστιν.

(12.) Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ δωδεκάτῳ κεφαλαίῳ, «θεότης ἐστὶν» εἰπὼν «ἡ πάντα θεωμένη πρόνοια» καὶ ταύτην κἀνταῦθα θείως ἐξυμνήσας, εἶτά φησιν «ἐκ τῆς ὑπερεχούσης καὶ ὑπερκειμένης καὶ ἁπλουστάτης ἁγιότητος καὶ κυριότητος καὶ βασιλείας καὶ θεότητος εἶναι πᾶσαν ἀγαθὴν πρόνοιαν, θεωρὸν καὶ συνοχικὴν τῶν προνοουμένων, ἑαυτὴν ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδοῦσαν πρὸς ἐκθέωσιν τῶν ἐπεστραμμένων». Ἡ τοίνυν ἐκ τῆς ὑπερκειμένης καὶ ὑπερεχούσης καὶ ἁπλουστάτης ἁγιότητος καὶ κυριότητος

---

[51] «arătata»: descoperita; *ibidem*, V 1, PG 3, 816 C; vezi, de pildă, *Psalmii* 17, 13 («pusu-Şi-a întunericul ascunziş al Său»); vezi şi *Epistola a II^a^ către Varlaam* 13).

[52] *Ibidem*, XI 6, PG 3, 953 D - 956 A.

[53] «cuprinzătoare»: con-prinzătoare, care 'încheagă' prin coerenţa ce o dă, care le ţine laolaltă pe cele proniate.

[54] *Ibidem*, 12, 3, PG 3, 972 A. Notăm că la Areopagit 'superioara' nu apare lângă 'mai-presus-aşezata', pentru că adjectivele şi substantivele formează perechi, nu grupe, adică nu sunt notate întâi toate adjectivele şi apoi toate substantivele: «*superioara* (cea mai presus,

pronie cea de-bine-făcătoare»[51]; proniei acesteia îi înalță, așadar, și aici [marele Dionisie] imne întru-tot-cuvenite lui Dumnezeu. Iar în capitolul al unsprezecelea și *dumnezeire* o numește pe aceasta scriind: «*dumnezeire* numim – pe de o parte – din unghiul obârșiei și dumnezeiescului și pricinii, obârșia și pricina cea una a tuturora, cea mai presus de obârșie și de ființă; iar – pe de altă parte – din unghiul împărtășirii, puterea proniatoare dată de la Dumnezeu Cel de neîmpărtășit, îndumnezeirea însăși, prin care cele părtașe de ea sunt – și se numesc – dumnezeiești»[52]. Așadar doar ființa lui Dumnezeu cea negrăită și mai presus de obârșie, care după însușirea negrăitului și neîmpărtășitului și nearătatului și nepricinuitului este mai presus de pronia aceasta, doar ea singură este nezidită? Sau nezidită este și pronia cea întrecută de ființa aceea [doar] întrucât aceea îi este pricină, numită și aceasta [tot] *dumnezeire*, ca una ce nu este în afara plinătății dumnezeirii celei una? E limpede ca lumina zilei că și aceasta este nezidită; pentru că îndumnezeite le face pe cele ce pot primi îndumnezeirea, ca una ce [ea însăși] nu este în afara lui Dumnezeu Celui unul, iar acelea se află îndumnezeite întrucât sunt părtașe acesteia, ca uneia ce nu prin părtășie se află a fi dumnezeiască, de vreme ce este îndumnezeirea în sine.

(12.) Dar și în capitolul al doisprezecelea, zicând că «*dumnezeire* este pronia văzătoare a toate» și pe aceasta și aici dumnezeiește lăudând-o, zice apoi că «din superioara și mai-presus-așezata și atotsimpla sfințenie și domnie și împărăție și dumnezeire este toată pronia cea bună, văzătoare și cuprinzătoare[53] a celor proniate, pe sine însăși – în chip cuvenit binelui – dându-se spre îndumnezeirea celor întoarse spre ea»[54]. Așadar, [pronia] cea din mai-presus-așezata și superioara și atotsimpla sfințenie și domnie și împărăție și

---

cea care 'întrece toate') sfințenie/ și *mai-presus-așezata* domnie și împărăție/ și preasimpla dumnezeire».

καὶ βασιλείας καὶ θεότητος—δηλαδὴ τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ· ἐκείνη γὰρ ἁπλουστάτη τέ ἐστιν, ὡς παντάπασιν ἀμέριστος, καὶ διὰ τὸ καθ' ἑαυτὴν ὑπερώνυμος εἶναι καὶ ἀνώνυμος μεθ' ὑπεροχῆς ἐκ πασῶν καλεῖται τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν—ἡ γοῦν ἐξ ἐκείνης ἀγαθὴ πρόνοια καὶ θεότης ὀνομαζομένη ὡς πάντων ἔφορος καὶ πάντων θεωρός, τί ἄλλο ἢ τοῦ θεοῦ ἐνέργειά ἐστιν, ἀλλ' οὐκ οὐσία, τῷ ἐξ ἐκείνης εἶναι τῆς οὐσίας ἐκείνης διαφέρουσα καὶ ὑπερεχομένη παρ' ἐκείνης ὡς αἰτίας οὔσης καὶ ὑπερωνύμου; Πῶς οὖν οὐκ ἄκτιστος ἡ ἐξ ἐκείνης αὕτη πρόνοια, θεωρὸς οὖσα καὶ συνοχικὴ τῶν προνοουμένων, καὶ ταῦτα ἑαυτὴν ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδοῦσα πρὸς ἐκθέωσιν τῶν ἐπεστραμμένων;

(13.) Ἀλλὰ γὰρ δείξας καὶ μεθεκτήν, ταὐτὸ δ' εἰπεῖν μετοχήν, οὖσαν ταύτην, ὡς καὶ αὐτὸς πολλαχοῦ τῶν λόγων ὀνομάζει ταύτην, «ἑαυτὴν» γάρ φησιν «ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδοῦσαν», ἐφεξῆς εὐθὺς ἐπήγαγεν· «ἐπεὶ δὲ ὑπερπλήρης ἐστὶν ὁ πάντων αἴτιος, κατὰ μίαν τὴν πάντων ὑπερέχουσαν ὑπερβολὴν ἅγιος ἁγίων ὑμνεῖται κατὰ ὑπερβλύζουσαν αἰτίαν καὶ ἐξηρημένην ὑπεροχήν, ὡς ἄν τις φαίη· καθ' ὅσον ὑπερέχουσι τῶν οὐκ ὄντων τὰ ὄντα ἅγια ἢ κύρια ἢ θεῖα ἢ βασιλικά, καὶ αὐτῶν μετεχόντων αἱ αὐτομετοχαί, κατὰ τοσοῦτον ὑπερίδρυται πάντων καὶ τῶν μετεχόντων καὶ τῶν μετοχῶν ὁ ἀμέθεκτος αἴτιος», κατ' οὐσίαν δηλονότι. Ἆρ' οὖν αἱ ὑπερεχόμεναι αὐτομετοχαὶ αὗται παρὰ τοῦ ἀμεθέκτου αἰτίου, ὧν ἐστι καὶ πᾶσα ἀγαθὴ πρόνοια ὡς συνεκτικὴ καὶ θεωρὸς οὖσα τῶν προνοουμένων καὶ ἐκθεωτικὴ τῶν πρὸς αὐτὴν ἐπεστραμμένων θεότης ὀνομαζομένη, κτίσματά εἰσι, διότι ὑπερέχονται

---

[55] *Despre numirile dumnezeieşti* XII 4, PG 3, 972 A.

[56] Expresia *după ființă*, adăugată de sfântul Grigorie locului din Areopagit, poate induce frazei două sensuri: a. Pricinuitorul le transcende *după ființă* atât pe toate care se împărtăşesc de cele ce vin de la El, cât şi pe toate care vin de la El spre împărtăşire acelora (adică atât zidirile, părtaşe lucrărilor nezidite, cât şi lucrările nezidite, care alcătuiesc pronia nezidită; pe acestea din urmă Dionisie le numeşte «împărtăşiri» sau «împărtăşiri în sine»); b. Pricinuitorul este de neîmpărtăşit *după ființă*. Sfântul Grigorie are în vedere aici sensul al doilea.

[57] «sunt întrecute de… ca [de un] pricinuitor al lor»: în chipul în care – dat fiind însuşi raportul pricinuitor/pricinuit – orice pricinuit sau cauzat este întrecut sau depăşit de către pricinuitorul sau cauzatorul său;

dumnezeire – adică din ființa lui Dumnezeu; căci aceea este preasimplă, ca întru totul neîmpărțită, şi, pentru faptul de a fi în ea însăşi mai presus de nume şi fără nume, se numeşte *prin depăşire* din toate lucrările ei [proprii] – aşadar cea din aceea pronie (cea bună şi numită *dumnezeire* ca cercetătoare a toate şi văzătoare a toate) ce altceva este decât lucrarea lui Dumnezeu – iar nu ființa – care, prin faptul de a fi din aceea, deosebită este de aceea şi este întrecută de aceea [doar] întrucât [aceea] îi este pricină şi întrucât [aceea] este mai presus de nume? Cum, dar, nu va fi nezidită pronia aceasta cea din aceea, fiind [ea] văzătoarea şi cuprinzătoarea, şi aceasta pe sine însăşi dându-se, în chip cuvenit binelui, spre îndumnezeirea celor întoarse spre ea?

(13.) Dar şi de împărtăşit – adică împărtăşire – a fi arătând-o pe aceasta, cum însuşi o numeşte pe aceasta în multe locuri (că zice «pe sine însăşi dându-se, în chip cuvenit binelui»), apoi numaidecât conchide: «şi întrucât [plin în chip] mai-presus-de-plinătate este pricinuitorul a toate, [acesta] după depăşirea cea una şi covârşitoare a toate lăudat este ca 'Sfânt al sfinților', după pricina revărsătoare mai presus de revărsare şi covârşirea cea ridicată deasupra tuturora, cum s-ar zice; [că] pe cât le întrec pe cele ce nu sunt cele ce sunt – [ori] sfinte ori domneşti ori dumnezeieşti ori împărăteşti – şi, iarăşi, împărtăşirile în sine pe cele ce se împărtăşesc [de ele], pe atât este aşezat mai presus de toate – şí de cele ce se împărtăşesc, şí de împărtăşiri – pricinuitorul cel de neîmpărtăşit»[55], după ființă, bineînțeles[56]. Cum aşa, [oare] aceste împărtăşiri în sine [venite] de la pricinuitorul cel de neîmpărtăşit – între care este şi toată pronia cea bună, ca una ce este cuprinzătoare şi văzătoare a celor proniate şi îndumnezeitoare a celor întoarse spre ea, numită *dumnezeire* – sunt zidiri [doar] pentru [simplul fapt] că sunt întrecute de pricinuitorul cel de neîmpărtăşit, ca [de un] pricinuitor al lor[57], precum

---

în chipul în care şi despre Fiul spunem că este întrecut (sau mai prejos) de Tatăl «în privința pricinii» (vezi, mai sus, începutul paragrafului 8).

παρὰ τοῦ ἀμεθέκτου αἰτίου ὡς αἰτίου, καθάπερ ἡμᾶς ἐδίδαξεν ὁ οὐρανόφρων οὗτος, οὐ τῶν μετεχόντων μόνων εἰπών, δηλονότι τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν τεθεωμένων, ὑπεριδρῦσθαι τὸν ἀμέθεκτον αἴτιον, ἀλλὰ καὶ τῶν μετοχῶν, τουτέστι καὶ αὐτῆς τῆς ἐκθεωτικῆς προνοίας καὶ τῶν παραπλησίων, κατὰ ὑπερβλύζουσαν αἰτίαν καὶ ἐξῃρημένην ὑπεροχήν; Καὶ πῶς ἔσται κτιστὰ τὰ μὴ μετοχῇ τὸ εἶναι ἔχοντα καὶ τῶν μετεχόντων πάντων ὑπερέχοντα;

(14.) Ὅτι δὲ οὐδεμία τῶν ἀκτίστων καὶ θείων ἐνεργειῶν τούτων οὐσία ἐστίν, ὁ αὐτὸς θεοφάντωρ ἐν τῷ πρὸ τούτου κεφαλαίῳ φανερῶς ὑπέδειξεν εἰπών· «οὐκ οὐσίαν τινὰ θείαν ἢ ἀγγελικὴν εἶναί φαμεν τὸ αὐτοεῖναι, ἀλλ' αὐτοεῖναι καὶ αὐτοζωὴν καὶ αὐτοθεότητά φαμεν καὶ αὐτὰς τὰς τοῦ θεοῦ δυνάμεις, τὴν αὐτοουσίωσιν, αὐτοζώωσιν, αὐτοθέωσιν». Τήν γε μὴν ἐξῃρημένην ταύτην καὶ ὑπερβάλλουσαν κατ' οὐσίαν τοῦ θεοῦ ὑπεροχὴν καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας, ὁ τὰ πάντα πολὺς καὶ ὑψηλὸς Διονύσιος καὶ μηδὲν ἧττον ἠκριβωμένος ἢ πολὺς τὰ θεῖα, διὰ πάσης ὑμνεῖ τῆς Περὶ τῶν θείων ὀνομάτων πραγματείας, πρὸς τῇ κατὰ τὰς θείας ἐνεργείας διακρίσει τοῦ θεοῦ καὶ τοῦτ' αὐτὸ τῶν λόγων ὑπόθεσιν ποιούμενος. Ἀλλὰ καὶ τῷ θεραπευτῇ Γαΐῳ γράφων, ἐρωτήσαντι πῶς ὁ πάντων ἐπέκεινα καὶ ὑπὲρ θεαρχίαν ἐστὶ καὶ ὑπὲρ ἀγαθαρχίαν, «εἰ θεότητά» φησιν «καὶ ἀγαθότητα νοήσαις αὐτὸ τὸ χρῆμα τοῦ ἀγαθοποιοῦ καὶ θεοποιοῦ δώρου τῆς οὕτω λεγομένης θεότητος, ὡς θεαρχίας καὶ ἀγαθαρχίας ὁ πάσης ἀρχῆς ὑπεράρχιός

---

[58] De pronia ce vine de la Dumnezeu se împărtăşesc în general toate cele ce sunt (căci fără de ea s-ar întoarce în nefiinţă) şi în special cele ce se îndumnezeiesc.

[59] Adică în capitolul XI (paragraful 6); locul e deja citat în paragraful 11 al epistolei de faţă (vezi trimiterea de acolo). Interesant este că, deşi citează de două ori acelaşi loc din Areopagit, sfântul Grigorie nu citează nici complet, nici identic în amândouă rândurile, ci pe sărite, lăsând deoparte când unele, când altele, pentru a crea liber de fiecare dată sintaxa dorită, oarecum dincolo de liniarele criterii ştiinţifice filologice. Fenomenul acesta se întâmplă cam cu toate citatele sfântului Grigorie, fie din Părinţi, fie din filosofi.

[60] *Despre numirile dumnezeieşti* XI 6, PG 3, 953 D - 956 A.

ne-a învățat pe noi cugetătorul acesta de cele cereşti, zicând că pricinuitorul cel de neîmpărtăşit este aşezat mai presus nu doar față de cele ce se împărtăşesc – şi de celelalte şi de cele îndumnezeite [58] – ci şi de împărtăşiri – adică de această pronie îndumnezeitoare şi de cele asemănătoare – [aceasta] după pricina cea revărsătoare mai presus de revărsare şi covârşirea cea ridicată deasupra tuturora? Păi cum vor fi zidite cele ce nu prin împărtăşire au faptul de a fi şi care sunt mai presus de toate cele ce se împărtăşesc [de ele]?

(14.) Iar că niciuna dintre lucrările acestea nezidite şi dumnezeieşti nu este ființă acelaşi arătător de cele cereşti a arătat-o vădit în capitolul dinaintea acestuia[59] zicând: «nu vreo ființă dumnezeiască sau îngerească a fi spunem despre existența-în-sine, ci existență-în-sine şi viață-în-sine şi dumnezeire-în-sine a fi spunem şi despre aceste puteri ale lui Dumnezeu – despre însăşi-înființarea, despre însăşi-darea-de-viață, despre însăşi-îndumnezeirea»[60]. Această covârşitoare şi mai presus [de toate] superioritate după ființă a lui Dumnezeu şi față de lucrările nezidite însele Dionisie cel întru toate prisositor şi înalt – şi nu mai puțin întru cele dumnezeieşti – o laudă în toată scrierea lui *Despre numirile dumnezeieşti,* făcând şi din [deosebirea] aceasta – pe lângă deosebirea din Dumnezeu în privința lucrărilor dumnezeieşti – pricină a cuvintelor sale. Dar şi scriindu-i terapeutului Gaius[61], care întrebase cum Cel ce este dincolo de toate este mai presus şi de obârşia dumnezeirii şi de obârşia bunătății[62], spune: «de vei socoti *dumnezeire* şi *bunătate* însuşirea însăşi a darului îmbunător şi îndumnezeitor, Cel mai presus de toată obârşia este dincolo de *astfel* numita *dumnezeire* – ca *obârşie* a îndumnezeirii şi *obârşie* a îmbunării»[63]. Şi în capitolul

[61] Sau 'monahului Caius'.

[62] Adică: şi de thearhie şi de agatarhie.

[63] *Epistola a II^a (către Gaius/Caius),* PG 3, 1068-1069 A. Întrucât, cum am spus mai sus, sfântul Grigorie reaşează textele citate în sintaxa

ἐστιν ἐπέκεινα». Κἂν τῷ περὶ θείας εἰρήνης κεφαλαίῳ τελευτῶν πάντα τοὺς θείους ἡμῶν ἱεροδιδασκάλους τοῦτ' αὐτὸ προάγει φάσκοντας.

(15.) Ἔστιν ἄρα θεότης ὑφειμένη κατὰ τοὺς θεοσόφους θεολόγους, ὡς κἀνταῦθ' εἶπεν ὁ μέγας Διονύσιος, ἡ θέωσις, δῶρον οὖσα τῆς ὑπερκειμένης οὐσίας τοῦ θεοῦ. Καὶ μάτην νῦν ὁ Βαρλαὰμ τὴν διθεΐαν περιαγγέλλει δῆθεν καθ' ἡμῶν· εἰς γὰρ διαβολὴν τῶν ἀλήπτων θεολόγων δῆλός ἐστι τοῦτο διαβόητον ποιούμενος, κτιστὸν αὐτὸς εἶναι διατεινόμενος τὸ θεῖον τοῦτο δῶρον καὶ οὕτω μίαν ἄκτιστον θεότητα, τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ. Κατατεμὼν τοίνυν ἐντεῦθεν τὸν θεὸν εἰς κτιστὰ καὶ ἄκτιστα, εἶτα τοῖς εὐσεβῶς καὶ κατ' ἐνέργειαν ἄκτιστον αὐτὸν φρονοῦσι λοιδορεῖται. Τὸ γὰρ τοῦ θεοῦ θεοποιὸν δῶρον ἐνέργεια αὐτοῦ ἐστιν, ἣν θεότητα καὶ ὁ μέγας Διονύσιος καὶ οἱ ἄλλοι πάντες θεολόγοι πολλαχοῦ φασι, τῆς θείας ἐνεργείας μᾶλλον ἢ τῆς θείας οὐσίας εἶναι τοὔνομα τῆς θεότητος ἰσχυριζόμενοι· καὶ τὰς ἐνεργείας γὰρ τοῦ πνεύματος 'πνεύματα' φίλον τῷ Ἡσαΐᾳ καλεῖν κατὰ τὸν θεολόγον Γρηγόριον. Ὡς οὖν ὁ προφήτης τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος ἑπτὰ πνεύματα καλέσας τῷ ἐνιαίῳ τοῦ πνεύματος οὐκ ἐλυμήνατο, οὕτω καὶ τῇ τῆς θεότη-

---

ce îl slujeşte cel mai bine, notăm aici întreaga *Epistolă a II*[a] a sfântului Dionisie: «Cum Cel ce este dincolo de toate este mai presus şi de obârşia dumnezeirii şi de obârşia bunătăţii? [Vei înţelege] de vei socoti *dumnezeire* şi *bunătate* însuşirea ['calitatea'] însăşi a darului îmbunător şi îndumnezeitor şi cea de neimitat imitaţie a Celui mai presus de dumnezeire şi de bunătate, [însuşire şi imitaţie] după care [adică: prin care] ne îndumnezeim şi ne îmbunăm. Că dacă [însuşirea şi imitaţia] aceasta devine obârşie a îndumnezeirii şi îmbunării celor îndumnezeiţi şi îmbunaţi, [atunci] Cel mai presus de toată obârşia este dincolo şi de astfel numita *dumnezeire* şi *bunătate* – [numită şi înţeleasă] ca *obârşie a îndumnezeirii* şi *obârşie a îmbunării* – în măsura în care Cel de neimitat şi dezlegat [de toate] este mai presus de imitări şi legături, [cum] şi de cele ce imită şi de cele ce se împărtăşesc». Termenul «îmbunare» este cel folosit de părintele Stăniloae.

[64] *Despre numirile dumnezeieşti* XI 6, PG 3, 956 A. Expresia «sfârşind toate» înseamnă 'sfârşind toate de zis [Dionisie]', indică deci sfârşitul capitolului, şi anume pasajul: «[...] unii dintre dumnezeieştii

despre dumnezeiasca pace, sfârşind toate, pe dumnezeieştii noştri învăţători de cele sfinte îi aduce de faţă ca spunând acelaşi lucru[64].

(15.) Există, aşadar, după de-Dumnezeu-înţelepţiţii cuvântători-de-Dumnezeu dumnezeire inferioară – precum şi aici a spus marele Dionisie – şi anume îndumnezeirea, care este dar al fiinţei lui Dumnezeu, celei superioare. Deci în van trâmbiţează acum Varlaam în stânga şi'n dreapta punând diteismul – chipurile – pe seama noastră; pentru că e limpede că spre defăimarea cuvântătorilor-de-Dumnezeu celor fără de pată face el trâmbiţarea aceasta, încrâncenându-se a spune că creat este darul acesta dumnezeiesc şi aşa [şi nu altfel] este o singură dumnezeire necreată, [şi anume] fiinţa lui Dumnezeu. Aşadar, după ce Îl taie pe Dumnezeu în create şi necreate, mai apoi îi batjocoreşte pe cei ce în chip binecinstitor [de Dumnezeu] Îl cugetă pe Acesta a fi nezidit şi după lucrare. Pentru că darul îndumnezeitor al lui Dumnezeu [nu] este [altceva decât] lucrarea Lui, pe care *dumnezeire* şí marele Dionisie şí toţi ceilalţi cuvântători-de-Dumnezeu în multe locuri îl numesc, spunând că mai mult al lucrării dumnezeieşti – decât al fiinţei dumnezeieşti – este numele de *dumnezeire*; că şi lui Isaia îi place a numi 'duhuri' *lucrările* Duhului, după [cum arată] Grigorie de-Dumnezeu-cuvântătorul[65]. Deci, precum prorocul, lucrările Duhului *şapte duhuri* numindu-le, nu a prăpădit caracterul unitar al Duhului[66], tot aşa şi prin denumirea

---

noştri învăţători de cele sfinte spun că cel ce face să subziste bunătatea-în-sine şi dumnezeirea este Dumnezeu Cel mai presus de bunătate şi de dumnezeire, *dumnezeire* zicând a fi îmbunătorul şi îndumnezeitorul har, cel venit de la Dumnezeu».

[65] *Isaia* 11, 2; vezi Grigorie Teologul, *Cuvântul 41 (La Cincizecime)* 3, PG 36, 431 C.

[66] «caracterul unitar al Duhului»: faptul de a fi un singur Duh, nu mai multe, nu alcătuit din mai multe.

τος ἐπωνυμίᾳ, καθάπερ ἀνωτέρω δέδεικται, καὶ ἡ πρόνοια καλεῖται παρὰ τῶν ἁγίων, ἐνέργεια οὖσα τοῦ θεοῦ, καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις καὶ ἡ θεοποιὸς χάρις τοῦ θεοῦ, δηλαδὴ ἡ θέωσις, καὶ τὸ ἐνιαῖον τῆς θεότητος οὐκ ἀναιρεῖται. Αἱ δὲ τοῦ θεοῦ δυνάμεις καὶ αἱ ἐνέργειαι, ὡς καὶ τοῦτ' ἀνωτέρω δέδεικται, ἄκτιστοί εἰσι· τοιγαροῦν ἡ θεοποιὸς χάρις τοῦ θεοῦ οὐ θεότης καλεῖται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄκτιστός ἐστι κατὰ τοὺς θεοσόφους θεολόγους. Εἰ γὰρ καὶ σχέσιν αὐτὴν προϊὼν ὁ μέγας προσηγόρευσεν, ἀλλὰ σχέσιν θεοῦ πρὸς τοὺς τεθεωμένους· τοιαύτη γὰρ καὶ ἡ θεία πρόνοια καὶ ἡ θεατικὴ δύναμίς ἐστι· μίμημα δὲ ταύτην προσειπών, τὸ ἀμίμητον προσέθηκε καὶ ἀρχὴν εἶναι τῶν θεουμένων ταύτην ἔφη καὶ θεαρχίαν καὶ ἀγαθαρχίαν, ὃ ἔστι μόνου τοῦ θεοῦ, καὶ θεοποιὸν αὐτὴν προσείρηκεν, ἀλλ' οὐ θεοπεποιημένην, ἵνα δείξῃ ἄκτιστον διατελοῦσαν.

(16.) Ὅτι δὲ ἡ θεοποιὸς χάρις, αὐτὴ ἡ θέωσις, ἄκτιστός ἐστι, καὶ ὁ θεῖος παρρησίᾳ Μάξιμος ἀπαγγελεῖ γράφων· «τοῦτό ἐστι τὸ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον· πρεσβεία θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους δι' υἱοῦ σαρκωθέντος καὶ μισθὸν δωρουμένου τοῖς αὐτῷ πειθομένοις τὴν ἀγέννητον θέωσιν». Καὶ πάλιν, «ἡ θεία χάρις μένει κἂν τῇ μεθέξει τῶν ἀπολαυόντων αὐτῆς ἀκατάληπτος, ὅτι κατὰ φύσιν ὡς ἀγένητος ἔχει τὴν ἀπειρίαν». Καὶ πάλιν, «πάσχομεν ὡς ὑπὲρ φύσιν οὖσαν κατὰ χάριν, ἀλλ' οὐ ποιοῦμεν τὴν θέωσιν». Καὶ πά-

---

[67] Vezi *Despre numirile dumnezeieşti* V 2, PG 3, 816 C.

[68] *Epistola a II^a*, PG 3, 1069 A. Textul areopagitic nu numeşte direct 'harul' 'legătură', ci indirect: «că dacă **aceasta** [calitatea harului (deci harul), totuna cu imitaţia de neimitat a Celui mai presus de dumnezeire] devine obârşie a îndumnezeirii… celor îndumnezeiţi, [atunci] Cel mai presus de toată obârşia este dincolo şi de astfel numita *dumnezeire*… – [numită şi înţeleasă] ca *obârşie a îndumnezeirii*… – în măsura în care Cel de neimitat şi **dezlegat** [de toate] este mai presus de imitări şi **legături**». Notăm şi aceea că sfântul Grigorie echivalează formula areopagitică «darul îndumnezeitor» cu «harul îndumnezeitor».

[69] *Op.cit.*

de *dumnezeire*, cum s-a arătat mai sus, se numeşte de către sfinţi şí pronia – lucrare fiind [aceasta] a lui Dumnezeu – şí puterea văzătoare şí harul îndumnezeitor al lui Dumnezeu, adică îndumnezeirea[67], şi nici nu se desfiinţează caracterul unitar al dumnezeirii. Iar puterile şi lucrările lui Dumnezeu, cum şi aceasta s-a arătat mai sus, sunt nezidite; aşadar harul îndumnezeitor al lui Dumnezeu nu doar că se numeşte *dumnezeire*, dar şi nezidit este după de-Dumnezeu-înţelepţiţii cuvântători-de-Dumnezeu. Că deşi marele [Dionisie] în curgerea cuvântului său îl numeşte pe el *legătură*[68], este însă [vorba de] legătura lui Dumnezeu cu cei îndumnezeiţi; că asemenea este şi dumnezeiasca pronie şi puterea văzătoare; şi, numindu-l pe acesta *imitaţie*, a adăugat *de neimitat*[69], şi a spus despre el că este obârşie a celor îndumnezeiţi şi *obârşie a dumnezeirii* şi *obârşie a bunătăţii*, ceea ce doar despre Dumnezeu se cade a se spune, numindu-l [pe el] *îndumnezeitor*, şi nu *îndumnezeit*, ca să arate că este nezidit.

(16.) Iar [faptul] că harul îndumnezeitor – îndumnezeirea însăşi – este nezidit, [aceasta] şi dumnezeiescul Maxim cu îndrăznire o vesteşte zicând: «aceasta este evanghelia lui Dumnezeu: solia lui Dumnezeu către oameni prin Fiul Cel ce S-a întrupat şi a dat răsplată – celor ce au crezut Lui – îndumnezeirea cea nezidită»[70]. Şi iarăşi: «[chiar] şi în împărtăşirea celor ce au parte de el dumnezeiescul har rămâne de necuprins[71], căci – ca unul [ce este] nefăcut – după fire are nemărginirea»[72]. Şi iarăşi: «îndumnezeirea o pătimim – ca pe una care, după har, este mai presus de fire – şi nu o facem»[73]. Şi iarăşi: «lăsat

[70] *Către Talasie*, PG 90, 637 A.
[71] Şi: de neînţeles.
[72] Pe când oamenii o pot avea doar 'după har'; *ibidem*, PG 90, 644 D - 645 A.
[73] *Ibidem*, PG 90, 324 A; vezi *Capete diferite 1*, 75, PG 90, 1209 C.

λιν, «μόνης τῆς θείας χάριτος ἴδιον τοῦτο πέφυκεν εἶναι τὸ ἀναλόγως τοῖς οὖσι χαρίζεσθαι θέωσιν, λαμπρυνούσης τὴν φύσιν τῷ ὑπὲρ φύσιν φωτὶ καὶ τῶν οἰκείων ὅρων αὐτὴν ὑπεράνω κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς δόξης ποιουμένης». Διὸ καὶ ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος· «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ θεὸς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐξέχεεν, οὐκ ἔκτισεν, ἐχαρίσατο, οὐκ ἐδημιούργησεν, ἔδωκεν, οὐκ ἐποίησε». Τί οὖν ἐξέχεε καὶ ἐχαρίσατο καὶ ἔδωκεν ἡμῖν ὁ θεὸς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ; Ἆρα τὴν οὐσίαν ἢ τὴν χάριν τοῦ ἁγίου πνεύματος; Τὴν θεοποιὸν πάντως χάριν, καθάπερ καὶ ὁ χρυσόστομος θεολόγος Ἰωάννης φησὶν ὅτι «οὐχ ὁ θεός, ἀλλ' ἡ χάρις ἐκχεῖται»· διὰ ταύτης γὰρ καὶ ἡ τοῦ πνεύματος φύσις ἄκτιστος οὖσα καὶ γνωρίζεται καὶ δείκνυται, μηδεμίαν ἔκφανσιν ἔχουσα καθ' ἑαυτήν. Σαφῶς οὖν ἄκτιστος ἡ χάρις αὕτη, καὶ τοσοῦτο σαφῶς, ὡς καὶ τὸ ταύτης ἀποτέλεσμα τῶν κεχαριτωμένων θείως καὶ τεθεωμένων ἕκαστόν φημι ἄναρχον, ἀΐδιον, ἀτελεύτητον, ταὐτὸ δ' εἰπεῖν ἄκτιστον καλεῖσθαι κατ' αὐτήν. Κατὰ γὰρ τὸν θεῖον πάλιν Μάξιμον «ὁ τοῦ ἀεὶ εὖ εἶναι λόγος κατὰ χάριν τοῖς ἀξίοις παραγίνεται τὸν θεὸν ἐπιφερόμενος, τὸν πάσης ἀρχῆς καὶ τέλους κατὰ φύσιν ἀνώτερον, ποιοῦντα τοὺς ἀρχὴν ἔχοντας κατὰ φύσιν καὶ τέλος ἀνάρχους κατὰ χάριν καὶ ἀτελευτήτους», ἐπεὶ καὶ ὁ μέγας Παῦλος, τὴν χρονικὴν μηκέτι ζῶν ζωήν, ἀλλὰ «τὴν τοῦ ἐνοικήσαντος λόγου θείαν καὶ ἀΐδιον», ἄναρχος γέγονε καὶ ἀτελεύτητος χάριτι, καὶ ὁ Μελχισεδὲκ «οὔτε ἀρχὴν ἡμερῶν, οὔτε ζωῆς τέλος ἔσχεν», οὐ διὰ τὴν φύσιν τὴν κτιστήν, δι' ἣν τοῦ εἶναι ἤρξατο καὶ ἔληξεν, ἀλλὰ διὰ τὴν χάριν τὴν θείαν καὶ ἄκτιστον καὶ ἀεὶ οὖσαν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν καὶ χρόνον ἐκ τοῦ ἀεὶ ὄντος

---

[74] Tranzitiv.

[75] *Către Talasie*, PG 90, 321 A; vezi şi 644 D şi 1212 AB.

[76] Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 772 D; vezi *Tit* 3, 6.

[77] *Omilii la Tit* 6, 5, PG 62, 696.

[78] Vezi mai sus categoriile: *a fi* (omul căzut), *a fi bine* (omul părtaş harului), *veşnic a fi bine* (Dumnezeu; aceasta este *veşnica buna-fiinţare* din text).

[79] *Ambigua*, PG 91,1144 C.

este ca doar al dumnezeiescului har să fie faptul de a dărui celor ce sunt îndumnezeirea, [în chip] potrivit [fiecăreia dintre ele], strălucind[74] firea [lor zidită] cu lumina cea mai presus de fire şi deasupra hotarelor ei ridicând-o pe aceasta prin însuşirea slavei de a fi mai presus [de hotarele acelea]»[75]. Pentru aceasta şi marele Vasile spune: «Duhul Cel Sfânt L-a vărsat îmbelşugat asupra noastră Dumnezeu prin Iisus Hristos; L-a vărsat, nu L-a zidit; L-a dăruit, nu L-a creat; L-a dat, nu L-a făcut»[76]. Ce, aşadar, a vărsat şi a dăruit şi a dat nouă Dumnezeu prin Iisus Hristos? Oare fiinţa sau harul sfântului Duh? Negreşit că harul cel îndumnezeitor, după cum şi Ioan de-Dumnezeu-cuvântătorul cel cu gură de aur spune că «nu Dumnezeu, ci harul s-a vărsat»[77]; că prin acesta se şi cunoaşte firea Duhului, nezidită fiind ea, şi se şi arată [în afară], căci – în sine [însăşi] – nici o arătare nu are. E limpede, aşadar, că harul acesta este nezidit, atât de limpede încât şi roada acestuia – fiecare [în parte] – în cei [cu har] dăruiţi şi îndumnezeiţi spun că se cheamă – după acesta – fără-de-început [sau neobârşuită], pururea-fiitoare, fără-de-sfârşit, altfel spus nezidită. Pentru că, iarăşi, după sfântul Maxim «Cuvântul veşnicei bune-fiinţări[78] vine – după har – la cei vrednici, aducându-L pe Dumnezeu, pe Cel mai presus de tot începutul [sau obârşia], Care pe cei ce după fire au început şi sfârşit îi face după har fără-de-început şi fără-de-sfârşit»[79], de vreme ce şi marele Pavel, nemaitrăind viaţa cea vremelnică, ci «pe cea dumnezeiască şi pururea-fiitoare a Cuvântului sălăşluit [întru el]»[80], s-a făcut – după har – fără-de-început şi fără-de-sfârşit, [cum] şi Melhisedec «nici început al zilelor nu a avut, nici sfârşit al vieţii»[81] nu după firea cea zidită, după care a şi început a fi şi a şi încetat, ci după harul cel dumnezeiesc şi nezidit şi pururea fiitor mai presus de toată firea şi vremea, [cel] de la Dumnezeu

---

[80] *Ibidem*, 1144 BC; vezi *Centurii* 5, 85, PG 90, 1384 D.

[81] *Facerea* 14, 18; *Evrei* 7, 3; vezi Maxim, *loc. cit.*

θεοῦ. Κτιστὸς οὖν ἦν ὁ Παῦλος μόνον μέχρις ἂν ἔζη τὴν προστάγματι θεοῦ ἐξ οὐκ ὄντων γεγονυῖαν ζωήν· ὅτε δὲ μὴ ταύτην ἔζη, ἀλλὰ τὴν ἐνοικήσει τοῦ θεοῦ προσγενομένην, ἄκτιστος γέγονε τῇ χάριτι, καθὰ καὶ ὁ Μελχισεδὲκ καὶ πᾶς ὁ ζῶντα καὶ ἐνεργοῦντα μόνον τὸν τοῦ θεοῦ λόγον ἐν ἑαυτῷ κτησάμενος.

(17.) Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος, ὅτι «τὸ κινηθὲν ὑπὸ πνεύματος ἁγίου κίνησιν ἀΐδιον ζῶον ἅγιον ἐγένετο· ἔσχε δὲ ἀξίαν ἄνθρωπος, πνεύματος εἰσοικισθέντος ἐν αὐτῷ, προφήτου, ἀποστόλου, ἀγγέλου, θεοῦ, ὢν πρότερον γῆ καὶ σποδός». Καὶ πάλιν, «διὰ πνεύματος ἁγίου κοινωνὸν γενέσθαι τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ, τέκνον φωτὸς χρηματίζειν, δόξης ἀϊδίου μετέχειν». Ὁ δὲ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος «ἐκβαίνει» φησὶ «τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ὁ ἄνθρωπος ἀθάνατος ἐκ θνητοῦ καὶ ἐξ ἐπικήρου ἀκήρατος καὶ ἐξ ἐφημέρου ἀΐδιος καὶ τὸ ὅλον θεὸς ἐξ ἀνθρώπου γινόμενος· ὁ γὰρ θεοῦ υἱὸς γενέσθαι καταξιωθεὶς ἔξει πάντως ἐν ἑαυτῷ τοῦ πατρὸς τὸ ἀξίωμα». Τοιοῦτοι μὲν οὖν οἱ θεοειδεῖς πάντες κατὰ τὴν χάριν ὥσπερ καὶ θεοί. Αὐτὴ δ' ἡ χάρις ἄκτιστος οὐ κατὰ χάριν—ἔσται γὰρ χάρις χάριτος καὶ ταύτης πάλιν ἄλλη καὶ τοῦτ' ἐπ' ἄπειρον οὐ στήσεται προβαῖνον—ἄκτιστος οὖν ὡς ἀληθῶς ἡ χάρις. Τὸν γὰρ κενόφρονα ληρεῖν ἐᾶν, μίμησιν φυσικὴν εἶναι λέγοντα τὴν χάριν ταύτην, ἐπεὶ πολλαί τε καὶ δειναὶ καὶ ἀπὸ τούτου τίκτονται αἱρέσεις καὶ κατὰ τὸν θεῖον πάλιν Μάξιμον «θεώσεως οὐδὲν γενητὸν κατὰ φύσιν ἐστὶ ποιητικόν, καὶ τῆς κατὰ φύσιν δυνάμεως οὐδαμῶς ἡ θέωσις ὑπάρχει κατόρθωμα». Σὺ δὴ φύλαττέ μοι τὴν καλὴν ταύτην τῶν πατέρων παρακαταθήκην ὅτι ἄκτιστος ἡ θεία χάρις ὡς φύσεως ἐνέργεια θεοῦ καὶ κατὰ τὸν ἅγιον Ἰσαὰκ «ὡς δόξα τῆς φύσεως αὐτοῦ». Μόνον δὲ ἄκτιστον εἰπών τις τὸν θεόν, καὶ τὰς αὐτοῦ φυ-

---

[82] Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 769 B.
[83] *Despre sfântul Duh* 15, PG 32, 132 B.
[84] *Cuvântul 7 la Fericiri*, PG 44, 1280 C.
[85] *Către Talasie* 22, PG 90, 321 A.
[86] *Omilia 72*, ediția Spetsieri, Atena 1895, p. 281.

Cel pururea fiitor. Aşadar zidit a fost Pavel doar până ce trăia viaţa cea prin porunca lui Dumnezeu făcută din cele ce nu sunt; iar când nu o mai trăia pe aceasta, ci pe cea făcută [lui] din sălăşluirea lui Dumnezeu, nezidit s-a făcut după har, precum şi Melhisedec şi tot cel ce L-a dobândit înlăuntrul său, ca Singur viu şi lucrător, pe Cuvântul lui Dumnezeu.

(17.) Dar acestea le spune şi marele Vasile, [cum] că «ceea ce este mişcat de mişcarea pururea-fiitoare a Duhului s-a făcut sfânt vieţuitor; şi a luat omul, sălăşluindu-se Duhul înlăuntrul lui, vrednicie de proroc, de apostol, de înger, de Dumnezeu – cel [ce] mai înainte [era] pământ şi cenuşă»[82]. Şi, iarăşi, «prin Duhul Sfânt părtaş a se face de harul lui Hristos, fiu al luminii a se unge, de slava cea pururea-fiitoare a se împărtăşi»[83]. Iar dumnezeiescul Grigorie al Nyssei «iese dincolo» zice «de firea sa omul, nemuritor făcându-se din muritor şi din stricăcios nestricăcios şi din vremelnic pururea-fiitor şi, din om, dumnezeu pe de-a-ntregul; pentru că cel învrednicit a se face fiu al lui Dumnezeu negreşit că va avea înlăuntrul lui vrednicia tatălui»[84]. Astfel sunt, aşadar, după har, toţi cei cu-chip-dumnezeiesc şi ca nişte dumnezei. Pe când harul însuşi nu după har este nezidit – că [atunci] vom avea şi har al harului şi, iarăşi, altul al acestuia şi [tot] aşa la nesfârşit – aşadar cu adevărat nezidit este harul. Să îl lăsăm, dar, pe cugetătorul de cele deşarte a spune nerozii zicând că harul acesta este imitare naturală, că şi dintr-aceasta se nasc multe şi grozave erezii. Şi după sfântul Maxim, iarăşi, «nimic făcut nu este făcător al dumnezeirii după fire, şi îndumnezeirea nu este nicidecum ispravă a puterii celei după fire»[85]. Tu, dar, păzeşte-mi buna moştenire aceasta cea lăsată de Părinţi, [cum] că nezidit este dumnezeiescul har ca lucrare a fiinţei lui Dumnezeu şi – după sfântul Isaac – «ca slavă a firii Lui»[86]. Că şi doar zicând cineva că Dumnezeu este nezidit, împreună a cuprins [în

σικὰς ἐνεργείας συμπεριείληφεν ἁπάσας. Τί οὖν ἔτι δεῖ ζητεῖν καὶ διαιρεῖν;

(18.) Ἀλλ' ὁ κενόφρων οὗτος, τὰ βαθέα τοῦ σατανᾶ μεμυημένος καὶ κτιστὰς δυσσεβῶς δοξάζων τὰς θείας ἐνεργείας, μίαν ἄκτιστον δολίως κηρύττει θεότητα μόνην τὴν θείαν φύσιν, ὡς εὐπαράδεκτος εἴη τοῖς μὴ καλῶς εἰδόσι τὰς γραφὰς κτιστὰς ἀποφαινόμενος τὰς θείας ἐνεργείας, μάλιστα δὲ τὴν θεοποιὸν χάριν τοῦ παναγίου πνεύματος κακῶς διαιρῶν τῆς ὑπερουσίου φύσεως ἐκείνης. Μὴ ἀγνοήσαντες οὖν ἡμεῖς τὴν τοιαύτην πανουργίαν, ἥκιστα συνεθέμεθα τοῖς ὑπ' αὐτοῦ προτεινομένοις, μᾶλλον δὲ οὐδὲ φάναι τι πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐρεύνης ἠξιώσαμεν· προὐκαλεσάμεθα δὲ αὐτὸν εἰς λόγους, ἵνα φανερὰ γένηται ἡ εὐσεβὴς διάνοια. Ὁ δὲ ὑπέπτυξε καὶ οὐδὲ γρύξαι, πίστευσον, ἐτόλμησε, πολλῶν παρόντων. Εἰ δὲ νῦν πονηρὰ διὰ τοῦτο κηρύττει καθ' ἡμῶν αὐτόσε, χαρᾶς ἡμῖν πρόξενος γίνεται καὶ μισθοῦ πολλοῦ τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Διὸ καὶ τῷ ἐπαγγειλαμένῳ ταῦτα λέγομεν 'Κύριε, μὴ στήσῃς αὐτῷ τὴν ἁμαρτίαν ταύτην', εἰ καὶ διὰ τοὺς βλαπτομένους ὀδυνώμεθα. Ταῦθ' οὕτως ἔχειν σχεδὸν πάντες οἱ ἐνταῦθα συμμαρτυρήσουσι.

(19.) Μετὰ μέντοι τὴν πρὸς τὸ ἅγιον Ὄρος ἡμῶν ἀποδημίαν, ἐν ᾧ καὶ Τόμον ἐν ἑπτὰ κεφαλαίοις πρὸς τὰ παρ' αὐτοῦ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων γεγραμμένα πεποιήκαμεν ὑπογεγραμμένον παρά τε τοῦ ὁσιωτάτου πρώτου καὶ τῶν ἡγουμένων καὶ τῶν λογάδων γερόντων καὶ τοῦ ἱερωτάτου ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ, συμφωνούντων πάντων ἡμῖν καὶ ἀποφηναμένων μὴ παραδέξασθαι εἰς κοινωνίαν τὸν μὴ συμφωνοῦντα, ὅστις ἂν ᾖ, μετὰ τοῦτο τοίνυν, ἐνῆν ἡμῖν εὐθὺ τῆς Κωνσταντίνου χωρεῖν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐπὶ νοῦν ἐβαλόμην ὡς ὁ τῶν πατέρων θεὸς ἐγερεῖ κἀκεῖ τοὺς ὑπὲρ αὐτῶν λαλήσοντας, ἔπειτα καὶ τοῦτ' ἔλεγον ἐπ' ἐμαυτοῦ· 'δῶμεν ἐκείνῳ τῷ ταλαιπώρῳ ταῖς γοῦν κεναῖς ἐλπίσιν ἀναπνεῦσαι μικρόν, μὴ καὶ αὐτόχειρ γένηται'. Καὶ γὰρ λέγοντος ἤκουσα παρόντος ἐνταυθοῖ διὰ στόματος, ὡς πολ-

[87] Este vorba de *Tomosul Aghioritic*, PG 150, 1225-1236.

această zicere] şi toate lucrările Lui fireşti. Ce trebuinţă mai este, dar, a cerceta şi a despărţi?

(18.) Dar cugetătorul acesta de cele deşarte, iniţiat în adâncurile satanei şi create socotind – în chip rău credincios – dumnezeieştile lucrări, ca singură dumnezeire nezidită propovăduieşte, cu vicleşug, [a fi] doar fiinţa dumnezeiască, create spunând [a fi] – ca să fie bine-primit celor ce nu ştiu bine scripturile – dumnezeieştile lucrări, [şi,] mai mult, harul îndumnezeitor al preasfântului Duh [în chip] rău despărţindu-l de fiinţa aceea cea mai presus de dumnezeire. Nefiindu-ne, dar, necunoscută o astfel de viclenie, nu am consimţit câtuşi de puţin cu cele puse înainte de către el, ba mai mult, nici am găsit de cuviinţă a spune ceva înainte de a [le] cerceta cu acrivie; l-am chemat, deci, spre a sta de vorbă, ca vădită a se face cugetarea bine-cinstitoare [de Dumnezeu]. Dar el a încremenit şi – crede-mă – nu a îndrăznit nici să crâcnească, mulţi fiind de faţă. Iar dacă acum, pentru aceasta, pe cele viclene [le] trâmbiţează împotriva noastră, pricinuitor de bucurie se face nouă şi de plata cea multă cea din ceruri. Pentru aceasta şi zicem Celui ce a făgăduit acestea 'Doamne, nu-i socoti lui păcatul acesta'; deşi ne doare de cei vătămaţi. Că aşa stau lucrurile putem spune că o mărturisesc toţi cei de aici.

(19.) Iar după plecarea noastră din Sfântul Munte, unde am făcut şi *Tomos* în şapte capete[87] despre cele spuse de el împotriva ortodocşilor, iscălit de preacuviosul protos şi de egumeni şi de aleşii bătrâni şi de preasfinţitul episcop al Ierissos-ului, toţi [aceştia] conglăsuind cu noi şi hotărând a nu primi la împărtăşire pe cel ce nu conglăsuieşte, oricare ar fi – după aceasta, aşadar, am fi putut merge numaidecât în [cetate]a lui Constantin; dar, mai întâi, ne-am pus în minte că Dumnezeul Părinţilor va ridica şi acolo pe cei ce vor grăi în apărarea acestora şi, mai apoi, şi aceasta mi-am zis în sinea mea: 'să-i dăm nenorocitului aceluia [răgazul] de a-şi trage sufletul, prin deşarte nădejdi, ca nu cumva să-şi pună singur capăt zilelor'. Pentru că chiar l-am auzit – când era

λάκις ἐκινδύνευσε διαρραγῆναι τῇ ἀμηχανίᾳ δήπου καὶ τῷ θυμῷ. Ἡνίκα καὶ πρὸς αὐτόν, αὐτὸν ἐλεήσας, εἶπον μηδὲν ἕτερον εἶναι τὸ βιαζόμενον ἡμᾶς σφοδρῶς ἀντιλέγειν ἢ ὅτι αἱρετικοὺς λέγει τοὺς μοναχούς, κἂν τοῦτο μὲν ἀφῇ καὶ τὰ ἐπὶ τούτῳ συγγράμματα, φῇ δὲ μὴ πληροφορεῖσθαι πρὸς τὰ ἐκείνων, στήσεται τὰ τοῖς ἀντιλογίας· αὐτοῦ γὰρ βραχὺς ἡμῖν ὁ λόγος. Τοῦτο μὲν ἐγὼ πρὸς αὐτὸν εἶπον. Ὁ δ' ἐπῄνεσε καὶ ὑπέσχετο πράξειν. Ἐπὶ δὲ τοῦ μεγάλου διοικητοῦ, συνόντος ἐπίτηδες ἡμῖν, καὶ διετείνατο μεταποιῆσαι μὲν τὰ κατὰ τῶν μοναχῶν συγγράμματα, πρώτῳ δὲ πάντων ἐν σχεδίοις ὑποδεικνύειν ἐμοὶ τὰ μετεσκευασμένα, κἂν ἔτι μοι δοκῶσι δεῖσθαί τινος μεταποιήσεως, ὥστε μηδένα πλήττειν, πείθεσθαι καὶ μεταπλάττειν. Οὔπω γὰρ τότε φανερὸς ἦν καὶ κατ' ἐμοῦ μεμηνώς, ἀλλ' ὑπέστη μὲν ταῦτα, γέγραφε δὲ οἷα βλέπεις· ἐξ ἐκείνου γὰρ ὅλος ἰδίως ἐρρύη κατ' ἐμοῦ· ταῦτα δὲ καὶ ἡμεῖς παρ' ἡμῖν αὐτοῖς ἔχομέν τε καὶ ἀνετάζομεν, καθάπερ ἀλλοφύλων τέκνα ζωγρήσαντες. Ἐπιλείψει δέ με ὁ χρόνος τὰ μεταξὺ διηγούμενον, καὶ ὅπως τὰς ἐμὰς διαδράναι χεῖρας οὐκ ἴσχυσεν. Ἔργῳ τοίνυν ἀνεπέφηνε νῦν ὡς ἐκεῖνος ποιήσει μέγα ἔλεος μετ' αὐτοῦ, ὃς σφοδροτέρᾳ χρησάμενος ἀντιθέσει τὰ πονηρὰ ταυτὶ συγγράμματα διασπάσει τελέως· οὐ γὰρ ἠρεμήσει νυττόμενος ὑπ' ἐκείνων καὶ προσδοκῶν τινας διαθήσειν κακῶς.

---

[88] «marele diichitís»: guvernatorul sau administratorul civil al Sfântului Munte.

[89] Adică în faza de ciornă.

[90] Varlaam tocmai scrisese *Împotriva Masalienilor*.

[91] Termenul grecesc redat aici de noi prin «a vâna, vânare» (ζωγρέω, ζωγρεία) apare în *Septuaginta* în şase locuri. Deşi în varianta românească oficială cuvântul este redat prin termenii antonimici 'a nu lăsa viu' (*Numerii* 21, 35, *Deuteronom* 2, 34, *Iosua* 2, 13) şi 'a lăsa viu' (*Numerii* 31, 18, *Deuteronom* 20, 16, *Iosua* 9, 20), în original are totdeauna un singur înţeles: faptul de a prinde şi a-ţi însuşi femeile, copiii sau robii vrăjmaşilor biruiţi, ca 'pradă' de război. Sfântul Grigorie trimite, pe cât se pare, la *Deuteronom* 2, 34, deşi pomenitul text românesc nu permite sesizarea acestei

aici – cu gura lui zicând că de multe ori era cât pe-aci să crape de neputință şi de furie. Aşa că şi către el, fiindu-mi milă de el, am zis că ceea ce foarte ne sileşte a ne împotrivi lui în cuvânt nu-i nimic altceva decât aceea că îi numeşte eretici pe monahi şi, de va lăsa aceasta şi scrierile spre aceasta şi de va zice că nu cunoaşte îndestul cele ale lor, vor pieri pricinile împotrivirii; acesta ne-a fost pe scurt cuvântul. Aceasta, deci, am spus-o eu către el. Iar el a primit şi a făgăduit să facă [aşa]. Iar înaintea marelui diichitís[88], într-adins aflându-se şi acela de față, a şi stăruit cum că va preface scrierile lui împotriva monahilor şi că mai întâi mi le va arăta mie în schițe[89] pe cele realcătuite, iar de îmi va părea că au încă trebuință de vreo schimbare, încât să nu contrazică nimic [din învățăturile monahilor], [a zis] că va primi şi va preface [şi lucrul acela] (că încă nu era atunci pe față şi împotriva mea cu turbare); acestea, deci, le-a făgăduit, iar de scris [a scris] cele ce vezi[90] (că de atunci înainte s-a aruncat întreg deosébi asupra mea); pe acestea, dar, le avem şi noi la noi înşine şi le cercetăm [cu luare aminte], ca şi cum am vâna fiii celor de alt neam[91]. Şi nu îmi va ajunge vremea a povesti[92] cele petrecute între timp, şi cum nu a putut scăpa din mâinile noastre. Cu fapta, aşadar, s-a dovedit acum că acela [este cu adevărat cel ce] va face milă cu el – cela ce, şi mai aprig împotrivindu-i-se, îi va sfâşia cu desăvârşire viclenele lui scrieri; că nu va fi liniştit, ca pe un spin avându-le în coastă şi gândindu-se că îi vor vătăma şi pe alții.

---

trimiteri, întrucât redă greşit termenul cu pricina, prin 'a nu lăsa viu'. Despre perceperea scriitorului ca *tată* al scrierilor lui şi, invers, a scrierilor cuiva ca *fii* ai aceluia vezi, în urmă, nota 4, p. 55. Sfântul Grigorie foloseşte aici pasajul scripturistic probabil pentru faptul că în el apare termenul «de alt neam», spre a arăta şi astfel deosebirea de duh între el şi Varlaam; dar şi pe cea după trup, căci Varlaam era calabrez.

[92] Folosire a terminologiei locului *Evrei* 11, 32.

(20.) Κάτεχέ μοι τοίνυν αὐτοῦ τὴν πονηρὰν δέλτον καὶ τὸν ταὐτης πατέρα· πρὸς γὰρ φυγὴν χωρήσει πυθόμενος ἥξοντα· ἥξω δ' ἢν ἐθέλῃ θεὸς μετὰ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος ὡς ἂν πατάξωμεν τὸν ἄνδρα τοῖς λόγοις καὶ ἰασώμεθα. Παντὸς μέντοι μᾶλλον ἔπεισί μοι θαυμάζειν ἀρτίως πῶς ἐξηπάτησεν ὑμᾶς· ὡς καινοῦ τινος νῦν γραφέντος ἢ λεχθέντος αὐτὸς ἐπιλαβόμενος τὸ τῆς διθ εἴας ἔγκλημα συνεστήσατο· τοῦτο γὰρ αὐτό ἐστιν, εὖ ἴσθι, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὶν ἐντυχεῖν ἡμῖν καὶ μέχρι τέλους λέγει, ὡς, «ἐπειδή τινα τῶν νῦν ἢ τῶν πώποτε ἐν φωτί φατε θεὸν ἰδεῖν, ἔστι δὲ ὁ θεὸς ἀόρατος, δύο ἄρα θεοὶ καὶ θεότητες, ὁρατὸς καὶ ἀόρατος, ὑφειμένος καὶ ὑπερκείμενος». Τότε δ' οἴεται καλῶς ἡμᾶς ἐρεῖν ἡνίκ' ἂν φαῖμεν τὸ περιαστράψαν ἐν Θαβὼρ τοὺς ἀποστόλους φῶς καὶ τὴν τοιαύτην ἔλλαμψιν καὶ χάριν ἢ κτιστὸν φάσμα δι' ἀέρος ὁρώμενον ἢ πλάσμα φαντασιωδῶς πλαττόμενον, νοήματός τε χεῖρον καὶ ἀλυσιτελὲς πάντῃ λογικῇ ψυχῇ, ὡς φαντασίᾳ προσῆκον ἢ αἰσθήσει, σύμβολόν τε, οὐχ οἷον ἄν τις εἴποι καί τι τῶν ὑφεστηκότων ἢ τῶν περί τι θεωρουμένων, ἀλλ' ἔστι μὲν ὅτε φαίνεσθαι δοκοῦν, ὂν δὲ οὐδέποτε, ὡς ἀνύπαρκτον τελέως.

(21.) Ἡμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐδιδάχθημεν. Τοῦτο δέ φαμεν, ὡς, εἴ τις ἐν τοῖς ἡμετέροις γράμμασιν ἡμᾶς καινοτομοῦντας δείξει καὶ παρὰ τὰ τοῖς πατράσιν εἰρημένα τε καὶ ἐγνωσμένα γράφοντάς τι ἢ φρονοῦντας, τοῦτον ἡμεῖς ὡς διορθωτὴν ἡμῶν ἀκουσίως σφαλλομένων ἀποδεξόμεθα καὶ εἴξομεν αὐτῷ πῶς ἂν εἴποις ἅσμενοι, συμφωνοῦντας δὲ τοῖς ἁγίοις, εἴ τις ἐθέλει κακῶς τι λέγειν ἢ κακῶς διατιθέναι, καὶ τοῦτ' οἴσομεν προθύμως, ἵνα καὶ τῆς εὐλογίας καὶ τῆς ἐν θεῷ εὐπαθείας τοῖς ἁγίοις κοινωνήσωμεν· ἀνεῖναι δὲ πρὸς τὸν κατήγορον αὐτῶν ἀντιλέγοντες οὐκ ἀνεξόμεθα. Πρὸς τοὺς ἁγίους γὰρ ἴσθι καὶ τὸν πόλεμον ἀνεγηγερμένον καὶ τὴν ὕβριν τῆς διθεΐας ἀναφερομένην· καὶ γὰρ ἐκ τῶν παρ' αὐτῶν εἰρημένων ταύτην ἐκβαίνειν ὁ κενόφρων οἴεται· λανθάνειν δὲ τοὺς ἀκούοντας βου-

(20.) Ţine-mi, aşadar, vicleana lui scriere şi pe tatăl ei; că, de va afla că vin, va căuta să fugă; şi voi veni, când va voi Dumnezeu, dimpreună cu preaputernicul şi sfântul nostru împărat, ca să îl călcăm pe bărbatul [acesta] cu cuvintele şi să îl tămăduim. Însă mai mult decât de orice altceva mă mir cum v-a înşelat; că apucându-se a scrie sau a spune ceva nou, ne-a urzit vina diteismului; dar aceasta este, să ştii bine, ceea ce de la început – chiar dinainte de a ne întâlni noi – şi până la sfârşit o tot spune, că, «pentru că ziceţi că cineva dintre cei de acum sau dintotdeauna Îl vede pe Dumnezeu în lumină, atunci, de vreme ce Dumnezeu este nevăzut, [vor exista] doi dumnezei sau două dumnezeiri, [una] văzută şi [una] nevăzută, [una] inferioară şi [una] superioară». Şi îi pare că atunci vom vorbi corect, când vom spune că lumina care i-a luminat [împrejur] pe Apostoli pe Tavor şi strălucirea şi harul acela sunt ori apariţie creată văzută prin aer ori plăsmuire plăsmuită de imaginaţie, mai prejos de înţelegere şi nefolositoare niciunui suflet raţional, de vreme ce ţine de imaginaţie sau [de] simţire şi [de vreme ce este un] simbol, şi nu ceva despre care se poate spune că se află între cele subzistente ori între cele ce se văd în jurul a ceva, ci uneori pare a fi, fără a fi vreodată, ca ceva cu desăvârşire inexistent.

(21.) Noi, însă, nu aşa am fost învăţaţi (de Părinţi). Iar [de spus] aceasta o spunem: că, de ne va vădi cineva că în scrierile noastre născocim lucruri noi şi că scriem şi cugetăm în răspăr cu cele spuse şi cunoscute de către Părinţi, noi îl vom primi pe acesta ca pe un îndreptător al nostru, care fără de voie am greşit, şi ne vom pleca lui chiar cu bucurie; iar de conglăsuim cu Sfinţii, de va voi cineva a spune ceva rău despre noi sau a se purta rău cu noi, şi aceasta o vom răbda fără preget, ca să ne şi facem părtaşi – dimpreună cu Sfinţii – de binecuvântarea şi de buna-pătimire cea întru Dumnezeu; nu vom răbda, însă, a slăbi în grăirea împotriva învinuitorului lor. Pentru că împotriva Sfinţilor – să ştii – s-a şi stârnit războiul acesta şi [asupra lor] s-a şi adus ocara diteismului; că din cele spuse de ei socoteşte acest cugetător de cele deşarte a

λόμενος, ποτὲ μὲν ἀνωνύμως, ποτὲ δ' ἡμῶν ἕνα, ποτὲ δέ τινα τῶν πάλαι ποτὲ αἱρετικῶν ἐκείνων προαὐτῶν εἰρημένων ταύτην ἐκβαίνειν ὁ κενόφρων οἴεται· λανθάνειν δὲ τοὺς ἀκούοντας βουλόμενος, ποτὲ μὲν ἀνωνύμως, ποτὲ δ' ἡμῶν ἕνα, ποτὲ δέ τινα τῶν πάλαι ποτὲ αἱρετικῶν ἐκείνων προφασίζεται. Μηδεὶς τοίνυν ὑποδειλιάσας ἑαυτὸν ἐκτὸς ποιείτω τοῦ δοκοῦντος ἐγκλήματος· αὐτός τε γὰρ ζημιωθήσεται τῆς συμφωνίας ἐκείνης καὶ τοῦ θείου χοροῦ τῶν ἁγίων περιγράψας ἑαυτόν, καὶ ζημιώσει τὸν ἀφρόνως διασπᾶν προῃρημένον τὸν χορὸν ἐκεῖνον καὶ τὴν θαυμαστὴν συμφωνίαν ἀμαυροῦν, θάρσος ἐμποιήσας οὐ μικρὸν αὐτῷ.

reieşi [diteismul] acesta; dar, vrând să îi păcălească pe cei care îl ascultă şi vrând să înşele atenţia celor ce îl ascultă, [aducând ocara diteismului,] ba nu dă nici un nume, ba pomeneşte numele unuia dintre noi, ba a unuia dintre ereticii aceia de demult. Nimeni, aşadar, temându-se, să nu iasă de sub păruta vină [de diteism]; că şi pe sine se va păgubi, singur ieşind din conglăsuirea aceea a Sfinţilor şi din hora [lor], cum îl va păgubi şi pe cel ce a ales – în chip necugetat – a sparge hora aceea şi a ponegri minunata conglăsuire, dându-i [acestuia] nu mică îndrăzneală[93].

[93] Varlaam este zugrăvit aici aidoma satanei, care, împotrivindu-se lui Dumnezeu, a spart hora sau ceata Îngerilor şi, înduplecându-i pe unii din aceştia a i se alătura, şi-a sporit din aderarea aceasta a lor la 'cauza' lui îndrăzneala în această nebunească împotrivire. Cel ce se alătură lui Varlaam se păgubeşte, aşadar, nu doar pe sine însuşi, ci îl păgubeşte şi pe acela, sporindu-i îndrăzneala în a li se împotrivi nebuneşte Părinţilor.

Bibliografie

A. Izvoare

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, volumele I-V, ed. Kyromanos, în îngrijirea lui P. Hristou, Tesalonic 1988-1992.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Ἔργα*, I-XI, ΕΠΕ, Tesalonic 1984-1986.

Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, PG 150-151.

Grigorie Palama, *Scrieri*, în româneşte de pr. Dumitru Stăniloae, Filocalia VII, Bucureşti 1977.

Grigorie Palama, *Omilii*, în româneşte de C. Daniel, vol. I, ed. Anastasia, Bucureşti 2000.

Barlaam Calabro, *Epistole Greche*, ed. Schirò, Palermo 1954.

Barlaam Calabro, *Epistole Greche* (ediția A. Fyrigos), *Dalla controversia palamitica alla polemica esicastica*, Editore Antonianum Pontificio, Roma 2005.

A. Fyrigos, *Contra Latinos* (Tractatus A), *Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 498-624.

A. Fyrigos, *Contra Latinos* (Tractatus B), *Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 246-465.

A. Fyrigos, *Syntagma de processione spiritus sancti, Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 630-666.

A. Constantinides – Hero, *Letters of Gregory Akindynos* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Washingtonensis* 21. Washington DC, Dumbarton Oaks, 1983]: 2-304.

J. N. Cañellas, *Gregorii Acindyni Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam* [*Corpus Christianorum. Series Graeca* 31. Turnhout: Brepols, 1995]: 3-410.

J. N. Cañellas, *Gregorii Acindyni Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam* [*Corpus Christianorum. Series Graeca* 31. Turnhout: Brepols, 1995]: 413-430.

Ἀκινδύνου, Ἀπολογία πρὸς Καλέκα, ed. Nadal, *La Théologie byzantine*, CCTB 2.

Ἀκινδύνου, Ἔκθεσις ἐπίτομος κατὰ τῶν τοῦ Παλαμᾶ πονηροτάτων αἱρέσεων, Monac. gr. 223, 16v-26v.

Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, *Historia Romana*, Bekker and L. Schopen, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, 3 vols. [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonn: Weber, 1:1829; 2:1830; 3:1855]: 1:3-568; 2:571-1146; 3:3-567.

Epistulae, P. L. M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistolae*. Matino: Tipografia di Matino, 1982-1983: 2:17-379.

Antirrhetica priora, H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras, Antirrhetika I* [*Wiener Byzantinistische Studien* 12. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1976]: 123-431.

Θεοδώρου Δεξιοῦ, Opera Omnia, ed. Ioannis Polemis, CCG 55.

B. Studii

Deppe, K., *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeits-verständnis Symeons des Neuen Theologen und zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Messalianismus und Hesyhasmus* (Dissertation), Göttingen 1971.

Δημητρακοπούλου, Ἰ., Ὁ Αὐγουστῖνος καὶ ὁ Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας, Tesalonic 1997.

Danielou, J., *Platonisme et la théologie mystique*, Paris 1954.

Flogaus, R., *Theosis bei Palamas und Luther, Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, Göttingen 1997.

- *Palamas and Barlaam revisited: A reassement of East and West in the Hesychast Controversy of 14th Century Byzantium, St Vladimir's Theological Quarterly* 42, 1998, p. 1-32.

Garsoian, A., *Byzantine Heresy, A Reinterpretation*, DOP 25, 1971, p. 107.

Guichardan, S., *Le problème de la simplicité divine en Orient et en*

Occident aux XIVe et XV e siècle : Grégoire Palamas, Duns Scot, George Scholarius, Lyon 1933.

Gouillard, J., *Syméon le Jeune ou le Nouveau Théologien, Dictionnaire de Théologie Catholique* 14/2 (1941), col. 2941.

Hausherr I., *Paul Everghetinos a-t-il conuu Symeon le Nouveau Theologien?, OCP* 23, 1957, p. 58-79.

Hermenegild, H. M., *Das Menschenbild bei Symeon dem Jüngeren, dem Theologen (949-1022)*, în *Das Östliche Christentum*, Neue Folge, Heft 9, Würzburg 1949.

Hussey, J. M., *Church and Learning in the Byzantine Empire (867-1185)*, New York 1963.

- *Symeon the New Theologian, Eastern Churches Review* 4 (1972), p. 131-140.
- *The Palamite Trinitarian Models*, SVThQ 16, 1972, p. 83-89.

Θεοκλήτου, Μοναχού Διονυσιάτου, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Ἅγιον Ὄρος- Tesalonic 1976.

Ică I. jr., *Simeon Noul Teolog, Viaţa şi opera*, vol. IV, ed. Deisis, Sibiu 2004.

Ἰωαννίδη, Φ. Σ., *Ἐλθέ ὁ γενόμενος πόθος αὐτός ἐν ἐμοὶ καὶ ποθεῖν σε ποιήσας με, τὸν ἀπρόσιτον παντελῶς. Σχόλιο στὸν ἅγιο Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 82 (1999), p. 439-444.

Κεσελοπούλου, Α., *Ἄνθρωπος καὶ φυσικὸ περιβάλλον. Σπουδὴ στὸν ἅγιο Συμεὼν τὸν Νέο Θεολόγο*, ed. Δόμος, Atena 1992.

Κεσελοπούλου, Α., *Πάθη καί αρετές στή διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου του Παλαμᾶ*, ed. Δόμος, Tesalonic 1990.

Ζήση, Θ., *Ἡ χρήση τῶν ἀποδείξεων στή θεολογία, κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*, în *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στή ἱστορία καί τό παρόν*, Sf. M. M. Vatoped, 2000, p. 147-157.

Kuhlmann J., *Vergottung im Heiligen Geist. Die Botschaft des Athosmönches Gregorios Palamas*, în *Geist und Leben* 57, 1984.

Lison J., *L' Esprit répandu*, Ed. du Cerf, Paris 1996.

Μαντζαρίδου, Γ., *Παλαμικά*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1998.

Μαρτζέλου, Γ., *Ὀρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός*, vol. I, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1993.

- *Ὀρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός*, vol. II, ed. Πουρναρά, Tesalonic 2000.
- *Οὐσία καί ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατά τόν Μέγαν Βασίλειον, Συμβολή εἰς τήν ἱστοριοδογματικήν διερεύνησιν περί*

οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1984.
- *La visione di Dio in Simeone il Nuovo Teologo*, în volumul *Simeone il Nuovo Teologo e il monachesimo a Constantinopoli. Atti del X Convegno ecumenico internationale di spiritualità ortodossa sezione bizantina*, Bose, 15-17 Settembre 2002, ed. Qiqajon, Comunità di Bose 2003, p. 165-198.
- *Η θέα του θείου φωτός κατά τον Συμεών το Νέο Θεολόγο στο Διακονία και Λόγος, Χαριστήριος τόμος προς τιμή του Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου*, ed. Αρμός, Atena 2004, p. 129-156.

Ματσόυκα, N., *Δογματική και Συμβολική θεολογία Α', Εἰσαγωγή στή θεολογική γνωσιολογία*, Tesalonic 1985.
- *Δογματική καί Συμβολική θεολογία Β', Ἔκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστης*, Tesalonic 1999.
- *Δογματική καί Συμβολική θεολογία Γ', Ἀνακεφαλαίωση καί Ἁγαθοτοπία. Ἔκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικής διδασκαλίας*, Tesalonic 1997.
- *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Tesalonic 1997.

Meyendorff, J., *Introduction a l'etude de Grégoire Palama*, Paris 1959.
- *St.Grégoire et la mystique orthodoxe*, traducere în româneşte de A. Pagu, Bucureşti 1995.

J. S. Nadal, *La critique par Akyndinos de l'hermeneutique patristique de Palamas*, *Istina* 3, 1974.

Popovici, I., *Omul şi Dumnezeu-Om*, traducere în româneşte de I. Ică, Sibiu 1997.

Popescu, D., *Hristos, Biserica, Societatea*, Bucureşti 1997.

Ρωμανίδου, I., *Ρωμαῖοι ἤ Ρωμηοί Πατέρες τῆς Εκκλησίας, Γρηγόριου Παλαμᾶ ἔργα, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, Τριάς Α'*, vol. I, 1982.
- *Notes on the Palamite Controversy and related topics*, part I (GOThR 6, 1960, 61, p. 186-205) part II (GOThR 9, 1963-64, p. 225-270).

J. Rossum, *Deification in Palamas and Aquinas*, SVTh.Q 47, 3-4, p. 365-382.
- *Priesthood and Confession in St. Symeon the New Theologian*, *StVThQ* 20 (1976) p. 220-228.

Ράντοβιτς, Αμφιλοχίου, (Μητροπολίτου Μαυροβουνίου καί Παραθαλάσσιας), *Το μυστήριον της Αγίας Τριάδος κατά*

τον αγιον Γρηγόριον Παλαμάν, (Ανάλεκτα Βλατάδων 16), Institutul Patriarhal de Studii Patristice, Tesalonic 1991.

Schmemann, A., *Of Water and the Spirit. A liturgical study of Baptism*, ed. SPCK, London 1976.

Spidlik, T., *Symeon le Nouveau Théologien*, în *Dictionnaire de Spiritualité*, vol. 14 (1990), p. 1387-1401.

Stăniloae, D., *Viața și învățătura sf. Grigore Palama*, Bucureşti 1993.

- *Ascetica și Mistica*, Cluj-Napoca 1993.
- *Teologia Dogmatică Ortodoxă I, II, III*, Bucureşti 1978.
- *Iisus Hristos, lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, ed. Anastasia, 1993.

Σταμούλη, Χ., *Ο ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στή σύγχρονη ἑλληνική θεολογία*, în *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στήν ἱστορία καί τό παρόν*, Vatoped 2000, p. 685-707.

- *Περί τοῦ Φωτός. Προσωπικές ἤ ὑποστατικές ἐνέργειες. Συμβολή στή σύγχρονη περί Ἁγίας Τριάδος προβληματική στόν Ὀρθόδοξο χῶρο*, Tesalonic 1999.
- *Κάλλος το άγιον. Προλεγόμενα στη φιλόκαλη αισθητική της Ορθοδοξίας*, ed. Ακρίτας, Atena 2004.

Stathopoulos, D. L, *Die Gottesschau in den Hymnen Symeons, des Neuen Theologen (949-1022)*, *Θεολογία* 36 (1965), p. 616-628, 37 (1966), p. 87-98.

Τσελεγγίδη, Δ., *Χάρη καί ἐλευθερία κατά τήν πατερική παράδοση τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1998.

Τρεμπέλα, Π. Ν., *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, vol. 1-3, ed. Σωτήρ, Atena 1978-1979.

- *Μυστικισμός, Ἀποφατισμός, Καταφατική θεολογία*, fasciculul I, ed. Σωτήρ, Atena 1981.

Τσίγκου, Β. Ἀ., *Ὁ 'τολμηρός' θεολογικός λόγος του αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου και η συμβολή του στο ησυχαστικό κίνημα καί τη φιλοκαλική αναγέννηση*, în *Ορθοδοξία και Παιδεία* 2 (2003), p. 67-93.

Ware, K.-T., *The Mystery of God and Man in St. Symeon the New Theologian*, *Sobornost* 6/4 (1971), p. 227-236.

- *Παράδοσις καὶ προσωπικὴ ἐμπειρία ἐν τῇ ὑστεροβυζαντινῇ θεολογίᾳ*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 55 (1972), p. 482-498.

Φλορόβσκυ, Γ., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ἡ πατερική παράδοση*, în *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοση*, traducere neogreacă de D. Tsamis, Tesalonic 1991.

Χρήστου, Π., *Ἑλληνική Πατρολογία Α'-Ε'*, Tesalonic 1989-1993.
- *Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατά τόν Γρηγόριον Παλαμᾶν*, *Ἐπετηρίς Θ.Σ.Π.Θ.*, 7, 1962, p. 119-130.
- *Εἰσαγωγή στά ἔργα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ* în ΕΠΕ, Tesalonic 1984-1986.
- *Ελληνική Πατρολογία*, τόμος Ε', *Πρωτοβυζαντινή Περίοδος ΣΤ'- Θ' αιώνες*, ed. Kyromanos, Tesalonic 1992.

Χριστοφορίδου, Β. Χ., *Η πνευματική πατρότης κατά τον Συμεών τον Νέον Θεολόγον*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1977.

Williams A., *The Ground of Union: Deification in Aquinas and Palamas*, New York, 1999.

Wendebourg D., Geiste oder Energie? Zur Frage der innergöttichen Verankerung des christichen Lebens in der byzantinichen Theologie, München 1980.

Cuprins

Cuvânt înainte: Metoda teologică pragmatică şi metoda teologică abstractă 5

Notă asupra ediției 15

Abrevieri 16

Introducere 17

Antiepigrafii 23

Epistola I[a] către Achindin 55

Epistola a II[a] către Achindin 103

Epistola I[a] către Varlaam 115

Epistola a II[a] către Varlaam 205

Epistola a III[a] către Achindin 287

Bibliografie 327

GRIGORIE
PALAMA

PB

Vol. II